



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WIDENER LIBRARY



HX 7U9G Q

ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏ

ԿԱՄ

ՅԱՐԸՆԶՈՒԹԻՒՆՔ

Հ Ա Յ Ո Յ Ե Ի Վ Ե Ն Ե Տ Ա Յ

Ի ԺԳ-Դ ԵԻ Ի ԺԵ-Զ ԴԱՐՍ



ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1896

ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏ

ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏ

ԿԱՄ

ՅԱՐԸՆԶՈՒԹԻՒՆՔ

Հ Ա Յ Ո Ց Ե Ի Վ Ե Ն Ե Տ Ա Ց

Ի ԺԳ-Դ ԵԻ Ի ԺԵ-Ձ ԴԱՐՍ



ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1896

OL 45778.110.v

~~OL 44908.8~~

✓ **Harvard College Library**

July 6, 1928

Treat fund

Hay - Vened.

[Armenian - Venetian
relations]

Venice

1896



ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Ի սկզբան գրոցս բացատրուած է և գրուելուն բարոյական առիթն, զարմանալին ի համաշխարհական պատկերի պատմութեան՝ Յարընչոռքիւն այդ երկու հեռաւոր ազգաց երկրի, Հայոց և Վենետաց. որոյ տպաւորութիւնն կամ ազդեցութիւնն ի միտս գրողին՝ այնքան զօրաւոր է, որքան որ այս երկու ազգք և երկիրք՝ մէկ մէկ կերպով իրեն կրկին հայրենիք են եղած. մէկն՝ արեւաւր և ծննդեաւր, միւսն՝ երկար և գրեթէ բոլոր կենացը բնակութեամբ: Ասոր վրայ հարկ է աւելցրնել և այս բնակութեան քաղաքին (Վենետկոյ), հարուստ՝ բայց դեռ ոչ բոլորովին քննուած և քաղուած Դիւանքն. ոչր՝ քան զամենայն դիւանաց աշխարհի՝ բազմաթիւ և բազմադէմ հաւաստչեայք (documents) և գրուածք պահուիլն՝ Հայոց ընդ օտար ազգի մի յարընչութեանց. կամ, պարզաբար ըսելով ազգային հայկական յիշատակաց՝ ի Վենետիկ, և ընդ ժողովրդեան Վենետկոյ Հասարակապետութեան, 7-800 տարիներու անընդհատ տեղողութեամբ. որ և շարունակուի հիմայ այլ, գրչաւորապէս Միւրարեան միաբանութեան մայրավանքով և տպագրատար, և Մոշրատ-Ռափայէլեան վարժարանօք:

Ոչ լոկ հետաքրքրուածքեան՝ այլ և մարդավարութեան պարտք մ'էր մեզ՝ գիտնալ և յայտնել այս երկոց ազգաց յարբեւոյթիւնքը, մեկուն Դիւաններէն և միւսոյն ազգային պատմութիւններէն և աշանդութիւններէն հանելով և հիշելով: Թէ ոչ հաշասար՝ այլ և ոչ սակաւ պարտք մի էր և Վենետաց՝ գիտնալ իրենց փառաշոր և բազմադարեան ինքնիշխանութեան ատեն՝ մեր ազգին հետ ունեցած ո՞ր և է կերպով գործակցութիւնը. այս՝ որքան յայտնի է եղեր իրենց երբեմն, Հասարակապետութեան վերջանալէն ետեւ դար մ'անցնելով, մնացուցէր է, և սակաւոց միայն և սակաւ ծանուցուցէր է: Մեր երկար ամիսներով և տարիներով քննութիւնք և ընդօրինակութիւնք ի մեծի արքունի Դիւանատան, այլ և ի Նօտարականն (որ քանի մի տարի առաջ յարեցաւ միացաւ ընդ առաջնոյն), և որոյ պաշտօնեայք ատենայն օգնութիւն և մեծարանք ցոցին մեզ, ըստ բնածին բնուէլ և կակոշ վենետիկեան բարոց, միակգամայն և իրենց հետաքրքրութիւնը շարժեցին գիտնալու՝ ինչ է մեր գտածը և հաշարածը. մանաշանդ երբ (թէ և շատ քիչ) հայերէն գրուած մի ըլլար հանդիպածն, կամ չբացուած կտակ մի: Պատշաճ էր և մեզ, ոչ միայն այս իրենց ներկայ մարդասիրութեանն համար, այլ և իրենց նախնեաց և Հասարակապետութեանն, (գոր այնքան դարեր ցոցած են մեր ազգին պակոչրիտելոց և երթեւել վաճառականաց, և իբր 200 տարիներէ ի վեր նոյն մերազգի Հօր Մխիթարայ և իր միարա-

նորքեան), իրենց ընծայել մեր աշխատանաց
 և գիշարից երասխայրիքք: Եւ այսպէս ըրինք,
 երեք տարի առաջ (1893), իրենց շեգոռաւ հրա-
 տարակելով հիմնական հայերէն հրատարա-
 կոռածիւն առաջիւն մասն, կամ Ա Յեղանակն,
 նոյն անուամբ՝ ինչպէս ի հայոռնս՝ Հայ-Վե-
 նետ կոչելով, իտալերէն. L' Armeno- Veneto.
 Compendio storico e Documenti delle Re-
 lazioni degli Armeni coi Veneziani. Primo
 Periodo, Secoli XIII-IV. Այս մասն՝ Ա Յե-
 դանակն՝ գոչք աւելի քան մեզ՝ կերպով մի
 իրենց (Վենետոաց) հետաքննական էր, ի մէջ
 այնքան ազգաց՝ նա և արեւելեան քրիստոնեայ
 ինքնիշխան տերութեանց, մէկ հատիկ այն-
 պիսի տերութեան մի հետ դաշնակցելն: Այդ
 տերութիւնն կոչուէր և էր մեր Հայոց Ռու-
 քիւնեան հաշակեայ հարստութիւնն, որ դար և
 կէս քրքակից և դաշնակից եղած է ընդ Հա-
 սարակապետութեան Վենետկոյ. ընդարձա-
 կելով ասոր քեռսոյր առիծոռն քաչանքք, և
 տայով ազատութիւն՝ Սխոռանայ մէջ տոռն,
 դատարան, եկեղեցի և փնդոռն հաստատելոռ,
 և անոր անդադար ծովակրկիտ և վաճառա-
 իւնդիր, անկոչոռ նաւերոռն՝ ապահով և ոսկե-
 շից նաշահանգիտ մի, Այսն. հայկականն
 Վենետիկ: — Ըսածէս և ի վաղոռց յայտնի
 է, որ այս Յեղանակիս՝ երկոռց ազգապետաց,
 քազառքիւն Սխոռանայ և դքսիւն Վենետկոյ՝
 քրքակցոռքիւնքն՝ գլխառորայէս և հիմնապէս
 ասոնց վաճառաշահոռքեան նկատմամբ էր, որ
 և Հայոց եռս ոչ սակառ առիթ էր շահոռ:

Յայտ է եւս, որ ստուց դրած և գրած դաշիկըն՝ այս մեր դարձունս բաւական ծանոցաց եւրոպական գիտնոց, մանաւանդ վաճառականութեան վրայ գրողաց, ևս և մեծաւ մասամբ հրատարակուած են յայլեւայլ անձանց, և աւելի շատ Վիկտոր Լանկոշայի ձեռքը՝ ի վանս մեր: Բայց, այդ Հայոց և Վեկտուաց վերաբերեալ ծանօթ արքունի գրուածքն՝ հազիւ 10 կտոր բուն կրթեան ըլլալ, դժբաղդարար շատ անոնց նմաններն այրած կորած ըլլալով: Բաց ի մէկ երկոշ այդպիսի նմաններէն, զոր առաջին անքամ հրատարակեցինք՝ մեր վերոյիշեալ իտալերէն գրուածին մէջ, նոյնպէս առաջին անգամ հրատարակմամբ՝ այդ պատմական գրուածին յարեցինք 350էն աւելի հաւաստելեայք եւս, թէ՛ կարճ թէ՛ երկայն, յայլեւայլ դիւանական գրոց գաղափարելով, որք պատմական մասէն մէկ ոչ կէս անգամ աւելի են քանակաւ: — Այդ պատմական մասն՝ արդէն թիչ թիչ հայերէն այլ հրատարակուած էր ի Բագմալիկ օրագրի՝ յիտալականէն թարգմանելով, և հիմայ բովանդակն այս գրոցս մէջ: Բայց զի հաւաստելեայքն գրեթէ բոլոր, բաց ի սակաւոց, շատինարէն գրուած են, սակաւքն իտալերէն և փռանկերէն, և մեր հասարակաց հասկանալի չեն, թարգմանելն այլ շատոց համար այնքան պիտանի պիտի չըլլար, մանաւանդ որ անոնց ծոծն անցած է ի պատմական մասին իսկ փափագողք կրթեան իտալերէն գրուածին մէջ գտնել:

Նոյն պատճառաւ Բ Յեղանակին (որ միայն

նայերեն ահա հրատարակուի) հաշատուչեայքն այլ՝ որ մեծագոյն մասամբ խտայերեն են, չենք աշեչցրներ, արդէն պատմական մասը չափաշոր և բաշական համարելով: Գոշցէ այս մասն (Բ Յեղանակ, ԺԵ-Չ դար) վէենետաց այնքան հետաքրքրական չըլլար. իսկ Հայոց՝ թերեւս աշեչի քան զասաջիեն. մէկ մ'որ՝ մերոնք արդէն գիտեն իրենց ազգիկ պատմոշքիշեր, և երկրորդ, որ այդ (Ա Յեղանակ) մասին մէջ կարձ և չոր յիշուած են անուանք վէենետ պայլից կամ որ և է անձանց և իրաց, որք ոչ մերայոց՝ այլ ևոցա են հետաքրքրականք: Սակայն, ինչպէս կըրնան դատել ընթերցողք, այս Բ Յեղանակս այլ կ'ընծայէ վէենետաց այնպիսի Հայեր, որ երէ մերազգեացս պարծանք են, իրենց այլ կրնան ըլլալ զարմանք, այլ և երախտաշորք. Անտոնետանքն և Գեորգեանք, ժովայոյզք, ևաշագետք, մեքենագործք, քարգմանք, քղբատարք, կարաշանապետք, գրատիպք, և այլն, անկողմնասեր և աննախանձ վէենետի մի՛ և որ և է օտարի՝ պետք էր արծանի ըլլային յիշատակարանաց, ոչ միայն մտաշորք և գրաշորք, այլ և այնպիսի ցոշցակոշրեանքք, որովք հիմայ ջանան եշրոպացիք իրենց սեփական ազգի և տերոշրեան երախտաշորներն՝ ակն յանդիման երեշցրներ, և որպէս կ'ըսուի, անմահացրներ:

Ասոնցմէ վերջը Գ Յեղանակի Հայ-վէենետաց (ԺԷ-Ը դարոշց) նկատմամբ՝ քանի մ'անգամ գրոցս մէջ բաշած է մեր մտածոշքիշեն, և աշեչի երկայն ի վերջաքանիկն (երես 496

—516), աւելորդ համարիւմ կրկնել: Այն ըսած-
 ներքս կ' իմացո՞ւնի, որ երէ ոչ փառաստոր և
 նշանատոր անձինք պիտի ընծայի յետին Յե-
 դակական, այլ և ոչ անփաստունակ, և բռնով
 անհամեմատ աւելի, (*) նոյնպէս և զանա-
 զան դէպք: Վասն զի՝ այս երկուք դարձոց մեջ
 աւելի ճեշտացեալ և կազմեալ կ' երեւի հայո՞ւ-
 թիւնն ի վեկեւիկ. և իրեն վերաբերեալ հա-
 շատուցեայքն այլ անհամեմատ շատ. յորոց մեծ
 մաս մի ընդօրինակուած է, այլ կայ դեռ և

(*) Ինչպէս կըրնան հաւասար ընել յիշեալ անուանքն
 (յերեսս 303-14). որոց մէջ եթէ լուռած էր մոռաց-
 մամբ կամ զգուշութեամբ՝ անուն մ'այլ, անակնկալ
 հարկ մի՝ որ դեռ նոր վերոյգրեալ տողերը գրելուէն
 վերջը յայտնուեցաւ, կու ստիպէ հիմայ (նաև առանց
 անձին պիտութեան) հռչակել: Կենդանի Հայ-Վիեննա
 հեղինակ մի է նա, բանաստեղծ՝ ոչ միայն նրբազգաց
 այլ և խորագգած, և քերդոչ, այսինքն հմուտ իտալա-
 կան լեզուի տաղաչափութեան, որով գրած է և գրէ-
 և ի նորումս, զբժանալի վկայեալ տաղ մի հրատարա-
 կեց իտալիոյ նշանաւոր La Rassegna Nazionale բա-
 նասիրական օրագրին մեջ, Լեռնային կոչմամբ. զոր՝ գի-
 շերոյ սիրական նկատէ. բայց չկան (թերեւս յոմանց
 կարծեցեալ) սիրաբանութիւնք, այլ բնութեան և մարդ-
 կային կենաց վերացեալ գաղափարք՝ զուգաւորութեամբ
 գիշերոյ և լուութեան զգացման: Արդարեւ բարձր և ոչ
 դիւրահաս իմաստ մ'է, որպէս և շարագրութիւնն.
 որով իր բնական չափէն և վիճակէն այլ վեր կ'երեւի
 հեղինակն. որ է աղնուական և չափահաս օրիորդ մի, մեր
 նանրածանօթ հայագգի Սամուէլ Մուրատայ՝ գետեր և
 փեսային թոռն (գուստր Եդուարդայ) Վիտորիա Ա-
 զանօր, Vittoria Aganoor: Այսպիսի գրութեանցն
 համար պատուեցաւ նա այս տարի, Վիեննական հռչակեալ
 գիտնական Աթենայի ժողովոյ (Ateneo Veneto) ընկեր
 ընդունուելու:

ոչ սակաւ ընդօրինակելի . յոչսացոյի թէ դէռ Բ
 Յեղանակին վերաբերեալ գրոշածք այլ գտուին ,
 մանաւանդ ի Նօտարական դիւանի , զոր դիւ-
 րին չէ գտնել . վասն զի , ոչ ամեն նօտարք ի-
 րենց գրոշածոց ցանկն ըրեր են , կամ ըրածնին
 կորած է : Ապագայն միշտ յոչսայի է . գոչե
 և քննոչքեան հնարքն դիւրանան , և հմտագոյն
 հետաքննողք ձոխագոյն և շաւագոյն հրատա-
 րակեն : Այսոչ յոչսով և մաղբանօք՝ կնքեմք
 այս գիրքս . որ՝ թէ և փոքր , այլ (հանդերձ
 մնացեալ ընդօրինակչքեամբք) ոչ փոքր և ոչ
 կարձ աշխատանք և ժամանակ գողցած է ի
 գրչես և ի կենաց : Իցէ՛ թէ իմ գտնածս և կո-
 ռոշածս՝ այլոց պիտանի և անկորոշստ ըլլար :

Յ Յունիս , 1896 .

Հ . Ղ . Մ . Ա .

ՅԱՆԿ Ն Ի Ի Թ Ո Յ

Ա. ՅԵՂԱՆԱԿ. ՌՈՒԲՐԻՆԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿ.	
Ա. Առաջին ծանօթութիւնք և զուգադիպու-	
թիւնք Հայոց և վիճեաաց	1
Բ. Յարաբերութիւնք Ռուբրիկեան Հայոց ընդ	
Հասարակապետութեան վիճեակոյ. — Լեւոն Մե-	
ծաղործն և Դուքսն Ենրիկ Տանտուլոյ	20
Գ. Պայլք վիճեաաց ի Հայս (Կիլիկիա)	36
Դ. վիճեաք ի Սխուան	30
Ե. վիճեաք ի Հայս	67
Զ. Յարընչութիւնք Արքունեաց Սոյ ընդ Հա-	
սարակապետութեան վիճեակոյ	80
Է. Նոր Յարընչութիւնք Հայ-վիճեաաց	97
Ը. վերջին Յիշատակք Հայ-վիճեաաց յԱռա-	
ջին Յեղանակին	140
Բ. ՅԵՂԱՆԱԿ. ՀԱՅՔ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ԺԵ-ԺԶ ԴԱՐՍ.	
Ա. Գիրք Յիշատակարանաց վիճեակոյ Տէրու-	
թեան. — Բ. Նաւարկոյ և Նաւատէր Հայք .	
Հայք Ղըրմու. — Գ. Խնդիր Գաղթականութեան	
Հայոց ի Կրեաէ	167
Բ. Ա. Պարոն Գորգ և Պր. Յակոբ Հայք ի վի-	
նեաիկ (1454). — Բ. Օսմանեանց և Գոյունչու	
թուրքաց զօրանալն և հակառակելն. — Գ. Մե-	
րատ կամ Միրաք Հայ դեսպան ի վիճեաիկ. —	
Դ. Կիպրացի Հայք	180
Գ. Ա. Մարտիրոս եպիսկոպոս Եզրնկայ. —	

Բ. Հայոց Տուն և Տնպահք. — Գ. Շահ Խամայել Նոր տիրապետ Պարսից և Հայոց: — Գ. Տե- ղեկատուք՝ Մուրաա Անկիւրացի, Գաւթի Յպիս- կոպոս Կիպրոսի	193
Գ. Ա. Սկիզբն հայերէն Տպագրութեան ի վե- նետիկ: Յակովբ Տպագրող. Աքզար Թոխաթցի. Տէր Յովաննէս Տէրզընցի: — Բ. Հայ Թարգմանք. Գէորգ Դամասկացի, և որդին Մարկոս	207
Ե. Ա. Խաչատուր Դաւրթեցի, և իր Թարգմա- նած Վիպասանութիւնն. — Բ. Խաչատուր Եթով- պացի, և իր Պատմութիւնն Վենետիոյ	223
Զ. Հնարագէտ Հայն, Անտոն Սուրեան	254
Է. Հայ Անտոնի Որդիքն և Թոռն	263
Ը. Գէորգ Կարաւանապետ, Թղթաաար և Թարգ- ման Վենետաց	278
Թ. Գէորգ որդի Թէոդորի Կեսարացոյ	291
Ժ. Յանցաւոր Հայք	308
ԺԱ. Ա. Ստեփանոս Ե Կաթողիկոս. — Բ. Թագէտս Կթղ. և այլ եպիսկոպոսք և քահանայք	324
ԺԲ. Տէր Յակոբ Մարգարեան Ամբեցի, Նուի- րակ Կաթողիկոսի և դեսպան	350
ԺԳ. Զուղայցի Վահառականք ի վենետիկ	368
ԺԴ. Հայոց բազմանալն և Բնակարանքն ի վե- նետիկ	381
ԺԵ. Հայ Սանսէրք ի վենետիկ	392
ԺԶ. Յիշատակք ԺԶ Դարու Հայ-Վենետաց	427
ԺԷ. Ա. Քանի մի Ուղղութիւնք. — Բ. Լրմունք Կենսագրութեանց. — Գ. Տունն Հայոց. — Գ. Ազգատունք Հայոց ի վենետիկ. — Ե. Յետա- հայեաց ակնարկ մի ի Հայ-Վենետոս Գ Յեղա- նակի	477

ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏ



Ա. ՅԵՂԱՆԱԿ

Ժ Գ Ե Ի Ժ Դ Դ Ա Ր Ք



ՆԲ. ՀԵՐՈՒՄ Բ. = ՆՂ. ՅՈՂԱԶԱՆՆԻՍ
ԾՍ. 1266. † 1307, ՆՊ. 17.

ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏ

Ա. ՅԵՂԱՆԱԿ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ա.

ԱՌԱՋԻՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԵՒ ԶՈՒԳԱԴԻՊՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎԵՆԵՏԱՑ



ԱՅՆ ՀԱՆՈՒՐ ազգաց պատմութեան մէջ
զէսք մի՛ որ զարմանախառն ան-
դրադարձութիւն մի կ'ազդէ հետաքըն-
նաց վրայ, այլալեզու և այլատարազ
ազգաց՝ իրարու հետ ունեցած անա-
կընկալ յարաբերութիւնն է. և այս իրաւացի
զարմանքն այնչափ աւելի մեծագոյն կու լինի՛
որչափ այդ ազգաց հայրենիքն հեռու ըլլան
իրարմէ, ոչ միայն ծովերով ու ցամաքներով
անջատեալ, այլ և ընդմիջեալ ազգերով և

Ժողովրդովք, որոց հետ թերեւս այնչափ սերտ
 յարաբերութիւն չեն ունեցած՝ որքան իրա-
 րու հետ՝ այդ հեռաւոր և բաժանեալ ազգերն :
 Սակայն տեղեաց հեռաւորութեան հետ ժա-
 մանակի հեռաւորութիւնն այլ յայտնի կ'ընէ,
 որ ի սկզբան՝ աղօտ, նուրբ, և կերպով մի
 անշօշափելի պէտք է եղած ըլլան անոնց
 յարաբերութիւններն . մինչ մերձաւոր ժա-
 մանակ և ներկայութիւն գրաւոր հաւաս-
 տեաց կամ յիշատակարանք են՝ որ պատմու-
 թիւնը և անոր ստուգութիւնը յիրաւի կը
 հաստատեն : Այլ և զայն չէ կարելի ժխտել՝
 որ գրեթէ ամեն ազգաց պատմութեան ըս-
 կիզքն՝ անօտր և գրեթէ աւասպելական է, և
 թէ պէտք և արժան չէ յառիչ ի նոսա՝ իբրեւ
 իրական բաներու : Բայց դարձեալ, այն խու-
 սափուկ և ստուերական երեւութից մէջ այլ
 կայ գաղտնի զուարճութիւն և հաճոյք մի .
 և թէպէտ անաչառ միտք մերժէ զանոնք, սա-
 կայն երեւակայութիւնն միշտ հաշտ աչքով կու
 նայի այդ առասպելաց վրայ, և կարծես թէ
 կու փնտռէ իսկ զանոնք : Բայց երեւակայու-
 թիւն ըսելով՝ կու հասկնամ ոչ զսանձարձակն
 և զցնորական, այլ որ յեցեալ ըլլայ յաւան-
 դութիւն ինչ և ի հաւանականութիւն, կամ ի
 յարմարաւոր և հնարաւոր կարելիութիւն :

Մեր աչաց առջեւ պարզելով ազգասփիւռ

աշխարհացոյցը, և ուշագրութիւննիս Հայաստանի վրայ դարձընելով, հետեւեալ երեքինչ աներկբայ հաւաստութեամբ ընդունելի կը թուի մեզ: — Ա. Հայ ազգին և աշխարհին հնութիւնն, ստոյգ պատմութեան սկիզբէն ի վեր, որ ջրհեղեղով կու սկսի, և անմիջապէս անկէ վերջ աշխարհագրական անուամբ Հայաստան կամ Արարատեան երկիր կու կոչուի: — Բ. Այս երկրին բնիկ ժողովուրդն՝ Հայք, որ ցեղապետէն եւս յառաջ եկած լիւնին (միշտ ի Յարեթեանց), հնագոյն ազգաց հետ ի միասին կու յիշուին. և անոնց մեծ կերպարանափոխութեան՝ այսինքն ազգաց բաժանման և ցրման օրերէն սկսեալ, կամ քիչ վերջը, մինչեւ այս օրս՝ անպակաս բնակեր են հօն, թէ և ոմանք յայժմու բանասիրաց Եւրոպիոյ՝ եկամուտ համարին զՀայն, և տիրող՝ իրմէ առաջ բնակող ժողովուրդ մի: — Գ. Զի այդ յամառ և անքակ բնակութեամբն իսկ ի վերայ հայրենի հողոյն, ոչ փոքր՝ այլ մեծ մասն մի հայ ժողովրդեան՝ ընդարոյս իմն բարուք ստէպ գաղթեր է և կու գաղթէ, ոչ միայն ի մերձաւոր աշխարհներ, այլ պէտք համարած ատենին՝ նա և ի ծագս երկրի, — եթէ կու վայլէ այսպէս ըսել, — այլ և այլ պատճառներով: Մեր այս ըսածին յայտնի վկայութիւն կու տան ամենայն

ծանօթքներկայ քաղաքավարութեան աշխարհի և մերձաւոր դիպուածոց, և նոյն իսկ ընթերցողք լրագրաց: Ուրեմն զարմանալու չէ՝ եթէ ըստ բաղդի՝ աշխարհաքաղաքացի համարուին Հայք, և ընդ գերագոյնս ի նոսին, որով և ի հարկէ այլ և այլ օրինակաւ և չափով ի յարաբերութեան ըլլան ընդ օտարալեզու և օտարաբարոյ հեռաւոր ազգս և նշանաւոր կենդրոնս, մանաւանդ ի շահաստանս և ի մայրաքաղաքս:

Հիմկուհիմայ թոյլ տրուի մեզ վերցընել նախնի և կէս պատմական դարուց քողը, և թողլով ուրիշ ամեն երկիրներու և ազգաց վիճակը քննել Հայոց ստոյգ կամ անստոյգ կցորդութիւնները կամ ծանօթութիւնը՝ միջին դարուց և նոր պատմութեան ամենէն աւելի նկատելի ու զարմանալի ազգի ու նահանգի մը հետ. այն է հռչակաւորն և գեղապանծն Վենետիկ: Ստոյգ պատմութեան կարելի չէ այս երկու ազգերը հաւասարել ընդ միմեանս. այնչափ երկար է խտիր ժամանակի՝ եթէ ոչ ըստ ծագմանն, — վասն զի գրեթէ հարկ է ամեն ազգաց զուգաժամանակ ըլլալ, — այլ ըստ ծանօթութեան. և կըրնամք ըսել՝ թէ այն օրն յորում յալեաց կուծնանէր կոյսն Վենետիկ, կու նուաղէր հինն Այրարատ, իր հազարամեայ էութեան շրջա-

նոք կարի իսկ ծանրացեալ, որոնցմով կատարեց իր զօրութեան և մեծութեան երկայն շրջանը, երկարատեւ քան զշրջան հասարակապետութեան Վենետկոյ. ապրելով հին աշխարհի հնագոյն ազգաց հետ, ընդ որս՝ երկրիս թատեր վրայ խաղաց իր խաղը: Սակայն, քաւ, ոչ մեռաւ, այլ նուազեցաւ միայն. և ըստ ինքնակեցութեան օրինաց՝ ի խոնարհագոյն կեանս յեղափոխեցաւ. և եթէ մեռած ալ ուզուի համարել զինքը, այնպիսի մահ է՝ որպէս և Վենետկոյ, յետ կորստեան հասարակապետութեան: Եւ ո՞վ պիտի համարձակի ըսել կամ հանդուրժել լսել այսպիսի ինչ՝ Ագրիակոն ծովուց այս չքնաղ դշխոյիս համար, յետ գրեթէ դարու միոյ իր բաղդին յեղափոխութեան: Նոյնը պէտք է իմանալ և վասն Սարարատայ՝ նախածնելոյն յալեաց համաշխարհական ովկիանու ջրհեղեղին. բայց ոչ ի սպառ յանչքութեան և նուազութեան հազար տարիներու մէջ, այլ և ի նորահրաշ կենդանութեան և զօրութեան վերերեւեալ. որով սերտագոյն կցորդութիւն մ'այլ ունեցաւ ընդ Վենետկոյ, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մ'ետքը, և որ նպատակ է մեր այս գրուածին:

Չեռք առնունք ուրեմն պարպել զքող կիսապատում ժամանակաց. և որովհետեւ տեսանք զՀայս՝ հնագոյն դարուց մէջ ստուգապէս

հանդիսացած, արժան է փնտռել նա և Վե-
նետոյոյ խանձարուրքը, կամ անօր էութեան
առաջին վիճակը, քանի որ դեռ ստացած
չէր այն շքեղ կերպարանքը՝ որով ի հին-
գերորդ դարէ ցվերջ ութեւտասներորդին տե-
սարան եղաւ Եւրոպոյ և Ասիոյ: Եթէ այս
վերածնութենէն նոյնչափ ժամանակ և դար
վեր ելնենք, գրեթէ Տրոյական պատերազ-
մաց դիւցազնական պարագային կու հասնինք.
յորում հին՝ այլ ոչ երբէք հնանալի քերդողն,
մանաւանդ թէ ամենայն մտաց և դարուց
մանկացուցիչն, Հոմերոս, իր մոզական մա-
տամբք կու սքողէ մեզ զուրուական Վենետ-
կոյ, տառի մը նուազութեամբ կամ այլա-
փոխութեամբ, Հենտո կամ Ենտո կոչելով՝
Պափլագոնաց ցեղ մի, քաջաձի և քաջաջո-
րի՝ որոց համար կու վկայէ և Սոփոկլ, թէ
յ'օգնութիւն եկած ըլլան տարաբաղդ ծերուն-
ւոյն Պրիամու. առ որ՝ կանխեր հասեր էին
յօժանդակութիւն՝ այրարատեան գնդաց քա-
ջաձի սերունդք, իրենց Չարմայր նահապե-
տին առաջնորդութեամբ, որ Հեկտորի հետ
ընկաւ ի յաւերժայիշատակ դաշտին. բայց ոչ

1. Հոմեր, Իլիական Բ. 85. Ե. 577: — Ֆիլիադի
կարծէ, թէ ըստ Երողոս. (Ա. ճՂԶ) Վենետք դադթած
ըլլան ի Մարաց. ուր յոյն պատմչին խօսքն Սիդենաց
վրայ է և ոչ Վենետաց:

յայլմէ զարնուած, ինչպէս կու փափաքի և
 կ'ազդէ պատմիչն մեր (Մ. Խորենացի), այլ
 միայն ի դիւցազանց դիւցազնէն՝ յԱքիլեայ :
 Չեմ գիտեր թէ այդպիսի փառաւոր արկած
 մի հանդիպեցա՞ւ արդեօք և Պիլեմոնի՝ ա-
 ռաջնորդին Վենետաց կամ Հենետաց, երբ
 Տրովադայ պարըսպաց տակ ընկաւ և նա :
 Բայց ինձ հաճոյ է նկատել այդ երկու ազ-
 գերն, մեր քիչ յառաջ յիշած դաշին համե-
 մատ, պատմական ժամանակաց և արշա-
 լըրչոց մէջ, իբր համերաշխ, նիզակակից
 և գործակից, և գրեթէ իւիք նա և համա-
 նման : Վասն զի, Պափլագոնացիք նաև սահ-
 մանօք իսկ մերձաւորք էին Փոքուն Հայոց և
 գաւառաց Հայախաղտեաց, Ալիւս գետով մի
 բաժնուելով. զգետուք այլ համաձեւք, ինչ-
 պէս կու հաւատարմացընեն հինք, կրելով
 զտարազ փոխզական. և զարմանալի իմն
 հանդիպմամբ՝ նոյն էր մեր երկու ազգաց
 այլ գլխաւոր նշանակն և այլաբանական ցոյցն :
 Ծանօթ է հնագիտաց, թէ ինչպէս խորիտ
 Հռովմայեցիք իրենց արձանաց և դրամնե-
 րու վրայ սովոր էին կերպարանել զՀայաս-
 տան ի մանուկ փոխզագտակ. Վենետկե-
 ցիք այլ նոյն փոխզացի գտակը կը դնէին ի-
 րենց դքսից գլուխը, և նիւթապէս անդրեաց
 վրայ :

Վենետկեան յիշատակաց հետամտից թող-
 լով քննել և յայտնել, թէ որքան հաւանակա-
 նութիւն կրնայ ունենալ իրենց չքնադակերտ
 քաղաքին և ազգութեան սկզբնաւորութիւնն
 կամ թէ ըսենք մկրտութիւնն, Քրիստոսի
 421 թուականին և ի 25 մարտի, ըսենք, թէ
 մեր հայկական պատմչաց յիշատակք այլ՝ նոյն
 տարուան թուականին դնեն Կարնոյ քաղաքի
 բերդին՝ ի Քարձր Հայս՝ հիմնարկութիւնը
 կամ ընդարձակուիլը, որպէս զի ըլլայ ամուր
 ապաւինի կամ նիստ արեւմտեան (յունական)
 Հայոց կուսակալաց, որ Հայաստանի արեւե-
 լեան մասին գերիշխանք էին (suzerain), և
 քիչ ետքը նա և տեարք։ Այն քաղաքն և
 բերդն որ հիմայ Էրզիրում, կամ Երկիր և
 Արզն Յունաց կը կոչուի, այդ ժամանակէն
 և ինչուան ետքը՝ նոյն վիճակին և պաշտա-
 ման մէջ մնաց, որոյ համար շինուեցաւ մա-
 նաւանդ թէ այլ աւելի։ Վասն զի Հայոց
 հին մայրաքաղաքաց աղօտանալէն և աւրուե-
 լէն ետքը, երբ յետին մայրաքաղաքն այլ՝
 Դուին՝ սասանութեամբ քանդեցաւ, Կարնոյ
 քաղաքն հազար տարիէ ի վեր՝ Հայոց քա-
 ղաքաց առաջին և գլխաւորն համարուած է,
 ինչպէս և այսօր, օսմանեան Հայաստանի
 մասին մէջ, և թուրքաց պետութեան գլխա-
 ւոր նահանգական և զօրանիստ քաղաքաց մին,

և հզօր մարտկոց ընդդէմ ռուսական տէրութեան: Արդ, ըստ այսմ տեսութեան և ժամանակի ծննդոց, գուգածինն Վենետկոյ կարին՝ իւր սեպհական տեսողութեամբ յերկարատեւ եզաւ քան զայս զժողովարկակ քոյրն: Ո՛րչափ աննմանք իրարու՝ ոչ միայն ըստ քաղաքական հանգամանաց, այլ նա և բնական դրիւք. զի մինչ բարեհամբոյրս Վենետիկ՝ հեզօրէն մինչև յերեսս ծովուն՝ (որ կեանք և զարդ եզաւ իրեն), հարթ հաւասար զետեղուած է, ընդ հակառակն կարին՝ կարծես թէ ըստ անուան իր հին նահանգին (Բարձր Հայոց՝ յորում հիմնադրուած է), իր աշտարակաց համար օդական իմն ալիք կը փնտռէ, 6000 ոտնաչափ բարձրանալով Պոնտոսի ծովուն երեսէն, որոյ մերձաւորագոյն է քան այլ ծովուց. և է հին և համբաւաւոր կենդրոն մի վաճառուց արեւելեան աշխարհաց՝ որ ի Հնդկաց և ի Պարսից. ինչպէս վկայէ նա և աշխարհագիրն Մարկոս Պօլոս (Marco Polo), և իրմէ աւելի հնագոյն արարացի և այլ օտարագրի պատմիչք:

Վենետկոյ ծննդեան թուականին երկրայողք, հաւանականագոյն կու համարին անոր հաօարակապետութեան կազմակերպութեան թուականը՝ ղենել 451-2 տարւոյն. երբ հիւսիսայնոյն Ատտիղայ ձեռքէն փախչե-

լով, Ադրիական ժողոյն ճախճախուաները՝ ծովէն ու ցամաքէն աւելի հզօրագոյն համարեցան ի պաշտպանութիւն անձանց: Այդ տարուան մէջ զուգարէպ կը հանդիպէր նա և ի Հայաստան, աւանդ, ոչ եթէ ծնունդ՝ այլ մեծ մահ մի. Հայոց համազգային կամ համ-իշխան միութեան մահն: Վասն զի կենաց ու մահուան մեծ վտանգի ու տազնապին մէջ՝ յերեսաց հրապաշտից Պարսից, վերջին անգամ կը գումարէր կը ժողովէր իր հաւատարիմ որդիքը, ու մահուան պատերազմը կուտար, առաջնորդութեամբ քաջագունին ի զօրավարս ժամանակին, Սրբոյն և մեծին Վարդանայ, որ առաքինարար նահատակեցաւ այն անմոռանալի օրուան մէջ (2 յուլիս, 451), և առաքինակրօն ընկերօքն դիւցազնօրէն ընկաւ հայրենեաց վրայ: այդպիսի քաջութեամբ ընկած բանակն այլ՝ վերացոյց բարձրացոյց քան զաստեղս ի վեր: Չկարծէ ոք թէ ընդ Հայկին և Վահագնի՝ իր նախնեաց՝ դասեցաւ համաստեղութեանց կարգի մէջ, այլ աւելի գերագոյն տեղ մի, ի խորանս Յիսուսի, և ստուգութեամբ. զի այն օրուրնէն ի վեր՝ եկեղեցի և աշխարհ Հայաստանեայց՝ տարուէ տարի կը կատարեն Սրբոց Վարդանանց՝ հազար երեսուն և վեց նահատակաց՝ տօնախումբ հանդէսը, և դադրելով յա-

մենայն զբաղմանց և ի տուրեւառիկ գործոց՝ գերագոյն. յաղթութեան յիշատակ մը կատարեն յեկեղեցւոյ, և վարժարանաց և խնջոյից մէջ, փոխանակ մէկ քաղաքի ջրածնութեան՝ բովանդակ ազգի մի արեամբ վերակենդանութիւն. որոյ տեւողութեան չափն է՝ կրօնք, երկրաւոր անմահութիւն, շաղկապ երկնաւորին և անանց յաւիտենականի:

Եթէ այդ երկատեսիլ թուականին վրայ գար մ'այլ աւելցընենք (451)–(551), յիշատակարանք ուրիշ նոր հայկա–վենետկեան զուգադիպութիւն մի կու ցուցընեն, ներկայացընելով մեզ նոյն ժամանակին հռովմէական բանակաց արիագոյն զօրավարը, զՆերսէս Պարբէկ. որոյ առ օտարս համաշխարհական անունն և համբաւ, աւելի կերպով մը սեփականագոյն է առ Ալենետկեցիս և առ Հայո՝ առ մեզ. զի մեր ազգին արիւնէն ընծայեցաւ, թէպէտ և ի ծառայութեան բիւզանդական կայսերաց. իսկ առ Ալենետկեցիս՝ յորոց հիւրասէր մեծարանք ընդունեցաւ, մինչ հազիւ խրճթաց մէջ գլուխնին ծովէն վեր վերցունցած կը թուէին, ասոնց ձկնորսակ նաւակներէն օգտուելով, իր զօրքերը կրելու, և այն ծովափանց աւերողքը վանելու համար. և իրենցմէ տեսած և ընդունած ծառայութեան փոխարէն՝ միջնորդ հաշտութեան

լինելով ընդ Պատաւիոնացիս և Վենետկեցիս .
 և այն ժամու դեռ եւս անկերպարան Վենե-
 տիկ քաղաքին մէջ կառուցանելով առաջին ե-
 կեղեցիքը և գրատուն մի եւս : — Մեր ժա-
 մանակաց ստուգախնդիր քննութեանն հա-
 մար՝ աւանդական, որով և վիճելի համա-
 բուած են այս դէպք . նոր քննիչք և նորա-
 յայտ յիշատակարանք՝ կ'աւանդեն, թէ ոչ ի
 կէս վեցերորդ դարու, այլ ի սկիզբն իննե-
 րորդին շինուած ըլլան Ս . Թէոդորոս Վենետ-
 կոյ մայր եկեղեցեաց առաջինն՝ զուգակցան
 նուիրելով Ս . Գեօրգիոսի, ուրիշ Ներսիսէ
 մի, որոյ եղբայրն այլ նոյն եկեղեցւոյն եպիս-
 կոպոսն եղած ըլլայ : Այդ երկու համանուն
 անձանց գործերն որչափ այլ իրարմէ առաւել
 կամ նուազ ստուգութիւն ունենան, թէ յա-
 ռաջնոյն և թէ յերկրորդէն հաւաստի բան
 մի մնայ, և որ մեզ համար կարեւորագոյն
 է ի ժամուս, և է հայկական և վենետկեան
 ձեռաց մտերմաբար և օժանդակօրէն առ մի-
 մեանս կարկառիւն :

Անտարակուսելի է որ Զ - Բ դարուց մէջ ի
 Հռաւեննա հաստատուած կայսերական փոխ-
 արքայից աթոռն՝ օգնական և զօրաւիզն էր
 Վենետոց : Ոմանք այդ փոխարքայից ոչ
 միայն հայ էին ազգաւ, որպէս Ներսէս,
 Գրիգոր և Իսահակ, (որոյ հոյակապ դամբա-

րանին արձանագիրք ի Ս. Վիտալ եկեղեցւոյ
 Հռաւեննայ կու վկայեն ցայսօր), այլ և ամ-
 բողջ հայկական գունդ մի, Numerus Arme-
 niorum, կու նստէր հօն՝ ի պահպանութիւն
 Խտալիոյ. և քաղաքին ծովափնեայ Թաղերէն
 մին ի պատճառս նստոցի և ազգի զօրակա-
 նին՝ կը կոչուէր Classis, և Armenia. Թա-
 ղին անդւանի տաճարն նուիրեալ էր Սթրոյն
 Ապողինարի, և այդ անունը կրէր մինչեւ
 ի ԺԱ դար, իբրեւ զատ քաղաքիկ մը հա-
 մարուելով: Փոխարքայք Հռաւեննայ ոչ միայն
 իրենց մերձաւորաց, այլ և հեռաւոր նո-
 բակիրթ վաճառականաց՝ Վենետաց՝ պակաս
 չէին ըներ իրենց Թեւորկութիւնը. ինչպէս
 որ յիշուի յանուանէ՝ յաջորդն Ներսիսի՝ Լոն-
 գինոս, որ այդ օգնութիւնը կու տարածէր
 մինչեւ ի սահմանս Անտիոքայ յԱտորիս բնակո-
 ղաց. այն սահմաններն՝ որ յետոյ գլխաւոր կէտ
 կամ Թատր եղան Հայոց ընդ Վենետկեցիս
 վաճառականութեան և յարաբերութեանց,
 ինչպէս վերջը պիտի տեսնենք: Իսկ թէ ընդ
 ցամաք այլ աւելի յառաջ կ'երթայի՞ն շահա-
 խընդիր Վենետք, մինչեւ ի խոր Հայս և ա-
 նոր արեւելեան մեծ մայրաքաղաքը Դուին,
 (զոր մի ի մեծագոյն շահաստանաց Ասիոյ կու
 դրուատեն գրիչք Յունաց և Արաբացւոց Ե-
 - Ը դարուց մէջ, ինչպէս քաջ հետաքննու-

Թեամբք պարզեց արդէն հմուտ գերմանացին
 Հայտ). կամ թէ և Հայք՝ անոնցմէ ոչինչ
 նուազ բազմաշրջիկք, շահախնդիրք և ճար-
 տարք՝ կը հանդիպէին մինչեւ յաղտաղտակ
 ափունս Վենետկեան ծոցոյն. — ստոյգ և
 որոշակի բան մը չենք կրնար ըսել, այլ մե-
 ծապէս հաւանական կու թուի. վասն զի եթէ
 ուրիշ ազգաց երթեւեկք էին ի Դուին և ի
 վաճառաչահ քաղաքս Իտալիոյ, եւս առա-
 շել Հայոց, որոց համար վաճառականութեան
 ոգին բնածին իմն էր և կրնայ համարուիլ.
 մանաւանդ զի՝ ինչպէս տեսանք, այդ դարուց
 և ժամանակաց մէջ խմբովին կու գային Հայ
 զօրականք և զօրավարք, և կու բնակէին յա-
 փունս Ադրիականի, և անշուշտ իրենց ազ-
 գականք և ազգակիցք այլ՝ կըրնային գալ ոչ
 կռուոյ՝ այլ շահու պատճառաւ:

Կու թողունք յիշատակել նա և դեսպանաց
 երթեւեկը, ինչպէս և Հայազգեաց ոմանց ի
 դրանէ կայսեր, և ի Վենետկոյ աւագաց և
 դքսերու որդւոց ի Կոստանդնուպօլիս, մա-
 նաւանդ ի սկիզբն իններորդ դարու. ինչ-
 պէս ծովապետ նախարարն Կեփալենեայ Պօ-
 ղոս, — որոյ մականունն Cespheano այլ և այլ
 այլագրութեամբ՝ գուցէ հայերէն է, — եկաւ ի
 դիմաց Պեպինոսի ի պաշտպանութիւն Վե-
 նետաց (809-10). և անոր մերձանուն՝ Աբու-

Քիւս (Arsaphius) Նիկեփոր կայսեր կողմանէ՝
գնաց դեսպանութեամբ յԱկուխագրանա (810),
զոր ոմանք նոյն իր բուն հայկական անու-
նովը Արչակ կը կոչեն, իսկ Տանտոլոյ պատ-
միչն՝ խանգարելով Հեթերոթիւս կամ Ե-
պերսապիոս (Hebersabius. - թերեւս աղօտ
հնչմունք Արչաւիր, Վարագչապուհ անուանց .
հրկրորդն եկեր էր Վենետիկ՝ Օպելերիոյ դուք-
սը դատելու համար :

Ուրիշ գուգադիպութիւն մ'այլ յիշենք՝ հայ-
ազգի կայսերաց գործակցութեան ընդ Վե-
նետաց, որ այս միջոցին հանդիպած է (818).
Բարդեչիբացիոյ տոժին շիւսդինիանոյ որ-
դւոյն առաքումն առ Լեւոն կայսր, որոյ յա-
տուկ մականունն է Հայփոն. սա ինքն եղաւ
ճռալին՝ որ առ ինքն ղրկուած Վենետիոյ
դքսորդին Հիպոս անուանեց, և պարգեւեց
անոր և անոր քաղաքին՝ այնպիսի ընծաներ,
որ ոչ միայն մինչեւ հիմայ՝ հազար տարիէ
վերջ մնայուն են, այլ պիտի մնան միշտ. - զի
են Սրբոց նուիրական նշխարներ, կենարար
Խաչի Փրկչին մերոյ և Տիրամօր պատմու-
ճանի, և աւելի աչքի զարնող՝ Սրբոյն Զաքա-
րիայ ամբողջ մարմինն, այլ և գանձեր՝ ի
չինութիւն ասոր հոյակապ եկեղեցւոյն, որ թէ
և նորոգութեանց ատեն փոփոխութիւններ
կրեր է, այլ՝ դեռ կայ և պիտի մնայ յիշատակ
մեծագործութեան տուողին և ընդունողաց :

և որոյ հովանւոյն տակ՝ ի թիւս սրբասուն
և առտուածանուէր կուսանաց՝ ընծայած են
զանձինս և ոմանք ի հայազգի օրիորդաց :
Գտնուին թերեւս և այլ թանկագին անօթք
սրբազանք՝ հայկական նշմարօք, եթէ յուզուի
Ս. Մարկոսի պատուական գանձատունն :

Սուրբ Մարկոս... Անկարելի է Հայ-Վե-
նետաց յիշատակութիւն ըրած ատեն՝ չիտ-
նարհիլ անգամ մ'այլ առաջի հրաշակերտ
և հրաշանուն տաճարիս, որոյ համար կրնանք
ըսել, թէ ճարտարութիւն, ճոխութիւն, բարե-
պաշտութիւն (չքաշուինք ըսել թէ նա և գո-
ղութիւն), իրարու ձեռնտու ըլլալով՝ մասն առ
մասն փոխադրեցին ի հարստագոյն քաղաքաց
արեւելից, և կառուցին յանդիման Հանդրին
հայելոյն, ի հազարամեայ զարմանս դարուց-
կամ իբր անդամ անդամ յօշելով ի գեղեց-
կակազմ մարմնոց՝ յօղեցին և հաստատեցին
մի այլ գեղեցկագոյն մարմին, — զսքանչելի
Տաճար Սուրբ Մարկոսի, թերեւս յետ Սրբոյն
Պետրոսի՝ աշխարհամուտ տաճար բովանդակ
քրիստոնեայ ազգաց երկրի : . . Սուրբ Մար-
կոս . (որովհետեւ հարկ է ականայ իսկ թողուլ
բազմապատիկ դիտելիք և ըսելիք,) որոյ կարգ
կարգ ազնուանիւթ և մեծամեծ սիւնք փարելով
գրկաբաց ճակատին շուրջ՝ քանդակուած կու-
կրեն վրանին բազմաթիւ անուանս հայազ-

գին ուխտաւորաց, թէպէտ և յետին ժՁ — ժԸ դարուց, այլ յիշատակք են հետեւողաց իրենց նախնեաց, որ յետ նախնագունիցն՝ գէթ ստուգիւ երկոտասաներորդ դարէն ի վեր՝ կը մտնէին և կ'ենէին ընդ պանծալի դրունան: Սուրբ Մարկոս, որոյ անթիւ բազմակերպ և հրաշակերտ կազմուածոց մէջ՝ դրսանց աչքի զարնող առաջին է իր դրիւք և ձեռագործ արուեստագիտութեան մէջ նախապատիւ համարուած, մեծ և ճոխ քառեակ մը պղնձաձայլ ոսկէզօծ Երիվարաց, որոց վրայ հայկական յիշատակ կը սաւառնի: Այս երիվարաց ճարտար արուեստագէտն՝ համարեալ է յոմանց՝ Լիւսիպոս, և յայլոց ուրիշ անձինք: այլ հաւանական կարծուի թէ աշխարհակալ Թագաւորք Արշակունեաց Հայոց՝ որ Քրիստոսէ հարիւր տարի առաջ տիրեցին հեղ մի Ելլադայ, այն դրախտակերպ գաւառէն կորզելով յափշտակելով այդ երիվարները՝ փոխադրեցին ի Հայաստան. ուստի՝ ըստ աւանդութեան՝ Հայոց Տիրիթ Թագաւորէն ընծայեցան Հռովմայ Եերոն կայսեր: Քայց այլք հաւանականագոյն եւս կարծեօք կ'ենթադրեն, թէ մեծն և Սուրբն Տրդատ՝ Կոստանդիանոսի ընծայ զրկած ըլլայ այդ չորս երիվարները, և սա՛ իր Վոսփորի ափանց վրայ կառուցած նոր դաստա-

կերտին՝ Բիւզանդիոնի. անտի ի վենետիկ փոխադրուելուն դէպք և ժամանակ՝ ամենուն յայտնի է: Մինչև որ անփառելի քննադատութիւն իր վերջին և համողիչ խօսքը չըսէ, պիտի չդողդոջի՞ր զարմանքով նայելէն այդ նորասքանչ օդաչու երիվարաց վրայ, իբրև ի գանձս՝ որ դարերով պահուեցան ի հայ երկրի, և իբրև ի կողոպուտս՝ հզօր ձեռաց Հայոյն ի ակարացեալ Հոռոմէ, և յառատ տուրս հայ ձեռաց առ հզօրագոյնն, ապա նախախնամութեան տնօրինելովը՝ դադրած հօն ուր հիմայ կեցեր են, ի պանծալի գլուխ վենետկոյ. զի այսպէս պատշաճական և արժանաւոր է մեզ կոչել զեկեղեցի Սրբոյն Մարկոսի, ի հոյլս իր հարիւրաւոր սուրբ և քաղաքական շինուածոց:

Որքան հին և հզօր եղած է Հայոց յարարութիւնն և վենետաց հետ առուտուն, ասոնց առատ և ընտիր օգուտն միջնորդութեամբ, միանգամայն և ինչ կարծիք ունեցեր է ուսմիկ Հայն՝ իր մեծահանճար և մեծահնար և ոչ ըստ արժանւոյն իրենց ժամանակի նախանձորդներէն պատուած անձանց վրայ, (ինչպէս Խօրենացի մի, Դաւիթ մի, Ղազար մի), ցուցընէ իր այս հետեւեալ աւանդութիւնն, որ իր ծիծաղելի և աղուական՝ կնգուղի և վենետիկեան գգակին շփոթմամբն հանդերձ,

կըրնայ վերի ըսածներու հաստատութիւն տալ, ինքնին անհաստատ ըլլալով. « Անանիայ »
 » Շիրակեցին տաղակացեալ ի Հայոց, և
 » գնացեալ ի Վենետիկ, և ուսուցեալ է
 » նոցա Թագաւորին՝ քիմեյով զերկաթն առ
 » նել զոսկին (ոսկի). և նոքա յետ ուսանել
 » լոյն ի նմանէ՝ մտածեր են սպանանել
 » զնա: Եւ ինքն խնդրեալ է, թէ ոսկոյ մի
 » կողմն իւր պատկերն նկարել. և նոքա յանձն
 » առեալ են այնպէս առնել. և ի նմանէ Թո-
 » ղութիւն առնելով՝ զգլուխն կտրեր են:
 » Եւ ես ասեմ (ո՛վ ես դու), ինչ է պատճառն,
 » եթէ ոչ մեր Հայոց ազգին կարգաւորաց
 » նախանձն, որ ի տգիտութենէ յառաջանայ,
 » եւս առաւել ապերախտքն...¹: որ այն-
 » պիսի անհատներ զանձն կորուսեր են:
 » Որ և եւրտըզ ոսկոյն մէկ երեսն կնկուղով
 » պատկերն՝ Անանիայ Շիրակացուի պատ-
 » կերն է »! - Վենետն՝ թող երկու ծիծաղի.
 Հայն՝ մէկ ծիծաղի, մէկ խրատուի:

1. Այս սեղանսը բան մի կայ ունի Զ?

ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԻ ԲՈՒԲՈՒՆԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՀԱՍՏԱՆԻ
 ՍԱՐԱԿԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՆԵՏԿՈՑ. — ԼԵՒՈՆ ՄԵՆԵԱՆ
 ԳՈՐԾԸ ԵՒ ԴՈՒՔՈՆ ԵՆՐԻԿ ՑԱՆՑՈՂՈՑ:

Եթէ լոկ աւանդութիւնն այսչափ հեռու
 կարող է տանիլ զՀայն, որչափ ևս առաւել
 կրնայ յափշտակել զՎենետն՝ իր հոյակապ
 գործոց, արձանաց և շինուածոց յիշատակաւ,
 աչքին առջեւ բերելով զաւարառուն յաղթող,
 զպանծալին ի շարս իր հարիւր և քսան
 տոժերու, զմեծն Ենրիկ Տանտոլոյ: . . . Բայց
 անշուշտ թոյլ պիտի տայ և Հայոյն՝ մասնա-
 կից ըլլալ իրեն ի մեծարանս այս անձին.
 վասն զի իրմով կու սկսի այն սերտ և ստոյգ
 կապակցութիւնն երկուց ազգաց և պետու-
 թեանց, հայկականին և վենետկեան. և եթէ
 ներելի է ըսել, Տանտոլոյ և Լեւոն Ռու-
 բինեան՝ երկու դարուց միջոցին մէջ կրկին
 գլուխք կրնան համարել իրենց կցորդութեան
 կամբընդին, ուղղակի. անուղղակի կերպով
 մ'եւս՝ իրենց ժամանակէն մինչև հիմայ:

Ինչպէս տեսանք, այս երկու ազգաց փո-

խաղարձ ծանօթութիւնն հին ժամանակաց
 ի վեր սկսած էր, և հետզհետէ պայծառա-
 ցաւ երկոտասաներորդ դարու մէջ, Վենե-
 տացի վաճառականաց յարեելս յաճախելուն
 պատճառաւ, և ի Կիլիկիա՝ հայկական իշխա-
 նութեան մը հաստատուելով, քիչ յառաջ
 քան գողրդել թաշակրաց յԱսորիս, որ Կի-
 լիկիոյ դրացի աշխարհ մը կրնայ գրուիլ,
 և դար մի ամբողջ տատանելով մերթ հզօր
 ու յաջող, և մերթ տկար ու անյաջող բաղ-
 դիւ, երկոտասաներորդ դարու վերջերը հան-
 դիսական կերպով հաստատուեցաւ ու զօրա-
 ցաւ մեծագործն և քաջին Լեւոնի թագաւո-
 րութեամբ. որ ոչ միայն Յնրիկոսի՝ այլ նա և
 ընդ ամենայն նշանաւոր իշխողս և զօրավարս
 ժամանակին՝ կրնայ մրցիլ, առանց մէկէ մը
 յետնելու: Նոյն դարու մէջ, և իր հօրը ժա-
 մանակէն, յառաջագէմքն Վենետք՝ որոց չէր
 պակսեր ոչ քաջութիւն և ոչ աշխարհաշինու-
 թիւն, իտալիոյ ուրիշ վաճառական հասարա-
 կապետութեանց հետ մտեր ու հետազօտեր
 էին զՆորն Հայաստան, զԿիլիկիա, (որոյ
 պետք՝ իշխողք իբրանց կամ Լեւոնական կոչուէին,
 և ի շնորհս օժանդակութեանն զոր մատու-
 ցին թաշակրաց, ասոնցմէ՝ կոմսք, պարոնք և
 մարգիզք կոչուեցան). և վաճառականական
 գանձաբեր արուեստին բանալին քաջութեամբ

ձեռք ձգեցին, Տիւրոսի երրորդ մասին տիրապետելով, որ Լատինաց և բովանդակ խաչակրութեան ամուր ու ապահով ապաւէն մը եղաւ։ Եւ ս' գիտէ թէ նախ անոր պարտապահ տակ (յամի 1124) ճանչցած, հաճած ու զարմացած չըլլան Վենետք՝ ընդ Հայս. երբ տեսան անոնց մէկ երէցը, զԱտենտի (Ventura), որ իրենց մերձաւորներէն աւելի ճարտարագոյն՝ պարտաւարտ մեքենայ հնարելով դիւրացոյց քաղաքին առումը, ու երկրորդ Տրոյա մը ըրաւ զՏիւրոս, Հայոց և Վենետաց իրարու հանդիպման ստուգագոյն տեղի մը։

Վենետաց վաճառական տոհմից մէջ նոյն դարուն կիսէն մինչև ցկէս յաջորդին, նշանաւոր երևցաւ Միանի տոհմը, յորմէ և ճարտարք ոմանք և խոհականք՝ վերացան. և բարձրացան մինչև ի գահն դքսական։ Մանօթ է բազմաց թէ ինչպէս այն հռչականուն ցեղէն Սերաստիանոս՝ դեսպանութեամբ գնաց առ կայսրն Յունաց յարեւելս. ինչպէս ծանօթ է նաև իր մեծանձն առատաձեռնութիւնն և ճոխութիւնն։ Կ'աւանդեն, թէ ոսկի հորթ մը գտած ըլլայ յԱլգիւնոյ, ու բաղդին յաջորութեանը փափաքելով հաղորդ ընել և զկարօտեալս, մեր ազգէն Վենետիկ եկող աղքատաց ու պանդխտելոց համար՝ ի բնակութիւն

չնարհեր է զտարեկան հասս իր կալուածոց
 և տանց, որ ի վանառափողոցն (merceria)
 Սրբոյն Յուլիանոսի և ի կամուրջն Պարաստ,
 տէրի. յետոյ իր Թոռն՝ Մարկոս՝ նմանաբար
 իր տուներէն մէկը պարգևեր է սեպհական
 Հայոց ազգին. որ այն ժամանակէն (1253)
 ցայսօր՝ վեցուկէս դարերէ ի վեր՝ Հայոց որոն
 կը կոչուի և իրենց ձեռքն է. յանուն Հայոց
 կը կոչուի և փողոցն և մերձաւոր կամուրջն,
 որ յետոյ նաև Ponte dei Ferali անունը
 կրած է, ինչպէս նաև հիմայ. Թերևս Միա-
 նիի կտակին հաստատագոյն և աւելի ծանօթ
 մասն է սա, և որոյ արդիւնքն ու արգա-
 սիքը՝ քիչ մը յետոյ պիտի տեսնեն ընթեր-
 ցողք:

Գրեթէ նոյն ժամանակաց մէջ առաջին ան-
 դամ կը յիշատակուի աղտաղտուկ գետին մի
 եւս՝ վենետկեան ընաց մէկ անկիւնը, tombe
 կամ tumbe կոչուած՝ շատ քիչ ջրի երեսէն
 բարձր, անբնակ կալուած մը Բենեդիկտեան
 միանձանց. որք կը բնակէին ի մերձաւոր
 Ս. Սերվիլիոյ կղզւոյ. ասոնցմէ գնեց զհողն
 Մուլքուս, անունով բարեպաշտ անձ մի յամի
 1182, և շինեց անկեւանոց ու եկեղեցի մը,
 որ յետոյ յանուն Սրբոյն Ղազարոս կոչուեցաւ,
 և վրան հինգ հարիւր տարի անցնելէն ետքը՝
 բնակութիւն և կայան տրուեցաւ այլալեզու

Բենեդիկտեան միանձանց զաղթելոց ի տար աշխարհէ, ի Հայոց. և ցայսօր յաջորդաբար կը պահեն զտեղին, որ յանուն իրենց Հիմնադրին և ազգին՝ Սուրբ Ղաշար Հայոց, S. Lazzaro degli Armeni, կամ Միխայելեանց լան՝ կոչուի յիտալացւոց, և մերթ եւս սոսկապէս կդրէ Հայոց Isola degli Armeni, կամ սոսկ՝ Հայ, Gli Armeni:

Բայց մեք փութանք դառնալ առ Ենրիկ և Լեոն, և հռչակել Հայոց և Լատինաց գըրովք և դեսպանութեամբք՝ դաշնակցութեան վաւերական սկզբնաւորութիւնը:

Ոմանք ի ծերունի հարց մերոց՝ որ Սըրբոյն Մարկոսի հասարակապետութեան ատեն ապրեցան, հարցընելով քաղաքին գլխաւոր պաշտօնէից ոմանց, լսեր են անոնցմէ, թէ Հայոց առաջին զալուստն ի Վենետիկ եղած ըլլայ ի սկիզբն մետասաներորդ դարու, և երկրորդն՝ ի վեշտասաներորդին: Այս վերջնոյս կրնամք վկայել մենք՝ վասն զի թէպէտ երեքտասաներորդ դարէն ի վեր պակաս եղած չըլլայ Հայոց երթեւեկն, այլ ի կէս վեշտասաներորդին կը յաճախէ, և ի դիւանս եկեղեցեաց քաղաքին կը նշանակուին՝ ոչ միայն անոնց հաստատուն բնակութիւնք, այլ նաև ծնունդք և մահք Հայոց. իսկ առաջին եկաւորութիւն նոցա ի մետասաներորդ դա-

բու՝ դեռ եւս մութ է. բայց գուցէ ի վերջ
ԺԲ գարու, առ իշխանութեամբ երկոցուն
յիշեալ վեհիցն և յառաջ քան զԹագաւորու
լեւոնի՝ երբ դեռ եւս Պարոն կ'անուանուէր,
և արքունական թագին թիկնածու էր. որով
հարկ կ'ըլլայ ենթագրել թէ քանի որ Են-
րիկ արեւելք եկած շէր, իր մէկ դեսպանին
կամ նուիրակի ձեռքով սկզբնաւորած ըլլայ
ժազումն հայ-վենետկեան յարաբերութեանց.
ինչպէս կ'աւանդէ Նաւաճերոյ ասոնց մէկ գը-
րողն, իբր թէ 1196ին ղրկուած ըլլայ ի Հայս
(Կիլիկիա) իրենց առաջին գունցն¹: Ինձ կ'ե-
րեւի թէ պատմիչն կը կանխէ. որովհետեւ
Պայլից հաստատուիլն ի Հայս աւելի ուշ է.
ու իրենց հաստատութենէն ետքն ալ առջի
բերան Պայլք Աբգեայ՝ ի Հայաստան նստող
Պայլին թոշակը կը հատուցանէին: Կա-
րելի է որ յառաջ քան զայն՝ Պայլք վենե-
տաց ունեցած ըլլան իրենց մէկ երեսփոխանը
Ռուբինեանց երկրին մէջ, ուր ի սկզբան սա-
կաւաթիւ էին իրենց քաղաքացիք քան զԳե-
նուացիս, ինչպէս կը գուշակուի Լեւոնի պար-

(1). 1196. La signoria di Venezia acciocchè
i suoi cittadini potessero mercantare per tutto,
mandò Messer Giacomo Badoer ambasciatore
al re di Trebisonda, un bailo in Trebisonda e
così nell' Armenia, e alla Tana un consolo.

գեւագիրներէն առ երկոտին աղգան. յարոց ճենովացիք քայլ մը կանխեցին քան զքնակիչս Ադրիականին, բայց վերջը մնացին յետ: Այդ երկու ժողովուրդք, ինչպէս նաև ուրիշ պետութիւնք եւրոպականք, կարծես թէ զարմանքով մը կը նկատէին զՀայս՝ հին առիական այլադեմն աղգաց և եկամուտ արեւմտեան իշխանութեանց մէջ. և կը սպասէին հաստատուն ձևով մը կերպաւորուած տեսնել անոնց իշխանութիւնը՝ կիլիկիոյ յարժարաւոր ու գիպան երկրին վրայ, որ լայնօրէն կը սարածէ զգիրկ ի Միջերկրականին, և կ'ամրացընէ թիկունքը յանմատոյց պատուարս Տաւրոսի: Եւ ահա արիասիրտն, անխոնջ և խորագէտն Լեւոն՝ տասն տարի աշխատելով, ու զէնքով և նուրբ քաղաքականութեամբ ամէն հնարք ու ջանք գործածելով, կ'ընդարձակէ հայրենի իշխանութեան սահմանը, կ'ամրացընէ անընկճելի բերդերով, ու զինուց զօրութեամբ, խաչակրաց նիզակակցութեամբ և արեւմտեայց հետ խնամութեամբ՝ ահ ու սարսափ ձգելով թշնամեաց, Ասորոց ու Փոքուն Ախոյ հին ու նոր բնակչաց աչքին առջև կու բարձրացընէ իր թագապսակ զլուխը ի սկիզբն 1199 տարւոյն, մի և նոյն ժամանակի մէջ ընդունելով թագ ու պըսակ ի կայսերաց արեւելից և արեւմտից և յամիրապետէն, և ի քահա-

նայապետէն Հռովմայ՝ դրօշ և օրհնութիւն։
Չայս տեռնելով ամենքն զարմացմամբ, կամ
առ շահի կամ առ ահի, իրարմէ առաջ կու
փութան մեծարել զնա, և բարեկարգ ազգաց
և պետութեանց օրինաց և սովորութեանց
համեմատ դաշինք դնել հետը։

Լեւոնի թագաւոր պսակուելէն առաջ սկսած
են թղթակցութիւնք քահանայապետականք.
բայց իր թագանիշ և ոսկէկնիք թուղթք՝
որ կը պահուին ցարդ ի դիւանս Վատի-
կանի, երկոտասաներորդ դարու վերջին ամին
թուանիշը կը կրեն. յետ որոյ են աշխար-
հական պետութեանց ու հասարակապետու-
թեանց հետ դրուած դաշինքն. այնպէս
որ երեքտասաներորդ դարու առաջին տարին՝
առաջին է և այս դաշնադրութեանց. և մի
և նոյն 1201 թուականին տրուած և հաստա-
տուած են դաշինք և շնորհմունք Լեւոնի առ
Գենուացիս յամսեանն մարտի և առ Վենետո
ի դեկտեմբերի։ Առ առաջինս տրուածներուն
մէջ կը նշմարուի, ինչպէս քիչ յառաջ ըսինք,
իրենց ազգակցաց այլ աւելի ձեւաւոր հաս-
տատութիւնը, և կը շնորհուի իրենց դատա-
րան (curia) և բնակութիւն, եկեղեցի, և
փնդուկ ի մայրաքաղաքն Սիս, ի Տարսոն և ի
Մամեստիա։ Իսկ Վենետկեցւոց՝ միայն Մա-
մեստիոյ մէջ կը տրուի բնակութիւն, եկեղեցի

և փնդուկ. սակայն դաշնագիրն աւելի երկար և մանրամասն է քան զշնորհեալն առ Պենուացիս: Եւ որովհետեւ հիմն կամ նախազաղափար կրնայ համարուիլ մեզի ծանօթ և ժամանակաւ կրտսեր ուրիշ ամեն դաշնագրոց և պարզեագրաց, աւելորդ չենք համարիր համառօտիւ նշանակել այն ամէն պայմաններն ու շնորհքն, զոր Լեւոն ոչ միայն իւր այլ և յանուն յաջորդացն կուտայ Ենրիկի Տանտոլոյ դքսին Վենետոյ, (և Դալմատոյ, Խուուադաց, և քառորդ մասին կայսերութեան Յունաց, դեռ եւս Բիւզանդիոնի տիրած չըլլալով), և ամենայն Վենետաց. ըստ խնդրոյ Յակովբայ Պատտէրի՝ դեսպանին Ենրիկի. և շնորհէ,

Ա. Վենետաց ազատ երթեւեկ, իրենց ամեն ընչիւք՝ իր տէրութեան ամեն սահմաններուն և անցից մէջ:

Բ. Անդրածովու (oltremare, արեւելք) բնակիչք՝ միայն ընդ պահնակ դրունս (Portella,) անցած ատեննին մաքս վճարեն, հաւասար ուրիշ սմէն քրիստոնէից: Այդ նշանակուած տեղ՝ հիմայ Ալեքսանդրեակ կոչուած քաղաքին արեւելեան եզերաց մօտ. լեւրանց նեղ կապանի դուռ մ'էր, և Ասորոց երկրի ի Կիլիկիա անցից գլխաւոր տեղն. այն պատճառաւ հօն հաստատուած էր պե-

տական մեծ մաքսատունն և ճոխ գանձարան, և նոյն դռնէն կ'ըլլային ի ցամաքէ բերուած անբաւ վաճառաց մուտք և ելք:

Գ. Գրամահատութեան համար բերուած արծաթն և ոսկի, ինչպէս յԱբքեա, ասանկ նա եւ հօս՝ տրոց ենթակայ էին. իսկ դրամ չըլլալու ոսկին ազատ էր ի տրոց: Հայոց և Վենետաց վերջին ժամանակաց յարաբերութեանց մէջ ալ (1333, մայիս) կը յիշուի Հասարակապետութեան վճիռ մը, թէ այն նաւն որ կ'երթայ ի Հայս, և արծաթոյն կէսը պիտի դնէ ի դրամատուն (zecca) թագաւորին Հայոց, անոր դեսպանէն երդումն պիտի առնու: Այս վճռէն տարի մը յառաջ ի Հայս և ի Կիպրոս արծաթ չփոխադրելու վճիռ մը տըրուած էր (1332). նոյն վճիռը կը կրկնուի նա և յաջորդ 1334 տարւոյն մէջ (օգոստոս 13):

Դ. Ամենեին վնասու մը տակ չի ձգուին ոչ անձինք և ոչ ինչք Վենետաց:

Ե. Նոյնպէս և ի նաւարեկութեան. բայց թէ անոնց նաւուց մեջ օտարականք գտնուին, միջին դարուց անհեթեթ օրէնքի մը համեմատ, այս վերջնոցս ինչք գրաւին յարքունիս:

Զ. Եթէ անոնց առ օտարս ըրած երթևեկի ատեն՝ իր երկրին մէջ վնաս մը հասնի, հատուցումն ըլլայ յարքունուստ:

Է. Վախճանեալ Վենետկեցւոյ մը կտակն

հաստատուն ըլլայ. իսկ եթէ անկտակ մեռնի
և հօն իրեն համաքայաքացի մը գտնուի,
ստացուածքն անոր տրուի. իսկ եթէ չգըտ-
նուի որ, մեռնողին քով եղած ինչք կնքուին,
ու արքունի քարտուղարին (cancelliere) քով
որ էր արքեպիսկոպոսն Սսոյ, պահուին. մին-
չեւ դքսէն կնքուած վաւերական գիր հասնի:

Ը. Իրարմէ դատուին Վենետք՝ երբ մէ-
ջերնին խնդիր մի ըլլայ. իսկ ի շհամաձայ-
նիլն՝ արքեպիսկոպոսն Սսոյ վճռէ անոնց դա-
տաստանը:

Թ. Անոնցմէ գործուած սպանութեան յան-
ցանք մը՝ թէ՛ առ ազգայինս և թէ՛ առ օ-
տարս, արժանապէս դատուի:

Ժ. Նոյնպէս եթէ այլ և այլ վէճք կամ
կռիւք ըլլան Վենետաց ընդ օտարս:

ԺԱ. Շնորհուի բնակութիւն քահանայի
Վենետաց, եկեղեցի և փնդուկ ի Մամես-
տիա:

ԺԲ. Կարենան բնակիլ ուր որ ուզենան,
Թագաւորութեան երկրին մէջ:

Այս յետին երկու պայմաններուն առաջ-
նովը կը յայտնուի՝ թէ Թագաւորն ինքն
ձրիաբար կը շնորհէր անոնց բնակութեան
տեղի ի Մամեստիա. իսկ եթէ անկէ դուրս
ուրիշ տեղուանք ուզենան բնակիլ՝ ազատ էին
անձամբ և իրենց դրամով հայթհայթել. որով

և գուշակուի թէ առաջ Գենուացւոց նման զանազան քաղաքաց մէջ ցրուած չէին Վե- նետք, այլ միայն ի Մամեստիա. ուր թուի թէ պզտի նաւերով կու գային վաճառականք ընդ Ջահան գետ, և անտի ցամաքի վրայէն կարաւանօք կ'երթային յարևելակողմն կամ ի Հիւսիս, վաճառականութեան գործածական ու վարուն ճանապարհօք, ի մեծամեծ շահաստանս ժամանակին. և առ այս՝ յարմարագոյն էր Մամեստիոյ դիրքն քան զՏարսոնի, որ ինչպէս ի Հնունն՝ նոյն ատենն ալ Կիլիկոյ գլխաւոր նաւահանգիստն էր՝ ծովու քով, բայց հեռու մնացեալ վաճառականութեան ցամաքային ճամբաներէն: Քիչ ատենէն թէ՛ Տարսոն և թէ՛ Մամեստիա իրենց նախկին փայլն ու կարևորութիւնը կորուսին, երբ Այաս կերպով մը իր մէջ կենդրոնացուց, ոչ միայն Կիլիկիոյ վաճառականութիւնը, այլ նա և բովանդակ անոր կամ վաճառականութեան մեծ մաս մի, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Տասնուհինգ տարի ետքը (1215) նորոգեց Լեւոն, առ Գենուացիս տուած Պարգևագիրը. բայց Վենետացը կ'երեւի թէ անփոփոխ մնացեր է քառասունեւհինգ տարուան միջոց: 1245ին դուքսն Յակոբ Թիեփոլոյ՝ իր Պետրոս Տանաոլոյ դեսպանին ձեռքով ուղեց Լեւոնի պարգևագիրը վերահաստատել, գրելով

առ Հեթում Ա. որ քսան տարիներէ ի վեր կը թագաւորէր (1226), իր հօր Կոստանդին մեծ իշխանին՝ ճարտարութեամբ, ամուսնա- նալով ընդ Չապելի՛ միակ գտեր և օրինաւոր ժառանգի մեծին Լեւոնի. անոր հետ տէր ըլլալով նաև արքունական գահուն, որոյ պաշտպան էր խորագէտ և ահարկու ծերունի թագաւորահայրն՝ քառասուն տարի: Հեթում իր և թագուհոյն անուամբը շնորհեց կամ կրկին հաստատեց Վենետաց տրուած երկրորդ ծանօթ Պարգևագիրը յամսեանն մարտի. որոյ մէջ քանի մը նոր պայմանք կամ շնորհք աւելցած են. ինչպէս, Վենետաց մէջ վէճ մը ծագած ատեն՝ իրաւարարքն յարքունուստ սահմանուին. ու երբ իրաւախոհու- թիւնն անկարելի ըլլայ, այն ատեն Սոյ արքեպիսկոպոսն իրենց դատաստանը տեսնէ և վճռէ. նոյնպէս, անժառանգ վախճանեալ Վենետաց համար բաւական ըլլայ թագաւորական վճիռն, առանց դքսին կամ Աքքեայի պայլին թղթոց սպասելու:

Տանուվեց տարիէ ետքը Ռանիերոյ Մե- նոյ դքսին խնդրանօք ու իր Յովհաննէս Մե- նոյ դեսպանին ձեռօք՝ Հեթում նորոգեց պարգևագիրը, յամի 1261, յամսեանն նոյեմբերի, Թորոս վարդապետի ձեռքով, ու վաւերացնելով Յովհաննէս անուն քահանայի

մը ստորագրութեամբ, որ վենետաց նօտար էր յԱքքեօ: Պայմաններն առաջնոյն մէջ նշանակուածին նման ու համաձայն են. միայն ասոր մէջ փոխանակ Մամեստիոյ՝ թոյլ կուտայ անոնց և իշխանութիւն ի Սիւ մայրաքաղաքի հաստատել իրենց բնակութիւնը և փնդուկ ունենալ հօն. և որ աւելի արժանաւորն է նշանակութեան, նաև յԱյաս քաղաքի, et apud Iaciam dabimus eis locum ad faciendum domum: Նաւահանգիտտ և շահաստան քաղաքիս այս առաջին յիշատակութիւնն լսուի ի մերոցս, որ գրեթէ ամբողջ դարու մը միջոց Կիլիկիոյ առաջին անունն եղաւ, և առաջին ծանօթագոյն և ստէպ զըրուցուած թէ յարևելս և թէ մանաւանդ յարևմուտս՝ այլ և այլ անուանակոչութեամբ. ինչպէս Ayacio, Layazao, Giazzo, Iacia. և եթէ ոչ առաջին վաճառաչահ քաղաք ի վերայ երկրի, բայց և ոչ մէկու մը երկրորդորոյ վերայ մարթ էր յերկարագոյն գրել, ինչպէս գրուած է յայլոց և մեզմէ: Գուշակուի թէ Եգէա (Egea) քաղաքին՝ ինչպէս կը կոչուեր ի հնումն՝ աւերակաց վրայ կառուցուած և նոր քաղաք մը բարձրացած ըլլայ, և ի կէս երեքտասաներորդ դարու՝ Հեթմոյ տուած երկու Պարգեւագրաց միջոց ժամանակին՝ անքոյթ և յաջողակ նաւա-

հանգիստ մը դարձած: — Հեթմոյ այս պարգեւագիրն առ Վենետս՝ կարծեմ որ մինչեւ հիմայ քննուած ու հրատարակուած չէր. ոչ այլ այսքան հին թուական ունեցող Այասայ անունն: Հեթմոյ հրովարտակին լատին թարգմանութեան մէջ, ոսկէկնիք հայ բնագիրը՝ Հայոց թագաւորական քարտուղար Թորոս եպիսկոպոսի թարգմանութեանն հետ, տեսեր էր Վենետկեցի նօտարն. բայց Վենետկոյ դքսական դիւանաց ուրիշ արքունի բնագրաց հետ հրոյ ճարակ եղած է անշուշտ. բարեբաղդարար հին օրինակք և կրկնագրութիւնք պահուած են և կը պահուին ցարդ ի դիւանատան քաղաքին:

Երբ այսպէս հայկական նաւահանգիստն Այասայ բացուեցաւ համաշխարհական վաճառականութեան, հարկ էր այնուհետեւ հաստատել յայնմ քաղաքի և Պայլի դիմաց Վենետկոյ, ուր Հասարակապետութեան հպատակք խուռն կը դիմէին իրենց նաւերով (galea), և յարեւելից կարաւանք կու դային ընդ ցամաք: Նոր պարգեւագիր մի տուած է յամին 1271՝ Լեոն Բ որդի Հեթմոյ. որ և ի փռանկ լեզու թարգմանուած է ի Ժոֆրուա (Jeoffroy) արքունի թարգմանէ, և ի խնդրոյ Լորենցոյ Թիէփոլոյ դքսի յանձնուած առ դեսպանն Պանկրացիոյ Մալիբիէրոյ: Այս

Պարգևագրի մէջ նախ և ստէպ կը յիշուի Պայլն ի Հայս. իսկ վենետկոյ դիւանաց մէջ ինձ ծանօթ եղածն՝ երեք տարի յետոյ շնորհուած է (1274, օգոստոս 14, ի վճիռս Քառասնից ժողովոյն), և առաջին կ'երևնայ ի շարս նման Պարգևագրաց. որովհետեւ այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը ունի. *Incipiunt consilia Baiulo Armenie pertinentia*. որով կ'օրինադրէ Պայլին՝ իր խորհրդականաց երեքին երկու մասին խորհրդոյ համաձայնութեամբ՝ Հայաստանէն բամբակի գնման օրէնքը սահմանել. Քանի մը տարի յետոյ՝ (1279, յունիս 15) կը պատուիրէ նոյն ատեանն Քառասնից՝ իր պաշտօնակցաց հետ կրկին ընտրութեամբ վերահաստատել ի պաշտամանն զՊայլն Հայոց. իսկ 1282ին յ' 30 յուլիսի կը վճռէ Ատեանն Մեծ՝ որ Հայոց Պայլին թոշակը հաւասար ըլլայ Աքքեայի Պայլին տրուածին, և չափն ալ կը սահմանէ քանի մը օր եաքը ուրիշ վճռով մը (8 օգոստոս), 400 բիզանդ դրամ. զոր քանի մը տարի ետքը կը յաւելու մինչեւ ի 600 բիզանդ ¹.

(1). Նոյն ատենին յաւախուած և ընդհանրապէս ի զործածութեան դրամն՝ էր « բիզանդ » կոչուածն, որոց անունէն կը յայտնուի ծաղումն. բայց քանակը կը զանազանէր ըստ ուլ և ուլ տեղեաց՝ որոց անուամբը

ԳԱՅԼԻՔ ՎԵՆԵՏԱՆ Ի ՀԱՅՑ (ԿԻԼԻԿԻԱ).

Առաջին Պայլի յիշատակութեան կը հանդիպինք — ինչպէս ըսինք — յամի 1271. Իսկ յանուանէ առաջին Պայլ՝ Վենետկոյ դիւանաց մէջ կը գտնենք ի 1282 (յուլիս 22) զՄարինոյ Պատոէր: Բայց որովհետեւ զանազան գործք և վճիռք Հայ — Վենետկեան իրաց խառն են Պայլից անուամբ, ժամանակի կարգաւ այդ գործերը յիշատակելնէս յառաջ, դնենք նա և նոյնպէս ժամանակագրապէս Պայլերը, որչափ ծանօթք են մեզ, ի սուղ միջոցի իբրու վաթսուն և հինգ տարիներու. յորմէ ետքը Այսայ գերութիւնն կամ աւերածն, և Հայոց իշխանութեան դեղեւիլն ու տկարանալն՝ դադրեցոյց նա և

կը կոչուէր. ինչպէս Բիզանդ սառակինեան, եզիպտական, Աբգեայ, Հայոց, Կիպրոսի, և այլն: Հոս յիշուածն հաւանաբար կիպրոսեանն էր: — Տես ի Սէսուան, 378:

Պայլից առաքումը յԱգրիական ծովուց իշխողէն:

- 1282-3. **Մարին Պատոէր**
Marino Badoero.
1285. **Լեոնարտոյ Ճիզի**
Leonardo Gizi.
1286. **Մարկոս Սինիոլոյ**
Marco Siniolo.
- 128 . . **Յովհան ան Գանալի**
Giovanni de Canali.
1290. **Բազրատ Յուստինոս**
Pancrazio Giustino.
1293. **Ենրիկ Տելֆին**
Enrico Delfino.
- 1296-9. **Մարինոյ Սինիոլոյ**
Marino Siniolo.
1300. **Պաղոս Գուիրինոյ**
Paolo Quirino.
- 1302-3. **Անդրէաս Սանուզոյ**
Andrea Sanudo.
1304. **Յովհ. Բրեմարինոյ**
Giovanni Premarino.
- 1306-9. **Նիկոզոս Մորոզինոյ**
Nicolò Morosino.
- 1310-2. **Գրիգոր Տոլֆին**
Gregorio Dolfin.
- 1313-6. **Յուստին Յուստինեան**
Giustino Giustiniani.

- 1317-8. **Փիլիպպոս Պարպարիկոյ**
Filippo Barbarigo.
- 1318-9. **Պէլէք Տանաւոյ**
Beletto Dandolo.
- 1320-2. **Յովհաննէս Գարոզոյ**
Giovanni Caroso.
1326. **Վլաս Մալիբիէրոյ**
Biagio Malipiero.
- 1328-30. **Պետրոս Պրակատին**
Pietro Bragadin.
1333. **Նոյն Պետրոս**
Pietro Bragadiu.
- 1333-4. **Մարինոյ Կրիմանի**
Marino Grimani.

Երբ Աքքեա քաղաք՝ քրիստոնէայ ազգաց
հզօր մարտիոցն՝ աւնուեցաւ յայլազգեաց,
այն տեղի Պայլն այլ վերցուեցաւ. Հայա-
սասանի մէջ նստողին պէտքը հոգալն ալ՝ վե-
նեակոյ ժերակոյան ուղղակի իր վրայ առաւ,
ու 1289 տարւոյն օգոստոսի 15 թուականաւ
արուած վճռով մը՝ սահմանեց անոր թաշակը
մերձ ընդ մերձ հասուցանել. և ի 1301
տեպտեմբեր 14 հրամանագրով որոշեց ամէն
ամիս ընել այն հասուցումը. և նոյն տար-
ւոյն օգոստոսի 13ին կը վճռէր, ի դիւրու-
թիւն իւր գանձուն՝ որ նոյն հրապարակին վրայ
գանուող վենետացի վանառականը պարտը-

կան ըլլան տուրք տալ մի առ հարիւր բիզանդ. և որովհետեւ տրոց հաւաքման պաշտօնեայք (Vicedomini Ternarie) վաճառարներից վրայ խստութեամբ կը հսկէին, նոյն ինքն Պայլին խնդրանօք՝ Քառասնից մեծ ժողովն կը վճռէր (1292, յուլիս 1), որ այդ տուրքը հատուցողաց թոյլ և դիւրութիւն ըլլայ՝ իրենց բեռները ցամաք հանել: Ժամանակաց համեմատ՝ սահմանեալ սակն ալ փոփոխութիւններ կրեց, մերթ հատուցանելով երկու առ հարիւր, և մերթ ալ Հասարակապետութենէն բոլորովին ազատութիւն ընդունելով՝ առանց տրոց ներս մտցընելու իրենց ապրանքը:

Յիշենք համառօտիւ առ Հայս խաւրուած Պայլից վերաբերեալքն, որ և մասամբ երբեմն մերազգեաց վերաբերին, և են անոնց ընտրութիւնքն կամ փոփոխութիւնք, Այսայ մէջ կենալնուն կամ անկէ հեռանալու համար տրուած հրամաններն, իրենց ռոճկին ու ի վաճառականաց պահանջած սակին և տրոց չափն. բնակութեան համար սահմանուած տանց շինութիւնք կամ նորոգութիւնք, և այն պատճառաւ և նպատակաւ եղած դրամական փոխառութիւնք, և այլն. նմանապէս՝ Պայլից հրամայուած կամ յանձնուած առանձին և մասնաւոր պաշտամունք և գործք, ինչպէս,

երթալ առ թագաւորն Հայոց. և Վենետկոյ
զքանդէն արուած կամ առնուած ծանօթու-
թիւնք և անգեկուծիւնք: Եւ որպէս զի այս
այլ և այլ տեսութեանց համեմատ: Կարկ
չըլլայ կրկին և կրկին դառնալ, կամ ժա-
մանակաց ելելէջ ընել, ժամանակագրական
կարգաւ գնենք՝ ինչ որ նախայիշատակեալ-
ներէն գառ և որիչ՝ գտեր ենք ի Հայաստան
նաազ Պայլից վերաբերեալ:

Յանուանէ առաջին յիշատակուած Պայ-
լին (Մարին Պատէր) յամի 1283, թայլ-
աուութիւն կ'ըլլայ իր ընկերակցաց հետ խոր-
հրդակցելով փոխառութեամբ գրամ հայթ-
հայթել, և այնպէս ձեռք զարնել ի նորոգու-
թիւն բնակարանին:

1285, յուլիս 5. Եոյն հրամանը կը արուի
նաև Լեւոնարայ ճիզի Պայլի:

1287, յուլիս 31. Պայլին պատուէր կը
արուի որ իր անդէն շհեամնայ:

1288, օգոստոս 6. Թայլաուութիւն փոխա-
ուութեան, որպէս զի կարազ ըլլայ նորոգել
և պահպանել իր բնակութեան անգուանքը:

1289, յուլիս 26. Մարկոս Սինիսայ Պայլին
յաջորդ կը նշանակուի Յովհաննէս Գանալ:
Անոր հրատարակումն ի յանձնառութենէ պաշ-
տամանն՝ քիչ օրէն (օգոստոս 18) Բագրատ
Յուստինեանի կը յանձնուի պայլութիւնը.

որ 2740 հայկական նոր դրամոյ փոխառութիւն մը կ'ընէ: Այս դրամոց վրայ պիտի խօսինք ի կարգին: Տարին շրացած՝ Յուստինեանն ալ կ'արձըկուի ի պաշտամանէն. և ինչպէս Սինիւլոյ իր նախորդն, ինքն ալ կը պահանջէ ռոնկին մնացորդը:

1293, մայիս 16. Մասնաւոր վճռով մը կ'որոշուի փոխառութեամբ վճարել Ենրիկ Տուֆինոյ Պայլին թուշակը:

1300, հոկտեմբեր 10. Արձակուրդ կը շնորհուի Պողոս Գուրինոյ Պայլին: Նոյն տարւոյն ապրիլ 2 հրամանագրով մը վճիռ տրուած էր որ առ Մատթէոս Կանտինոյ պարտքն հատուցուի:

1302, յունիս 5. Հրաման առ Պայլն Անգրէաս Սանուտոյ, 1500 դրամ փոխառութեան: Յաջորդ տարին (մարտ 21) թոյլ կը տրուի նմա երեք ամիս կենալ ուր որ ուզէ, ի Հայս կամ ի Էիպրոս: Սանուտոյի ժամանակ նոր օրինագրութիւն մը կ'ըլլայ առաքման Պայլից ի Հայաստան (1303, օգոստոս 26): Քանի մը օրէն ետքը (սեպտեմբեր 1) կ'արձըկուի նա ի պաշտօնէն:

1304, յունիս 10. Յովհաննէս Բրեմարինոյ Պայլ կը դրուի: Իրմէ ետքը կը յիշուի Նիկողայոս Մորոզինոյ. և հաւանական կը թուի որ իր ընտրութեան ժամանակ (1307) կը

սահմանով, որ Յանուարի արևած թշնամի
 իրեն ուղարակ ինչ չարով. և եթէ Հայոց
 թագաւորին և Հասարակարկաթեան մէջ
 եղած ջանք մը խնդրե կարգի չըլլան,
 Պաշտ թշնամին վրայ յանդամ մ'ու ըլլայ
 (քան ինչքէ կրակի): Իրէ ևսը Պաշտ
 գրակցա Պր. Տէրին, (ապրիլ 21, մայիս
 13), որ ապա և զեղան փոխանակ Յովնան.
 Ետպարկի փոխանները 1310. Ինչուան էր
 սանն զեւ փոխուած չըլլարով, սաննը կը
 փակ' որ թագաւոր Պաշտին ձեռքով է Հայոց
 եղած ծախքն յասարակին, զոր ստեղծած
 էր ընդ' նորակերով սաննը և նոր սանն մ'ու
 զնկով, և կրնէ յարկը գրակց ծախք մ'ու
 սնէր թագաւորական յանձնարարի մը ստաց.
 ման յանդ, որպէս զի սնորգի կարող
 ըլլայ կրկնով է ընդարարակին կարակի:
 Իսկ Պր. Տէրին նոր Պաշտին ու կը շար.
 յակ 1310, յակի 3), և յարկը Հասարակ.
 կարակաթեան' իր սննդան սնորգիան ըն.
 չիք ծախքի' որչափ զեւս ըլլայ է շինութիան
 մեկրանացոյ: — Ան նայն Տէրին կը գրէր
 զազան (131), յակի 21, ծանուցանելով
 թէկարգի գրակաթեանը: — Յետ միայ
 սակ 131, յակի 17, յանձնն արակցա
 իրեն որ Պէտկոյ նորակ փանուարիկը նա.
 սա կարող ըլլայ զազանով է մեկնակի:

Բայց յաջորդ տարւոյն մէջ դեռ եւս կը գըտնուէր նա յԱյաս, և վաճառականական խընդրոց և նիւթոց վրայ կը գրէր, և կը ծանուցանէր դըքսին. սակայն նոյն տարւոյն կէսէն արձկուած էր ի պայլութենէ, ինչպէս կը տեսնուի Հասարակապետութեան մէկ վճռէն, (1312, օգոստոս 10), որով կը հաւանի որ նա 1500 կամ 1700 դրամով տուն մը գնէ ի Հայս : — Ասոր յաջորդն եղաւ Քոմ. Սորանցոյ, որում պետական գործ մը յանձնուեցաւ առ թագաւորն Կիպրոսի. և երկու տարուընէ ետքը ինքն ալ արձակուեցաւ ի պաշտամանէն (1314, մարտ 16) : — Յաջորդեց զնա Յուստին. Յուստինիան. առ որ մասնաւոր վճռով հաւանութիւն տուին (1314, օգոստոս 12), որ կարենայ մինչև ստան վենետկեան լիպրէ ծախսել ի նորոգութիւն եկեղեցւոյ Սրբոյն Մարկոսի. և որովհետեւ քանի մի խնդիրք կային ի ժամանակին Հասարակապետութեան կողմանէ կարգադրել լիք՝ բայց ոչ այնչափ որոշ և բացայայտք, յանձնեցաւ դքսին (1314, օգոստոս 20), որ հարկաւոր տեղեկութիւնները տրուին Պայլին այդ խնդրոց նկատմամբ : Նոյն օրուան վճռով թոյլ տրուեցաւ Յուստինիանու որ կարենայ Կրետէէն խար կամ անասնոց բուտ բերել տալ : Յետ իբր երկու ամաց (1316, ապրիլ

22) Հրամանն ըրին որ 100 սառակինեան բիզանդի փոխառութիւն մը ընէ: Նոյն տարւոյն օգոստոսի առաջին օրը ինքն այ ազատ եղաւ ի պայլութենէ. և յ'31 ամսոյն կը սահմանուին յանձնարարութիւնքն առ յաջորդ նորա Փիլիպպոս Պարպարիկոյ, և ընծայք առ թագաւորն Հայոց: Ի սկիզբն յաջորդ ամին հրաման կը տրուի իրեն, (1317, յունուար 23), հարիւր բիզանդ դրամոց գումար մը ծախսել ի նորոգութիւն տանն. և այս նպատակաւ. հինգ լիրայ կրոս կը յանձնուի ի դրամաց պետութեան: Վրան տարի ու կէս անցնելէն ետք, (1318, սեպտեմբեր 8), կը ծանուցուի արձակուրդն ի պաշտամանէն, և թէ արգէն օգոստոս 24 թուականաւ տրուած հրամանագրով մը՝ յաջորդ որոշուած էր Տանտուլոյ Պէլլէդդի: Սմա յաջորդեց Յովհ. Գարսնոյ, 1320, բայց Օշին թագաւորին մահուան լուրն հասնելով՝ խափանեցաւ (1320, սեպտ. 20), երթն յԱլյաս, մինչև յետ միոյ տարւոյ կրկին հաստատուեցաւ և երթալու հրաման տրուեցաւ (1322, փետր. 25), ինչպէս նաև երկոտասան լիրայ կրոսից գումար մը ծախելի ի նորոգութիւն տանն: Այդ վախճանաւ յետ երից ամաց 1325 զրկուեցաւ փայտ ի Վենետկոյ. բայց չեմ գիտեր ո՛ր էր Պայլ ի ժամանակին, Գարսնոյ թէ այլ

ք: Յետ վերջնոյս՝ յանուանէ Պայլ կը յիշա-
 տակուի Վլաս կամ Պիաճիոյ Մալիբիէրոյ,
 որ յամի 1326 (յ'ինն յուլիսի) առաքեցաւ
 պատճենիւ նոր պարզեւազրի մը կամ դա-
 շանց Լեոն Գ Ռուբինեան թագաւորի: —
 Վլասայ յաջորդն եղաւ Պետրոս Պրակատին,
 (1328), որում կը յանձնուի այլ և այլ խընդ-
 րոց վրայ խօսիլ ընդ թագաւորին Հայոց պա-
 տուէր կ'ընդունի օտար տուն չընակելու.
 կը յիշուի նաև արձակուրդն յամի 1331 ի 26
 յունուարի: Ի նմին ամի՝ վճիռ մի կը յիշէ
 նախորդն Վլաս վախճանեալ, և կը պատուի-
 րէ Պայլին (Պրակատինի կամ ուրիշի մը)
 մեռնողին ժառանգաց շնորհել երկու առ
 հարիւր ի տակէն: Նոյն հրաման կը կրկնուի
 և ի 1332 յ'եօթն յուլիսի տրուած վճռով:

Պրակատինի գործոց մէջ նշանաւոր և հե-
 ապքնական է տեղեկութիւնը՝ զոր տայ նոյն
 ժամանակի (1330) Հայոց վաճառականու-
 թեան հանգամանաց վրայ, ինչպէս քիչ ետքը
 պիտի տեսնենք վաճառականական յարաբե-
 րութեանց յիշատակաց մէջ: Երեւի նա իբրև
 Պայլ նա և 1332 թուականին: Բայց յաջորդ
 տարւոյն մէջ կը յիշուի վերջին Պայլն՝ Մա-
 րինոյ Կրիմանի (1333, մայիս 13), որում
 կը շնորհուի նոր տուն մ'ալ գնել. և որ կը
 կրկնուի յետ միոյ տարւոյ (1334, օգոստոս

13). Ե նոյն օրը գործնուլ ուրիշ պատուէր մի, ծանուցանելու համազգի փանաւականաց որ Լեւոն Գ Թագաւորի նոր պարզեւադրին վերահաստատութեան պայմանաց համեմատ, (1333, նոյեմբեր 10), իրենց արձաթոյն կէտը պարտըկան են գնել յարքունի փաղանոցն, ինչպէս կանխու և նախընթաց գաշնադրով մը սահմանուած էր:

Այս թուականէն ետքը չկայ վենետաց Պայլի անուն կամ գործ ի Հայս և յԱյս քաղաքի. վասն զի այս երկու ազգաց շահու ազրիւրն գրաւեցաւ յԵզիպտացուց ի 1337. և թէպէտ անգամ մ'ալ յաջողեցան Հայք թափել ազատել զայն ի Թշնամույն, բայց կարճատեւ եղաւ այն նշոյլն. նաւաց երթեւեկը ալ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք, շուտով դադրեցան: Ռուբինեանց ուղղարուն յաջորդութեան ընկեամբ, Լեւոն Գ Թագաւորի մեռնելովը (1342), որոց վերջին թուղթն առ գուքն վենետիոյ գրուած է յամի 1341 (մարտ 1), գրեթէ գադրեցան Հասարակապետութեան յարարեութիւնք՝ ընդ նըւազեալ և շիջելափառ պետութեան Հայոց, որ գեւ երեսուն և հինգ տարի ալ գայթ ի գայթ շարունակեց: Այդ միջոցին մէջ գժուար է որ վենետք զէթ երեսփոխան մը ունեցած չըլլան ի Հայս, ուր կային տակաւին մանր

նաւահանդիսաք և վանառականութեան պատկանաւոր տեղիք. բայց ոչ դիւանաց և ոչ պատմութեան մէջ անոնց յիշատակութեան հանդիպած եմք: Հնար է որ Կիպրոսի Պայլին յանձնուած ըլլայ այնուհետեւ ի Կիլիկիա մնացող վենետացի գաղթականաց խնամքն. վասն զի այս միջոց ժամանակի մէջ ալ Վենետաց նաւարկութեան յիշատակ կ'ըլլայ:

Ասոնք սովորութիւն ունէին տարուէ տարի պատրաստել ու շինել այլ և այլ տորմիզս նաւաց՝ երեք, հինգ, եօթն, ութ, տասն և աւելի եւս թուով. և տարւոյն սահմանեալ եղանակաց մէջ որոշեալ ճամբով ուղղել ի զանազան շահաստանս աշխարհաց և պետութեանց. ի Կ. Պօլիս, ի Կրետէ, ի Կիպրոս, յԱղեքսանդրիա, ի Հոլանտա, և այլն. նմանապէս որոշուած էր առաքել և ի Հայս, յաշխարհամուտն Այաս: Մերակուտին վճռոց մէջ ինչպէս ուրիշ տեղեաց՝ ստէպ կը յիշուին նա և հայագնաց տորմիզք և անոնց թիւն, 1278 թուականէն ցվերջ հայկական պետութեան: Այս բանս կը հաւատարմացընեն բազմաթիւ վճիռք և հրամանագիրք, զորս ըստ ժամանակագրական կարգի և խընամով հաւաքեր ենք ի պետական դիւանաց, բայց աւելորդ համարիմք կարգել: Մեծ փոյթ

ունէին յընարութիւն նաւապետաց կամ զըլ-
խաւարաց ասորմդացն. նաւարկուք և վանա-
սականք ալ օրինաց խաութեան ենթարկ-
ւած էին, շաւալ թոյլ կամ հրաման որում
և իցէ՝ ինքնակամ և աւանց քննութեան
նաւարկել. աւանձնական նաւուց ալ հազիւ
հրաման կ'ըլլար ընկերել նաւասորմդին:

Սահմանուած էր նաւուց շափն ու ձեն,
ինչոյէս նաև նաւաստեաց թիւն, որ քա-
նուհինգէն պակաս պիտի չըլլար: Մանօթա-
դոյն նաւք՝ կոչուածքն էին, զոր Հայք
ի գիրս իւրեանց իոյ՛, Khale, կ'անուանեն:

Յաջող առեն՝ ասորոյն մէջ երկու անգամ
կամ կրկին ասորմդք նաւուց կը զրկուէին.
մին յետ զատկի, և միւսն՝ որ յանախագոյն
կը հանդիպէր քան զաւաղինն, օգոտտտի
կէսէն ետքը կամ ի սեպտեմբերի. բայց
երբեմն ժամանակին գիպաց համեմատ՝ կ'ո-
րոշուէր ժամանակ առաքման ասորմդին:

Ասենական վնիւք ծերակուսին կը սահ-
մանէին և նաւահանգիստներն՝ ուր նաւք պի-
տի սպասէին կամ ընկերէին այլոյ ասորմդի:

Կը յիշուին երբեմն և նաւուղչէք և բեռանց
սակք, զոր պարսէին աալ առ նաւապետն
կամ ծովապետ ի հաշիւ տէրութեան:

Տորմդին կենալու և գաղտարելոյ ժամա-
նակն՝ ուր որ ուղղուած էր և որոյ անուամբը

կը կոչուէր, սովորաբար սակաւօրեայ էր, ինչպէս տասնուհինգ կամ անկէ ալ պակաս, բաւական՝ բեռներն և վաճառականները ցամաք հանելու և նոր վաճառք և վաճառականներ առնելու համար: Գուն ուրեք կը յիշուին չափք և կազմուածք բեռանց:

Արժանի են հետաքննութեան հանգամանք վաճառականութեան Վենետացի Հայս. վասն զի այն պատճառաւ եղած են երկու ժողովրդոց իրարու հետ փոխադարձ յարաբերութիւնք: Յառաջ քան զմեզ հետամուտք և քննողք՝ գրեցին և հրատարակեցին ինչ որ այս նիւթիս նկատմամբ յաջողեցան գտնել ի դիւանաց Վենետոյ, ի ժամանակագրաց և վաճառականութեան վրայ գրողներէ. որոց մէջ վերջին և ամենէն աւելի կատարելագոյն՝ բազմահմուտն Հայտ, նախ ի համառօտ՝ և ապա յընդարձակ երկհատոր գիրսն, որ զվաճառականութենէ արեւելից ի Միջին դարս: Մենք դիտաւորութիւն չունինք ասոնց ըսածները կրկնել, և կամ ջանալ յաւելուլ ի նոյնս. այլ միայն նախածանօթ կամ դեռ եւս անծանօթ հաւաստականները (documents) հրատարակել, որչափ գտեր ենք, վաճառականական այլ և այլ խնդրոց վրայ, գրամոց

Համեմատութեան, Վենետկոյ Հասարակապետութենէն եղած շնորհմանց՝ առ վաճառարերս կամ առ մաքսանենգս ոմանս. յիշելով և զնիւթս վաճառուց բերելոց կամ տարելոց. որոց վրայ զանազան գիտելիք՝ կը գտնուին մեր թագաւորաց ձեռքով տրուած պարգեւագրոց մէջ, յորոց զոմանս արդէն յիշեցինք ի նախընթաց յօդուածս, և զայլս ի մէջ պիտի բերենք ըստ ժամանակի յարաբերութեան նոցա ընդ պետութեան Վենետկոյ. արդէն վերը գրուած նաւարկութեան յիշատակարանաց մէջ ալ՝ յաճախ յիշատակութիւն եղաւ վաճառականաց :

Այս վաւերականաց մէջ ամենէն կարեւոր կրնայ Համարուիլ Վենետկոյ մեծ Ատենին վճիռն՝ յամի 1283 ի 22 յուլիսի, վաճառականական ընկերութիւն մը Հաստատելու համար յԱյաս, ընդ տեսչութեամբ Պայլին, վասն առեւտրոյ Բաթակի, Տիոյ և Պղտիլի. այդ ընկերութեան մէջ անոնք միայն կարող էին մտնել՝ որ երկու հարիւր բիզանդէն աւելի գումարով մասնակցէին : Օրէն էր վաճառականաց՝ սահմանեալ նաւատորմաւ յորոշեալ ժամանակի նաւել. երբեմն թոյլ կու տրուէր առանձին նաւով ալ երթալ, յաւէտ ընկերելով տորմոյին. միայն պետութեան իրաւունքն էր ուզած պայմանը զնել հետեր-

նին. Ինչպէս ի 1311 (յուշիս 22) Պէմպոյ Տարտի նաւապետին վրայ պարտք դրաւ, որ առ Թագաւորն Հայոց զրկուած դեսպանը ճրիաբար տանի և դարձընէ: Քաղաքական դիպուածոց համեմատ՝ արգելք կու դրուէր վաճառականաց՝ չերթալ ի Հայս կամ յայլ աշխարհս. ինչպէս յամի. 1320, Օշին Թագաւորին մահուան և Լեւոն Գի յաջորդութեան առթիւ: Երբեմն ալ կ'արգելուի այս կամ այն նիւթոց արտահանութիւն. օրինակ իմն՝ կտաւոյ, յամս 1322-3: Յամի 1328 հրաման կու տրուի՝ որ ի Հայոց կամ ուրիշ աշխարհներէ վերցուած վաճառքը՝ որ ասդիս անդին մնացեր էին, վենետիկոյ ծոցին ծովապետն վերցընէ ու փոխադրէ ուր որ արժան է: Աւելորդ է ըսել որ հասարակաց համար օրէնք սահմանած ատեննին, զանց չէին ըներ նա և առանձնականաց խնդիրները. օրինակի համար, վճիռ մը կը պատուիրէ քննել և խընամել Սէրվատէոյ նաւը, որ ալեկոծութեամբ վնասուած էր յԱյաս և յայլ կողմանս:

Վաճառք. — Արտահանուած նիւթք կրկին են. մին Թանկագին բերք մերձաւոր և հեռաւոր արեւելեան աշխարհաց, Հնդկաց, Զինաց, Ասորոց և Պարսից, զորս յաճախ կարաւանք ցամաքի ճամբով կը բերէին յԱյաս. իսկ միւսն՝

բնիկ բերք Սիսուանայ, որոց մէջ գլխաւոր էր Բաժի, ինչպէս յիշեցինք. և վաճառականական յարաբերութեանց վերջի տարիներուն (1344) կը հանդիպինք, որ մանտուացի մը (Միքայէլ Լօ - Թաթարոյ) այս նիւթէն 4000 հակ զրկեր է ի վենետիկ: Նշանաւոր էր և բամբակեայ հիւսուածն Bucherami կամ ըստ Փռանկաց Boucrans կոչուածն:

Կիլիկիոյ յատուկ բերք կամ ձեռագործ մ'ալ էր Յփ, ի ստեւոյ այծից, որոյ յիշատակութեան կու հանդիպինք աւելի հնագոյն դարուց մէջ ալ. ուստի և պարգեւագրոց մէջ մասնաւոր պայմաններ ալ դնել հարկ եղաւ, մանաւանդ երբ վենետք ալ սովրեցան արուեստը, և նոյն իսկ Հայոց երկրին մէջ սկսան գործել: Թագաւորութեան վերցուելէն ետքը, նա և նոյն իսկ նոր դարուց մէջ (ԺԶ - Է), այս ձեռագործս Հայոց ձեռքով կը բերուէր ի վենետիկ, որոյ յիշատակն շատ անգամ կ'ըլլայ Հինգ Իմաստնոց կամ պետութեան վճռոց մէջ և ի գիրս նօտարաց: Հայրենեաց իբրեւ սեպհական ու պատուական բերք՝ Հայոց դեսպանին ձեռքով ընծայ կը տարուէր երբեմն առ սրբազան քահանայապետն Հռովմայ. բայց որովհետեւ անգամ մի ծածկեր էր վայն և զոսկեղիպակն,

զադտուկ բանուեցաւ և արգիլուեցաւ ի մաքսաւորաց. այլ ի շնորհս տանողին և որում կը տանէր՝ ազատութիւն եղաւ դեսպանին: Ուրիշ նիւթերէ զատ կը յիշատակուի տեղ տեղ և Հայփան ալ (Sal Armiago), որ հաւանօրէն պիտի ըլլայ Sal ammoniaco.

Հանքային նիւթերէն կամ ի մետաղաց՝ մասնաւոր կերպով կը յիշուին Երկաթ, Պղնձ, Պողպատ: Ի կենդանեաց՝ Չէ, Զորէ, Էշ, Արջաւ, և մանաւանդ Մուշտի՝ զոր կը մատակարարէին Մեծ Հայք, և Մորթի Գանդու: Իսկ ի բուսականաց՝ առանձինն, կամ ուրիշներէն աւելի յաճախագոյն կը յիշուի ի դիւանս վենետկոյ Պղպեղ՝ յԱլյաս. զոր անշուշտ ինքեանք Հայք կը բերէին ի Հնդկաց կամ իրենց սեպհականած էին զվաճառն: Ասոնցմէ զատ Յորեան, Զառէ, Խաղող և Գինի, անտառ Փայտ, Խար, և այլն:

Իսկ ի վենետաց ի Հայս փոխադրած վաճառքն էին, նախ, գլխաւոր նիւթք զգետուց, անկազմ հանեալ ի Հայոց և արուեստագործուած կրկին հօն մուծանելով, ինչպէս Աստիգիտ, Կրասիտ և պէսպէս Ռիտիտիտ (Semititi): Նշանակութեան արժանաւոր է մուրհակն պահանջից Միքայէլի Լօ Թաթարոյ կամ Լոքաթարոյի (1306), Սմբատայ Թագաւորի Մանուէլ դեսպանէն կամ գործակալէն,

որ իր ձեռքովը ինն տախտ կամ փերթ ու կեղիպակ գնած էր, ամէն մէկը 800 նոր դրամոյ արժէքով, Եգիպտոսի սուլտանին ընծայ զրկելու համար: Ասոնցմէ զատ՝ այլ և այլ Հօթելէն+ (Épiceries), զորս ընդ ծով կը բերէին յԱրարիոյ, ի Հնդկաց և յԵգիպտոսէ. նոյնպէս և վենետական յատուկ ձեռագործ՝ Ալփիէլէն+ և նմանիք, կարմուռ և Նաուց, երբեմն և Զէն+: Հայոց համար կարեւոր նիւթերէն մէկն ալ՝ տաշուած և յղկուած Փայֆն էր, զոր իրենց երկրին մայրիք կը մատակարարէին օտարագրեաց, և պատրաստածը կ'ընդունէին ի պէտս շինութեանց: Հետաքննելի վաւերական մը կայ 1326 օգոստոս 21 թուականաւ, յորում և ցուցակ նիւթոց առաքելոց ի Վենետկոյ ի Հայս, և գլխաւորաբար Փայտեղէնք, մանրամասն նշանակեալ չափաւ, թուով և արժէիք. ուրիշ անգամներ ալ յԱյաս նստող Պայլին սանը նորոգութեան համար պէտք եղած փայտը՝ զրկուեցաւ ի Վենետկոյ:

Վաճառականաց շահասիրութիւնն երբեմն չէր խղճեր պետութեան շահը ոտքի տակ առնուլ, կամ անկէ խուսել փախչիլ, մաքսի հարկը չվճարելով: Իրենց այս ձեռնարկին մէջ մերթ կը յաջողին, և մերթ կը բռնուին. և պետութիւնն ալ երբեմն կը պատուհասէ:

զնենգողան, երբեմն ալ ներողամիա երեւնալով իր գիւանաց մէջ կ'արձանագրէ այնպիսեաց համար ըրած շնորհքը:

Դրամք. — Միջին դարուց՝ մանաւանդ ընդ արեւելից վաճառականութեան գիտութեան՝ կարեւարագոյն մաս մ'է դրամոց և անոնց արժէից ծանօթութիւնն, որոնցմով առեւտուրք կը կատարուէին. և թէպէտ շատք աշխատեր, ու առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ կրցեր են ճանչնալ և ստուգել, բայց հարկ է որ ամէնքն երախտապարտ ըլլան փլօրենտեան գործակալին Պալտինոյ Բեկուդզի, որ իւր ժամանակին՝ չորեքտասաներորդ դարուն, դրամոց և կշռոց համեմատութիւնն առ մեզ հասցընելով, Հայոց Արիկեցւոց գրամոց և կշռոց վրայ ալ տեղեկութիւններ կու տայ. վենետիկեան գիւանաց մէջ ալ շատ պատուական ծանօթութիւններ կը գտնենք, և մեծապէս հաճելիք են՝ ի ծանօթութիւն յարաբերութեանց նոյն ատենուան հայկական տէրութեան ընդ վենետաց:

1289 օգոստոս 18 թուականաւ տրուած վճռով մը Հայոց Նոր գրաւք, որ նոյն ատեն և գրեթէ մինչ ի վերջ կիլիկեան թագաւորութեան վարուն կտմ գործածուած գրամէ էր, (թէպէտ և հետզհետէ նուազելով յար-

ժէան), այսպէս կը համեմատի. մէկ Բիզանդ սառակինեան = 10 Նոր դրամ Հայոց = 35 սնլտոյ վենետեան. որ է ըսել՝ մէկ նոր դրամ = երեքուկէս սնլտոյ վենետեան: Քառասուն և չորս տարի ետքը (13 մայիս 1333) պետութիւնն կը վճռէ ուրիշ համեմատութիւն մի՛ ընդ Թափաղըն (Tacolini) կոչուած հայկական դրամոց՝ որ Reale կը թարգմանուի, և ի ժամանակին՝ ու անկէ ետքն ալ՝ Հայոց սովորական դրամն էր, և հազիւ Նոր դրամն ու Թազուրին կոչուածն մէկտեղ կը յիշուին: Վճիռն կու պատուիրէ վենետեան տասուերկու Աբուլ զուգել Հայոց տասուերեք Թազուրին դրամոյ հետ. նոյն վճռոյն մէջ կան նա և ուրիշ կարեւոր համեմատութիւնք վենետկոյ կրօսից ուրիշ տեղեաց դրամոց հետ. ինչպէս, Տրապիզոնի, Գանայ, Կիպրոսի, և այլն: Եթէ ուզենայ մէկն մեր դրամքը համեմատել հիմկու վարուն դրամոց՝ Գաղղիոյ ֆրանքին կամ իտալական արծաթ լիրայի հետ, ըստ մեր քննութեան՝ Նոր դրամն առջի բերան կ'արժէր ըստ նիւթականին իբր 0,90. յետոյ նուազելով իջաւ 0,85. 0,75 և մինչև 0,57. այսպէս և Թազուրին դրամն յառաջագոյն կ'արժէր 0,66 և ապա 0,49 կամ գրեթէ կէս ֆրանք: Աւելորդ կու համարիմ յուզել մեծ խնդիր մի՛ դրամոց կամ անոնց

Հաւատար նիւթոց վարչական արժէից համեմա-
տութիւնն այն ատենուան և ներկայիս հետ :
Հայք ունէին նա և արծաթի բիզանդ դրամ,
որ կ'արժէր ֆրանք 2.50. և ոսկի՝ այլեւայլ
կշռով, ըստ զանազան ժամանակաց. յորոց
ոմանց արժէքն էր 21 ֆրանք, այլոց 15 և
12: Սակաւագիւտ են հիմայ Հայոց գործա-
ծած ոսկեղէն դրամք. իսկ արծաթի Նոր կամ
հին դրամք, ինչպէս նա և պղնձիք՝ համեմա-
տութեամբ շատ աւելի կը գտնուին, և յաճա-
խագոյն յանուն Լեւոնի և Հեթմոյ :

Ի լրումն ծանօթութեան կարեւոր խնդրոյս՝
անհրաժեշտ կը համարիմ մէջ բերել քիչ
յառաջ յիշատակուած բեկտրողեայ համե-
մատութիւնները՝ Չափուց, կշռոց և Դրամոց
Հայոց ընդ վեներտկեանցն, և ուրիշ տեղեայ
հետ, ուր որ կարելի չէ որոշել ի վեներտա-
կանաց :

Ruotoli 1 di Spezierie d'Erminia torna
in Vinegia libbre 20, e once 3 e $\frac{1}{4}$ sot-
tili. — Ruotoli 49 di Cotone d'Erminia
tornano in Vinegia libbre 9 sottili. —
Occhia 1 di Seta, e di Spezierie sottile
d'Erminia torna in Vinegia libbre 1 e
once 4 sottili. — Il migliajo grosso di
Vinegia torna in Erminia ruotoli 76 in

78 o vuogli Catars 20 $\frac{1}{2}$, d'Erminia. — Mars al cento dars al peso di Vinegia fa in Erminia mars 106 $\frac{1}{2}$. — Braccio 315 di tele line alla misura di Vinegia, torna in Erminia Canne 100. — Libbre 11 sottile di Vinegia tornano all'Ajazzo d'Erminia libbre 10. — Costano le mercatanzie a conducere da Vinegia in Erminia, e d'Armenia a Vinegia per nolo di comune ordinato per lo comune di Vinegia in Galee armate, come dirà qui a piede, e diviserà innanzi a una carta. — Tele grosse e Canovacci per soldi 6 di grossi dars di Vinegia alla balla, a peso 350 al peso grosso di Vinegia. — Rame, e Stagno e Ferro soldi 6 di grossi dars la balla di peso libbre 260 al peso grosso di Vinegia. Argenti in pezzi 1 per cento. — Oro filato, Argento filato, e altre simile cose dee avere di casse 3 per cento. — Tutte Spezierie soldi 13 di grossi dars del migliajo sottile. — Ciambellotti 2 per cento in Galee armate, in legno disarmato 1 $\frac{1}{2}$ per cento. — Zucchero soldi 10 di grossi dars del migliajo sottile.

Առ լաւ եւս խելամտութիւն որպիսութեան

առեւտրի վենետաց՝ զորս յայլեւայլ ժա-
մանակս և ի դէպս ունեցեր են ընդ Հայոց,
և այն պատճառաւ մերթ ընդ մերթ յառաջ
եկած դժուարութեանց, պիտանի են յոյժ
երկու հաւաստագիրք (documents), յորոց մին
գրուած է ի 1312 յԱյսա քաղաքէ՝ ի ձեռն
Գրիգոր Տուֆին պայլի՝ առ դուքսն Մարինոյ
Մործի. իսկ միւսն՝ ի 1330 գրէ Պետրոս
Պրակատին: Առաջնովն Տուֆին կու ծանու-
ցանէ դքսին, թէ տարի ու կէս կամ երկա-
մեայ ժամանակ վարած պայլութեան պաշ-
տամանը միջոց՝ ներս մտած վաճառուց՝ կէս
առ հարիւր իրեն ընկած բաժինն ընդունե-
լով, գումարն եղած էր իրրու վաթսուն լի-
րա կրօսից. այս կրօսը համարելով հարիւր
քսան ֆրանք, վաթսուն կրօսին գումարն
կ'ըլլայ 7200 ֆրանք. և այս համեմատու-
թեամբ $(200 \times 7200) = 1,440,000$ ֆրանք
կ'ըլլան առ նուազն՝ վենետաց վաճառուց ար-
ժէքն, իսկ հիմակուան արժէքով գէթ երեք
միլիոնի կը գումարին: Այս պատի նշմարաւ
կրնանք գուշակել և մերձաւորապէս համե-
մատել թէ քանի հարիւր միլիոններու սռեւ-
տուր ըրած են վենետք յութսուն ամս բար-
զաւաճութեան Այասոյ. և քանի միլիարք
անցած են քաղաքին հրապարակաց վրայ,
ոչ միայն իրենց՝ այլ նա և ուրիշ վաճառական

ազգաց ապրանքէն, Գենուացւոց, Պիզացւոց, Փլորենտացւոց, և այլն, և ուրիշներուն, զորս կը յիշէ կամ չի յիշեր Բեկոլոդդի, և յամենայն աղխամաղխէ արեւելից և արեւմտից՝ որ ընդ ծով և ընդ ցամաք կը թափուէին յառաջնակարգ շահաստանն և նաւահանգիստն այն՝ ԺԳ—Դ դարուց վերջին և առաջին կիսուն, որ ի ժամանակին ճառագայթաւէտ կը ցոլանայր ընդ ամենայն աշխարհ. իսկ հիմայ՝ իբրև զկէտ մի աղօտացեալ և աներևութացեալ, մանաւանդ թէ անհետացած, մեռեալ և մոռցուած յամենայն վաճառականաց և ընչասիրաց աշխարհի: Կու ծանուցանէ դարձեալ Տոլֆին թէ ղրկած է առ դուքան տասն լիրա կրոսից, ինչպէս նա և քսան կրոս առ նախորդն, մնացածը ծախսեր է ի պէտս հայրենակցացն և անոց հօն ունեցած տանց վրայ: Կու յաւելու, թէ դժուարին կ'ըլլայ տեղւոյն վրայ գանձել հարիւրին կէս սահմանեալ տուրքը, և թէ լաւագոյն է առնուլ զայն ի վենետիկ. վասն զի, կ'ըսէ, Ռուպինի և Գոնդարինի երկու վաճառականներէն որ 1400 պարկէն աւելի վաճառք փոխադրեր էին իրենց նաւերովը՝ հազիւ կրցեր էր տասն կամ տասնումէկ կրոս բաժ առնուլ:

Իսկ Պրակատինի գրուածն՝ յամի 1330 կամ ի յաջորդին՝ ողբական եղանակ մ'ունի.

գանգատելով այն զրկանաց համար՝ գորս վաճառականք վենետկոյ կրէին ի Հայս, յիշելով յանուանէ նա և զոմանո ի զրկելոցն. յորս՝ բանտուողք, սպաննուողք և կողոպտուողք ալ կան, և իրենց իրաւունք չըլլար: Կ'իմացընէ, թէ ստրկին կշիռքն վեց առ հարիւր նուազած է. թէ, նաւուց հասած կամ մեկնած ասեն՝ կ'ուշացընեն կամ անկարգօրէն կու քննեն և կշիռքը կու խարդախեն. — թէ, հակառակ պարգեւագրին տուելոյ ի թագաւորէ՝ վեց կամ չորս առ հարիւր բաժկու պահանջեն քաղաքէն դուրս, և մէկ առ հարիւր ի քաղաքին: — ի վենետացի ցփսիագործաց աւելորդ չափողչէք կը պահանջուին. — յԱտանա՝ անկտակ մեռնողի մը ինչքը՝ չթողուցին որ պայլն գրաւէ, և իրեն թոյլ չեն տար վենետաց դատաստանը տեսնել, ինչպէս յառաջագոյն շնորհուած էր ու սահմանուած, այլ կու ձգեն յատեան թագաւորին: Այս գանգատանաց վրայ կու յաւելու, թէ ի վաճառականաց շատ ծախք պահանջուելուն պատճառաւ, պատշաճ կու համարէր տուները նորոգել ու վարձել, և այն հասոյթէն ոռնիկ ու թոշակ տալով՝ երկու հրապարակապետալ (plazeri) պահել՝ որպէս յառաջն:

Յայտնի է որ այսչափ ու այսպիսի բողոքանաց վրայ չէր կրնար դուքսն լուռ կենալ.

ուստի գրեց առ թագաւորն Հայոց Լեւոն Գ. և նոր Պարգեւազիր մ'ալ ընդունեցաւ (1333), ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ ետքը՝ ի կարգի յարաբերութեանց երկոցուն արքունեացն, ընդ որում և մեր թագաւորին վերջին թուղթըն առ դուքս ժամանակին.

Վենետաց Ալիլիկիոյ Հայոց հետ վաճառականական յարաբերութեանց վրայ համառօտ և հարեւանցի տեսութիւննիս կնքելով, հարկ կու համարիմ յաւելուլ՝ ինծի ծանօթ քանի մը առեւտրոց յիշատակքն այն աշխարհէն դուրս, ի բուն և ի Մեծ Հայս. որպիսի է հետաքննական անձն և գործ Աստ կոչուած մէկու մը, որ յանուանէն հայ կը ճանաչի, մեծ Հայոց մէջ ի ժամանակին շատ գործածական անուն մը. և ի դիւանական գրուածս՝ թուրք և թաթար բառով Քուլաճէ կը կոչուի, և համարիմ թէ թարգման, դեսպան կամ կարաւանապետ կը նշանակէ. և յիրաւի՝ այսպիսի պաշտօն մ'էր ունեցածը, Հայոց ու Պարսից սահմաններէն ընկերելով կամ առաջնորդելով կարաւանաց ի Տրապիզոն: Սա՛ անգամ մի հանդիպելով և ի Վենետիկ՝ խնդրեց որ ի վարձ իր բազմամեայ ծառայութեանց՝ յօգուտ և ի շահ հասարակապետութեան երկրին՝ երթալով և գալով ի Դաւրիթոյ ի Տրապիզոն, առ մէն մի գրա-

ստարեան՝ դրամական շնորհք և պարգեւ մը ըլլուի իրեն. բայց խնդիրն ընդունելի չեղաւ (16 յունիս, 1332): Նոյն օրերը (յունիս 20) ի վենետիկ գտնուեցաւ մահմէտական մի՛ Հաճի Սիւլէյման Թայիպի անունով, որ նոյն Աւագայ Թարգմանութեամբ յանձն առաւ որ իրեն տրուած 4000 բիզանդ դրամէն՝ ի փոխարէն վնասուն յէրզիուում, մասն հանուի նոյնպէս վնաս կրող երկու անձանց՝ Սանուտոյի և Նիկողայոսի ճիւթինիանի, երեք փող առ բռն: Այս պայմանս՝ ինքն Սիւլէյման գրեց ի պարսիկ լեզու, և Աւագ Թարգմանեց յիտալական. և վկայեցին՝ Մահմէտ որդի Շէյխ Գութպէտտինի և Հաճի Ալի:

Նշանաւոր և ոչ անծանօթ է ոմանց գիտնոց՝ Ղրիմու Թաթարաց հետ եղած վաճառականական դէպք մ'ալ. եւս և խնդիրք Հայոց՝ որ ի Թերակղզւոյն կու բնակէին բազմութեամբ, և որոց վէճք և գործք՝ յաճախագոյն եւս կու գտնուին ի դիւանս Ճենովացոց: Ղրիմու Սուլդաթ գլխաւոր քաղաքին կուսական Ռամագան, 1356 թուին (2 մարտ) Աքսէրայ քաղաքին մէջ պայման դրաւ վենետաց հետ, որ իրենց վաճառուց արժէից համեմատ երեք առ հարիւր հարկ վճարեն. նոյնպէս ուրիշ քանի մը պայմաններ ալ: Դաշնագրով մ'ալ շնորհեց իրենց որ

կարող ըլլան դալ ի նաւահանգիստ Բրովաթոյ (Provato) կամ Նոր քաղաքի Թերակըղզույն, պահանջելով որ իր հպատակաց եղած վնասը հատուցանեն. որոց մէջ էին և Հայք՝ գերեալք ի վննետաց այն գենուացի նաւուն հետ՝ որով եկեր էին ի Պոլիս, իրենց 4000 բռն կարստեալ. կուսակալն կը խոստանար որ ինքն ալ ետ դարձընէ իր զբաւած վննետաց ինչքը: Այս վաւերագիրս՝ արդէն իսկ շատ տարի յառաջ հրատարակուած է ի Մատլադրի կոմսէ: Ռամազանի յաջորդն՝ միոյն տեղ երեք նաւահանգիստ շնորհեց, և էին, Provato, Calitra, Soldadi. Առ սա գրեց Ղրիմու Թաթարաց Պէրտի զան՝ որ Ռամազան կուսակալին պէս պահանջէ ի վննետաց իրենց կողոպուտը, որոց մէջ կը գըտնուէր գումար մը 1300 արծաթոյ և 500 բռն վաճառք Պասուար անունով անձի մը՝ որ կու գար ի Կիպրոսէ: Բայց զանին բարեսիրտ կինն վննետաց շնորհք մ'ուզելով ընել, իւր անձնական գանձէն հատոյց զրկելոց՝ 11,000 բիզանդ դրամ, որոց 5000ն Հայոց բաժին էր, քսան բիզանդ ալ անոնց Թոշակ. դքսին ալ գրեց որ Հայոց պահանջից համեմատ (pro precepto Arminium) կը հատուցանէ զգումարն (10,998 բիզանդ). 550 դրամոց գումար մ'ալ ի փոխարէն 2,830 դրամոց,

որոյ պարտական ըլլալին՝ ինքեանք վենետոք
ալ կը վկայէին :

Բազմութիւ յիշատակք ալ կը գտնուին ի
գիււանս՝ վաճառականական յարաբերութեանց
վենետոաց ընդ Դավրիժու՝ մայրաքաղաքի
Պարսկահայոց, և որոց քննութիւնն կը հե-
ռացընէ զմեզ մեր նպատակէն . այսչափ միայն
յիշեցընենք որ Շէյխ Իւվէիզ զան կամ Թա-
զաւոր Դավրիժու՝ յամի իբր 1369 Պարգեւա-
զիր մը տալով առ դուքսն, կը հաստատէր
իւր նախնոյն Պուսայիդ զանի շնորհմունքը,
և կը հրաւիրէր զվաճառականս՝ ապահով և
անվտանգ ցուցընելով Տրապիզոնէ մինչեւ ի
Դավրէժ ճանապարհը : Դուքսն ալ կը ծա-
նուցանէր նմա՝ թէ շատ վաճառականք կը
սպասեն ի Տրապիզոն՝ ճամբաներուն ապա-
հովութեանը կասկածանօք . վասն զի աւա-
ղակք կողոպտեր էին զվաճառականս մերձ
յԱւնիկ, որ հին և անուանի տեղ ու բերդ
մ'է ի մեծ Հայս, ոչ շատ հեռի յԷրզրուու-
մայ և ի Բասենոյ : Իւվէիզ զան գրեց յայն-
ժամ առ պալէն Տրապիզոնի (իբր ի 1373),
թէ Ապարամ (Իպրահիմ) անունով մէկը
ղրկելով բռնեց ու պատժեց զաւազակսն ու
զողօնը ետ դարձուց, ուստի աներկիւղ ու
համարձակ կրնան վաճառականք գալ ու
երթալ :

Մեր ինչուան հիմա առաջ բերած վաւերական յիշատակագիրներէն յայանի եղաւ, թէ Վենետոյ Հասարակապետութիւնն Հայոց աշխարհին մէջ իրեն յարակայ ներկայացուցիչ ունէր զՊայլն, ոչ այնքան իբրու քաղաքական գործող մը ընդ հայկական պետութեան, — որովհետեւ այս վախճանաւ սովոր էր յատուկ դեսպաններ ղրկել, — որքան իբր հպատակացը վաճառականական գործոց համար. ուստի և Պայլն կու նստէր յԱլաս, որ մեծ կեդրոն և նաւահանգիստ մ'էր համաշխարհական վաճառականութեան: Ըսինք թէ Պայլն իր խորհրդականներն ունէր, և թէ ամէն կարեւոր գործ՝ անոնցմէ երեքին երկու մասին հաւանութեամբ կու սահմանուէր: Ասոնց հետ կային նա և ուրիշ պաշտօնեայք, ինչպէս *Placiarii* (placiarii), *Mercarii* (mercarii), և պահապանք կալուածոց, որպիսիք էին՝ Հասարակապետու-

Թեան Տունն, Փնդուկք, վարձարեր շինուածք, եկեղեցի, և այլն: Այլ վաճառականաց բազմապատիկ և բազմազգի կարեւոր գործոց համար՝ յառեւտուրս, ի դաշնադրութիւնս, ի փոխառութիւնս, ի կտակս, անհրաժեշտ պէտք կար նա և ուրիշ պաշտօնէի մ'ալ. և էր Նօթարն, անանջրպետ անձ մի ամէն գլխաւոր պաշտօնակալի քով, որպիսի ոք էր Պայլն. և ինչպէս ի բուն հայրենիսն՝ նա և յայլ աշխարհս, նոյն ժամանակաց սովորութեանց և օրինաց համեմատ՝ եկեղեցականք էին նօտարքն, իբրու հաւատարմագոյն անձինք, և յաճախ նա և թաղպետք իսկ եկեղեցեաց: Վենետք ալ Սրբոյն Մարկոսի նուիրուած եկեղեցի մը ունէին յԱյաս. բայց հաւաստիք մը չկայ թէ անոր ժողովրդապետն նօտար այլ եղած ըլլայ. և հաւանելի այլ չերեւիր. այն քիչ թուով յիշուած նօտարքն ալ յԱյաս՝ վենետկոյ եկեղեցեաց անուամբ կը կոչուին. ինչպէս Սիւսիայէլ եկեղեցւոյ քահանայն Փրանկիսկոս Ուրսոյ (1303), Պետրոս (1314-5) թաղպետ Ս. Եւփիմեայ. յիշուի և Յովհաննէս Բէլլէկրինի քահանայ՝ նօտար, առաջին գրող կտակի յԱյաս մեռնող անձի մը, բայց որոշ չէ թէ արդեօք հօն գրուած է կտակն թէ ի վենետիկ: Իբրեւ վկայ նօտարի՝ կը յիշուի

Մարկոս Չիոյ՝ քահանայ Ս. Երմագորայ եկեղեցւոյ (1316), Պօղոս քահանայ եկեղեցւոյ Ս. Գակովբայ Տէլլուփրիոյ (de l'Orio, 1327):— Ուրեք կը յիշուի և Պայլին մատրանապետ՝ Նիկողայոս քահանայ Ս. Եւտաթեայ (1331): Այս յիշատակուածներէն՝ միայն Պետրոս քահանայի ձեռքով յօրինուած ու կնքուած հինգ կտակք ծանօթ են՝ գրեալք յԱյաս, յամս 1314-5. ուրիշ նօտարի մ'այլ, որոյ անուն չի յիշուիր ի գործան, այլ Վենետկոյ դիւանաց մէջ գտնուի ընդ գրուածս Յովհաննու Գամբիոյ նօտարի, և են երեսուննէւչորս թուով, յօրինեալք ի միւլոցի ութ ամսոց, ի կիսոյ օգոստոսի (1316) ցմարտ հետեւեալ տարւոյն. դոյզն՝ մանաւանդ թէ ամենադոյզն նշխար մը յոգնաթիւ ու անհամար գործոց արձանագրելոց՝ գէթ յութսուն ամս բարգաւաճանաց Այասոյ և յահախելոյ Վենետաց ի Հայս. յորոց ոմանք ոչ միայն ի շահաստան քաղաքի անդ բնակէին, այլ նա և յայլ քաղաքս աշխարհին, որպէս ի մայրաքաղաքն Սիս, յԱտանա, և այլն. որոց և քաղաքացի (borghesi) ալ գրուած կամ եղած են, ինչպէս կ'իմանամք ի նօտարական յիշեալ գրուածոց, և յորոց դիւրին է գուշակել թէ որպիսի անակնուներ լոյս պիտի ծագեն Այասոյ նօտարա-

գրութիւնք՝ Վենետաց ընտանեկան պատմութեան, թող վաճառականական գիտելիքն: Ճենովացի ազնուական ասպետն Տէ - Սիմոնի՝ հմուտ հետամուտ հայրենական և արեւելեան յիշատակաց՝ հրատարակեց ի պատուական գիրս Արեւելեան Լատին գրեանաց (Archives de l'Orient - Latin) իբր 180 գործս արձանագրեալս Սլաս ճենովացի նօտարաց ձեռքով, գրեթէ միայն երկու տարուան (1274, 1279) միջոցին մէջ, և որ իրենց ազգայնոց կը վերաբերէին. և որովհետեւ Վենետք՝ անոնցմէ աւելի երկար ատեն և բազմաթիւ բնակեցան և երթեւեկէին ի Հայս, հազարաւոր թուով պէտք էր որ եղած ըլլային նա և նօտարական գործք, որոց եթէ ոչ բովանդակն՝ այլ մեծ մասն մի յուսալի է Վենետկոյ անսպառ դիւաններէն: Ասոնցմէ առաջ բերենք միայն՝ ինչուան հիմայ հրատարակուածներէն կամ մեր առանձին քրննութեամբ ի դիւանս ծանօթ եղածները, նկատմամբ այն ժամանակին՝ որոյ վերայ է մեր խօսքն. վասն զի վերջին ժԶ-ԺԸ դարուց նօտարական և պաշտօնական հայկական գրուածք ի Վենետիկ՝ հազարաւորք են ծանօթքն, որ դեռ հրատարակուած չեն:

Սլաս քաղաքին մէջ վախճանելոց կտակաց մին է՝ Յովհաննու Ռուժժինի (Ruzzini) (1

հոկտ. 1315) մականուանելոյ թաթարոյ (Tartaro): Այս անուամբ ծանօթ է Միքայէլ ոմն որ ի վերջ երեքտասաներորդ դարու՝ Հայոց Սմբատ թագաւորին դիպակ վաճառած էր, ինչպէս նա և ուրիշ շահավաճառի գործերով: Ռուծծինի իր ստացուածքը կտակէ որդւոյն, և կտակակատար սահմանէ Վլաս Մալիբիէրի և Բենեդիկտոս Ճիրարտի ազնուատոհմ անձինքը. փափաքի թաղուիլ Այասոյ Ս. Մարկոս եկեղեցւոյն մէջ, և կը յանձնէ՝ նոյն քաղաքին նաւահանգստին մէջ գտնուած իր նաւը և ինչքը ժողվել, անոնց տիրութիւն ընելով: — Գտնուին դարձեալ ի դիւանս Վենետկոյ՝ վաւերագրեալ կտակք Անդրէի Նանի († 1 նոյեմբ. 1315), որ նոյնպէս թաղուեցաւ ի Ս. Մարկոս Այասոյ. — Եասոմինայ (Iasomina) այրւոյ Դանիելի Միքէլի (25 յուլիս, 1316), որ բաց յայլեւայլ բարերարական հրիտակաց՝ կու թողու քան դրամ (deremi) Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ յԱյաս, ուր կը բնակի, կ'ըսէ, հայ քահանայն Միքայէլ, (ubi habitat presbyter Michael Armenus). — կտակք Միքայէլի Սիենացւոյ և Սիմոնի Հոամացւոյ (25 նոյեմբ. 1315). յետինն թերեւս ասորի էր ազգաւ, իսկ բնակութեամբ հաստատուած յԱյաս:

Ասոնցմէ զատ՝ բազմաթիւ և հետաքրն-

նականք են մանաւանդ Վենետաց համար՝ նօտարական գործք այլ և այլ խնդրոց, վճռոց, դաշնագրոց, զորս ակելորդ կը համարիմք առ այժմ մէջ բերել, շունենալով մեր նիւթին հետ անմիջական վերաբերութիւն մի: Յիշենք միայն 1327 նոյեմբեր 15 թուականաւ գրուած դաշնագիր մը, որով հայանունն Հեթում (Aytonus de Ori) նաւապետ գենուացի՝ վեց խալէից (նաւուց)՝ խոստանայ չմլնասել հօն գտուող վենետկեան ութ նաւուց, և Պալտոյ Սրինոյայ Գենուաց գունցն՝ երաշխաւոր կ'ըլլայ Էրիցցոյ պայլի Վենետաց:

Այս վերջին յիշատակ, կամաւ թէ ակամայ՝ կ'արթընցընէ ի յուշ իտալաց, մանաւանդ Վենետաց և Գենուացւոց, այն նախանձընդդէմ մրցանքն և արինահեղ պատերազմներն՝ որ ի ջուրս ծովուց գրգռեցան այս երկու ժողովրդոց մէջ, և յորոց՝ յայլ և այլ ժամանակս և ի դէպս՝ բոլորովին անմասն չեղաւ նա և Այասոյ գոգն. որով՝ կարասեաց և ազգերու շահուց այն շտեմարանն՝ լայն և թոյլ գերեզման այլ եղաւ շահախորհրդի գինեւոց. որք երբեմն իրենց սուպնական բարեկամաց և բարերարաց Հայոց դէմ այլ հինարար վերուցին իրենց ձեռքն ու զէնքը, թէպէտ և փութալով զղջալ և ջանալով միւս-

անգամ անոնց շնորհաց արժանաւոր ըլլալ։ Այսպէս 1267 թրւին՝ Գենուաց նաւատորմիղն առաջնորդութեամբ Լուգեղդոյ կրիմաւտոյի՝ աւարելով կողոպտեց ի կոռիկոս, (որ Հայոց ամրագոյն նաւահանգիստն էր և յետ Այասոյ երկրորդ շահաստան), վաճառարարձ նաւ մը, որոյ վրայ շատ վաճառականք՝ նա և ի Հայոց, բեռցուցեր էին իրենց ապրանքը, և յետոյ ստիպուեցան (1271) անոնց եղած վնասը դարմանել, հատուցանելով իբր 22,800 բիզանդ սառակին - հայ, ինչպէս կու ցուցընէ Գենուայի դիւանաց մէջ գտնուած նօտարական մուրհակ մը։ Բայց ամենէն աւելի հռչակաւոր և վնենտաց համար աղիտագոյնն եղաւ՝ Այասոյ ջուրց մէջ տրուած նաւամարտն, յամի 1293, զոր այսպէս կը համառօտէ տարէգիրն Հեթում պատմիչ. «Խալէքն ճնվիզացն կովեցան յԱ.» » յաս, ընդ երեսունուերկու խալէ և ընդ » դարեթի վնենցիանացն, և շահեցան ճըն.» » վէզքն քսանեւչորս խալէ », առաջնորդութեամբ Սբինուայ Նիկողայոսի։ Ինչպէս ծանօթ է, Լիկուրիացոց այս յաղթանակն, նոյնպէս և վնենտաց վրիժական պատերազմունքն յայլ և այլ ծովս, և նոյն իսկ յԱյաս՝ իրենց ձախողութենէն զրեթէ անմիջապէս ետքը. վասն զի սկսան մէկէն յարձակիլ

Հինաբար վաճառարարձ նաւուց վրայ, ու վերը յիշուած Կոռիկոսի դիմաց կողոպտեցին հարուստ նաւ մը մարսիլիացի վաճառականաց. ուրիշ նաւու մը վրայ այլ յարձակեցան խալէք՝ Պածիլի Մարկոսի առաջնորդութեամբ: Այս անիրաւութեան դէմ բողոքեցին զրկուող մարսիլիացի վաճառականք, և ամենէն աւելի Պետրոս Քադրըլէնկ ոմն (1295 մայիս), որ նաւով յԱյասոյ պիտի երթար ի Ռումանիա. և կ'ըսեր թէ 700 տուրովնեան ոսկւոյ ֆեաս կրած ըլլայ. խօսքին ստուգութեանը վկայեցին նա և բիզացի վաճառականք յատենի իրենց Յովհաննէս Պորտի գունցին (consul) (1296, սեպտ. 2): Այս դիպաց կ'ականարկէ անշուշտ Վենետկոյ հասարակապետութեան վճիռ մը, տուեալ ի 22 ապրիլի, 1295: Ասոնց և Մարսիլիացւոց մէջ յուզուած խնդիրն և վէճ՝ երկար տարիներ քշեց (1302). վասն զի Վենետք ալ իրենց պահանջքն ունէին ի Մարսիլիացւոց, ինչպէս գրէր (1303, նոյեմբ. 18) Մարկոս ոմն Սիպոզ՝ առ դուքսն իւրեանց՝ այս խընդրոց և պահանջից համար: Դուքսն արդէն երկու տարի յառաջ (1300) կանխեր գրեր էր խոստանալով գլխաւոր զրկելոյն՝ Թովմայի Բիզանտոյ կրած ֆեասը հատուցանել: Երբ այս խնդիրը յուզուէին, Վենետք և Գե-

նուացիք՝ երկու ժողովուրդք ծովատեարք՝ չէին դադրեր ի խռովելոյ զալիս, և անոնցմէ աւելի՝ խաղաղասէր վաճառականները. վենետք ջրէն ի ցամաք յարձրկելով՝ կարծեցին յաջողագոյն հարուածով տկարացընել իրենց հակառակորդը, քանդելով ցրուելով անոնց սեղանաւորաց ու վաճառականաց յԱլյաս քաղաքի ունեցած տրապիզքը (1297), առաջնորդութեամբ Մորոզինոյ Թէոփիլեայ: Նոյն ատեն և Գենուացիք ինչ որ չէին կարող գործել յԱլյաս, ի սահմանս Կիպրացոց՝ անոնց դաշնակցաց՝ գործէին յելուզակարբայն պատճառաւ Սիքայէլ Թաթարոյ կը բողոքէր առ Թագաւոր նոցա (1298): Քանի մը տարի ետք կը յաջողէին Բէրսիվալ զօրավար առաջնորդին ձեռքով Ալյասայ մօտ, ի Կաւոյ Կարբասոյ, (Cavo de Carpasso), գերել վինետկեան խալէ մը. և որովհետեւ այն միջոցին իրարու հետ հաշտուած կը համարուէին երկու հասարակապետութիւնք, վենետաց ի Կիպրոս նստող Պայլն բողոքեց առ երեսփոխան Գենուաց որ ի կղզւոջն. և տեսնելով որ փոյթը չէ և արժէք մը չուզեր տալ իր բողոքին, գրեց առ ղուքսն, ծանուցանելով եղածը (1303, մարտ):

Նոյն ժամանակներն այլ աւելի կարեւորագոյն խնդիր մը ծագեցաւ ոչ լոկ օտարաց՝

այլ և Հայոց ընդ Վենետոս: Ստուգիւ շինք կրնար ըսել թէ ինչ պատճառաւ՝ Վենետոաց երկու խաչէք՝ նաւապետելով Անդրէի Սանտոյ և Պաւղոսի Մորողինոյ, յարձակեցան Այասայ ցամաքային բերդին վրայ, ու արքունականաց հետ կողոպտեցին նա և առանձնականաց Հայոց և օտարաց ինչքը. ընդ որս և զգունցին Բիզացոց: Աոոր բողոքանաց վրայ առ թագաւորն Հայոց, Բէրմարինոյ Յովհաննէս Պայլն փութաց ի ստիպելոյ արքային և Լիկոս և Կալոժեն նաւապետաց Այասոյ՝ հատուցանել առ Թորոս դուքս (փոխանորդ) Քունդստապլին, ի փոխարէն վնասուց գունցին՝ 1214 նոր դրամ հայկական: Բնականաբար այս հատուցմամբ քաջալերուած ուրիշ զրկեալք այլ՝ իրենց բողոքոյ ձայնը բարձրացուցին, իւրաքանչիւր ոք նշանակելով իր վնասը, և արքունի ատենին ձեռքով արդարութիւն և իրաւունք պահանջելով: Ատեանն այլ աւելցուց արքունական վնասը՝ զինուց և կազմածոց ի բերդին, և ներկայացընելով (1309) առ Պայլն և առ խորհրդականս նորա, ընդունեցաւ հատուցումը, ինչպէս մանրամասն կը նշանակուի¹, երեսուն հազարէն աւելի գումար մը

1. Cartulaire, յ'էջ 170.

նոր դրամոց. ուստի և Աւագ Պարոնն, որ թուի թէ ինքն Հեթում թագաւորահայրն էր, (որովհետեւ ստորագրութիւն չկայ, այլ միայն ի փռանկ լեզու Nous le Gran Seignour), իր և թագաւորին կողմէն անդորրագիր տուաւ:

Երբ աստ Վենետաց պարտքերը կը վճարուէին, յարեւմուտս իրենց մայրաքաղաքին մէջ Պետրոս Քաթրըլէնկ զրկուած մարսիլիացին՝ վաճառականաց պահանջից հատուցման խնդիրը կը յարուցանէր. և ուզած ու ենթադրած իրաւանց չհանդիպելով, շատ տարի անցնելէն ետքը (1332, մայիս 12) նորէն խնդիրը ներկայացուց, ուզելով առանց դատի՛ յատենի դքսին աւարտել գործը, զոր պետութեան յանձնարարութեամբ ի քննութիւն առած էր յառաջագոյն անդիկոսն Պենգա ու անընդունելի և մերժելի ցուցած էր զխնդիրն, մանաւանդ այն պատճառաւ՝ որ յառաջնում նուագին Մարսիլիացւոց իրաւունքը պահանջած ատեն, իրենին խօսքը չէր ըրած: Սակայն ասով այլ բողոքողը չդադրեցաւ. ու գրեթէ վրան տասն տարի անցնելէն ետքը կրկին յուզուած է այս յամառեալ խնդիրս, և վերջապէս աւարտած, անդորրագիր տալով Թոմայինոյ Ֆոնդանոյ Պիաչենցացւոյ և իրեն հետ նա և Քաթրըլէնկի,

յետ գրեթէ քառասուն տարւոյ ի ժազմանէ խնդրոյն: Այն ժամանակաց մէջ ալ երբեմն այսպէս կը յերկարաձգէին դատք և իրաւունք. և բարեբաղդք համարուելու են որք Պետրոսի նման յերկարակեացք՝ յաջողին հասանել իրենց խնդրոյն, և արդարութիւնը կատարուած տեսնել:

Սոյն 1332 տարւոյն մէջ հանդիպած է դարձեալ յամառ հակառակութեան դէպք մը Քենուաց ընդ Վենետաց ի Զուրս Այասայ, յարձակմամբ առաջնոցն նաևու մը վրայ՝ որ այն նաւահանգստէն կ'երթար ի Կիպրոս:

Ջարմանալի և հակառակընդդէմ զուգադիպութեամբ՝ այն միջոցին ու օրերուն՝ յատեանս Վենետաց ալ խնդիր կ'ըլլար իրենց պահանջանաց համար և հարստահարութեանց, զոր ի Հայոց կը կրէին կամ կրել կարծէին, և զոր ըստ ժամանակին և կարգի պիտի ջանանք հետազօտել: Դառնանք հիմայ այս երկու ազգաց իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանց, ուր թողուցինք ի սկզբան բանիցս, մէջ բերելով մեր թագաւորաց առաջին դաշնագիրերը՝ զոր կնքեցին Վենետկոյ դքսերուն հետ, անոնց՝ ազատ կամ գրեթէ ազատ՝ վաճառականութեան յամենայն սահմանս երկրին Հայոց. ուր՝ ինչպէս քիչ յառաջ յիշատակուած նօտարական գրուածնե-

րէն այլ տեսանք, ոչ սակաւ վննեաք՝ չէ թէ միայն վաճառականութեան, այլ նա և բնականութեան տուներ հաստատած էին, և շատերն նա և քաղաքացի գրուած Սոյ և Այասոյ, և հօն մեռած և թաղուած ի Ս. Մարկոս Այասոյ, կամ յայլ քաղաքս, և իրենց ժառանգները թողած. կային ուրիշներ այլ որ կու պարապէին յարուեստս, ի հիւսուած և յոստայնանկութիւն ցփսեաց և դիպակաց, ի հիւսնութիւն, ի դարբնութիւն, ի վաճառ գինեոյ և այլոց պարենից, և այլն:



ՅԱՐԸՆՉՈՒԹԻՒՆԻ ԱՐԳՈՒՆԵԱՅ ՍՍՈՅ ԸՆԴ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՆԵՏԿՈՅ

Նախընթաց գրածովս նշանակեցի՝ երկուցուն պետութեանցս յարաբերութեանց սկզբնաւորութիւնը, յառաջին ժամանակաց թագաւորութեան մերոցս ի Կիլիկիա, մեծին Լեւոնի արդեամբք, և 1201 թուականին իրմէ տրուած Պարզեւագրով, որ առաջնորդ և նախատիպ եղաւ ամենայն առընչութեանց Հայոց և Վենետաց, և կը կրկնուէր ու կը նորոգուէր, երբ մեծ հարկ մը կը պահանջէր, ինչպէս Հայոց նոր թագաւորաց յաջորդելու ժամանակ: Եւ հարկ էր որ այսպէս ըլլար՝ Լեւոնի մահուընէն և քանի մը տարի անհաստատ վարչութենէ ետքը, երբ յամի 1226 թագաւորական իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ Հեթում Ա, իր հզօր և խորագէտ հօրն՝ Կոստանդնի՝ պայլութեան և իմաստուն ազդեցութեան տակ: Սակայն Հեթմոյ մեզի ծանօթ առաջին Պարզեւագրին կը հանդիպինք

Թագաւորելէն քսան տարի ետքը, ինչպէս
 յառաջագոյն յիշեցինք, ի 1245, և միւս մ'ալ
 ի 1261, տեսանք նա և անոր յաջորդին և
 որդւոյն՝ Բ Լեւոնի՝ իր Թագաւոր օժութեան
 տարւոյն մէջ (1271) հայրենի շնորհքը կըր-
 կին հաստատելը, նոր Պարգեւագրաւ մը-
 ցվերջ թագաւորութեանն՝ նորոգութիւն մը
 կամ ասոր կրկնութիւնը չենք գտներ, թէպէտ
 և կարելի էր ենթադրել, որ ինչպէս քիչ
 յառաջագոյն (28 դեկտ. 1288) Պենուացոց
 նոր Պարգեւագիր մը տուած էր, մի առ մի
 և մանրամասն նշանակելով տեսակ տեսակ
 վաճառուց բաժը կամ տուրքը, նմանօրինակ
 բան մ'ալ վենետաց համար տուած ըլլայ :
 Կը գտնուին միայն մանր ինչ յիշատակք
 յարարերութեանց Հասարակապետութեանն
 ընդ արքունեաց Հայոց. ինչպէս, յամի 1284
 Պայլն Աքքեայ կու վաճառէ Լեւոնի դարեթ
 (նաւ) մի ի գին վեց հարիւր բիզանդ դրա-
 մոց, և վենետաց մեծ Ատեանն կու հաւանի
 ընդ վաճառն : Քանի մը տարի ետքը (10
 օգոստ. 1287) Մերակոյան հրաման կու զրկէ
 Հայոց Պայլին՝ որ երթայ առ Թագաւորն՝
 վասն կարեւոր ինչ խնդրոյ կամ գործոյ Յով-
 հաննու ուրումն Քարդուլի, որուն ինչ ըլլալն
 կամ որպիսի եք ունենալն յայտնի չէ :

Լեւոն Բ կու մեռնի ի 6 փետր. 1289

ամին . և հարկ էր նորոգել կամ կրկին հաս-
տատել զգաշինսն ընդ Հեթմոյ Բ յաջորդի
նորա : Սա նորօրինակ իմն քաղաքավարեցաւ
յաշխարհի , թագաւորական իշխանութեանն
հետ զուգելով նա և զմիանձնական կեանս :
Իր հայրն շէր ուզեր արքունի թագ կրել
ի գլուխը՝ ցորչափ կենդանի էր Հեթում Ա
հրաժարեալն , և թագադրութեան հանդէսն
ալ ուշացուց մինչեւ ցաւարտել սգոյն . իսկ
սա չուզեց բնաւ և չդրաւ թագ՝ նա և յար-
քայաբար իշխելն յառաջին ամս յաջորդու-
թեանն . և երբեմն երբեմն կենացը վերջի
տարիներուն՝ Փրանկիսկեանց մենաստանէն
ելնելով , (որոց խոնարհ և աղքատին սքեմն
առեր և անունն ալ փոխելով Եղբայր Յով-
հաննէս կը կոչուէր) , այն թաւարժի կապայիւ
ու ձեւով կենար ի տան սրբունեաց , ու ի
ստիպել հարկին՝ կ'երթար ի պատերազմ՝ ուր
որ պէտք կ'ըլլար , վառեալ ու առաւելեալ
ամենայն ոգւով և ձեւով խաչակրութեանց .
որպէս և նկարուած կու տեսնուէր նոյն միան-
ձանց յիտալիա ունեցած վանորէից և եկե-
ղեցեաց մէջ , որք և իրենց Յայսմաւուրաց մէջ
ի կարգս Երանելեաց դասելով զնա՝ տարուէ
տարի անմուաց կու նորոգեն իր յիշատակն
ալ , ի 16 կամ յ' 17 նոյեմբերի : Վենետկոյ
ազգային այցելուաց մէջ գտնուին թերեւս ա-

կանատեւք յեկեղեցւոյ նուիրելոյ Ս . Յովբայ (S. Giobbe), ուր երբեմն մեծ մենաստան մը կար Փրանկիսկեանց , որք սովոր են արտաքուստ իրենց սենեկաց դրանց վրայ Սրբոյ մը պատկեր նկարել կամ դնել , յաճախ իրենց կարգէն և կրօնէն . այդ վանքին սենեկաց միոյն վրայ նկարուած էր և Երանելւոյս պատկերն . վեշտասաներորդ կամ Հնգետասան դարու գործ , կրօնաւորական սքեմաւ , այլ արքունի սամուրիւ , և Թագն ալ դրուած ի ստորել , այսու մակագրութեամբ .

B. Joannes Rex Armeniae Seraphicon Habitum suscepit anno 1294

Կրօնաւորական միաբանութեանց բարձման վճռովը՝ այս մենաստանս այլ ուրիշ պիտոյից գործածուելով , և ընդարձակ պարտէզը փոխուելով ի բուսաբանական , ջնջուեցան և սենեկաց պատկերք . զարմանալի իմն դիպուածով անեղծ մնացեր է միայն մեր Թագաւոր—միանձին Հեթմոյ պատկերն . որ գրաւելով տեղւոյն պահապանին աչքը , և յատուկ ջերմեռանդութիւն մը զգալով առ այն , կ'աղաչէ և խնայել կու տայ այն ստուգապէս եռանդնաշարժ պատկերին , որոյ և գաղափար օրինակը առնել տուած ենք և մեք . և կու պահենք իբրեւ նուիրական և սիրելի յիշատակ

մը. ախորժելի է մեզ անջինջ թողուլ նա և պահապանին աւանդութիւնը, թէպէտ և ոչ այնչափ հաւանական, թէ ինքն Նրանելին եկած ու ընակած ալ ըլլայ յայնմ սենեկի : Ներեն ընթերցողք մեր այս զարտուղութեան, եթէ զարտուղութիւն ալ համարուի այսպիսի խնդրոյ մը հետազօտութիւն, մինչ մեր գըլխաւոր նպատակն էր քննել՝ թէ այս նորահրաշ անձն, որ յիրաւի նշանաւոր եղաւ իր համացեղից մէջ, քաջութենէն զատ՝ որով իր ամէն յաջորդները գերազանցեց, ու ամենէն աւելի վեր՝ վարուց անարատութեամբ և գիտութեամբ, — որովհետեւ գրաւոր վաստակ մ'ալ ունի, — դրամ է ինքն ալ դաշինք ընդ Վենետաց : Թէպէտ ի դիւանս դեռ գտնուած չէ, այլ վճիռ մը նշոյլ կրնայ համարուիլ՝ թէ դաշն մը դրած ու պարգեւագիր ալ տուած ըլլայ, համանման արդեօք՝ թէ նորաձեւ ի հայրենականացն : Գոյութիւնը կու յայտնէ Ատեանէն տրուած վճիռ մը (1310, ապրիլ 21), յորում կու հրամայուի հատուցանել զպահանջս ազնուազարմ Բագրատայ Պայլի, որ զայս պաշտօն վարած է ի Հայս ի 1289—90. և վճռոյն մէջ կը յիշուի անոր 300 դրամի ըրած ծախքը՝ ի Թագաւորէն Հայոց նոր Պարգեւագիր մը ընդունելու համար. որով յայտնի կ'ըլլայ թէ այս Պարգեւագիրս տը-

րուած է ի Հեթմոյ՝ յառաջնում ամի անթադ
Թագաւորութեանն (1289). կու յիշուի այլուր,
թէ յամսեան օգոստոսի նոյն տարւոյն դե-
եւս ի Հայաստան էր Պայլն այն, և ի յաջորդ
ամի ի 25 յուլիսի արձակեցաւ ի պաշտամանէ
պայլութեանն :

Կու հաստատէ զայս և պատմութիւն Գե-
նուացոց, որ նոյն 1298 տարւոյն մէջ ընդու-
նեցան նոր Պարզեւագիր մը ի ձեռն Բենեդ
Չաքարիայ իրենց դեսպանին, և կամ ի նախ-
ընթաց ամի՝ ի Լեւոն Թագաւորէ շնոր-
հուածին հաստատութիւնը, և հիմայ անհետ
եղած է Հեթմոյ այդ տուրքը, որպէս և շնոր-
հեալն առ Կադալանս Սպանիոյ յամի 1293:

Հեթմոյ Թագաւորութեան հրրորդ տարին
(1291) թէ Կիպրոսի Թագաւորին և թէ իրենն՝
նոր դեսպան մը ղրկուեցաւ, չեմ գիտեր
ինչ պատճառաւ. այլ հաւանական կու հա-
մարիմ թէ անշուշտ այն մեծ դիպուածին
համար, որ հասաւ ի վերայ ամենայն քրիստո-
նէից և մանաւանդ արեւմտեայց հաստատելոց
յարեւելս, իրենց ամուր ապաւինին՝ Սքքեայի
գրաւմամբ ի Թշնամեաց, որով և վերցաւ
անկէ երեսփոխանն և մեծ Պայլն Վենետկոյ,
և Եգիպտոսի սուլդանն սկսաւ այնուհետեւ
սպառնալեօք խօսիլ և վարուիլ Հայոց և Կիպ-
րացւոց հետ. ուստի փութաց Հեթում գրել

առ թագաւորս արեւմտեայց և առ Սրբա-
 գանն Հռովմայ, որ և նա կու գրէր առ թա-
 գաւորս Անգղիոյ և Փռանկաց, որ օգնու-
 թեան հասնին. և այն վախճանաւ կու պա-
 տուիրէր և իր կողմանէ պատրաստել կու
 տար քսան նաւ: Մինչեւ որ անոնք շար-
 փեցան, սաիպուեցաւ Հայոց թագաւորն՝ իր
 երկրին քանի մը հեռաւոր ու եզիպտական
 իշխանութեան գրացի սահմանները՝ թողուլ
 սուլտանին, որ արդէն հասեր գրաւեր էր
 Հայոց կաթողիկոսութեան ամուր աթոռը՝
 զՀռովմայ, և ըստ կարի յարդարելով ու
 կարգի դնելով իր աշխարհին և տանը գոր-
 ծերը, և թագաւորութիւնը թողլով թորոտի,
 իրմէ ետքը աւագագունին յեղբարսն, ինքն
 Հեթում միանձնական ձեւ ըզգեցնելով կ'ա-
 ռանձնանայր ի վանս (1293): Նոյն տա-
 րւոյն մէջ հանդիպեցաւ Քենուաց ու Վենե-
 տաց նաւամարտն, և վերջնոցս վտանգիլն
 յԱլյաս, ու ի յաջորդին (1294) վրէժխըն-
 գրութիւնը՝ գերելով իրենց հակառակորդաց
 նաւ մը ի Կոռիկոս. և յերրորդում ամի՝
 (1295) մարտիլիացի նաւուն դէպքը, զոր
 յառաջ յիշատակեցինք: Այս ամէն դիպուած-
 ներով խանգարեցան խաղաղական յարա-
 բերութիւնք և տուրեւառք Վենետաց ընդ
 Հայս. ուստի և ստէպ խորհուրդք կու գու-

մարուէին և վճիռք կու տրուէին յատենի վենետոյ . ինչպէս յամին 1294 (նոյեմբ . 24) կու սահմանէր, որ յետ արկածից պարտութեան նաւամարտին ի Հայս, ազատած վաճառականք կարող ըլլան դառնալ ի վենետիկ՝ որ և իցէ նաւով . ու յաջորդ տարւոյն ապրիլի 25 վճռով՝ երեք քննիչք կու դրուէին՝ այն ազատուածներուն գործը տեսնելու, խիտ պատուիրանաւ և սպառնալիցօք քանուհինգ լիպրա տուգանաց, որպէս զի ի դքսէն և ի խորհրդականաց հրամայուածներուն անփոյթ չըլլան : Նոյն կամ նման ու ընդարձակագոյն վճիռ մ'ալ կու կրկնուի միւս տարւոյն (1296) փետրուարի 15 թուականաւ՝ ի ժողովոյ Քառասնից խորհրդականաց՝ երեք քննիչ ընտրելու : Ի սակաւատել իշխանութեանն՝ Քորոս՝ որ Տէր կամ Պաշտն Հայոց կ'անուանուէր և ոչ թագաւոր, կ'երեւնայ թէ արտօնագիր մը տուած է վենետաց՝ ազատութեան ի Մսիս և ի Տարսոն, որպէս գուշակուի ի բանից որդւոյ նորա Լեւոնի Դ՝ որ իրեն յաջորդեց ¹ :

1296 թուականին՝ միանձն — թագաւորն Հեթում՝ որ վասն անձին գերկինս միայն կու խնդրէր, այլ հայրենեաց և իր արքունեաց

1. Cartulaire յ'էջ 177 :

Համար զամենայն՝ որ անոնց պատշաճական էր և փափաքելի, իր փոխանորդին Քորոսի Հետ կ'երթար ի Կ. Պոլիս ի տես քեռն Ռիթա կայսրուհւոյ, որ Միքայէլ կայսեր ամուսինն էր, և հօն պատշաճ կու համարէր իբրու բարեկամ միջնորդ ըլլալ՝ երկու գրտելոց մէջ, Վենետաց և Գենուացոց՝ իրարու Հետ հաշտութեան: Այս մէկ անգամ չէր որ Հայոց ազգապետն Հասարակապետութեան այսպիսի պէտք մը կու դարմանէր. այլ կարեւորագոյն ու շատ աւելի բարձր ատեանի մ' ալ կու դիմէր, տասնուհինգ տարի ետքը (1310) սոյն այս Հեթմոյ եղբայր՝ Օշին թագաւորն Հայոց, աղերսելով առ քահանայապետն Հռովմայ՝ ներողամիտ լինել առ Վենետս և արձրկել ի բանադրանաց. զոր կու հաւատտէ մեզ պատասխանի հայրապետին առ թագաւորն մեր (1314, մարտ 4):

Այս միջոցին, երեքտասաներորդ դարուն վերջին տարիները, շփոթք և ժխորք կու հանդիպէին յարքունիս Հայոց: Լեւոն Բ թագաւորի եօթն որդւոց աւագագոյնք՝ Հեթում և Քորոս՝ յամելով յօտարութեան, եռանդուն եղբարց մէջ եռանդնագոյնն Սմբատ՝ ճարտարութեամբ համոզեց զաշխարհիկս և զեկեղեցականս, նա և թաթարաց զանն ալ՝ որոյ գերագոյն իշխանութիւնը կու ճանչնային

յայնժամ ամենայն տրեւելք, ու հանդիսապէս թագաւոր օծուեցաւ, և երբ եղբարքն ետ դարձան, զԹորոս անգթութեամբ սպաննել հրամայեց, և աւագագունին Հեթմոյ աչքերը կուրացընել տուաւ, թէպէտ նա սքանչելիօք կրկին ստացաւ զլոյս աչացն : Այս միջոցին հանդիպած է (1297-8), ինչպէս ուրիշ տեղ յիշեցինք, Սմբատայ ընդ Միքայելի Լոթաթարոյի ըրած առուտունն ոտկեթել դիպակաց, զոր ընծայ զրկեց առ սուլտանն Եգիպտոսի :

Բայց արդարախոհն Հեթում՝ աչացը նախախնամական լուսաւորութեամբ քաջալերուած, բռնաւոր եղբայրը կու վռնտէր յարքունի գահէն, ու թաթարաց հետ դաշնակցելով, երեք տարի անընդհատ (1299-301) սուրը՝ աղօթամատենէն վեր ու բարձր բռնելով, զհետ Եգիպտացւոց կու պնդէր, կու վռնտէր մինչեւ ի հեռաւոր և յանձանօթ սահմանս, և դիւցազնաբար թուրը մխելով, նշան յազթանակի կու թողուր զայն՝ իրենց բերդին երկաթի դրանց վրայ. ու կ' երթար յԵրուսաղէմ գոհանալ զամենայաղթ Փրկչէն, և արքունական գաւազանը նուէր կու թողուր տեղւոյն մեծ վանքին, ուր և ցայսօր կու պահուի առաջնորդ Պատրիարքին գանձատան մէջ : Հեթում իր արքունեաց ընտանի աղ-

մուկը դադրեցընելու համար, թագաւորեցուց տարաբաղդիկ սպանելոյն Թորոսի մետասանամեայ մանկիկը՝ Լեւոն Գ. որոյ հարսըն կը խօսէր զԱկնէս՝ դատրիկ քեռն իւրոյ Զապլունի և Ամաւրեայ հռչականուն իշխանին Տիւրոսի, որ բռնացած էր իր Ենրիկ եղբօրը և Կիպրոսի թագաւորութեան վրայ. և ապա միւսանգամ մէկդի դնելով զէնքերը, կրկին կ'առանձնանար ի վանս:

Նոյն տարւոյն մէջ խնդիր մ'ալ յուզուեցաւ, թէպէտ չենք գիտեր որպիսի, Վենետաց հասարակապետութեան և պարոն Օշնի մէջ, որ հաւանօրէն Հեթմոյ եղբայրն էր, և Լեւոն երրորդէն ետքը թագաւորեց. հասարակապետութիւնն (1301 հոկտեմբ. 1) հրամանագրով կը պատուիրէր Սինիոլոյ Պայլին՝ հատուցանել ինչ որ պարտըկան էր առ Օշին, և պատշաճական ոճով գրել և ծանուցանել առ նա. որով կ'ենթադրուի թէ կարեւոր էր խընդիրն և խիթալի Վենետաց:

Անշուշտ ասկէ աւելի կարեւորագոյն խընդիր մ'էր, շահու կամ վաճառականութեան, որոյ համար Վենետկոյ պետութիւնն կու յանձնէր Թէոփիլ Մոչենիկոյի, Գենուաց տրապիզքը կամ դրամասեղանները քանդողին յԱյաս, որ ի Հայաստան երթալով՝ թագաւորէն կամ Այասայ գլխաւոր վարչէն (ret-

tore) խնդրէ նորութիւններ չընել : Բայց քիչ ատենէն իրենք Վենետք մեծ և շարաշար նորութիւն մ'ըրին, Այասայ ցամաքաբերդին վրայ յարձակելով ու կողոպտելով, ինչպէս քիչ յառաջ յիշեցինք. և որոյ շփոթական արգասիք և հետեւանք տեւեցին երեք տարի, մինչեւ ցնոր դաշնագրութիւն և պարգեւագիր Լեոնի Փ (1307, մարտ 20) : Այն յուզման եւ շփոթից երեքամեայ միջոցին՝ այլ և այլ խորհուրդք և հոգք յաճախեցին ի Վենետիկ. և շատ անգամ որոշուեցաւ. դեսպաններ զրկել՝ գործերը կարգի գնելու համար, սահմանելով նա և ուղեկիցքն և անոնց ծախքը, որ հաւասարաչափ պիտի ըլլային իրմէ յառաջ դեսպան գնացող Ուկոլինոյի Յատիներան. և ընտրուեցաւ ի նոյն պաշտօն և ի գործ Յակ. Աուերինոյ : Բայց որովհետեւ սա հրաժարեցաւ և անով քսան փող կրոսից տուգանաց տակ ինկաւ, մնասն իրեն շնորհեցին : Դեսպանութեան ծախուց համար ալ կրկին սահմանեցին (1307, մարտ 29) փոխառութիւն մ' ընել հինգ փողոյ առ հարիւր շահով, եթէ կարելի չըլլայ լեցընել զայն յերկու և կէս առ հարիւր սակէ վաճառականաց ի Հայս, և ուր դեսպան զրկեցին զՏուֆինոյ Տուֆին. իսկ ի Վենետիկ՝ նոյն հայկական խնդրոց քննութեան համար ա.

առանձին վճարով (1307, մարտ 18), հինգ սըն-
դիկոսք գրուեցան :

Դեսպանին յանձնուած էր որ Վենետաց
ֆեաաը քննէ ու ձեռք ձգէ, ու հարկ տեսած
ատեն կարող ըլլայ զիջանել (ի 20,000 դրա-
մոց Մարին Սինիոլոյի և ի 4,500 դրամ
պահանջից Վոլդէրոն տէլլա Սըլակայի և
այլոց). նոյնպէս չորս առ հարիւր բաժէն
ազատութիւն ուզել, և ջանալ կրկին հաս-
տատել առաջին պարգեւագրութեանց պայ-
մանները. և որովհետեւ Վենետք ալ պար-
տրկան էին առ թագաւորն Հայոց, նոր փոխա-
ռութիւն մ' ալ ընել կամ տուրք մ' ալ դնել
հարկ համարուեցաւ, ու քանի որ այսպիսի ան-
ստոյգ և անորոշ վիճակի մը մէջ էին, ար-
գելք գրուեցաւ Վենետոց, ու ամէն կողմ
հրատարակուեցաւ, որ չկարենան երթալ ի
Կիլիկիա :

Դեսպանն Տոլֆին՝ արքունի պահանջից ու
յԱյաս կողոպտելոց ֆեաաը հատուցանելէն
ետքը, յաջողեցաւ ձեռք ձգել ի պատանի
թագաւորէն Լեւոնէ Գ, ցանկացեալ նոր
Պարգեւագիրը (1307, մայիս 20), որ փռանկ
լեզուովը և բովանդակութեամբն՝ մեծաւ մա-
սամբ նման է իր հաւուն՝ Լեւոնի Բ ձեռքով
տրուածին յամի 1276. միայն թէ քիչ մը
ամփոփել կը թուի Վենետոց համարձակու-

Թիւնը, պարտաւորելով որ երկրէն հեռացած
ատեննին ինքզինքնին ծանօթացընեն. հասա-
րակապետութենէն ալ կու պահանջէ զհատու-
ցումն վնասուց, եթէ Հայ ոք կամ օտա-
րազգի՝ իրենց հպատակներէն զըրկանք մը
կրէ: Կու պահանջուի որ Պայլն հաւա-
տարմութեան վկայութիւն տայ իրեններուն
համար անոնց՝ որ ուզենան փոխառութիւն ը-
նել, և Այասայ ծովապետն (capitano) գրով
վաւերացընէ. և եթէ Այաս քաղքէն դուրս ու-
զենայ ոք զայս ընել, տեղւոյն տեսուչն յԱյաս
զրկէ զնա առ Պայլն և կամ առ ծովապետն:

Մեծագոյն թերեւս կարեւորութիւն ունե-
ցող պարգեւագիր մ'ալ կը գտնուի ի դի-
ւանս, և որ արդէն հրատարակուած է, և
կու թուի այս ժամանակին վերաբերիլ. բայց
որովհետեւ կու պակսի ի նմա թուականն, ա-
նուն տուողին և վերջն, իտալական լեզուն ալ՝
որով գրուած է՝ անհարթ և զժուարիմաց ըլլա-
լով, կարելի չէ հաստատել զժամանակն, ին-
չուան որ չգիտցուի՝ թէ ո՞վ էր Թոմաս Պոն-
տումիէր, որ հրեշտակութեամբ եկած էր այլ-
եւայլ խնդրոց համար. որով հաւանական կ'ե-
րեւի մեզ թէ հնագոյն պէտք է ըլլայ խըն-
դիրն և շնորհն, և ոչ յաւուրս Լեւոնի Ք, այլ
երկրորդին. վասն զի նուիրակին կողմանէ ե-
ղած խնդիրներէն մէկն ալ է եկեղեցի մը ու-

մը. ախորժեւի է մեզ անջինջ թողուլ նա և պահապանին աւանդութիւնը, թէպէտ և ոչ այնչափ հաւանական, թէ ինքն Երանելին եկած ու ընակած ալ ըլլայ յայնմ սենեկի: Ներեն ընթերցողք մեր այս զարտուղութեան, եթէ զարտուղութիւն ալ համարուի այսպիսի խնդրոյ մը հետազօտութիւն, մինչ մեր գըլխաւոր նպատակն էր քննել՝ թէ այս նորահրաչ անձն, որ յիրաւի նշանաւոր եղաւ իր համացեղից մէջ, քաջութենէն զատ՝ որով իր ամէն յաջորդները գերազանցեց, ու ամենէն աւելի վեր՝ վարուց անարատութեամբ և զիտութեամբ, — որովհետեւ գրաւոր վաստակ մ'ալ ունի, — դրամժ է ինքն ալ դաշինք ընդ Վենետաց: Թէպէտ ի դիւանս դեռ գտնուած չէ, այլ վճիռ մը նշոյլ կրնայ համարուիլ՝ թէ դաշն մը դրած ու պարգեւագիր ալ տուած ըլլայ, համանման արդեօք՝ թէ նորաձեւ ի հայրենականացն: Գոյութիւնը կու յայտնէ Ատեանէն տրուած վճիռ մը (1310, ապրիլ 21), յորում կու հրամայուի հատուցանել զպահանջս ազնուագարմ Բագրատայ Պայլի, որ զայս պաշտօն վարած է ի Հայս ի 1289—90. և վճռոյն մէջ կը յիշուի անոր 300 դրամի ըրած ծախքը՝ ի թագաւորէն Հայոց նոր Պարգեւագիր մը ընդունելու համար. որով յայտնի կ'ըլլայ թէ այս Պարգեւագիրս տը-

րուած է ի Հեթմոյ՝ յառաջնում ամի անթագ
թագաւորութեանն (1289). կու յիշուի այլուր,
թէ յամսեան օգոստոսի նոյն տարւոյն դեա
եւս ի Հայաստան էր Պայլն այն, և ի յաջորդ
ամի ի 25 յուլիսի արձակեցաւ ի պաշտամանէ
պայլութեանն :

Կու հաստատէ զայս և պատմութիւն Գե-
նուացոց, որ նոյն 1298 տարւոյն մէջ ընդու-
նեցան նոր Պարզեւագիր մը ի ձեռն Բենեդ
Չաքարիայ իրենց դեսպանին, և կամ ի նախ-
ընթաց ամի՝ ի Լեւոն թագաւորէ շնոր-
հուածին հաստատութիւնը, և հիմայ անհետ
եղած է Հեթմոյ այդ տուրքը, որպէս և շնոր-
հեալն առ Կադալանս Սպանիոյ յամի 1293 :

Հեթմոյ թագաւորութեան հրրորդ տարին
(1291) թէ Կիպրոսի թագաւորին և թէ իրեն՝
նոր դեսպան մը ղրկուեցաւ, չեմ գիտեր
ինչ պատճառաւ. այլ հաւանական կու հա-
մարիմ թէ անշուշտ այն մեծ դիպուածին
համար, որ հասաւ ի վերայ ամենայն քրիստո-
նէից և մանաւանդ արեւմտեայց հաստատելոց
յարեւելս, իրենց ամուր ապաւինին՝ Սքքեայի
գրամամբ ի թշնամեաց, որով և վերցաւ
անկէ երեսփոխանն և մեծ Պայլն Վենետկոյ,
և Եգիպտոսի սուլթանն սկսաւ այնուհետեւ
սպառնալեօք խօսիլ և վարուիլ Հայոց և Կիպ-
րացւոց հետ. ուստի փութաց Հեթում գրել

առ թագաւորս արեւմտեայց և առ Սրբա-
 զանն Հռովմայ, որ և նա կու գրէր առ թա-
 գաւորս Անգղիոյ և Փռանկաց, որ օգնու-
 թեան հասնին. և այն վախճանաւ կու պա-
 տուիրէր և իր կողմանէ պատրաստել կու
 տար քսան նաւ: Մինչեւ որ անոնք շար-
 փեցան, ստիպուեցաւ Հայոց թագաւորն՝ իր
 երկրին քանի մը հեռաւոր ու եզիպտական
 իշխանութեան դրացի սահմանները՝ թողուլ
 սուլտանին, որ արդէն հասեր գրաւեր էր
 Հայոց՝ կաթողիկոսութեան ամուր աթոռը՝
 զՀռովմայ, և ըստ կարի յարդարելով ու
 կարգի դնելով իր աշխարհին և տանը գոր-
 ծերը, և թագաւորութիւնը թողլով թորոսի,
 իրմէ ետքը աւագագունին յեղբարսն, ինքն
 Հեթում միանձնական ձեւ ըզգենլով՝ կ'ա-
 ռանձնանայր ի վանս (1293): Նոյն տա-
 րւոյն մէջ հանդիպեցաւ Գենուաց ու Վենե-
 տաց նաւամարտն, և վերջնոցս վտանգիլն
 յԱյաս, ու ի յաջորդին (1294) վրէժխըն-
 դրութիւնը՝ գերելով իրենց հակառակորդաց
 նաւ մը ի կոռիկոս. և յերրորդում ամի՝
 (1295) մարսիլիացի նաւուն դէպքը, զոր
 յառաջ յիշատակեցինք: Այս ամէն դիպուած-
 ներով խանգարեցան խաղաղական յարա-
 բերութիւնք և տուրեւառք Վենետոաց ընդ
 Հայս. ուստի և ստէպ խորհուրդք կու գու-

մարուէին և վճիռք կու տրուէին յատենի վենետկոյ . ինչպէս յամին 1294 (նոյեմբ. 24) կու սահմանէր, որ յետ արկածից պարտութեան նաւամարտին ի Հայս, ազատած վաճառականք կարող ըլլան դառնալ ի վենետիկ՝ որ և իցէ նաւով. ու յաջորդ տարւոյն ապրիլի 25 վճռով՝ երեք քննիչք կու դրուէին՝ այն ազատուածներուն գործը տեսնելու, խիստ պատուիրանաւ և սպառնալեօք քսանուհինգ լիպրա տուգանաց, որպէս զի ի դքսէն և ի խորհրդականաց հրամայուածներուն անփոյթ չըլլան : Նոյն կամ նման ու ընդարձակագոյն վճիռ մ'ալ կու կրկնուի միւս տարւոյն (1296) փետրուարի 15 թուականաւ՝ ի ժողովոյ Քառասնից խորհրդականաց՝ երեք քննիչ ընտրելու : Ի սակաւատեւ իշխանութեանն՝ Թորոս՝ որ Տէր կամ Պաշտն Հայոց կ'անուանուէր և ոչ Թագաւոր, կ'երեւնայ թէ արտօնագիր մը տուած է վենետաց՝ ազատութեան ի Մսիս և ի Տարսոն, որպէս գուշակուի ի բանից որդւոյ նորա Լեւոնի Դ՝ որ իրեն յաջորդեց ¹ :

1296 թուականին՝ միանձն — Թագաւորն Հեթում՝ որ վասն անձին զերկինս միայն կու խնդրէր, այլ հայրենեաց և իր արքունեաց

1. Cartulaire p^te 177 :

Համար զամենայն՝ որ անոնց պատշանական էր և փափաքելի, իր փոխանորդին Քորոսի Հետ կ'երթար ի Կ. Պոլիս ի տես քեռն Ռիթա կայսրուհւոյ, որ Միքայէլ կայսեր ամուսինն էր, և հօն պատշան կու համարէր իբրու բարեկամ միջնորդ ըլլալ՝ երկու գրտեւոց մէջ, Վենետաց և Գենուացոց՝ իրարու Հետ հաշտութեան: Այս մէկ անգամ չէր որ Հայոց ազգապետն Հասարակապետութեան այսպիսի պէտք մը կու դարմանէր. այլ կարեւորագոյն ու շատ աւելի բարձր ատեանի մ' ալ կու դիմէր, տասնուհինգ տարի ետքը (1310) սոյն այս Հեթմոյ եղբայր՝ Օշին թագաւորն Հայոց, աղերսելով առ քահանայապետն Հռովմայ՝ ներողամիտ լինել առ Վենետոս և արձրկել ի բանադրանաց. զոր կու հաւատտէ մեզ պատասխանի հայրապետին առ թագաւորն մեր (1314, մարտ 4):

Այս միջոցին, երեքտասաներորդ դարուն վերջին տարիները, շփոթք և ժխորք կու հանդիպէին յարքունիս Հայոց: Լեւոն Բ թագաւորի եօթն որդւոց աւագագոյնք՝ Հեթում և Քորոս՝ յամելով յօտարութեան, եռանդուն եղբարց մէջ եռանդնագոյնն Սմբատ՝ ճարտարութեամբ համոզեց զաշխարհիկս և զեկեղեցականս, նա և թաթարաց զանն ալ՝ որոյ գերագոյն իշխանութիւնը կու ճանչնային

յայնժամ ամենայն տրեւելք, ու հանդիսապէս թագաւոր օծուեցաւ. և երբ եղբարքն ետ դարձան, զթորոս անգթութեամբ սպաննել հրամայեց, և աւագագունին Հեթմոյ աչքերը կուրացընել տուաւ, թէպէտ նա սքանչելեօք կրկին ստացաւ զլոյս աչացն : Այս միջոցին հանդիպած է (1297—8), ինչպէս ուրիշ տեղ յիշեցինք, Սմբատայ ընդ Միքայելի Լոթաթարոյի ըրած առուտուրն սկեթել դիպակաց, զոր ընծայ զրկեց առ սուլտանն Եգիպտոսի :

Բայց արդարախոհն Հեթում՝ աչացը նախախնամական լուսաւորութեամբ քաջաւերուած, բռնաւոր եղբայրը կու վռնտէր յարքունի գահէն, ու թաթարաց հետ դաշնակցելով, երեք տարի անընդհատ (1299—301) սուրը՝ աղօթամատենէն վեր ու բարձր բռնելով, զհետ Եգիպտացւոց կու պնդէր, կու վռնտէր մինչեւ ի հեռաւոր և յանձանօթ սահմանս, և դիւցազնաբար թուրը մխելով, նշան յաղթանակի կու թողուր զայն՝ իրենց բերդին երկաթի դրանց վրայ. ու կ' երթար յԵրուսաղէմ գոհանալ զամենայաղթ Փրկչէն, և արքունական գաւազանը նուէր կու թողուր տեղւոյն մեծ վանքին, ուր և ցայտօր կու պահուի առաջնորդ Պատրիարքին գանձատան մէջ : Հեթում իր արքունեաց ընտանի աղ-

մուկը դադրեցընելու համար, թագաւորեցուց տարաբաղդիկ սպանելոյն Թորոսի մետասանամեայ մանկիկը՝ Լեւոն Գ. որոյ հարսըն կը խօսէր զԱկնէս՝ դատրիկ քեռն իւրոյ Չապլունի և Ամաւրեայ հռչականուն իշխանին Տիւրոսի, որ բռնացած էր իր Ենթիկ եղբօրը և Կիպրոսի թագաւորութեան վրայ. և ապա միւսանգամ մէկդի դնելով զէնքերը, կրկին կ'առանձնանար ի վանս:

Նոյն տարւոյն մէջ խնդիր մ'ալ յուզուեցաւ, թէպէտ չենք գիտեր որպիսի, Վենետաց հասարակապետութեան և պարոն Օշնի մէջ, որ հաւանօրէն Հեթմոյ եղբայրն էր, և Լեւոն երրորդէն ետքը թագաւորեց. հասարակապետութիւնն (1301 հոկտեմբ. 1) հրամանագրով կը պատուիրէր Սինիոլոյ Պայլին՝ հատուցանել ինչ որ պարտական էր առ Օշին, և պատշաճական ոճով գրել և ծանուցանել առ նա. որով կ'ենթադրուի թէ կարեւոր էր խընդիրն և խիթալի Վենետաց:

Անշուշտ ասկէ աւելի կարեւորագոյն խընդիր մ'էր, շահու կամ վաճառականութեան, որոյ համար Վենետկոյ պետութիւնն կու յանձնէր Թէոփիլ Մոչենիկոյի, Գենուաց տրապիզքը կամ դրամասեղանները քանդողին յԱյաս, որ ի Հայաստան երթալով՝ թագաւորէն կամ Այասայ գլխաւոր վարչէն (ret-

tore) խնդրէ նորութիւններ չընել : Բայց քիչ ատենէն իրենք Վենետք մեծ և շարաշար նորութիւն մ'ըրին, Այասայ ցամաքաբերդին վրայ յարձակելով ու կողոպտելով, ինչպէս քիչ յառաջ յիշեցինք. և որոյ շփոթական արգասիք և հետեւանք տեւեցին երեք տարի, մինչեւ ցնոր դաշնագրութիւն և պարգեւագիր Լեւոնի Գ. (1307, մարտ 20) : Այն յուղման եւ շփոթից երեքամեայ միջոցին՝ այլ և այլ խորհուրդք և հոգք յաճախեցին ի Վենետիկ. և շատ անգամ որոշուեցաւ. դեսպաններ զրկել՝ գործերը կարգի դնելու համար, սահմանելով նա և ուղեկիցքն և անոնց ծախքը, որ հաւասարաչափ պիտի ըլլային իրմէ յառաջ դեսպան գնացող Ուկոլինոյի Յուստինեան. և ընտրուեցաւ ի նոյն պաշտօն և ի գործ Յակ. Կուիրինոյ : Բայց որովհետեւ սա հրաժարեցաւ և անով քսան փող կրոսից տուգանաց տակ ինկաւ, վնասն իրեն շնորհեցին : Դեսպանութեան ծախուց համար ալ կրկին սահմանեցին (1307, մարտ 29) փոխառութիւն մ'ընել հինգ փողոյ առ հարիւր շահով, եթէ կարելի չըլլայ լեցընել զայն յերկու և կէս առ հարիւր սակէ վաճառականաց ի Հայս, և ուր դեսպան զրկեցին զՏուֆինոյ Տուֆին. իսկ ի Վենետիկ՝ նոյն հայկական խնդրոց քննութեան համար ա.

աանձին վճռով (1307, մարտ 18), հինգ սըն-
դիկոսք դրուեցան :

Դեսպանին յանձնուած էր որ վենետոաց
փնասը քննէ ու ձեռք ձգէ, ու հարկ տեսած
ատեն կարող ըլլայ զիջանել (ի 20,000 դրամ
մոց Մարին Սինիուոյի և ի 4,500 դրամ
պահանջից վոլդէրոն տէլլա Սըլակայի և
այլոց). նոյնպէս չորս առ հարիւր բաժէն
ազատութիւն ուզել, և ջանալ կրկին հաս-
տատել առաջին պարգեւագրութեանց պայ-
մանները. և որովհետեւ վենետք ալ պար-
տրկան էին առ թագաւորն Հայոց, նոր փոխա-
ռութիւն մ' ալ ընել կամ տուրք մ' ալ դնել
հարկ համարուեցաւ, ու քանի որ այսպիսի ան-
ստոյգ և անորոշ վիճակի մը մէջ էին, ար-
գելք դրուեցաւ վենետոց, ու ամէն կողմ
հրատարակուեցաւ, որ չկարենան երթալ ի
Կիլիկիա :

Դեսպանն Տոլֆին՝ արքունի պահանջից ու
յԱյաս կողոպտելոց փնասը հատուցանելէն
ետքը, յաջողեցաւ ձեռք ձգել ի պատանի
թագաւորէն Լեւոնէ Գ, ցանկացեալ նոր
Պարգեւագիրը (1307, մայիս 20), որ փռանկ
լեզուովը և բովանդակութեամբն՝ մեծաւ մա-
սամբ նման է իր հաւուն՝ Լեւոնի Բ ձեռքով
տրուածին յամի 1276. միայն թէ քիչ մը
ամփոփել կը թուի վենետոաց համարձակու-

Թիւնը, պարտաւորելով որ երկրէն հեռացած
ատեննին ինքզինքնին ծանօթացընեն. հասա-
րակապետութենէն ալ կու պահանջէ զհատու-
ցումն վնասուց, եթէ Հայ ոք կամ օտա-
րազգի՝ իրենց հպատակներէն զըրկանք մը
կրէ : Կու պահանջուի որ Պայլն հաւա-
տարմութեան վկայութիւն տայ իրենքերուն
համար անոնց՝ որ ուզենան փոխառութիւն ը-
նել, և Այասայ ծովապետն (capitano) գրով
վաւերացընէ. և եթէ Այաս քաղքէն դուրս ու-
զենայ ոք զայս ընել, տեղւոյն տեսուչն յԱյաս
զրկէ զնա առ Պայլն և կամ առ ծովապետն :

Մեծագոյն Թերեւս կարեւորութիւն ունե-
ցող պարգեւագիր մ'ալ կը գտնուի ի դի-
ւանս, և որ արդէն հրատարակուած է, և
կու թուի այս ժամանակին վերաբերիլ. բայց
որովհետեւ կու պակսի ի նմա թուականն, ա-
նուն տուողին և վերջն, իտալական լեզուն ալ՝
որով գրուած է՝ անհարթ և դժուարիմաց ըլլա-
լով, կարելի չէ հաստատել զժամանակն, ին-
չուան որ չգիտցուի՝ թէ ո՞վ էր Թոմաս Պոն-
տուսիէր, որ հրեշտակութեամբ եկած էր այլ-
եւայլ խնդրոց համար. որով հաւանական կ'ե-
րեւի մեզ թէ հնագոյն պէտք է ըլլայ խըն-
դիրն և շնորհն, և ոչ յաւուրս Լեւոնի Ք, այլ
երկրորդին. վասն զի նուիրակին կողմանէ ե-
ղած խնդիրներէն մէկն ալ է եկեղեցի մը ու-

նենալ յԱյաս. և պարգեւագրողն կու խոստա-
 նայ որ երբ Պայլն գայ և հօն հատատուի
 րնակութեամբ՝ եկեղեցւոյ մը շինութեան
 պատշաճական տեղը ցոյց կու տրուի : Ասոր
 նման խնդիրն և խոստումն փոխադրութեան
 տանն ի Սոյ յԱյաս, և միւս խնդիր մ'ալ, որ
 Անտիոքայ վիքարը կամ Մսայ արքեպիսկո-
 պոսն՝ կատարել տայ վճենետաց հոգեւոր պէտ-
 քերը յԱյաս, ինչպէս, զմկրտութիւն, զհար-
 սանիս, և այլն, ասոնք յայտնի նշանակներ են
 թէ այն ժամանակ չկար հօն ոչ եկեղեցի և ոչ
 քահանայ վճենետեցի. վասն զի առաջին թա-
 գաւորքն Լեւոն Ա և Հեթում տուեր էին ա-
 նոնց եկեղեցի ի Մոխ և ի Սիս. և 1261
 շնորհուած Հեթմոյ երկրորդ պարգեւագրին
 մէջ (յորում նախ առաջին կու յիշուի Այաս),
 եկեղեցւոյ խօսք չկայ. իսկ տասն տարի ետքը
 իր որդին Լեւոն Բ (1271) յայտնապէս կու
 յիշատակէ վճենետաց եկեղեցւոյ ու քահա-
 նայի շնորհումը յԱյաս : Ուստի այս մաս-
 նաւոր Պարգեւագիրս՝ որոյ վրայ է խօսքեր-
 նիս, և յորում տուողն կու յիշէ իր հայրը,
 թէպէտ առանց անուան, Լեւոն Երկրորդէն
 տրուած է՝ ոչ ի թագաւորութեանն, այլ
 յիշխանութեան, այսինքն է ի միջոցի 28
 հոկտ. 1270 ամին և յանուարի 6^ኻ յաջորդ
 1271 տարւոյն :

Նուիրակն կամ գետպանն ուրիշ կարեւոր խիղիրք մ' ալ ունէր, այսինքն՝ տրոց և բաժից ազատութիւն, ինչպէս, յԱյաս՝ նոյնպէս ի հնգեսին քաղաքսն, ի Սիո, Մսիս, Ատանա, Տարսոն և Կապեսդրա՝ (որ հաւանականաբար Կոպիտառ է), և զրով ալ հրամայել զայս ի քաղաքսն. որում և հաւանութիւն տրուեցաւ ի Հայոց : Բայց երբ դեսպանն առաջարկեց որ նոյնպիսի ազատութիւն շնորհուի նա և յաւանս (casali), Պարզեւագիրն կու զանազանէ, թէ կան այնպիսի աւանք՝ որոց կարելի է այդ շնորհքը ստանալ, բայց կան նա և սեպհականութիւնք պարոնայց և ասպետաց՝ որոց թագաւորն անգամ չէ կարող զայդ հրամայել : Ուրիշ մանր խնդիրներ ալ կային. օրինակ իմն, որ Հայք պատշաճական պատուով վարուին Վենետաց հետ՝ երբ յարքունիս կոչուին, կամ իրենց ընչից և ստացուածոց քննութիւն չըլլուի. որք յայտնի է թէ հաւանելի համարուեցան. բայց երբ կու պահանջեն որ իրենց արկեղք քննութեան չենթարկուին, Պարզեւագիրն՝ խոհեմութեամբ կ'ըսէ՝ թէ զանոնք վայելչապէս քննելն ձեզի վնաս չէ, այլ մեզի օգուտ : Նոյնպէս ի խնդրելն՝ որ երբ Պայլն մէկու մը համար վկայէ թէ Վենետ է, այնպէս ընդունելի ըլլայ, կու հաւանի. բայց եթէ հակառակն

հաւաստուի, կամ թէ սուտ ամբաստանուի, ստորք իրենց պատուհասն ընդունին : Ուրիշ աննշան խնդիրք ալ կան, զորս զանց կ'ընենք յիշել. փափաքողք և հետամուտք կրնան զտնել և քննել ի բնագրին, որ արդէն հրատարակուած է ¹ :

Cartulaire, յ'էջ 176.



Դրամ Եգեաս (Հին Ալաս) քաղաքի.



Երբ Լեւոն Գ նոր Պարգեւագրաւ՝ Հայոց ու վենետաց մէջ հաշտութիւնն և մտերմութիւնը վերահաստատեց, իսկոյն Հասարակապետութիւնն որոշեց ընծաներ դրկել առ թագաւորն և առ պարոն Օշին, որ յետ Հեթմոյ՝ նախապատիւ համարուած էր արքային հօրեղբարց մէջ, մինչ Հեթում միանձնական կեանքով հրաժարած էր ի փառաց և յընծայից վճիռն կու սահմանէր, որ եթէ ընծայից ծախքըն ձրիատուր չըլլայ, կէս առ հարիւր սակէն հայթհայթի. գէթ այսպէս կու հասկընամ վճռոյն խօսքը: Սակայն շուտով լուր հասաւ՝ Հայոց մատաղահասակ թագաւորին աղիտալի սպանման, իր մենտորին՝ աւագ հօրեղբօր Հեթմոյ Բէ հետ, որոյ խոհական առաջնորդութեամբ և պաշտպանութեամբ կու յուսայր Սիսուան՝ զգօն և երջանիկ թագաւոր մ' ունենալ. այլ այն պայծառ ծաղիկն իր բողբոջին մէջ կտրուեցաւ, մանաւանդ թէ անաս-

նարար ոտնակոխ եղաւ, Պիլարկու Թաթար
 զօրավարէն դաւաճանելով ի մահ (1307,
 նոյեմբ. 27). զոր՝ կարելի չըլլալով առանց
 արտասուաց յիշել, հարկ է լռել, և կամ
 ազնուական մխիթարութիւն համարիլ՝ սպան-
 չին արժանաւոր պատուհասը՝ սպանմամբ,
 Թաթարաց մեծ զանին հրամանաւ, ու Լե-
 ւոն Գ. Թագաւորին մնացած երկու հօրեղ-
 բարց, Հեթմոյ խեղեփ եղբարց, Օշնի և
 Ալինախայ, իրաւացի պահանջմամբ: Ատոնք՝
 ըստ բնութեան արզանդակիցք՝ առաւել քան
 զբնութիւն մեծ յարգ և սէր ունէին իրարու
 վրայ, մինչեւ իրարու առաջարկել արքու-
 նական Թագը, որուն՝ Թերեւս վայրկեանք
 ինչ ժամու միայն՝ ժառանգութեան իրաւանց
 վրայ խտիր ու զանազանութիւն կու դնէին.
 բայց կայտառ երիտասարդն Ալինախ՝ որ
 քանի մը վայրկեան յետնածին էր, ազ-
 նուապէս յարգելով եղբօրը իրաւունքը, Թո-
 դուց Օշնի զԹագն. ուստի մեծաշուք հան-
 դիսիւ պսակեցին զնա, երբ Ալինախ՝ Թա-
 Թարաց մեծ զանին հաւանութիւնն առնելով՝
 դարձաւ ի Հայաստան (1308): Վենետկոյ
 հասարակապետութիւնն ալ իր կողմանէ փու-
 Թաց ի մեծարանս նորապսակ արքային, հա-
 րազատին և իշխանացն Հայոց. և Օշնի Թա-
 գաւորելէն քանի մը ամիս ետքը՝ սահմանեց

(1308, սեպտ. 5) Յովհան Ծոսգարինի նոր դեպքանին ձեռքով ընծաներ զրկել, առանուժէկ լիպրա կրոսից արժէիւք. դեռպանին պիտոյից համար ալ՝ իննեւտասն կրոս որո՞շեց : Եւ որովհետեւ Ծոսգարինի, ինչպէս թուի, ի կորոն էր այն միջոցին, Պետրոս կրատենիկոյ դուքսն գրեց առ նա (1308, սեպտ. 22) իր խորհրդակցացն ու հասարակապետութեան հաւանութեամբ, երթալ դեպքանութեան պաշտամամբ առ թագաւորն Հայոց, իշխանութիւն ալ տալով փոխառութիւն ընելու՝ յորոց և իցէ, ի վենետաց և յօտարաց, խոտանալով անոնց ի վենետիկ գալէն կամ պահանջելէն երկու ամիս ետքը հատուցանել : Նոյն օրը կու գրէր դուքսն և առ Օշին թագաւոր՝ յանձնելով նմա զնոր դեպքանն. գրեց և առ Ալինախ, ազաչելով որ իր խնամքն անպակաս ընէ Ծոսգարինեայ վրայ : Նոյն ոճով, միայն անուանց ու պաշտամանց փոփոխութեան զանազանութեամբ, գրեց և առ Հեթում տէր կողոկոսի, որ հետաքննական երկասիրութեամբն Պարթևիան Արեւելցի (Historia Orientalis) իրրու հայ Մարկոս-Պողոս մը՝ ծանօթ է արեւմտեայց, և իր համանուն հօրեղբորորդոյն նման (Հեթմոյ Բ.) յետոյ առանձնանալով ի վանս Պրեմոնստրատեանց, վերադասեց ըզ-

վարս կրօնաւորութեան քան զփառս արքունեաց : Գրեց և առ Հեթում տէր Նղրոյ, որ և հազարապետ էր տէրութեան Հայոց (Capitano). և որ առաւել զարմանալի է, նա և առ Հեթում Բ, չգիտնալով թէ արդէն մեռած էր նա՝ իր եղբորօրդւոյն Լեւոն Գիհետ. եթէ գրուածն՝ օրինակողաց անմտադրութեամբ կրկնագիր պատճէն մը չէ առաջին նամակաց, ինչպէս հաւանական կ'երեւնայ :

Յոսգարինիի դեսպանութեան երթալն ու շացաւ, կարծեմ նախ հիւանդանալուն պատճառաւ, և ապա պատրաստութեանն ի չու, և մահուամբն բոլորովին խափանեցաւ. թերեւս կերպով մը պատճառեցաւ Հայոց ընդ Երպրացիս գժտուելէն, որոց երկուքին ալ բարեկամ էր Հասարակապետութիւնն, և որ երկու ազգաց նոյն ժամանակաց պատմութեան մէջ մեծ և նշանաւոր դէպք մը կուհամարուի, և այն պատճառաւ երկար գրութիւնք եղած են առ միմեանս, առ Պապն Հռովմայ, առ օտարս, և առ նոյն իսկ Հասարակապետութիւն Վենետկոյ. առ որս յետոյ կու գրէր և կ'աղերսէր նա և Երպրոսի թագաւորին կին՝ դշխոյն Իզապէլ, ազատել իր ամուսինը (Ենրիկ թագաւորը) արգելուածն յաշխարհին Հայոց (1310, օգոստ. 20) : Օտար

ըլլալով մեր նպատակէն այս դիպուածոց և գրութեանց վրայ յերկարել, զհետաքննողս կու զրկեմք առ Մասլադրի (Histoire de Chypre, II. 116). Տարի ու կէս վրան անցնելէն ետքը՝ փոխանակ Ֆոսգարինիի վախճանելոյ՝ պայլ և դեսպան ընտրուեցաւ Գրիգոր Տուֆին, (որ երբեմն Գէորգ ալ կոչուած է), ի վերջ կոյս ապրիլի կամ ի սկիզբն մայիսի, սահմանելով նմա թոչակ իբրու դեսպանի եւեթ: Եւ որովհետեւ առ թագաւորն Հայոց զրկուելիք ընծաներն մնացեր էին ի Կորոն, կու գրէր գուքսն (1310, մայիս 12) առ բերդապահն (Castellan) Կորոնի և Մոթոնի, որ նոր դեսպանին յանձնէ զանոնք, յորս՝ կ'երեւնայ թէ կայր նա և վրան (tenda) մի. իսկ իր վախճանելոյն մնացած ինչը պահել, մինչեւ իմացընեն ինչ ընելիքը: Երկրորդ օրը կու գրէր առ թագաւորն Օշին (1310, մայիս 13), յանձնելով նմա զՏուֆին իբրու Պայլ. իսկ իբրեւ դեսպան՝ առանձինն կու գրէ աղաչելով մտիկ ընել քանի մը խնդրուածոց՝ զոր բերանացի կամ գաղտ յանձնած էր նմա: Ինչպէս յառաջնումն, այս անգամ ալ կու գրէ և առ այլ իշխանագունս երկրին, և մի և նոյն օրուան մէջ՝ նախ քան զամենեսին՝ առ Հեթում գունդստապլ, ոչ միայն յանձնելով նմա զՊայլն, այլ և ա-

գանձինն շնորհակալ ըլլալով որ մեծապէս խնամարկութիւն կ'ընէ վենետաց, ինչպէս պատմեր էին ազնուատոհմն Նիկողայոս Մորողինի և այլք: Այսպէս ողորով կու գրէր և առ միւս Հեթում տէրն Նղբի, վասն զի կրկուքն այլ հզօրք էին և մեծահարկիք ի պետութեան Հայոց:

Այս առթով և ի նմին աւուր կու գրէր գուքան նա և առ Պայլն Նեկրորոնգի, այն խնդրոց համար՝ որ պիտի գիւրացընէին Հասարակապետութեան բարեկամութիւնն ընդ Հայս. և էր՝ ստիպել զՅովակիմ Սանուտոյ, որ երկու խալէիւք կողոպտեր էր զՀայս և զԿիպրացիս, և որք իրենց վրէժն առնելու համար բանտեր էին զվենետոս, որպէս զի իրեք ամսու միջոցի մէջ՝ դայ առ դուքան, հաշիւ աալու իր ըրած գործոյն, ապա թէ ոչ՝ յանցաւոր պիտի համարուի: Թերեւս այս և ուրիշ խնդրոց համար Օշին Թագաւորն ալ գեոպան զրկեր էր ի վենետիկ զզօրականն Քերարզ և զՆիկ. Մորողինի, յորոց գուքան լսեց զամենայն, և յանձնեց անոնց (1310, մայիս 14) բերանացի պատասխանել Թագաւորին. և որովհետեւ Օշին միջնորդութիւն ալ ըրեր էր առ Քահանայապետն ի նպաստ վենետաց, քիչ յառաջ (1310, ապրիլ 7) շնորհակալու մտօք վճուեր էր Ատեանն, որ ի

ժողովոյ Հնգետասանից քննուած Հայոց Թագաւորին խնդիրքն՝ ընդունելի ըլլան, իբրու վճռուած ի Մեծ Ատեանէն: Ուրիշ վճիռ մ'ալ տրուած է նոյն օրերում (1310, ապրիլ 14), որպէս զի ի Կիլիկիա գացող դեսպանն վարձէ դարիթ մի տասնուհինգ կամ քսան նաւաստեօք և ոչ աւելի, առ ի տանել առ Թագաւորն զսահմանեալ ընծայս. բայց որովհետեւ նա արգէն վարձած էր մեծ խալէ մը իբր երեսունութեք կամ երեսունեւհինգ նաւաստեօք, ատեանն կու զիջանի (1310, մայիս 30) Թոյլ տալ նմա՝ եթէ հաւանին գունցք նաւազին (Consules marinariis): Քիչ օրէն (3 յունիս) կը շնորհուի նմա կէս առ հարիւր շահէն՝ առնուլ որչափ ինչ կարեւոր է ի կառուցումն մթերանոցաց, և Վենետաց հասարակապետութեան ի Հայս ունեցած ուրիշ կալուածոց, և եղած ծախքը ծանուցանել ի Վենետիկ: Երկրայութիւն չկայ որ դեսպանին առաջին խնդիրն պիտի ըլլար Պարգեւագրին նորոգութիւնը, զոր և կատարեց Օշին, ինչպէս կու վկայէ իւր որդին (ԼեւոնՊ) իր տուած Պարգեւագրին մէջ. բայց որովհետեւ կորսուած է Օշնի պարգեւածին պատճէնն, ուստի և անյայտ մնայ գրութեան թուականն:

Թագաւորին և իշխանագանց, առ որս

գրուեցան վերոյիշեալ Թուղթք, անուանք ու պատուոյ կոչումն նշանակուած են ի գիրոն Դաշնագրութեանց (Patti) յ'էջս 79-81, ու ըրիչ ազգաց համապատիւ և համանման իշխանաց և կարգինալաց անուանց հետ, իբրու յատկապէս սահմանուած երեսագիրք կամ հասցէք, և են հետեւեալքն:

Օշին Թագաւորին, HOISSINUS de Altitonanti genere Ruppinorum:

ALINAC filius quondam Regis Armenie, Dominus Lambri, Montis Livonis, Gogolaqui*, Tarsso. Կրկին գրուած կայ իբ հասցէն հետեւեալ կերպով. Alinach Regis frater et quondam Serenissimi Regis (Leoni II) filius.

FRATER JOHANNES Ordinis Fratrum Minorum, Primogenitus quondam Serenissimi Regis Armenorum. ուր գրիչն կը յաւելու, nunc mortuus (այժմ վախճանեալ). բայց ուրիշ մը կ'ընթեռնու monachus (այժմ կրօնաւորեալ), որ է Հեթում Բ:

Օշին Թագաւորին մահուընէն ետքը՝ յետագայ երեսագիրք կու գտնուին՝ ինչուան առ մեզ հասած.

* Այսինքն, Լամբրուն, Մոնլիւոն, Կոկլակ և Տարսոն. յետնոյս ուրիշ օրինակի մէջ գրուած է Caissi.

LEO (IV) Rex Armenie.

AYTONUS Seneschalcus Regis Armeniae.

AYTONUS de Negrino Camberlanus et
Gubernator Regni Armenie.

Կրկին գրուած կան ասոնց անուանքն De
Harmenia խորագրաւ :

AYTONUS Dominus Nigrini, Capitanus
Curie Regis Herminorum.

AYTONUS Conestabilis Hermenie.

Ի գիրս և ի յիշատակարանս գտնուած
այդ անուններէն յայտնապէս կ'երեւի, թէ
Օշնի Թագաւորութեան ատեն (1307—1320)
յաճախ և սերտ էին փոփոխակի վերաբերու-
թիւնք Հայոց ընդ Վենետաց, ինչպէս նա
և յետոյ իր որդւոյն Գ. Լեւոնի ժամանակ:
Վերը յիշուած Գրիգոր Տոլֆին դեսպանին ի
Հայաստան երթալէն քանի մը տարի ետքը,
նոր դեսպանի պատրաստութիւն կու տեսնուի,
և թերեւս նոր եկողի մը ի Հայոց. վասն
զի նոյն տարւոյն (1310) սեպտեմբեր 24 ու
հոկտեմբեր 10 թուականներով տրուած ու-
րոյմանց մէջ Ատենան կու վճռէ Հայոց Թա-
գաւորէն եկած ընծայ մետաքսեայն ու սս-
կէդիպակքը (drapis setae, drapis ad au-
rum) վաճառել, որ հաւանօրէն Դամասկոսի
կամ ուրիշ արեւելեան քաղաքի մը հիւ-
սուածք էին, ու անոնց զնով նոր դեսպանին

յանձնել իրեն ղրկուելիք ընծաները. և որովհետեւ չվաճառուեցան, և կ'ենթադրէին թէ անոնց արժէքն ըլլայ իբր քսան լիպրա կրօսից, սահմանուեցաւ որ նոյնչափ արժէիւք ընծայք գնուին ու ղրկուին առ թագաւորն: Որոշակի եւս կու յիշատակուի դեսպան Հայոց ի Վենետիկ 1311 թուականին, յուլիս ամսոյն տասնին. և որում կը շնորհուի անմաքս ի ցամաք հանել 560 թիակ ընդ մեծ և ընդ փոքր՝ ի կազմած երկու խալէից և միոյ նաւու: Գրիգոր Տոլֆինի ալ՝ նոյն օրեր (յուլիս 17) հրաման եղաւ դառնալ Պեմպոյ Տարտի խալէիւ, (որ ի Հայոց և ի Ախպրոսէ վաճառք վերցընելու հրամանն ընդունած էր, պայմանաւ՝ որ ձրի տանի Վենետիկեցի դեսպանն ի Հայս և ի Ախպրոս). սահմանեցաւ դեսպան Նիկողայոս Մորոզինի, որոյ անունն կը յիշուի 1311 նոյեմբեր 10 թուականաւ տրուած վճռոյն մէջ, ուր խօսք կ'ըլլայ նա և Լեօն նաւուն կահից և կազմածոց վրայ:

1314 տարւոյն սկիզբը (27 փետր.) կու յիշուի առ թագաւորն Հայոց ղրկուած նոր դեսպան և ընծայ, որոց համար հարկաւոր ծախքն պիտի լեցուէր կէս առ հարիւր բաժէն. և որովհետեւ չբաւեց այն, յօտարաց փոխ առնուելով՝ սահմանեցաւ ի մտից Պաշ-

րծնէից Ժուռ (Officiales maris) հատուցանել
 պարտատեարց. իսկ սոյն պաշտօնէից ալ՝
 յետոյ նոյն կէս առ հարիւր բաժիւ հատու-
 ցանել իրենց պահանջքը: Ասկէ քանի մը
 ամիս ետքը (1314, յուլիս 21) դարձեալ կու
 հրամայուի ընծայ պատրաստել Հայոց Թա-
 գաւորին համար քսանուերկու լիպ. կրօսից
 արժէքով: Իսկ երկու տարիէն ետեւ (1316,
 սեպտ. 5 և 9) ճոխագոյն ընծայք պատրաս-
 տուեցան Հայոց Թագաւորին հարսանեաց
 համար, որ այրիացեալ՝ կ'անցնէր յերկրորդ
 ամուսնութիւն ընդ Յովհաննայ Եռինէի՝ դըս-
 տեր Փիլիպպոսի իշխանին Տարենտայ. և
 սահմանեցաւ զին ընծայիցն՝ երեսուն լիպրա
 կրօսից. և թէ զայդ դրամ հայթհայթելու
 համար՝ դուքան և խորհրդականք կարենան
 փոխառութիւն մ'ընել, ուստի և յաջողին,
 նա և տոկոսեօք, ի հատուցումն այս և ու-
 րիշ կանխաւ եղած փոխառութեանց:

Երրուսեալ գործոց (actes) համառօտ
 գլխակարգութեան մը մէջ կու նշանակուի
 վճիռ մ'ալ 1317 կամ յաջորդ տարւոյն մէջ՝
 նոր դեսպան մը ղրկելու, որ առ ժամն կու
 խափանուի: Ելու յիշուի դարձեալ ի՛ դիմաց
 դքսին Թղթոյ մը առաքումն առ Թագաւորն
 Հայոց, ոչ ի ձեռն դեսպանի՝ ինչպէս թուի,
 որովհետեւ Փր. Տանտոլոյ Նէկրորոնդի Պայն

զրկեց զայն, ինչպէս կու ծանուցանէ սա առ դուքսն՝ նամական գրեալ ի 1318, յուն. 28, յորում նշանակէ և զգերիլ վաճառակիր խալէի Կրիմանեանց յԱյաս՝ ի Սրինուլայ դե նուացւոյ :

Երկու տարի վրան անցնելէն ետքը՝ մեռաւ բարեկամն Վենետաց Օշին Թագաւոր, (20 յուլիս, 1320), ժառանգ թողլով իր երկոտասանամեայ դեռահասակ որդին, Լեւոն Գ, և խնամակալ կարգելով նմա՝ վերը յիշուած երկու Հեթմեանքը՝ դքսին հետ թղթակցելու համար, և զՊաղտին մարաշախտ : Նոյն ժամանակին հանդիպած արշաւանք Եգիպտացւոց ի Հայս, Թագաւորին անչափահասութիւնն, Կոռիկոսոյ տեառն Օշին Պայլի ձեռներիցութիւնք, առ վայր մի վրդովեցին զԿիլիկիա, և որոյ տառանումն հասաւ մինչև ի Վենետիկ. վասն զի Օշնի մահուընէն ամիս ու կէս ետքը (8 սեպտ. 1320) ատեանն կու վճռէր որ ի Կիլիկիա երթալու պատրաստուած Պայլն Յովհաննէս Գարոզոյ՝ մնայ ի մայրաքաղաքին, և իրեն փոխանակ՝ տրդէն սահմանուած դեպանն ուղեւորի, որոշելով նա և իրեն թոշակին ու ծախուց չափը : Այս դեպանն էր Միքայէլ Յուստինեան, որուն մեծ խնամքով յանձնեցաւ, (թերեւս յառաջ քան զմահ Օշնի), դիւրացընել վենետացի վաճա-

ռականաց առեւտուրը , Հայոց Թագաւորէն
 խնդրելով որ վերցընէ արդէն սպրդած զեղծ-
 մունքը , ու կրկին հաստատէ նախկին բարե-
 կարգութիւնը : Մտադրութեան արժանաւոր
 վկայականներէն մէկն է՝ իր ձեռքն արուած
 հրահանգը , որոյ պատճէնը պահուած է ի դի-
 ւանս . յորում՝ նախ , կու խնդրէ նորոգել հնա-
 ւանդ արտունութիւնը . (Թագաւորն փութաց
 կատարել զայն՝ ի փռանկ լեզու գրուած վճռով
 մը , 1 մարտ , 1321) , և յետոյ ուրիշ այլեւայլ
 առաջարկութիւններ կ'ընէ . յորս գլխաւորքն
 են , որ Վենետք առանց արգելից և դժուա-
 րութեան՝ կարող ըլլան իրենցմէ ի Հայս
 բերուած ոսկին ու արծաթը վաճառել : Թա-
 գաւորն Թոյլտուութիւն ըրաւ ոսկոյն , բայց
 արծաթոյն կէսը կ'ուզէր իր փողանոցին
 մէջ դնել , որպէս զի կարող ըլլայ Եգիպ-
 տոսի սուլտանին հարկի դրամը հայթհայթել :
 Եւ պահանջէին դարձեալ Վենետք՝ որ Հայք
 իրենց փողանոցին կշիռքը փոխեն՝ իրր ան-
 ճիշտ . որոյ պատասխան տրուեցաւ ի մերոց ,
 թէ կշիռք ճիշտ են , և խարդախութիւնն
 թերեւս կշռողին կողմանէ է : — Խնդրեցին
 դարձեալ և շնորհուեցաւ Վենետաց , որ կարե-
 նան գնել առանց մէկէնիմէկ փոխարէն վը-
 ճարքն ընելու , միայն հատուցանելով դաշ-
 նագրին մէջ նշանակուած տուրքը : — Տրուե-

ցաւ նսցա ազատութիւն գետանցից, թոյլ-
տուութիւն կապելոյ զնաւս յերկարթի անուրս
ծովորերդին Այասոյ, և ապահարկութիւն ի
սովորական սակէ գնման մետաքսեայց և մոր-
թեայց ի Սիո և այլուր: — Եւ որովհետեւ
նեզ էր նաւահանգիստն՝ շատ բեռ թափելու
անյարմար, իրենց խնդրանաց համաձայնելով
հրաման շնորհուեցաւ, որ կարող ըլլան թա-
փել և ի ծովափն, բաց յարծաթոյ՝ զոր հարկ
էր հանել ի նաւահանգիստն: — Բաց յառանձ-
նաշնորհութեանցս՝ թագաւորին Հայոց մաս-
նաւոր խնամոց կու յանձնուի տէր Նիկո-
լայոս ոմն՝ սարկաւագապետ Տարսոնի. կու
շնորհուի մթերանոց մը (masen) գերեզմա-
նատան մօտ: — Մնացածն կրնան գտնել փա-
փաքողք և հետամուտք՝ մեր իտալերէն գրա-
ծին մէջ¹:

Այս ամէն խնդրուածոց զլուխները կրն-
քուելով արքունական փոքր կնքով, կու
յանձնուի հայցողին, և որ թուի թէ փութով
զրկեր կամ անձամբ բերեր է ի վենետիկ,
և թերեւս յառաջ քան զՊարգեւագիրն Լե-
ւոնի որ ի 1 մարտի, փռանկ լեզուաւ, հա-
մաձայն շնորհելումն ի հօրեղբորորդւոյն իւրմէ
ի Լեւոնէ Պ, հայ բնագրին հետ և լատին

1. L' Armeno-Veneto, II. p. N. 11.

Թարգմանութեամբ և ոսկեղէն կնքօք. որոց համար հին նօտարաց դիւանն կ'ըսէ, թէ Պայլն Գարոզոյ բերեր էր ի Վենետիկ, և հրամանաւ դքսին դրեր էր ի տան Գործակալութեան դքսական ապարանից (Procuratia). և յետոյ միւսանգամ ղրկուեցաւ նա ի Հայս ի սկիզբն 1322 տարւոյն, ընդունելով տասնուչորս լիրայ կրօսից ի նորոգութիւն տանն յԱյաս, և հետը տանելով նա և զպատճէն խնդրոց և շնորհաց առ դիւանն Միքայէլ Յուստինեան, իբրու վաւերական և ապահովութիւն իր հայրենակցաց իրաւանցը, որ յետոյ տրուեցաւ նա և իր յաջորդին Պիաճիոյ Մալիբիէրիի, յամի 1326 յինն յուլիսի : Եւ որովհետեւ դեռ մասնուկ կամ անչափահաս էր Թագաւորն, ինչպէս ըսինք, հաւանական է կարծել՝ թէ ոչ միայն քարտուղարն՝ Կոստանդին արքեպիսկոպոսն Կրազարկի, (յետոյ կաթողիկոս) այլ և պայլքն երկուքին Հեթմեանք դրին իրենց ստորագրութիւնը. ինչպէս կու տեսնուի ի համառօտ վաւերական Պարզեւազրէն, որ հրամանաւ և հաւանութեամբ Թագաւորին տրուեցաւ նոյն օրերում (16 մարտ, 1321) Մոնթլուզեցի (Մոնթելիէ) վաճառականաց, որուն կու ստորագրեն երկուքն ալ սոսկ իրենց անուամբն, Հեթման. Հեթման. յորոց մին էր Նաթուլայն և միւսն օրնիսկալ պետութեանն :

Թէպէտ և անտարակուսելի, այլ չյաջողեցաւ ինձ գիւտ գումարին. յիշեալ ընծայից զոր այս անգամ Հասարակապետութիւնն ղրկեց առ Լեւոն, և որ անշուշտ հարկ էր թէ մեծագին և մեծափառ ըլլար, թէ ի պատճառս շնորհացն զոր ընդունեցան ի ձեռն Մալիբիէրի ղեսպանի, և թէ վասն հարսանեաց թագաւորին, որ ի նոյն ամս կատարեցաւ. վասն զի այն ժամանակաց տովորութեանն համեմատ կու փութային տրքայագուն մանկունքը կանուխ պոակել, անոնց ապագայն տպահովելու, կամ յուսացողաց և հետամտից հնարքը կարճելու վախճանաւ: Իսկ այս անգամ մեծագոյն եւս էր փոյթ՝ խորագէտ և փառասէր իշխանին Կոսիկոսի՝ Օշնի, որդւոյ ծանօթ պատմըչին Հեթմոյ, արքունական Պայլի պաշտման բարձրանալ: Սա հարսնացոյց թագաւորին իր դստրիկը՝ Ալիժ, և ինքն կին առաւ զմօրու նորա՝ զերկրորդ կին Օշնի, զՅովհաննա, և ոտն առ ոտն յառաջ երթալով, և ինչուան մահու շափ հարստաւարելով ըզպարոնայս, արքունեաց պատկանող զանազան կալուածներ ալ նուաճեց: Թագաւորն զարգացեալ և սթափեալ, հաւանաբար նա և զրդեալ յայլոց, իբրեւ արքունի իրաց պարտաւոր (lése majesté) սպաննել տուաւ զՕշին

և զեղբայրն (1329). մանաւանդ զի յանդը-
 զներ էր նա դատապարտել և սպաննել՝ իւր
 իսկ թագաւորին հօրաքոյրը, զգոռոզն Չապ-
 լուն, զկին հռչակելոյն Ամաւրեայ իշխանին
 Տիւրոսի, եղբօր Կիպրոսի Ենրիկ թագա-
 ւորին, որ Բ Լեւոնի վեշտասան որդւոց և
 դատերաց անդրանիկն էր, և միակ կեն-
 դանի մնացած :

Բայց Չորրորդս այս Լեւոն՝ իր բազմա-
 ծուփ թագաւորութեան քսանուերկու տա-
 րիներուն մէջ, — որ աղիտալի եղան Այա-
 սոյ կորստեամբ, այլ ուրիշ կողմանէ ոչ նուազ
 բարգաւաճ, յորոց այլեւայլ յիշատակք կան
 մնան ցայսօր, ինչպէս նա և մատեանք ընտիր
 գրչութեամբ, — ջանաց սերտ պահել Վե-
 նետկոյ հետ ունեցած յարաբերութիւնը, թէ-
 պէտ և ի հարկէ դիպաց և արկածից իր
 երկրին՝ բռնադատուելով երբեմն ամփոփել
 զայն, ըստ ոչ յօժարութեան և շահու Վե-
 նետաց: Այս վերջիններս ոչ միայն դիւա-
 նագիտական (diplomatiqne) և վաճառակա-
 նական յարաբերութիւններ պահեցին հետը,
 այլ և ուրիշ կերպով մ'ալ. այսինքն առանձ-
 նականի մը գրուածներով և ջանիւք, ի պահ-
 պանութիւն թագաւորութեան Հայոց: Գրողն
 էր գերահռչակն Մարինոյ Սանտ'ուտոյ Դոր-
 չելլոյ, ծանօթն և համախոհ մերոյս Հեթմոյ-

Անտոնի Կռիկոսեցոյ, որ սիրով ազատութեան Սրբոյ Երկրին՝ ոգևով չափ վառուած, (առ որ օժանդակ մեծ կու համարէր զթագաւորութիւն Հայոց), կու թղթակցէր ընդ թագաւորին, ինչպէս քաջայայտ կ'երեւնայ իր մէկ ծանօթ թղթէն՝ զոր գրած է իրր յամի 1326, յորում կարեւոր ծանօթութիւնք կան. և նախ, թէ Լեւոն գրեւ էր յառաջագոյն առ Սանուտոյ. և երկրորդ, զի պատգամաւորութեամբ զրկեւ էր առ քահանայապետն Հռովմայ՝ զԵղ. Թադէոս արքեպիսկոպոս Կաֆայի, հանդերձ ընկերակցօք. և երրորդ, թէ և ինքն Սանուտոյ անձամբ և գրովք կու յորդորէր զՊապն և զԺիրանաւորս, ինչպէս նա և զթագաւորս Փռանկաց և զԱնգղիոյ, անոնց պարոնայքը, զԿոման Հաննովէրի և զայլս յօգնութիւն Հայոց. — չորրորդ, թէ զայս ամենայն պիտի ծանուցանէ թագաւորին՝ Եղ. Հուգոյ ի կարգէ Քարոզողաց : Սանուտոյի ոչ միայն թուղթք՝ ամփոփեալք ի հաւաքմունս (Gesta Dei per Francos), այլ և իր հռչակաւոր ժամանակագրութիւնն լի են ծանօթութեամբք այն ժամանակին Հայոց թագաւորութեան վիճակին վրայ, և թելագրութեամբք ի նպատաաստնց : Նոյն վախճանաւ մեծ լանք ցուցին քահանայապետքն Յովհաննէս ԻԲ և յա-

Նորդքն. բայց Փռանկաց և Անգղիոյ թա-
գաւորաց իրարու հետ հակառակութիւնք,
արեւմտականաց դանգադութիւնք, անվախ-
ճան վէհք և քննութիւնք զհաւատոց Հայոց,
անօգուտ ըրին Սանուտոյի և Հեթմոյ Նանքն՝
ի պահպանութիւն կիլիկեան իշխանութեան
Հայոց, որ նախամարտիկ էր քրիստոնէու-
թեան, ինչպէս նա և օգուտ և պարծանք
քրիստոնէից :

Դառնանք հիմայ յուղզակի յարաբերու-
թիւնս Հասարակապետութեանն, որ ի ժա-
մանակին կարեւոր խնդիր մ'ալ ունէր, զոր
առանց մեզ յայտնելոյ՝ 1326-7 ամաց վճիռք
կ'իմացընեն. և զոր քննելու վախճանաւ ըն-
տրեցան պետական գիտնականքն կամ Ի-
մաստունք (Savij): Նոյն ատեններն ստէպ
գեապանութիւնք կ'ըլլային Հայոց ընդ քա-
հանայապետական արքունեաց, և որք շատ
անգամ Վենետիկէն կ'անցնէին. երբ նոյն
պաշտամամբ՝ յամի 1327 Յակոբ թարգման
եկաւ ընդ Ռեմունդի, սա մնաց ի Վենետիկ,
ուր այլք ուղեւորեցան ի Հռովմ, թերեւ
կարեւոր խնդրոյ մը համար, որպէս կարելի
է կարծել՝ հաշտութեանն Հայոց ընդ Կի-
պրացիս, թէպէտ և արդէն հաստատուած էր
այն, և քահանայապետն Յովհաննէս. Ի՞նչ
խնդակցութեան նամակ գրած առ թագաւ-

ւորս երկուց ազգաց, բայց դեռ քանի մի պայմանք ի կախ մնացած էին, և առանձին խնդիրք կային. ուստի և Հասարակապետութիւնն կու յանձնէր Պայլին Հայոց՝ երթալ խօսիլ Կիպրացուց հետ (1328). Իսկ յերկրորդ ամին կու սահմանէր ընտրել դատունս, և անոնց ձեռք քննել զդէպս Հայոց և Կիպրացուց: Նոյն ժամանակին դեսպան մ'ալ զրկուած էր ի Հայս, և իրեն ծախուցն համար երկու առ հարիւր փող. և ինչպէս կ'երեւնայ, միւս այլ դեսպան կու պատրաստուէր երթալ, և ասոր համար ալ դրամ կու սահմանուէր, որ թուի թէ ըլլայ հին ծանօթ դեսպանն Քր. Տոլֆին, և քիչ ետքը կ'որոշուէր պատգամաւորութիւնն և առ թագաւորն Հայոց ըսելիքն: Նոյն ատեններն ի Վենետիկ էր նա և Հայոց դեսպանն, և որոշուեցաւ (19-21 յուլիս, 1329) ի հասից պետութեան ընծայ տալ նմա 4 լիպրա կրօսից. և մինչ ստէպ յանձնարարութիւնք կ'ըլլային ի Հայաստան երթալու խալէ և նաւեր շինելու, ամենայն խնամքով պատուէր կու տրուէր հօն պատահած անցից քննութեան, և ութ օր կու յերկարէր Իմաստնոց ժողովոյն քննութեան համար ժամանակն: Եւ որովհետեւ դարձեալ եկած հասած էին դեսպանք ի Հայոց (1331), կու հրամայուէր

ժողովականաց՝ խօսիլ անոնց հետ, և խնդրել որ յարմարցընեն ընդ թագաւորին, որ վերջընէ իր և հօրը ատեն վաճառականաց վրաց դրուած հարկաց և բաժից ծանրութիւնը՝ Այս պահանջից վրայ, ինչպէս կու յիշէ ընթերցողն, մանրամասն ծանօթութիւն տուեր էր Հասարակապետութեան՝ Պետրոս Պրակատին, և թէ պատճառք եղած էին Հայոց ընդ Եգիպտացիս պատերազմունքն, և վերջնոցս չարաչար զարնուելով Այսոյ քով (1330), վրէժխնդիր յարձակմամբ տիրելն քաղաքին (1331). որով վաճառականաց վրնաս հետեւելով և բաժից ծանրութիւն, կամայ ակամայ պիտի նեղուէին ի Հայոց. և հարկ կ'ըլլար դարձեալ կարգել քննիչս յին մաստնոց (20 յուլիս, 1332), ութ օր պայմանելով. միանգամայն փութոյ պնդութեամբ՝ ի վերանորոգութիւն դաշանց՝ դեսպան ղրկել առ թագաւորն՝ զոմն ի վաճառականաց. ուստի կու յանձնուէր պաշտօնէից Աղի (Officiales Salis maris) ճանապարհի ծախքը հայթհայթել, որպէս զի ուղեւորի առաջին ճամբայ ելլող նաւով: Մինչ այս պատրաստութեան վրայ էին, ստիպողական նամակք կու համնէին ի Հայոց, յորոց ի քննութիւն՝ կողմնէր ծերակոյտն (28 դեկտ. 1332), որ դուքսն և խորհրդականք ընտրեն երեք իւ

մաստունս, որ պարտաւորին տասն փոզոյ տուգանօք մինչեւ ցկէս յանուարի ծանուցանել զրով ինչ որ իրենց պատշաճական երեւնայ: Ղրկուած գեսպանն էր Յակոբ Դրէվիզան, որ իմացուց զարծոյն յարմարութեան գժուարութիւնը. որովհետեւ զրգըւած էին Հայք՝ Վենետաց կողմանէ ցոյց տրուած քանի մի հակառակութեանց համար, և Պետրոսի Բիծալոյ՝ զբանասարկեալն Գանդարինի ազատելուն, որով բանագատեցան պատուհասել զնա՝ ձեռուրները կտրել տալով: Այս ամէն բանին համար ծերակոյտն զուժարելով ի խորհուրդ (17 յուլիս, 1333) սահմանեց որ դուքսն իր խորհրդականներովն և ժողովով Վաթանից՝ գեսպան կարգեն վաճառականներէն մէկը. որ ի Սիսուան երթալով բերանացի խօսի ընդ թագաւորին, պահանջելով իրմէ տրուած Պարգեւազրին գաշինքը պահպանել, յայտնելով նա և Յակոբայ Դրեվիզանի զրով բերած գանգատանաց գլուխները, և Պայլին թուղթը՝ զոր թագաւորին դիմացը դնէ, եթէ սա չգիտնալ ձեւացընէ: Ասկէ զատ, խնդրել որ այն կողմանց արծաթոյ նուազութեան համար՝ ի Վենետաց բերուած արծաթոյն գինը բարձրացընէ, և մէկ ոսկի տուկատը՝ քսանուչորս թագաւորին դրամոց արժէք ունենայ,

և յառեւտուրս՝ առ պակասութեան արծաթոյ՝ վարուն համարուի նա և ոսկին: — Եթէ թագաւորն՝ ժամանակին պիտոյից համար, (ինչպէս կու պնդէր նա և իր դեսպանն ի Վենետիկ) պահանջելու ըլլայ տուրս մէկ առ հարիւր, ըսէ իրեն՝ թէ մերքն կամաւորապէս ի շնորհս նորա և ոչ ի պարտուց՝ կու վճարէին զայս, և թերեւս նորէն վճարեն: — Թէ որ պահանջէ զբաժ վաճառուց, ջանայ ազատ ընել. իսկ թէ այդ անհնարին է, գէթ յարքունի տրոց ազատութեան շնորհքը ձեռք ձգէ: — Եթէ ուզենայ յուզել զարկեղս՝ որպէս զի չըլլայ թէ գաղտուկ արծաթ ներս մտցընեն, խնդրէ խափանել զայն պիտի հետազօտութիւն. բայց ի ստիպելն՝ գէթ գոհ ըլլայ Պայլին դիմաց եղած երդմամբ: — Եթէ ուրիշ դժուարութիւն կամ փոփոխութիւն ուզենայ ընել թագաւորն, դեսպանն խոհեմութեամբ ընդդիմանայ: Եթէ որ այս եղած առաջարկութեանց թագաւորն չհաւանի, դեսպանն ծանուցանէ թէ Վենետք իր տէրութեան սահմաններէն դուրս պիտի ելլեն, և հրատարակէ զժամանակ ելիցն մինչև յառաջիկայ ապրիլ ամիս, և չմեկնողն՝ եթէ վաճառական է, հինգ հարիւր լիպրա կրօսից տուգանաց տակ ինկնայ. իսկ եթէ ոչ՝ յիսուն լիպրա: Որոնք երեք տարիէն աւելի

րնակած են ի Հայս և կ'ուզեն հօն ձեռն
 ազատ ըլլան. իսկ ուրիշ առուգանելոց ինչք
 կամ ձեռագործք չընդունուին, բայց եթէ
 յիսուն առ հարիւր տուգանօք. նոյն տուգա-
 նաց տակ ինկնան ապրիլ ամսէն ետքը վա-
 ճաօք տանողքն ի Հայս : Վենետկոյ մէջ
 ալ ծանուցուի, թէ որոնք տարւոյս դեկտեմ-
 բեր ամսէն ետքը նաւելու ըլլան, նախ Կի-
 պրոս երթալով տեղեկանան թէ թագաւորն՝
 Վենետաց հետ իրաւախոհ եղած է. ապա
 թէ ոչ չերթան ի Հայաստան. առանց ի Կի-
 պրոս հանդիպելու հօն գնացողք՝ ետ դառ-
 նան. իսկ թէ ոչ՝ նոյն տուգանաց տակ ինկ-
 նան. և այս կարգաւորութիւնք և սահմանք
 ծանուցուին Վենետկոյ Ուղղիչ (Rector)
 պաշտօնակալաց, Կիպրոսի Պայլէն տեղե-
 կանալով, և յանձնուին հանդիսաւոր դես-
 պանի, որոյ թոշակն ըլլայ որպէս Յակոբայ
 Դրէվիզանադոյի : Առ այս պաշտօն ընտրե-
 ցաւ Պետրոս Պրակատին վաճառական. և
 իրեն տրուելիք թոշակը՝ պիտի հայթհայթէին
 Աղի և Ծովու պաշտօնեայք, շարունակելով
 հինգ առ հարիւր հարկը, զոր կ'առնուին
 Դրէվիզանադոյի համար. և դեսպանն հայա-
 գնաց խալէիւք պիտի ընէր ուղեւորութիւնը :
 Ժողովոյն վճռոյն համեմատ՝ իմաստունք
 պարապելով ի քննութիւն այսր ամենայնի,

Ժանուցին դքսին (28 յուլիս, 1333), թէ, որովհետեւ դեռ հասած չեն ժողովոյն կողմանէ առ թագաւորն գրուած ծանր թուղթք, ինչպէս նա և իր դեսպանէն ի Վենետկոյ առ նա ուղղիտաբն, և Լեոն բարեկամութեամբ էր ընդ Հասարակապետութեանն, պատշաճ կու թուի սպասել Պայլին գալլատեան խալէիքն ի Հայոց, հասկընալով թագաւորին միտքը. և ժամանմանէն տասնուհինգ օր ետքը՝ կոչել զնա ի ժողով ծերակուտին, լսել և այնպէս առնել զարժանն:

Ինչպէս յուսալի էր՝ աղմուկն զիջաւ, ու գէթ առ ժամն խաղաղութիւն եղաւ. Լեոն Դ թագաւորն՝ նոյեմբեր ամսոյն տասնին նոր Պարգեւագիրք մը տուաւ Յակոբայ Դրեվիզանադոյի ձեռքով, որ դեսպանութեան պաշտամամբ վերագարձեր էր ի Հայս: Այս Պարգեւագրին մէջ բաց ի կրկին հաստատութենէ առաջնոց առանձնաշնորհութեանց, կու շնորհուի, նախ. ցփսւոյ և ասուեղինաց արուեստադործաց ազատութիւն ի սահմանեալ սակէ. — երկրորդ. գինեվաճառք մէկ թագաւորին դրամոյ տուրքէն ազատ ըլլան յեօթնեկի. իսկ եթէ խարդախեն ի կշիռս, տուգանաց տակ ինկնան. — երրորդ. քաղաքին մէջ գինւոյ կամ քաղցուոյ վաճառականք՝ առ մէն մի չափ (vegete) տուրք կու վճարէին մէկ

նոր դրամ՝ իսկ քաղաքէն դուրս՝ երկու. կու շնորհուի իրենց՝ ասկէ ետքը ազատ ըլլալ. — չորրորդ. մորթեաց, մուշտակաց և փայտից վաճառողք՝ տպրանքնին ազատարար մտցընեն ու հանեն Տարսոնի նաւահանդատէն. — հինգերորդ. գնողք ասուի, ստեւոյ այծեայց և նմանեաց՝ նախատուեալ Պարգեւագիրն համեմատ վարուին. — վեցերորդ. ազատ ըլլան նա և տոււեղինաց չափողութեան տուրքէն. — եօթներորդ. բռնադատութիւն չըլլայ Վենետաց՝ ցորեան և աղ գնելու. — ութերորդ. Վենետացի գողք պատժուին յարքունեաց. — իններորդ. Վենետաց պարտականք բանտուին՝ մինչեւ ի հատուցումն. — և տասներորդ. ամենայն Վենետք չանարգուին և չի նեղուին :

Այս թուղթս՝ չէ յեաինն զոր գրեց լեւոն թագաւոր առ դուքսն, այլ վերջին ծանօթ Պարգեւագիր, զոր ընդունելով Գրեվիզան դեսպան՝ պանծանօք և ուրախութեամբ կու բերէր. բայց ի ծովաչու ճանապարհորդութեանն՝ կողոպտեցաւ ի Քենուաց, ինչպէս յառաջ ալ յիշատակեցինք. սակայն Պարգեւագիրն անվնաս հասաւ առ դուքսն, և զօրեց քանի մը տարի եւս՝ ցորչափ կու տեւէր Հայոց իշխանութիւնն ի վերայ ցանկալոյն Այասոյ. իսկ անկէ ետքը (1337) ալ կարօ-

տութիւն չկայր նոր Պարգեւազրի մը, երբ շահաստանն այն կուրացաւ կամ խափանեցաւ ի վերահաս բռնութենէ թշնամեաց. և թէպէտ առ վայր մի զերծաւ, այլ ոչ բաւելով դառնալ կրկին ի զօրութիւն, ի սպառաւերեցաւ անչքացաւ, և իւր ամէն փառքն և մեծութիւն՝ սուղան ի խորս ծովածոցին և ի ներքոյ դերբկացն :

Եղած հաշտութեան և դրուած դաշանց պահպանութեանն համար, ետեւէ եղաւ Հասարակապետութիւնն իր կողմանէ ապահովութիւն տալ թագաւորին պայմանաց ամենէն աւելի ծանրագունին համար, պատուիրելով Պայլին (1334, օգոստ. 13) որ ի Հայաստան արծաթ բերողաց ծանուցանէ՝ արծաթոյն կէսը դնել յարքունի փողանոցի. որուն եթէ դրժեն՝ պատժուին : Այս կերպով խաղաղութեամբ անցան առեւտրոյ և շահուց վերջին տարիներն յԱյաս և ի Հայս. ափսոս, որ խիստ կարճատեւ եղաւ այն ժամանակն, և յոր չկըրցան դաշնագիրքն վայելել ընդ երկար, Լեւոն թագաւոր և Տանտոլոյ դուքս. վասն զի նոյն ատեն արդէն սկսած էին խըլրտմունք և աղիտարեր ասպատակք թշնամի այլազգեաց՝ յերից կողմանց. ի հարաւոյ՝ Եգիպտոսի սուլտանն, յարեւելից՝ Հալպայ սուլտանն, և ի հիւսիսոյ՝ Պարամանք : Թա-

դաւորն մէկմէկու ետեւէ դեպպաններ կու
 ղրկէր առ քահանայապետն Հռովմայ, առ
 Թագաւորս Անգղիոյ և Փռանկաց. Պապին
 յորդորանօք կու միաբանէին Փռանկաց, Նա-
 ւարրայ, Արագոնի և Պահեմիոյ Թագաւորք՝
 յօգնութիւն Հայոց. բայց ինչպէս յաճախ
 հանդիպած է՝ թէ յառաջ և թէ ետքը, ոչ
 մէկն շարժեցաւ. զոհ եղան միայն դրամա-
 կան նպատտ մը ղրկելով, մինչ ասպատակքն՝
 Կիլիկիոյ հարստութիւնը կու գերփէին. և
 թէպէտ Հայք զայրացած՝ վերջին ճգամբք և
 ատելութեամբ՝ յԱյաս գտնուող բոլոր այլազ-
 գիքը կոտորեցին (1336), բայց վրան տարի մը
 անցնելէն ետքը՝ ստիպուեցան Թոզուզ զայն
 ի կամս և ի զոհ իրենց հզօր հակառակորդին,
 սուլտանին Եգիպտոսի : Այլազգեաց այն կո-
 տորածին ատեն՝ կային և շատք պարտա-
 տեարք վենետաց. ուստի փութաց ծերա-
 կոյտն զրել առ Պայլն Կիպրոսի (1337, սեպտ.
 3), որպէս զի ամէն մէկ պարտաւորաց ծա-
 նուցանէ՝ նշանակել թէ որչափ ինչ կու պար-
 տին Սառակինոսաց, և պարտուց հատուցման
 զբաւ տալ, որ ղրկելով ի վենետիկ՝ պա-
 հեստի գրուին ի պաշտօնարանն Յորենոյ
 (Ufficio de' Frumenti), մինչեւ ստուգուին
 իրաւացի պահանջողք, և իրենց արդար և
 պատշաճական հատուցումն ընդունին : Ասկէ

առաջ ալ (20 օգոստ.) գրեր էր դարձեալ ժերակոյտն առ նոյն Պայլ, որ նաւատորմիդը ի Կիպրոս հասած ատեն՝ խորհրդակցի տորմը զապետին հետ, և որոշեն թէ արժան է երթալ ի Հայս՝ թէ ոչ. եթէ երթն պատշաճ դատուի, նաւապետն կարող ըլլայ քսանուերկու օր մնալ հօն, իսկ եթէ ոչ՝ տասնեւութ օր ի Կիպրոս :

Քանի մը տարիէն ետքը՝ ասոր նման պարտք մ'ունեցան Վենետք առ Սառակինոսս, որոյ նկատմամբ կու ծանուցանէ թագաւորն Լեւոն 1341 մարտ 1 թուականաւ նամակովը, որ իր վերջին գիրն է, ինչպէս նա և վերջին թուղթ մինչեւ առ մեզ հասած Սիսուանայ թագաւորաց առ Հասարակապետութիւնն Վենետկոյ : Երկրին խաղաղութեանն ու անդորրութեան համար՝ Լեւոն հեռացուցեր էր անտի զամենայն Սառակինոսս. և որովհետեւ անոնցմէ ոմանք պահանջ ունէին ի բնակչացն, Եգիպտոսէ դեւպան գալով սպառնալեօք կ'ուզէր որ հատուցուին : Այդպիսի անհամբոյր պատգամաւորութիւն մը արգիլելու համար, փութաց Լեւոն իր կողմանէ հատուցանել Վենետաց պարտքերն ալ, ու անդորրագիր առնելով՝ պահանջողը ետ դարձրնել. և ծանոյց առ դուքսն Բարթ. Կրատենիկոյ, որ մնացորդ

պարտքն ալ վճարէ, որպէս զի շի ստիպուի բռնադատութեամբ առնուլ ի վենետաց. և մի առ մի կու նշանակէր հայկական կշռք՝ զչափ բամբակին, զոր վաճառականք վենետք գներ էին յայլազգեաց. և որոյ գումարն՝ ըստ նշանագրութեան ի հաշուեմատեանս բաժտանն Այսոյ՝ կու հասնէր ի 24,107 դրամ թազւորին: բայց Սառակինսոք 2,890 թազւորին գումար մ՝ ալ կու պահանջէին, որով հարկ եղաւ վճարել ամէնը մէկտեղ 27,000 թազւորին: Պարտական եղողներէն երեքն՝ որովհետեւ աեարք էին ընչից ի Հայս, 11,000 թազւորին անոնցմէ առին, և 16,000 մնաց վենետաց կամ Հասարակապետութեան պարտքն: Վաճառականական իրաց հետամտից, նիւթոց արժէից ըստ սրոշեալ կշռոյ, և անոնց բաժի յարքունիս՝ մեծապէս հետաքննական է Հայոց և վենետաց տուրեւառական յարարերութեանց այս վերջին վաւերականն: ¹

Գիււանաց մէջ ասկէ երեք տարի յառաջ յիշատակ մ՝ալ կայ Լեւոնի (1338, 29 յուն.), յորմէ կու գուշակուի թէ կամ գրով և կամ գեսպանի ձեռքով խնդիր ըրած էր, և Հասարակապետութիւնն կու պատուիրէր յղել

1. Տէս ի L'Armeno - Veneto, II p. 240.

առ նա՝ քսանտախտեայ հին նաւ մի, ըստ
գնոյն զոր պատշաճ համարին պաշտօնեայք
նաւարանին :

Երիտասարդական երեսունութրեք կամ ե-
րեսունեւորս տարուան հասակին՝ մեռաւ
Լեւոն (1342, օգոստ. 28), և դժբաղդարար՝
ինչպէս կ'երեւնայ, ոչ բնական և անդորր մա-
հուամբ, այլ զոհ մ'ըլլալով իր սերտ մտեր-
մութեանն ընդ Լատինաց և մանաւանդ ընդ
քահանայապետական Դրան : Կրնանք ըսել
թէ իրեն հետ վերջացաւ և թագաւորական
տոհմ և պանծալի զարմն Ռուբինեանց, և
Հեթմեանց . վասն զի անտարակոյս է, թէ
իրմէ յառաջ վախճաներ էր Հեթում՝ իր
դեռաբոյս որդեակն, որով սպառեցաւ յա-
ռաջնոյն Հեթմոյ սերեալ զարմն, տեւելով
տասուերկու ազգ, երեք հարիւր տարի . և
հարկ եղաւ փնտուել խնդրել մերձաւոր ժա-
ռանդ մի ի սերընդոց իգական սեռի, որոց
չէր ինկնար ըստ սալեան օրինաց՝ թագաւորա-
կան աթոռ և իշխանութիւն ի վերայ Հայոց-
ուստի և թագաւոր ընտրեցաւ մերձաւոր ազ-
գականն (cousin) Լեւոնի Դ ի մօրէ . այսինքն
որդին իր Զապուն հօրաքեռ և շատ անգամ
յիշուած Ամաւրեայ՝ եղբօր թագաւորին Կի-
պրոսի, Կի կամ Գուխոն . որով փոխանակ
Ռուբինեանց՝ Հայոց թագաւորութեան ցեղն

եղաւ Լիւզինեան, որ բաղգաւոր ասիմ մը չեղաւ. վասն զի երկու տարի վրան անցնելէն ետքը (1344) սպաննուեցան Գուխտոն և իր Պեմունդ եղբայրն, և թագն յանձնուեցաւ այս վերջնոյս փեսային, Կոստանդինի, որդւոյ քաջին Պաղտին մարաջախտի : Սա իբր քսան տարի թագաւորեց, յորս կամաց կամաց կու նուազէր նշոյլ փառաց, զօրութիւն և հարստութիւն Սիսուանայ երկրին և թագաւորութեան Ռուբինեանց. զի այս անուամբ կու կոչուէր մինչեւ ի վերջ տէրութիւնն Հայոց ի Կիլիկիա :

Ուրիշ տեղ յիշեցինք Կոստանդինի թագաւորի դեսպանն ի Վենետիկ (1346, սեպտ. 3), ընծայիւք ցփսեաց և ոսկեգիպակաց՝ երթալով առ քահանայապետն, որոց բաժն ազատ շնորհեցաւ : Երկրորդ տարին (1347) զրկեց դեսպանս առ Դուքսն և առ Պապն, զկորուսեալն Այաս վերստին ձեռք ձգելու համար՝ անոնցմէ օգնութիւն խնդրելով. Կղեմէս Զ քահանայապետ գրեց (25 սեպտ.) յորդոր առ դուքսն, որուն առաւել քան այլոց՝ հարկ էր որ ցանկալի ըլլար՝ Հայոց ժողովն դշխոյին վերստին կանգնումն՝ դաշնակցի դըշխոյին Ադրիականի : Յաջողեցան Հայք անգամ մի եւս օգնութեամբ Ասպետաց նորէն ազատել զԱյաս յեգիպտական բռնութենէ.

որ կարծես թէ բաղդին բերմամբ՝ Ղրասոյզ լինելու դատապարտուած՝ միւսանգամ կու վերցընէր յալեաց իր բրգապսակ գլուխը, ապա ի սպառ խորասոյզ ըլլալով. այնուհետեւ ոչ ոք յիշեց Սիսուանայ ճոխութեան բանալին, և զհամաշխարհական հրապարակն այն վաճառականութեան: Շարժեցաւ արդեօք զոռոզ դշխոյն ադրիական՝ ձեռք կարկառել իր կըրտսեր քրոջ՝ յայնպիսի կարեւորագոյն պահու, թէ՛ ըստ ցուրտ հաշուոց քաղաքագիտութեան կամ շահասիրութեան՝ անփոյթ եղաւ. — թերեւս լաւագոյն ըլլայ իր լուծիւնն կամ մեր տգիտութիւնն՝ յայսմ մասին: Չկայ, կամ ինձ ծանօթ չէ, ուրիշ յարաբերութիւն մի Կոստանդին թագաւորիս ընդ Վենետաց. բայց իր ժամանակ կու յիշուին, օրինակ իմն, Հայք Կաֆայի, որոց համար կու գրէր Պէրտի պէյ (1358, սեպտ. 26) առ Գութլու թիմուր կուսակալ Սուլդաթի, պահանջել ի Վենետաց՝ ինչ որ իրենց նաւատորմն կողոպտեր էր իր հպատակ Հայոց վաճառականներէն:

Տարուէ տարի կու մօտենար վախճան սերտ հաղորդակցութեան Ռուբինեան թագաւորութեան և արեւելեան քրիստոնէից՝ ընդ արեւմրտեայս. տկար ներկայացուցիչն Կոստանդ՝ իր ամէն ջանքովն և ստէպ դեսպանութեամբ

առ թագաւորս քրիստոնեայս եւ առ գլուխ նոցա քահանայապետն Հասովմայ, կու տագնապէր, չկարենալով պահպանել եւ պնդել ի ձեռին՝ երբեմն բաւական ընդարձակ երկիրն եւ բարգաւաճ քաղաքները, որ մի առ մի նուաճեցան յԵգիպտացոց, յԻշխողաց Հալպայ եւ ի Քարամանաց, մանաւանդ ծովայիններն, որ դերագոյն ճանապարհք էին հաղօրդակցութեան ընդ արեւմուտս, սկսեալ յԱյասոյ, ի գեղեցիկ ափանց Միջերկրականի եւ Փարսն Ասիոյ, մինչեւ ի Տարսոն, ի ծովային մայրաքաղաք Կիլիկիոյ, եւ ընկան ի ձեռս թշնամեաց (1360) : Կու մնայր միայն Կոռիկոս՝ ամուրն եւ զարմանալին, որ լաւագոյն խորհրդով կամ յուսահատութեամբ՝ հետեւեալ տարին (1361) անձնատուր եղաւ ի Պետրոս Ա՝ թագաւոր Կիւպրոսի : Քաղաքաց հետ՝ հարկաւ եւ անպատրաստար գաշակողմն Սիսուանայ ոտնակոխ կ'ըլլար յայլազգեաց, Հայոց թագաւորին ապաստան մնալով միայն լեռնակողմն եւ հօն գտնուած բերդերն, որոց գլուխ էր մայրաքաղաքն եւ ամրագոյնն, մանաւանդ թէ թագաւորն բերդից՝ Սիս, գեղեցիկ եւ հզօր ծնունդ հանճարեղին եւ հզօրի Լեւոնի Առաջնոյ, հիմնադրի թագաւորութեանն Հայոց : Իշխանութեան սահմանաց ամփոփուելով՝ կ'ամփոփուէր եւ սիրտ Կոստանդնի, ու կու մեռնէր 1363

Թուականին՝ շթողլով ժառանգ արու. վասն զի իր երկու որդեակքն, Սշին և Լեւոն, ապագայ մատաղ յոյսք Հայոց, հօրերնուն աչքին առջեւ մեռած էին :

Հարկէր դառնալի Լիւզինեան պայազատս, յորս աւագագոյն էր Պեմունդ՝ որդի Ճիւանի եղբոր Աի Թագաւորի: Սա իր իրաւունքն ու իշխանութիւնը զօրացընելու դիտմամբ՝ փութաց դիմել անձամբ առ քահանայապետն Հոովմայ, և անոր նախաձեռնութեամբ ընդունել զթագն առաջարկեալ: Անհանճար խորհուրդ մի շէր այս, թէպէտ և ոչ ամենայն Հայոց երկրին հաճոյ: Երիտասարդ էր Պեմունդ, ու ի Հոովմ երթալու ատեն՝ ըստ պատահման կամ մասնաւոր դիտմամբ Վենետիկէն անցաւ, կամելով թերիւս աթոռոյն հաստատութեան առաջին կապերը կցորդել: Այլ բաղդ՝ կամ գերագոյն կամք՝ այլազգ տնօրինեցին. վասն զի ի նոյն 1363 տարին՝ մեռաւ ի Վենետիկ, ինչպէս կ'աւանդէ նորագիւտ ժամանակագիրն փոանկ՝ Տարտել: Թէ ինչպէս և ո՛ւր թաղուեցաւ, — գուցէ յայտնէ մեզ դեռ եւս անծանօթ դիւան մի կամ Վենետիկոյ Տարեգիրք մի, և որոց քննութիւնը կու յանձնենք հետամտից :

Երկու տարուան ծփանքէ ու բռնաբարութիւններէ ետքը՝ (1365) Թագաւորեց ուրիշ

(Գ) Կոստանդին մի, որդի Հեթմոյ Նամբրուլայի, որ մի էր ի պայլից Լեւոնի Գ, մինչ Ուրբանոս Ե քահանայապետ կ'առաջարկէր, - ինչպէս պատշաճագոյն էր, - թագաւորեցուցանել զեզրայր տարածամ վախճանելոյն Պեմունդի՝ զԼեւոն Ե. աստի ծագեցաւ երկպառակութիւն, որ շարագոյն հարուածն է ազգաց, մանաւանդ ի տկարութեան իւրեանց: Խաւարաբորբ թատեր վրայ՝ խորհրդապէս իմն վեր երեւեցաւ սգաւոր կին մը այրի, ու երբեմն թագուհի. և ուզեց փորձել գլխին յարաբերութիւն տիրական հայութեան ընդ վենետկոյ: Այդ կինն՝ էր Մարիամ դշխոյ, ամուսնացելալն Կոստանդին Բէ և դուստր Օշին Պայլի և Յովհաննայ՝ երբեմն դշխոյի Օշնի թագաւորի, դստեր Փիլիպպոսի իշխանին Տարենտայ: Փութաց սա դեպան ղրկել՝ առ հին դաշնակից և շահակից Հայոց, Հասարակապետութիւնն վենետկոյ. բայց թէ զո՞ ղրկեց, ինչ գրեց կամ խօսել տուաւ, յանուանէ ու ի վաւերական գրութեանց բան մի ձեռուրնիս հասած չէ: Սակայն դքսին կողմանէ տրուած պատասխանն, որ բարբաղդաբար կու պահուի ի դիւանս ծերակուտին, 1368 հոկտեմբեր 11 թուականաւ, կու ծանուցանէ մեզ, թէ Հասարակապետութիւնն անմոռաց պահելով ըզ-

նախնի մտերմութիւնն և զհանութիւն օգտի
 Հայոց տէրութեան, կարեկից կ'ըլլայ վտան-
 գին, և ինչպէս յառաջագոյն՝ ասանկ ալ հիմ
 մայ ձեռքէն ամէն եկածը պիտի ընէ (quo
 commodo possumus). Թէ, արդէն դաշնաւ
 կցած է դուքսն իր եղբոր՝ Գենուացոց դքսին
 հետ, որ նաւատորմ կազմեն պատրաստեն :
 և եթէ Եգիպտոսի սուլտանն դրժէ խաղաղու-
 թեան դաշանց և իրենց պատուոյն, պիտի զի-
 նուորին ի վնաս նորա. և պատուէր ղրկած են
 առ տորմդապետն՝ Գենուացւոց հետ դաշնա-
 կըցութիւնը պնդել, և սուլտանին հետ հաշ-
 տութեան պայմաններուն մէջ մտցընել նա և
 զՀայս : Եւ որովհետեւ դեսպանք Հայոց
 կ'ըսէին թէ Հռովմայ քահանայապետն խա-
 շակրութիւն հրատարակիր է, պատասխա-
 նեցին, թէ կարելի չէր գործադրել ի ժամա-
 նակին, արեւմտեայց իրարու հետ ունեցած
 պատերազմաց պատճառաւ. իսկ երբ յաջո-
 ղելու ըլլայ անցքն (passaggio) յարեւելս,
 իրենք ալ իրրեւ դաշնակիցք՝ պիտի ընեն
 դարժանն և զհանոյն Աստուծոյ : Գենուայի
 դուքսն ալ գրած ըլլալով առ տոժն՝ հաշտու-
 թեան պայմաններու մէջ փակել և զՀայաս-
 ստան, շնորհակալութիւն գրուի իրեն և ծա-
 նուցուի դեսպանաց թէ հաճոյ է և մեզ այս :
 Յիրաւի գրուած և կնքուած էին դաշինք

ի մէջ երկոցուն հասարակապետութեանց, որ երբեմն իրարու հակառակորդ վիճողք էին ի վերայ ծովու, ինչպէս յայտնի է՝ ի յերկար գրուածոց որ կու պահուին ի դիւանս Վենետկոյ . ուր կան և պատճէնք թղթոց քահանայապետին առ նոսա, առ Յովհաննէս անուանեալն Բրինձ Անտիպայ, առ Ասպետս, և այլն . և անոնց յայտնի խորհուրդն՝ արշաւելու յԱղեքսանդրիա, ի 1370 . բայց այն գրութեանց մէջ Հայաստանի անուան յիշատակութիւն չկայ, այլ միայն Կիպրոսի . որով յայտնի կ'ըլլայ, թէ ըստ գրութեան ժերակուտին՝ այն ամենայն սահմանուած էր յառաջ քան զդիմել դեսպանաց թագուհւոյս Հայոց՝ առ թագուհին ծովու :

Նոյն ժամանակին և Խաչակրաց պատմութիւնք կ'իմացընեն թէ ինչպէս անօգուտ եղան այն ամենայն պատրաստութիւնք, թերուղիղ յօժարութիւնք և խոստմունք, Փսանկաց և Անզղիոյ իրարու հետ ունեցած անողոք և ընդդիմամարտ հակառակութեանց պատճառաւ, ինչպէս նա և այլ փոքրագոյն պետութեանց յողզողութեան և տկարութեան . և որոց խիղճ եղաւ այն առթով անօգնական ձգելնին Հայոց տէրութիւնը, և պատճառ անոր կորստեան, որ քրիստոնէութեան մերձագոյն ամուր ապաւէն մ'էր ընդդէմ

այլադենից . ասպետական արիութեամբ չփութացին ի սպաս և յօգնականութիւն յետին թագուհւոյն Հայոց , որ տակաւին ոչ յուսահատ՝ երեք տարիէն ետքը (1371) կաւ դրկէր զարքեպիսկոպոսն Տարսնի և զՄանուէլ ասպետ՝ հայ ազգաւ , բայց ծնած ի Գեներա և բնակութեամբն հաստատուած ի Նէսպոլիս , յորդորելով իր մօրը Յովհաննա թագուհւոյն ազգականները , որ փութան յօգնութիւն տատանեալ տանն Հայոց , որ մերձ էր ի կործանում և յաւեր : Վասն զի յետին թագաւորն Եոստանդին (1363—72) բռնաւոր մը համարուած էր և ոչ օրինաւոր թագաւոր , ուստի և բռնաւորի և կողոպտողի մահուամբ մեռաւ . և քանի որ ուրիշ ժառանգ երեւցած չէր՝ նոյն Մարիամ գլխոյ միւսանգամ ներկայանալով , թագապահ կաւ դրուէր յողջախոհից . և Գրիգոր քահանայապետ կու գրէր (1372, յանուար 22) առ մայրենի ազգական նորա Փիլիպպոս իշխան Տարենտայ , որ պսակել տալով զնա ընդ Ոթոնի դքսին Պրունզուիքայ՝ թագաւորեցընէ ի վերայ Հայոց , մինչ տակաւին կենդանի էր , ինչպէս թուի , Եոստանդին բռնաւորն , և որոյ բռնական մահուան կերպն քաջայայտ չէ : Բայց Լիւզինեան ցեղէն կար ժառանգն թագաւորութեան Հայոց . ի Վենետիկ մեռնող Պեմունդի

եղբայրն, որդին Ճիւանի և Թոռն Չապլունի և Ամաւրեայ, Լեւոն Ե, կամ Լեւոն վերջին՝ ի Թագաւորս Սիսուանայ և Ռուբինեանց. որ տասն տարի առաջ ետեւէ էր նոյն Թագին, և հիմայ՝ Հայոց պետութեան մահամերձ ճգնաժամուն՝ անոնց հաւատարմաց փափաքանօք, և ի նոյն իսկ ի Մարիամայ դշխոյէ՝ հրաւիրուեցաւ :

Սա ի սակաւատել ժամանակի իր Թագաւորութեանն՝ գիտցաւ գէթ արժանապէս ու փառօք պաշտպանել զյետին ապաստան և ղգահ տէրութեանն՝ զՍիս, և սակաւաձեռն հաւատարմօք գիւցազնաբար կռուիլ ընդ բիւրաւորաց Եգիպտացոց և Բերիացոց. իմաւ տութեամբ անձնապահ ըլլալ յուրացողաց և ի մատնչաց. արիաբար կրել սով և վէրք. և վերջապէս խոհականութեամբ և վսեմութեամբ անձնատուր ըլլալ. Թագաւորական սրտով և բարձրագլուխ կրել զշրթայս, երթալ ի բանտ յԵգիպտոս, հաճոյանալ յաչս գոռօզ սուլդանին, կալ արձակօրէն ի դիպահոյ, և արեւմտեան Թագաւորաց մտադրութիւնը շարժել իր վրայ, գլխաւորաւն Քահանայապետիւ Յետոյ Կաստիլիոյ Թագաւորին բարեխօսութեամբ՝ եօթնամեայ գերութենէն ազատեցաւ (1382). և համարձակ Թագաւորի անուամբ նաւարկելով, ողջունեց ի Հռոդոս զՉապել

քեռդուստր իւր, զհարսն Կիի ԳԷ, ուստի անցաւ ի Վենետիկ, իբրեւ յօրինաւոր հրաժեշտ ազգի և թագաւորութեան Հայոց՝ յերկդարեան դաշնակցէն՝ ի հասարակապետութենէն Վենետկոյ : Որպիսի՞ օրինակաւ արդեօք տուաւ և սա Կիլիկեցոց ժառանգին, յորոց այնչափ պարգեւագրեր ընդուներ էր, և մանաւանդ այնքան շահ և այնչափ ոսկի՝ ի փոխարէն արժաթոյն, զոր կու բռնադատուէր դնել ի փողանոցն արքունի. — զայս պէտք է ուսանիլ իր դիւաններէն ու դեռ չյայտնուած պատմագրաց յիշատակարաններէն :

Բայց ի մեկնել Լեւոնի երթալ առ քահանայապետն Հոովմայ և ապա առ թագաւորս Փռանկայ և Անգղիոյ, ոչ միայն մեծարանք և եղբայրաբար զահակցութիւն ընդունեցաւ անոնցմէ, այլ և գանձս՝ աւելի քան ի կարճատեւ թագաւորութեանն, որոյ ծանրագնի ոսկեղէն թագերը յաւուրս գերութեանն ստիպուեր էր յանձնել գերողին :

Ի՞նչ եղաւ նախայիշեալ թագուհին այն, մանաւանդ թէ երկու թագուհիք, որ Լեւոնի հետ գերեցան. մին՝ Լեւոնի կինն Մարգարիտ, ի Սուասոնեան տոհմէ, միւսն՝ վերը յիշուած Մարիամն : Առաջինն՝ էրկանը գերութեան ժամանակ վախճանեցաւ, Եգիպտոսի սուլտանաց մայրաքաղաքին մէջ ի Գահիրէ. և

այս տողերը գրած ատեննիս, հինգ հարիւր և ակելի տարիներէ վերջը՝ փնտռուեցան իր սակերքն ի յատակս տաճարին ուր կու կարծուէր թէ թաղուած ըլլայ, և չգտնուեցան: Իսկ նախորդ թագուհին, Կոռիկոսեան պարոնայց արիւն՝ խառնեալ ընդ իշխանացն Տարենտեայ, Վենետկոյ յետին թղթակիցն, թէպէտ և առաջնոյն հետ գնաց ի գերութիւն, բայց յետոյ ազատութիւն տրուեցաւ իրեն՝ ուզած տեղն երթալու: Սակայն մեծահոգին այն կին՝ որ գիտցաւ պատուով պահպանել զթագն ու հրաժարել՝ յօգուտ մերձաւոր ժառանգին, իր երկրին ու ժամանակին պարոնայց շատէն ակելի՝ հայրենասիրի պարտքը հատուցանելով, այնուհետեւ շուղեց նայիլ՝ ոչ թէ ի ճանչա թագի, այլ և ոչ յորպիսի և է շուք և փառս աշխարհի. և թէպէտ կըրնար Լեւոնի նման մեծամեծար պատիւ և ընդունելութիւն գտնել ի մայրենիս իւր՝ ի Տարենտոն, և ըստ փափուկ սեռին՝ առաւել եւս խանդաղատանօք և գգուանօք մեծարիլ. այլ սիրեց Կոփրետեան թագը, մանաւանդ թէ զՔրիստոսին. հետեւելով վեհագունի թագաւորաց թագաւորի, երթալ յԵրուսաղէմ. ուր հաւատաւորի սքեմաւ սքօղելով զանձն յաշխարհէ և զաշխարհ յինքենէ, քիչ ատենէն փոխադրեցաւ յանմահ թագաւորութիւնն (1377), մինչ Լեւոն՝ Հայոց

տէրութեան թագը միւսանգամ ձեռք ձգելու յուսով, — որոյ փոխարէն Մատրիտի թագաւոր կ'անուանէր, — ատլանդական ծովու վրայ կու յածէր ստէպ, Անգղիոյ և Փռանկաց թագաւորները իրարու հետ հաշտեցընելու նպատակաւ, յորում յաջողելովը կու կարծէր փափաքին հասնիլ. և գուցէ նոյն յուսով հանգեաւ ի գերեզմանս թագաւորաց Փռանկաց, ի Ս. Դիոնեսիոս Բարիզու (1393, նոյեմբ. 29) :

Այսպիսի եղաւ կատարած դիւանագիտական և վաճառականական յարաբերութեանց Հայոց ընդ Վենետաց, յառաջնում յեղանակի ծանօթութեան իւրեանց, յերեքտասան և չորեքտասան դարս բազմադիմակ ժամանակի միջին դարուց :

ՎԵՐՋԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՀԱՅ — ՎԵՆԵՏԻԱ ՅԱՌԱՋԻՆ
ՅԵՂԱՆԱԿԻՆ

Հայոց թագաւորութեան տեւելուն մինչեւ վերջի տարիները՝ դեռ եւս կու գտնուին Ֆերակուտի վճիռք՝ նաւուց երթի կամ չերթալուն ի Հայս. ինչպէս յամս 1363, նոյեմբ. 22. - 1373, յուլիս 1. - 1374, մայիս 25 և դեկտ. 8. որ է նախընթաց տարի բարձման թագաւորութեանն և գերութեան Լեւոնի Ե, և յորում կու դադարին երթեւեկք: Ասով յայտնի կ'ըլլայ, թէ վենետաց Միջերկրական, ծովային վաճառականութիւնն այլ խզուեր, կուրացեր և դադրած էր այնուհետեւ. թէպէտ կարելի է կարծել թէ վաճառականք տակաւին շարունակած ըլլան ի խնդիր շահաբերնիւթոց. զոր երկու հարիւր տարիներէ ի վեր կու հանէին ի բարբեր դաշտաց Կիլիկիոյ. ուր՝ երբեմն թագաւորանիստ և յետոյ երկրին զլիսաւոր քաղաքին Սոյ Եգիպտոսի կուսակալն, ի 1415 ամի, կու հրաւիրէր զվենետոս

գալ յառեւտուր : Յայտնի է ի պատմական
աւանդից, որ կէս դար ետքը (1473 - 4) Վե-
նետք ետեւէ եղան տիրել Կիլիկիոյ քանի
մի ծովափանց՝ դաշնակցութեամբ ընդ Գա-
րամանս և ընդ Պարսից Ուզուն Հասանայ,
ընդդէմ նոր և հզօրացեալ օսմանեան տե-
րութեան. բայց թէ ի ժամանակին ունեցածն
թէ ոչ գործակցութիւն ընդ Հայոց, մեզի
նպատակ դրած յարաբերութեանց յեղա-
նակէն դուրս կու մնայ պատմութեան այս
մասն : Բայց այդ արգելք մը չէր Վենետաց,
մանաւանդ թէ պատկառելի ու նուիրա-
կան հրապոյր մը պէտք էր ըլլալ, յամայա-
ցեալն Սիսուան փնտռել գտնել, եթէ ոչ այն
հրապարակներն ուր սփռեցին և ժողովեցին
մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ, այլ գէթ անոնց
խորքը՝ ուր կու հանգչին ոսկերք՝ ո՛ր գիտէ
քանի հարիւրաւոր իրենց հայրենակցաց. և
բրելով թերեւս քիչ մը զհող՝ այնքան բազ-
մակոխ գետնոյն ի հարց իւրեանց, յերեւան
հանել Ատանայի Սուրբ Մարկոս եկեղեցւոյն
և ժողովատեղւոյն (loggia) աւերակաց տակ՝
արձանագրեալ քարեր, կրելով վրանին այն-
պիսի ընտանեաց անուններ՝ որ հիմայ սպառեր
անցեր են. և թէ ցայսօր կու լսուին դեռ
ի Վենետիկեան հրապարակի, ոչ անկորուստ ի
նախկին տեղւոյն, այլ այն ատենուան ճոխու-

Թենէն կապտեալ. վասն զի բաղդին սայրա-
սուր Թեւերն գծեցին և Ադրբոյ պատկառելի
դշխոյին դէմքը : Թողլով զհետս Վենետաց
ի Հայս՝ յայնմ՝ յեղանակի, դառնանք ի Վե-
նետիկ յուզել զհետս Հայոց յայն վերջին
միջոց ժամանակի :

Արդէն յաճախ յիշատակեցինք Հայոց
դեսպանաց երթեւեկը յիշխանանիստս այս
շահաստան, բայց ոչ զհաստատունն բնա-
կութիւնն Հայոց այս տեղ կամ զգործ : Սա-
կայն և լուութիւնն բաւական չէ կարծեցընել՝
թէ Հայք եղած կամ թողած չըլլան ի-
րենց յիշատակներն ի Վենետիկ, մինչ նոյն
ԺԳ և ԺԴ դարուց միջոցին՝ աւելի քան յե-
րեսուն քաղաքս իտալիոյ թողեր են եկե-
ղեցեաց կամ ուրիշ իրաց հետք, ուրնուազ քան
ի Վենետիկ էր իրենց շահն և առընչութիւնն .
յայսմ մասին՝ Վենետիկ իրենց համար ա-
ռաջին քաղաքն էր յիտալիա, ինչպէս Հռովմ՝
ուրիշ տեսակէտով. և եթէ այդ պատճառաւ
կանխած ալ ըլլայ Հայոց երթեւեկն ի Հռովմ՝,
հաւանական է որ հօն երթալու ատեննին՝
յաճախ Վենետիկէն կ'ըլլար իրենց անցքն,
նա և յառաջ քան զսկզբնաւորութիւնն երեք-
տասաներորդ դարու և զՄեծն Ղեւոն. և թէ-
պէտ դեռ յայտնուած չըլլան՝ բայց անտա-
րակուսելի է որ ասոր տասնևինն տարուան

Թագաւորութեան ատեն և անկէ առաջ և ետքը՝ եղած են երթեւեկք դեսպանաց, եւս առաւել վաճառականաց ու նա և սուկական մարդկան, որ և իցէ պատճառաւ :

Ի սկզբան մեր այս գրութեան՝ մէջ բերինք Հասարակապետութեան պաշտօնէից բերնէն լսուած աւանդութիւն մի, թէ երկոտասաներորդ դարէն ի վեր եղած էր Հայոց մուտքն և այցելութիւն ի Վենետիկ, և թէ յաջորդ երեքտասաներորդին առաջին կիսուն, այն է յաւուրս Լեւոնի Ա և Հեթմոյ Ա, անոնց ի քաղաքս յաճախելուն պատճառաւ՝ Մարկոս Միանի կտակաւ թողուց իրենց՝ Սրբոյն Յուլիանոսի կոչուած թաղին մէջ՝ ունեցած տուներէն մէկը. և որ յայնմ հետէ՝ վեց հարիւր յիսուն տարիներէ ի վեր՝ Հայոց տուն (Casa degli Armeni) կու կոչուի, ինչպէս նա և փողոցն իրենց անուամբ՝ Calle degli Armeni, և մերձաւոր կամուրջն՝ հիմայ Dei Ferali ըսուածն՝ գրոց մէջ կոմսարջ Հայոց (Pons Armeniorum seu Feralium) կոչուած կու գըտնուի : Վենետաց վաճառականութեան վրայ խօսող գրքից ամենայն մատենագիրք, և մանաւանդ հմտագոյնքն՝ կու յիշեն Հայոց գալըստեան սկզբնաւորութիւնը և Միանիի կտակը. մենք անոնցմէ մէկուն միայն՝ Սանտիի խօսքը առաջ բերինք. « Վենետկոյ վաճառականու-

թեան մէջ համբաւաւոր է, ինչպէս նա և անցեալ դարուց մէջ Հայոց ազգն, որ արժանի համարուեցաւ ընդունելութեան, բնակութեան և պաշտպանութեան ի Վենետիկ : Ամենահին են իրենց յարաբերութիւնք ընդ Վենետիկեցիս, որով և իրենց բնակութեան վայրն ի մայրաքաղաքին : 1253 թուականէն ի վեր՝ և հետեւեալ տարւոյն մէջ՝ հաստատուած կտակաւ մը Մ. Միանիի՝ եղբորորդւոյ հանգուցեալ Սերաստիան դքսին, որ Վենետ ժամանակագրաց վկայութեան համեմատ՝ մեծահարուստ ճոխութեամբ համբաւեալ ընտանիք մ'էր, և գութ ունենալով այդ ազգին վրայ, ու վաճառականութեան պատճառաւ երկար ատեն բնակած ըլլալով ի Հայաստան, Վենետիկոյ Ներքին գործակալաց կտակեց տուն մի»¹ : Հին ժամանակագիրն

1. Conta in aspetto di commercio veneziano e contò ne' decorsi secoli, la *nazione degli Armeni*, che meritò accogliimento, abitazione e protezione in Venezia. *Antichissima* è la corrispondenza loro con li Veneziani, e quindi il loro alloggio nella Capitale. Sin dall' anno 1253 per testamento riconfermato nell'anno susseguente, M. Ziani nipote del fu Doge Sebastiano, famiglia che per li Veneti cronisti si afferma splendidissima in ricchezza, reso *ben affetto* a quella Nazione, *dalla lunga sua dimora*, per oggetto

Մուացցոյ՝ որոյ խօսքն ի մէջ բերէ Տիլիազի, շփոթելով թերեւս զՄարկոս ընդ հօրեղբորն, և կ'ըսէ. «Սերաստիանոս Միանի որ յետոյ դուքս ընտրեցաւ. շատ ատեն բնակեցաւ ի Հայաստան, և յետոյ թողուց տուն մի ի Ս. Յուլիանոս թաղի, ի Վենետիկ եկող Հայոց համար. և զայս ըրաւ՝ անոնց կողմերում գտած լաւ ընկերութեանն համար»¹:

Մեր ազգայինք որ յայլ և այլ դարս պէտք ունեցան խնդրոց ի Մերակուտէն, կու յիշատակեն միշտ իրենց ազգակցաց ի նպատեղած այս շնորհքը. և եթէ չեն սխալիր, կու ծանուցանեն կանխելով զթուական թողլոյ Մարկոսի գտունն, իբրեւ յառաջագոյն գըրուած կտակաւ մի յամի 1235, ի մայիսի 25-յորում կու նշանակուէր յիշեալ թաղին մէջ տալ տուն մի ի բնակութիւն Հայոց ոչ ճոխից, իբրու հիւրանոց (ospizio). որով տուչութեան թուականն կու կանխէ քան զամենայն ծանօթ բնակութիւնս Հայոց յայլ

mercantile nell' Armenia... legò alla Procuratia veneta di Citra, una casa.

1. Sebastiano Ziani che fù poi Doge, dimorò assai in Armenia, e lasciò poi una casa in contrada di S. Giuliano per gli Armeni che venissero a Venezia. E ciò fece per la buona compagnia avuta in quelle parti.

քաղաքս Իտալիոյ, նա և ի Հռովմ, ուր՝ ինձ ծանօթ թուական հաստատուն բնակութեան կամ եկեղեցւոյ՝ (որ և նշանակ է բնակութեան) է 1239 տարին. թէպէտ հաւանաբար այլ աւելի առաջուց պէտք է ըլլայ: Իսկ ի վերջին և ի ծանօթագոյն կտակին՝ որ ի 5 յունիսի, 1253, այսպէս գրուած կու գտնենք. «Տունն՝ ուր կենան Հայք, (ըսել է թէ արդէն բնակած էին այն տեղ), կ'ուզենք որ մշտնջենաւորաբար իրենց բընակատեղի ըլլայ. և ինչ որ հարկաւոր համարուի տեղւոյն նորոգութեան, ի մեր ստացուածոց ըլլայ այդ ծախքն... Մեր այս կամքին յանձնակատար կու սահմանենք՝ կենդանի մնացող ժառանգաց հետ, զտեարս գործակալս եկեղեցւոյ Սրբոյն Մարկոսի»¹:

Մարկոս Միանի առաջնորդ և կամ մանաւանդ հետեւող եղաւ Հայոց ասպնջական բարերարութեան գործոյն. վասն զի նոյն պատմիչք որ կու յիշեն զայդ, կու ծանու-

1. Domun in qua manent Armenii, volumus, ut in perpetuo ipsi in ea stare debeant: et quāndocumque fuerit opportunum eamdem conciare, de nostris benis debeat conciare... Constituimus nostros Commissarios una cum reliquis superviventibus Dominos Procuratores Operis Ecclesiae S. Marci.

ցաննն միանգամայն թէ ծերունի և հարուստ հայազգի մի՝ բնակեալ և վախճանեալ ի Վեներտիկ, այս կարգաւորութիւնն ըրած էր, ըստ Սանտեայ, Մ. Միանիէ քիչ յառաջ կամ ետքը (o poco) prima o dappoi di M. Ziani): Բայց հնագոյն գրիչ մի կ'ըսէ. « Զերմեռանդն ու ծերունի հայ մի իր կտակաւ գումար մի դրամոց թողած էր, յառաջագոյն իսկ քան զՄ. Միանի, որպէս զի տուն մի գնուի ու եկեղեցեակ մի շինուի ի փողոցին Լապտերաց... ի դիւրութիւն՝ և նպաստ ազգակցացն, որ Պարսկաստանի հեռաւոր կողմերէն կու գան »¹: Այս խօսքերէն կու գուշակուի, թէ հայ ծերունին չէր ի Կիլիկիոյ, այլ ի Մեծ Հայոց, որ ի ժամանակին՝ Սէլչուքեան Թուրքաց իշխանութեան կու հպատակէր, և քիչ յետոյ Մողոլ Թաթարաց: Աւելորդ կու համարիմ քննել թէ ինչպէս սոցա երկոցուն, ծերոյս և Մ. Միանեայ ի միում վայրի նշանակեալքն Calle delle Lan-

1. Un vecchio Armeno lasciasse con suo testamento certa somma di denari, prima ancora di M. Ziani, acciocchè fosse comperata una Casa, e fabbricata una Chiesetta nella calle delle Lanterne... per comodo ed utilità de' suoi nazionali provenienti da quelle lontane parti della Persia.

terne կամ Ferali, կրնան պատշաճիլ, և իրենց տուրքն կու միանան. բայց հաւանական կ'ե բեւեայ որ ծերունին դրամոյ գումար մի թողած էր, իսկ Միանի ձրի բնակութեան տուն. բնակողաց կամ աղքատաց ծախքն կու հայթհայթուէին ի արոց ծերունւոյն : Փափաքելի է գիւտ այս վերջնոյս կտակին, որ մեզմէ չորս դար առաջ ի 1496՝ ծանօթ էր Հայոց, և ցուցեր էին ուր որ հարկ և պատշաճ էր, ինչպէս կ'ականարկեն նոյն գրչին հետեւեալ խօսքերն. « Մերունի Հայոյն ըրած կտակին զօրութեամբ, յաւուրս առաջնոյ Միանի տոժի, (ուրեմն անդատին ի 1171—9 թուականէ, որ է ժամանակամիջոց իշխանութեան Սերառտիան Միանիի), նոյն Գործակալք ի հանգուցելոյն թողուած դրամովք գնեցին տուն մի ու եկեղեցեակ մի ի փողոցն Լապտերաց, ի դիւրութիւն Հայոց՝ որ գային բնակելու ի վենետիկ »¹ :

1. Il testamento fatto dal vecchio Armeno al tempo del primo Doge Ziani, in forza di cui essi Procuratori aveano co' denari del defonto, comperata una Casa e fabbricata una Chiesetta nella calle delle Lanterne a comodo degli Armeni che venissero ad abitare in Venezia. Կու յիէ զայս և Կալւէլէիւի, (Բ, 275). Mentre il Zen (Caterino) era nella sua ambasciata (յամբ 1473) edificossi una piccola Chiesa loro.

Շատ անգամ խնդիր եղած է յատենի ժե-
 րակուաին Վենետկոյ՝ Հայոց եկեղեցւոյն շի-
 նութեան սկզբնաւորութեան համար, և շին
 կրցած ստոյգ թուականը գտնել. զի յայտնի
 վկայութիւն մը չկայ առ այն, ինչպէս հիւ-
 րանոցին՝ զոր տեսանք. բայց տունէն աւելի
 կարեւոր էր մեզ գիւտ եկեղեցւոյն, վասն զի
 կեդրոն կամ միութեան կէտ մ'է այն ազգին՝
 որոյ համար կու կանգնուի. և ի միւս կող-
 մանէ՝ հաւաստեալ գիտեմք, որ Հայք չէին
 հանդուրժեր, թէպէտ և սակաւաւորք թուով,
 տեղ մը բնակութիւն հաստատել առանց ազ-
 գային եկեղեցւոյ. և այս պատճառաւ իրենց
 համար մասնաւոր եկեղեցիք կառուցած են
 մինչեւ ի Սիկիլիա կղզւոյ. և որովհետեւ ի
 Վենետիկ յաճախագոյն էին թուով, հաւա-
 նական է թէ վաղագոյն ձեռք զարկած ըլլան
 եկեղեցւոյ մը կամ գէթ մատրան հաստա-
 տութեան: Կու տեսնեմք դարձեալ, որ ի
 Հռովմ, ի Փլորենտիա, յԱնգոնա, ի Ռի-
 մինի, և այլն, երեքտասաներորդ դարու կի-
 սուն, կամ անկէ այլ յառաջ, և ի սկիզբն
 հետեւեալ չորեքտասաներորդին ի Պոլոնիա,
 Ֆերրարա, Ճենովա, Պատուա, ոչ միայն
 եկեղեցի՝ այլ և վանք կ'անուանին հոգետունք
 Հայոց, որ կու նշանակէ զբազմութիւն կամ
 զմիաբան բնակութիւն եկեղեցականաց, կամ

գէթ եզրայրաբար միաբանակեցից. որով հարկ կ'ըլլայ ենթադրել, թէ առաւելագոյն կերպով նոյնպէս եղած ըլլայ և ի Վենետիկ :

Ասով հանդերձ՝ զարմանալի է, որ մինչ այդ քաղաքաց պատմագիրք և յիշատակագիրք ճիշդ՝ կամ մերձաւորապէս կու յիշեն Հայոց եկեղեցեաց շինութեան, կամ անոնց Բարսեղեան միանձանց գալըստեան ժամանակը, Վենետկոյ տարեգիրք այդպիսի յիշատակութիւն մը չեն ըներ, բաց ի յառաջ մեզմէ յիշուած Միանիի բարերարական կտակէն, որ չէ նման այլոց, այլ աւելի հիւրանոց կամ բնակարան մի : Խօսքերնիս չերկարելու համար՝ փութանք ըսել, թէ հարկ էր որ ի Ս. Յուլիան թաղի գտնուած Հայոց տանը մէջ ըլլար գոնէ ձեւացեալ մատուռ մի, ինչպէս շատեր կարծեն, և կամ ուրիշ տեղ Հայոց վանատուն մի կար : Եթէ նոյն թաղին մէջ կայր այգպիսի մատուռն, ինչպէս ինձ ալ հաւանական թուի, այլ հաւանականագոյն եւ՝ թէ փոքր ու անշուք շինութիւն մ'էր, որ երկիցս և երիցս ընդարձակուելով (ի 1494, 1510—20, 1689), տակաւին և այժմ փոքրիկ եկեղեցեակ մ'է, թէպէտ և չքնաղ գոհար մի. ուստի, ինչպէս յայլ քաղաքս իտալիոյ կու գտնենք, պէտք է երգձեցու-

ցանելով ամէն դիւան և յիշատակարան՝
 փնտռել և ի Վենետիկ մեծագոյն եկեղեցի մի
 և Հայ միաբանք: Մի կամ երկու նշոյլք միայն
 կու ծագեն ինձ՝ առհաւատչեայ այլոց. որոց
 փափաքելի գիւտին յաջողութիւնն մնայ քան
 զիս բաղդաւոր և քննասէր հետամտից: Մի
 ի նշուլիցս է՝ քանի մը խօսք Մաննինի տի
 Սգալա անունով մէկու մը կտակին, ի 1348,
 յունիս 26, Ռիալդոյի Ս. Յովհաննէս եկե-
 ղեցւոյ Օնեիպէն թաղերիցու գործոց (atti)
 մէջ, որ ուրիշ բարերարական տուրքերէ զատ
 կու պատուիրէ տալ Հոյ Եղբարց Սըբոյն Յով-
 հաննոս Մլխոյ՛ հինգ տուկատ, իրենց ապ-
 րուստի համար¹: Կային ուրեմն Հայ Եղ-
 բարք միաբանակեացք ի Վենետիկ Ժ՛ի դարու
 կիսէն ալ յառաջ. բայց ո՛ր էր այդ Ս. Յով-
 հաննու Մկրտչի անուան ու պաշտաման
 նուիրուած եկեղեցին. արդեօք իրենց համար
 յատուկ եկեղեցի մ՛ էր, ինչպէս կարծեմ,
 (որովհետեւ շատ սիրող են Հայք այն Սրբոյն),
 թէ լատին եկեղեցեաց մէկն, յորում թաղի
 գտնուէր և հոգետունն և եկեղեցի Հայոց.
 զայս ամենայն պիտի ցուցնեն անշուշտ ա-
 պագայ դիւանական գիւտք և յայտնութիւնք:

1. Ai Frati Armeni di S. Giov. Battista, Dti
 cinque per so viver.

— Ս. Յուլիանոսի թագին մէջ եղող Հայոց եկեղեցւոյն վրայ, որ գէթ յառաջ քան ըզկէս ԺԵ դարու, յամի 1434, կու յիշուի պաշտեալ և պատարագաք, և միշտ Ս. Խաչ կու կոչի և պաշտի մինչեւ ցայժմ, քիչ ետքը նորէն պիտի դառնանք խօսելու :

Յիշենք այս տեղ թէ յեկեղեցւոյ անանջատ է և հաւատացելոց յետին հանգստարանն . շենք ըսեր շինուածքի կցորդութեամբ, թէպէտ և յաճախ այնպէս ալ է, — այլ սեպհական հոգեւոր առընչութեամբ . վասն զի առանձին ազգային եկեղեցի մի ունենալ փաքաքողք՝ առանձին գերեզմանատուն ալ կ'ուզեն : Բազումք ի Հայոց՝ Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ վերջին շինութենէն ետքը՝ հօն ալ թաղուած են, և կու վկայեն իրենց մահարձանք . շատք ալ ԺԷ - ԺԸ դարուց միջոց թաղուած են յայլեւայլ եկեղեցիս քաղաքին . ինչպէս յայտնի է թաղպետական եկեղեցեաց մահարանութեանց գրքերէն, տեղ տեղ ալ յարձանագրութեանց՝ որ դրուած են իրենց գերեզմանաց վրայ : Բայց աւելի առաջին դարուց մէջ, երբ Հայք աւելի պնդութեամբ կու պահէին իրենց ազգային ծէսերը, հարկ էր որ առանձին գերեզմանատուն մ'ալ ունենային . և էր ի Սուրբ Գէորգ կղզւոյ, քաղաքին մօտ : Մեծ վիճի մը առթով՝ զոր ունեցեր

են Հայք՝ Սրբոյն Քէորգեայ Բենեդիկտեան մենաստանին կրօնաւորաց հետ, յամի իբր 1675, կու պնդէին մերքն՝ թէ չորս հարիւր տարուընէ ի վեր շնորհուած էր իրենց հօն ազգային հանգստարան մը ունենալու իրաւունք. և անժխտելի գրաւոր յիշատակ մի, որոյ վրայ քիչ ետքը պիտի խօսինք, կու վկայէ 1343 թուականին՝ որ ի հնուց հօն էր Հայոց գերեզմանատունը :

Ո՛ւր են ապա քարինքն և արձանք՝ որ իրապէս վկայեն այս կարծեաց ստուգութեան :— Հարկ է խնդրել զանոնք կամ ի հիմունս գեղեցիկ Զանգակատան Ս. Քէորգայ, զորով կու շրջապատէին գերեզմանքն ու բակն ու ջրհորն՝ որ Հայոց անուամբ կու կոչուէին, և որ անցեալ (ԺԸ) դարուն կործանելով, ջարդեց խորտակեց քարինքը, ու նոր զանգակատան հիմնարկութեան ծառայեցուց, միայն քանի մը քարինք գերծան, ոչ շատ հինք, այլ ԺԶ-ԺԸ դարուց, որոց վրայի արձանագրերը ընդօրինակեցին Հարք Ուխտիս. երբ սովոր էին Հայք՝ Վենետկոյ զանազան եկեղեցեաց մէջ թաղուիլ. և այն սակաւաթիւ մնացած մահարձանք եւս՝ առաջնոց բաղդը կամ կորուստը ժառանգեցին, Սրբոյն Քէորգայ եկեղեցւոյն սալայատակին նորոգմանը ատեն : Ասանկով Հայոց կենդանու-

Թեան կամ մեռելութեան հետքն ալ չմնաց ի կղզւոջն, բաց ի վերը յիշատակուած քանի մի արձանագրութիւններէն : Մաղթելով վայրիկ մի հանգիստ՝ հանգուցելոցն ի վաղուց, դառնանք միւսանգամ առ կենդանիս :

* * *

Վենիտիկ եկող յանուանէ ծանօթ Հայոց մէջ, բաց ի յոյժ հնագունից՝ որոց վրաց խօսեցանք ի սկիզբն այս մեր գրուածոյս, առաջին կու յիշուի Մանուէլ դեսպան Սմբատայ Թագաւորի ի վերջ կոյս երեքտասանհարորդ դարու (1297-8), որ բաց յայլոց իրաց եկեր էր և ի խնդիր դիպակաց, ինչպէս յառաջագոյն ալ ըսինք : Իրմէ յառաջ, ինչպէս ետքն ալ եկողաց շատերուն անուանք չեն յիշատակուիր. և զորս զանց կ'ընենք մէջ բերել, ինչպէս ի դիմաց դքսին անոնց շնորհուած պարգեւներն այլ զոր դեսպանաց ձեռքով կու զրկէին առ Թագաւորս Հայոց :

Ի սկիզբն չորեքտասաներորդ դարու (1302, սեպտեմբեր. 23) թոյլ կու տայ ծերակոյտն՝ վենետիկեան նաւերով քանի մի վաճառակաւնաց՝ գալ այսր. ասոնց մէջ կու յիշուին Լեօն, Սիֆն և Գեորգ հայ : — 1331 թուականին կու յիշուի Հեթում անունով յանցաւոր

մի ի Վենետիկ, որոյ շնորհուեցաւ ազա-
տութիւն ի դատէ. այլ թէ ինչ յանցանքի
համար, պարտաւորուած էր, յայտնի չէ :—
Նոյն միջոցներուն տեսանք, ինչպէս ի վեր
անդր, զԱստ Գուսմաշ թարգման և կա-
րաւանապետ մի ի Վենետիկ : Անկէ ետքն է
թագաւորազանց և թագաւորականաց ոմանց
գալուստն ի Վենետիկ. ինչպէս Լիւզինեան
Պեմանդի, որ և մեռած (1364) կ'ըսուի հօս.
— քսան տարի անցնելէն ետքը՝ իր եղ-
բօրն՝ Լեւոնի՝ թագէն զրկուած և ի խնդիր
թագի՝ ստուերակերպ անցքն ընդ Վենետիկ
(1383) :

Այս վերջին Լեւոնի Վենետիկ եկած տա-
րին՝ հօն կու բնակէր Եղբայր Օգոստինոս ոմն
էրզիրումցի հայ դոմինիկեան կրօնաւոր, յա-
ռաջն Աւետիք կոչուած. ուր և կ'ընդօրինա-
կէր զՆախագրութիւնս հայերէն Ս. Գրոց,
աւելցընելով յիւրմէ պէսպէս կրօնական բանս
արձակ և ոտանաւոր, և որոյ զըչագիրն
ի ձեռուընիս է : Աս գրուածքին մէջ նշանա-
կութեան արժանաւոր կէտ մի և կարեւոր
մեր առաջարկութեան այն է, որ կ'ըսէ թէ
գրած կամ աւարտած է զայն ի 29 փետր.
նահանջ ամի ի Վընէտայ եկեղեցին : Ո՞ր եկե-
ղեցի է՝ զոր կ'ուզէ ակնարկել զրիչն. եթէ
զմի ի լատին եկեղեցեաց, առանց տարակու-

սելու՝ նուիրական տաճար Սրբոյն Մարկոսին է. սակայն Հայոց մէջ այնքան հռչակուած էր անոր անունն (San Marco), որ եթէ գրիչն զայն ակնարկել ուզէր՝ յանուանէ այլ կու գրէր. ուստի պատշաճ թուի կարծել՝ թէ կամ ի վեր անդր՝ (1348/ին) յիշուած եկեղեցին կ'իմանար, ուր Հայ Եղբարք կու բնակէին, - մանաւանդ զի ինքն ալ կրօնաւոր էր և դոմինիկեան, և կիսով դարու յառաջ հաստատուած էր Սրբոյն Դոմինիկոսի կանոններով Հայոց Ունիթորաց միաբանութիւն մի, և տարադէպ չէ կարծել թէ անոնցմէ ոմանք կանխած եկած ըլլան նա և ի քաղաքս, ինչպէս այլք ալ արդէն անցել էին ի Կաֆա. և կամ պէտք է համարել զեկեղեցի Ս. Խաչի, եթէ այս անուամբ ալ կոչուած և թէ ոչ, այն որ մերձ է Հոգետան և փողոցի Հայոց, ի Թաղերիցութեան Ս. Յուլիանոսի, առ որ միւսանգամ դառնանք և կնքենք խօսքերնիս :

* * *

Սրբոյն Յովհաննու Հայ Եղբարց յիշատակութենէն քանի մի տարի յառաջ (1344, հոկտ. 2) Ս. Յուլիանոս եկեղեցւոյ Յակոբ Մարքէզինի քահանայի ձեռքով գրուած կտակ

մի կայ Հայ տան (Ca' Armena) մէջ բնակող
կնոջ մի, Armina կոչուած, և Մարիամ անու-
նով. և որ ինքզինքը կու կոչէ ի կտակին
Massaria domus Armenorum, որ ոչ թուի
ինձ սոսկ աղախին, որպիսի նշանակութիւն
ունի արդի գաւառական լեզուի մէջ այդ mas-
sera բառն, այլ իբրեւ տանտեսուչ (massaja
կամ aja) տանն Հայոց. և այս առաջին ան-
գամն է, գէթ ինձ ծանօթ յիշատակագրաց
մէջ, Հայոց տան յիշատակութիւնն Միանիի
կտակէն ետքը Վասնզի հայ ազգայնոց դեռ
առաջին և միակ հին կտակն է՝ զոր յաջողեր
ենք գտնել ի դիւանս Նօտարաց. բայց բա-
ւական նշան մ' է թէ անկէ յառաջ ու ետքն
այլ գրուած պէտք էին ըլլալ այդպիսի վաւե-
րականք, և որոց գիւտն փափաքելի է. զի
թէպէտ կտակք են և մահու յիշատակաւ առ-
թեալ, այլ կըրնան ընծայել մեզ շատ կա-
րեւոր և անտխուր տեղեկութիւն. և այս՝ որոյ
խօսքը կ'ընենք, լստ բազում գլխոց պա-
տուական է և հմտացուցիչ : Կտակողն Մա-
րիամ՝ ազգէն զատ չի յիշեր ոչ զծնողս և ոչ
զազգականս. և ըրած մանրմունք մէկուն կամ
մէկալին թողած դրամք կու գումարուին հա-
րիւր տուկատ և երկու Քիորին, անշուշտ ոսկի
դրամով, որով կրնայ ենթադրուիլ՝ թէ հասա-
րակ աղախնէ մի բարձր վիճակ ունէր, և աւել

լի բարեկեցիկ: Կու գրադի եղեր ի դարման տեսակ տեսակ հուռուց, և այն միջոցով կու հայթհայթէր անշուշտ իրեն պարէնը և կենաց դիւրութիւն: Իր կտակին առթիւ թողած կարեւոր գիտելին՝ Հայոց ասն մէջ և թերեւս անկէ դուրս բնակողաց ութ կամ տասն ազգայնոց անուանք են. արք, կանայք և Եղբարք և յորոց իրեն կտակակատար կու սահմանէ, և են. Եղբայր Միւսիւ Հայ. — Տէկն Բարթոլոմէի հայազգի (Domina Bartholomia Armina), և որոյ Ֆլորին մի յիշատակ կու թողու. իսկ առաջնոյն՝ երկու Ֆլորին և սեաւ պատմուճան մի. — Յուրթ կտակակատարին՝ չորս տուկատ և արդէն իր քով եղած գրաւականը. — նօտարին՝ Ֆլորին մի: Կու յիշէ ուրիշ հայ Եղբարք, Գուլիւմ (Vielmo) և Եղբիւլ, չի նշանակելով անոնց բնակութիւնն ի տան Հայոց, և կու թողու առաջնոյն չորս Ֆլ., իսկ միւսոյն երկու: Ի կանանց՝ բաց ի Բարթոլոմէի, զոր յիշեցինք, կ'անուանէ զԶուրիւ, որ Հայոց Սիսուանեսայց մէջ յաճախեալ անուն մ'էր ի ժամանակին, մանաւանդ առ ազնուականս. և բնակութիւն սորա էր ի Հայ տան. որուն կու կտակէ իր կրկնոցը և սպիտակ պատմուճանը (mantello, tunica alba) և տուկատ մի դրամ: Նոյնպէս ի Հայտան բնակող Գուլիւ կնոջ մի կու

Թողու իր զգեստները (i suoi panni) և տասնուվեց փոքր դրամ (soldi): Յիշենք անցողաբար, որ այս ատեններու կտակաց մէջ յաճախ կու տեսնուի բառդ Գուլէ, և կարծեմ թէ սարու-ի-իւնայտ կու նշանակէ: Յրանչիսկա (Francisca) հայ կնոջ մ'ալ կու թողու Ֆլորին մի. սա չէր ի բնակչաց Հայտան, այլ ի Ս. Վլաս (Sancti Blasii), ոչ զիտեմ յաշխարհական տան թէ ի մենաստանի:

Ամէն բանէ առաջ իբր բարի քրիստոնեայ՝ իր ընչից տասանորդը կու տայ (In primis omnium rectam dimitto decimam). և վերոյգրեալ քահանայից և Հայ Եղբարց Թողածէն զատ, կու կտակէ Ս. Յուլիանոս եկեղեցւոյ քահանային՝ երկու տուկատ վասն մատուցման պատարագաց, նոյնպէս Սրբոյն Մարկոսի քահանային երկու տուկատ. տուկատ մ'ալ կուսանաց Սրբոյն Զաքարիայ, որ Բիւզանդիոնի հայ կայսեր մի գանձով կառուցուած եկեղեցի է, ու վերջին դարուց մէջ դեռ եւս կային հօն և հայազգի կուսանք, և թերեւս կտակող Մարիամայ ժամանակն ալ: Հայոց տանն այլ՝ ուր կու բնակէր, կու թողու ութ Ֆլորին, որպէս զի պէտք եղած նորոգութիւնն ընեն, որով կ'երեւնայ կարօտ ըլլալն, և անշուշտ Միանեայ տուրքն չէր բաւեր ծախքը գոցելու: Զի մոռնար Մարիամ և այլ

ազգային տուներն, եկեղեցիք և վանորայք որ յայլեւայլ քաղաքս Իտալիոյ, բարեպաշտութեան հետ անշէջ պահելով նա և զոգին ազգային. և կու կտակէ Հայոց տանց որ ի Պոլսնիա, Բերուճիա, Սիենա և Գենուա՝ երկու երկու տուկատ կամ ֆլ., իսկ հոգեւ տանն որ ի Չիվիդավեզզիա (Urbe veteris) մէկ տուկատ :

Իրմէ բարերարելոց մէջ նշանաւոր է Աբտեղիսիոսն Հայոց, ճոխամասն կտակաւ. ասոր կու թողու արդէն փոխ տուած երեսուն տուկատը, ու իրմէ առած գրաւականն, աւելցնելով ասոնց վրայ տասն ֆլորին եւս : Ափսոս որ յանուանէ չի յիշատակեր զնա. բայց լոկ Հայոց արքեպիսկոպոս կոչումն ալ նշանական է. և իրաւամբ ենթադրել կու տայ, թէ Վենետկոյ՝ կամ յաւէտ Իտալիոյ Հայք՝ եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս մի ունէին, և որոյ աթոռն էր այն քաղաքաց մէկուն մէջ՝ յորս Հայոց հոգետունք կամ վանորայք կու գտնուէին : Ուրիշ թէ ազգային և թէ օտար յիշատակարաններէ գիտեմք, թէ այն ատեններն թովմաս անունով հայ եպիսկոպոս մի կայր, որ Եպիսկոպոս Իդուլիոյ կու գրէ և կու կոչէ զանձն. կոչումն պանծալի, որով հաւանաբար կրնայ կարծուիլ թէ յիշեալ քաղաքաց մէջ, նա և ի

Հոովմ գտնուող գաղթական Հայոց վերադիտող մ'էր . իր ի Վենետիկ ըլլալուն վկայութիւն մի կայ . զի ասկէ մագաղաթ (գրուած կամ անգիր), կու զրկէր առ Կոստանդին կաթողիկոս (1374-81) : Վախճանած և թաղուած է Թովմաս ի Բերուճիա (1385), ինչպէս կու տեսնուի ի տապանագրէն ի Սուրբ Մատթէոս եկեղեցւոյ քաղաքին : Եւ որովհետեւ քառասունեւհինգ տարուան միջոց կայ ընդ մահ Թովմայի և Մարեմայ, մարթ է կարծել թէ ուրիշ մ' ըլլայ ասոր յիշած եպիսկոպոսն, թերեւս նախորդն Թովմայի . մանաւանդ զի յայնմ դարու յաճախ կու հանդիպէին այցելութիւնք եպիսկոպոսաց Հայոց ի Հոովմ, ի Պոլոնիա, ի Փլորենտիա և ի Վենետիկ . և կտակիս գրուելուն ժամանակ եպիսկոպոսին ի Վենետիկ գտնուելուն նշանակ մ'այլ՝ ոչ միայն փոխառութիւնն և գրաւական տալն է, այլ և կտակողին կողմանէ ձգուած ուրիշ պարգեւ մի եւս, երեք սիրամարգ . ինչպէս և մէկմէկ սիրամարգ . Յակօր քահանայի, և Սրբոյն Մարկոսի եկեղեցւոյ պահապան Փրանկիսկոս քահանայի . ուրիշ մ'այլ իր հոգւոյն . որպէս զի մնացած հաւեղէններով զոր կու թողուր, հոգեհաց ուրախութիւն մի՛ ընեն . (de omnibus meis galinis fiat unam charitas) իր մահուան օրը :

Տասն տուկատ ալ կու սահմանէ, որպէս զի այն գումարով ողորմութիւն ընեն ի նպաստ հոգւոյն, (volo fiet unam charitatem), կտակակատարաց որոշմանն համեմատ, որոց և կու յանձնէ իր ամէն շարժուն և անշարժ ընչից մնացածը բաշխել վասն իր հոգւոյն. ասով կ'իմացուի թէ ըսա մարմնոյ ժառանգ շունենալուն՝ կու ժառանգեցընէր իր հոգին :

Սակայն հարկ էր մարմնոյն համար այլ հանգստարան մի ցուցընել. զոր և կու նշանակէ ի կտակին, և անով կու հաստատէր մեր յառաջագոյն ըսածը, թէ երեքտասաներորդ դարէն ի վեր Սրբոյն Գէորգայ կղզւոյն մէջ էր Հայոց հանգստարանն, ուր և ինքն Մարիամ ուզեց թաղուիլ. ու տեղւոյն վանականաց երկու տուկատ պատարազիք թողլէն զատ, կու կտակէր մեծ կրկնաշահ մի (doppiere) ի պատիւ Սրբութեան որբոց մոմեղէն վառելու, և ուրիշ մ' այլ Սրբոյն Յուլիանու եկեղեցւոյն : Ճրագարանաց այս ետքի յիշատակք, ի Ս. Գէորգ թաղումն, լատին այլեւայլ եկեղեցեաց պտտարագիք, երկբայելի կ' ընեն Հայոց տան մէջ մատուռն կամ պատարագատեղի մի ըլլալը. բայց հաւանական յոյժ՝ մանաւանդ թէ անժխտելի՝ որ կային հայ եպիսկոպոս մի և հայազգի Եղբարք Ս. Յովհաննու :

Պուլցէ քահանայք էին և յիշեալքն ի կտակին՝ Պուլիելմ և Եղեկիէլ Եղբարք, ուր էր և իրենց բնակութիւնն : Եւ թէպէտ յայտնի է յազգային յիշատակարանաց որ, այս կտակէն գրեթէ հարիւր տարի ետքը (1434) պատարագ կու մատչէր ի տան Հայոց, բայց չենք կրնար որոշ բան մի գրուցել թէ պատարագի մատուցման տեղին արդեօք ի յատակի տանն էր, թէ ուրիշ սենեկի մի մէջ ի ստորին յարկի . և տեղւոյն անձկութեան պատճառաւ կարելի չէր թաղել հօն զմեռեալս, որպէս սովոր էին ընել ի ժամանակին՝ յայլ եկեղեցիս քաղաքին, ինչպէս նա և ի Ս. Խաչ՝ յետ նորաշինութեանն : Թող որ յառաջ քան զհաստատութիւն տանն Հայոց ի Միանեայ, յաւուրս ծերունի Հայոյն և յառաջ իսկ քան զնա՝ եղեր են ազգայինք մեր ի Վենետիկ . և փափաքելի է գիւտ վճռոյ ծերակուտին կամ եպիսկոպոսին Վենետկոյ, որով կու շնորհուէր Հայոց գերեզմանատեղի ի Ս. Քէորգ . ուր ընդ համազգեացն ցանկացաւ ննջել զանհրաժարելի քունն՝ և աղուաբարոյ Մարիամս այս, ընդ կանխեալսն անյայտս և ընդ հետեւեալսն՝ յասպնջական և ի հիւրամեծար յայսմ քաղաքի, որ ի գիրկս աղուտ հողոյն ամփոփեալ շտեմարանէ ոչ սակաւ նշխարս հայութեան . յորոց հա-

զարհն աւելի անուանց հանդիպեր եմք եկեղեցեաց մահացուցակ օրագրութեանց մէջ, թէ ի բուն քաղաքին, և թէ ի կղզիս և ի մերձակայ ափունս. որոց ամենեցուն մտղթեմք հանդիստ, ի խաղաղաւէտ ժողովարանն հասարակաց, յաշխարհն իրական և յանփոփոխելի :



ՀԱՅ — ՎԵՆԵՏ



Բ. ՅԵՂԱՆԱԿ

ՀԱՅԻ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ԺԵ ԵՒ ԺԶ ԴԱՐՍ

ՀԱՅ — ՎԵՆԵՏ

Բ. ՅԵՂԱՆԱԿ

ՀԱՅՔ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ԺԵ ԵՒ ԺԶ ԴԱՐՍ

Ա.

Ա. ԳԻՐԲ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՑ ՎԵՆԵՏԿՈՑ ՑԵՐՈՒՔԵԱՆ. — Բ. ՆԱԻԱՐԿՈՂ ԵՒ ՆԱԻԱՏԵՐ ՀԱՅՔ. — ՀԱՅՔ ՂՐԻՄՈՒ. — Գ. ԽՆԴԻՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԿՐԵՏԷ :



ՎԵՆԵՏԿՈՑ անցեալ Հասարակապետութեան անսպառ Դիւանաց մէջ գլխաւոր և փառաւոր հաւաքմանց մէկն են 30 մեծ հատոր Յէշապարտի (Memoriali), այլեւայլ ազգաց և պետութեանց հետ յարաբերութեանց, դաշնակցութեանց, և պէսպէս խնդրոց և կարգաւորութեանց՝ անոնց և իրեն նկատմամբ : Շատ ցանկալի և խնդալի է այն ազգայնոց՝ որոց նախնիքն ունեցեր են այդպիսի հաղորդակցութիւններ՝ փնտռել անոնց մէջ և գրտ.

նել իրենց հայրենեաց յիշատակները ժԲ դարէն սկսեալ : Այսպիսի բաղդի և խնդու-
թեան հաղորդ են և մեր ազգայինք . և
արդէն տեսանք ժԳ և ժԴ դարուց մէջ
Հայոց և Վենետաց յարընչութիւնները , զոր
և Ա Յեղանակ անուանեցինք՝ ըստ կարգի
ժամանակին : Շատ աւելի ծանօթութիւններ
պիտի ունենայինք , եթէ դժբաղդաբար այդ
պատուական հատորոց հնագոյնքն՝ 12 կամ
13՝ կրակի ճարակ եղած չըլլային , մանաւանդ
որ անոնց մէջ պիտի գտուէին յիշատակք մեր
Ռուբինեանց Հարստութեան , որոց ոմանց՝
պարզ ցանկի կամ վերնագրի պէս՝ տողաչափ
ակնարկութիւն մի մնայ . որ և կերպով մի
կորսուածին յայտարար ըլլալով միշտ պա-
տուական է և գիւտ մի համարելի : Մեծագոյն
դժբաղդութիւնն այն է՝ երբ յիշատակաց
նշան մ'այլ չերեւիր : Այդ հատորներուն ե-
րեսաց վերնագիրք՝ զանազան պետութեանց
անունները կու կրեն , որոց վերաբերեալքն
այլ նշանակուած են նոյն երեսաց մէջ . այդ
վերնագրաց մէկն ալ է Armenia :

Ի՛նչ եռանդեամբ և յօժարութեամբ կու
դարձընէ Հայ բանասէրն՝ այն մագաղաթները
և թուղթերը , և կու հետազօտէ իր նախ-
նեաց (գոնէ մէկ ցեղին կամ իշխանութեան)
յիշատակները , աւելորդ է բացատրել . բայց

չեմ գիտեր՝ ուրախալի՞ն աւելի է՝ եթէ
 տխրալին, երբ հետզհետէ շրջելով թուղ-
 թերը, կու տեսնես դեռ քու ազգանունդ ի
 վերնագրին, բայց ներքեւը տեղեկութիւնք
 կու նուագին, իբր հատ ու կտոր կու նշմա-
 րուին... կարծես թէ յիշատակքն ժամանա-
 կին ալեաց վրայ շուտ սահող նաւու մէջ ծած-
 կուած՝ երթալով կու հեռանան : Քանի մի
 թուղթ ալ շրջէ, վերը՝ միայն քու հայրենեացդ
 անունն կայ, բայց թղթին երեսն անգիր
 անգիծ դատարկ մնայ : Շրջէ՛ քանի մի թուղթ
 այլ, և ոչ վերնագիր կ'երեւի. աւանդ, Arme-
 nia անունն խափանուեր է... նաւն բոլորովին
 հեռացեր ծածկուեր է հորիզոնէն անդին :...
 Դադրեր են այն Ադրիական ծովածոցէն և
 Փոքր Ասիոյ հարաւային արեւելեան քեզի ծա-
 նօթ ծովածոցէն՝ իրարու դիմող ողջունարեր
 և արգասարեր նուերն. մանաւանդ թէ դեռ
 այն կողմէն երբեմն կու գան քանի մի նաւք,
 բայց անոնց դիմաւորող չկայ. ոչ եւս ձեռն
 ի ձեռն Հայք և Վենետք :

Պատմութիւն կամ դէպք ազգաց՝ շատ
 զարմանալի և խրատելի օրինակներ կամ տե-
 սարաններ ցուցած են և կու ցուցընեն, ինչ-
 պէս յիշեցինք ի սկզբան. այն ցուցմաց մէջ
 զարմանալի երեւոյթ մ'ալ էր՝ ԺԳԺԳ դարուց
 միջոց յիշեալ Փոքր Ասիոյ ծովեզերքը կենդա-

նացընող և արեւմտեան ազգաց հետ՝ մանաւանդ իտալացւոց և անլի եւս Վենետաց հետ՝ հազորդակից ազգն և պետութիւնն, որ իբրեւ համազգային քերդողակտն վիպասանութեան մէջ առանձնակ կամ մասնական գրուազ մի է միջինդարեան պատմութեան. իսկ բուն վիպասանութիւն՝ երկարատեւ (զի շրոնք մըշտատեւ) պետութիւնքն են. որոց մէջ իբրեւ զարմանալի երկար գրուազ մ'այլ էր Վենետիկեան հազարամեայ հասարակապետութիւնն։ — Բայց ո՞ւր է հիմայ և նա։ — Չորս դար յետոյ քան զդիպուած իր հայ վաճառակցին՝ ինքն ալ դազբեցաւ. քաղաքականօրէն ինքն ալ թաղուած է իր մշտաշարժ ոսկէկոհակ ծովածոցին մէջ... Ս. Մարկոսի գոռոզաձայն առիւծու մոնչիւնն եւս այլ չի լսուիր։

Սակայն միայն իշխանութեամբ և հրամանատուութեամբ չի վերջանար ազգի միանուն և փառք. Վենետիկ փառաւոր կեանք մի ունեցաւ, թողուց և փառաւոր յիշատակ. թող իր հին դաշնակցին կեանքն և յիշատակն այլ չի մնայ անփառունակ։ — Եթէ այն միջինդարեան Հայ-Վենետաց յիշատակաց նաւն ծածկուած է, եթէ և խորտակուած, դեռ խորտակեալ նաւու թափառական բեկորներ կ'երեւին ալեաց վրայ և ի յետին դարս. դարձեալ ըստ ընթացից

ժամանակի՝ կրրնայ շարունակ ըսուիլ, թէ ոչ Վենետաց երեւոյթն ի Հայս, այլ Հայոց երեւոյթն և բնակութիւնն ի Վենետիկ: Այս երեւոյթս արդարեւ նուազ է իբրեւ երկու դար (ԺԵ, ԺԶ), յորում օտարոտի և անհաստատ տիրապետութեանց բռնաբարութեամբ կու տատանէր մեր և մեր դրացի ազգաց վիճակն. իսկ երբ աւելի կանոնաւոր և զօրաւոր տէրութիւնք հաստատուեցան յարեւմտեան Ասիա, մերազգիք այլ սկսան դարձեալ յաճախել ի Վենետիկ, և նոր օրինակ վաճառակցութիւն մի հաստատել. և ասով նոր Յեղանակ մ'այլ սկսաւ Հայ-Վենետաց, զոր Գ. կ'անուանեմք. իսկ ասոր և առաջնոյն միջոցն՝ Բ, որ է այն կցկտուր յարաբերութեանց կամ երեւութից Հայոց ընդ Վենետա, ի վերջոյ ԺԴ դարու մինչեւ ի վերջկոյս ԺԶ դարու: Ահա այս Բ Յեղանակիս միջոց հանդիպած քանի մի երեւոյթները կ'ուզեմ յայտնել յառաջիկայս, որոց արժէքը կրրնան դատել ընթերցողք, թերեւս և յարգել մէկ քանին:

Ա. Արդէն յիշեցինք մէկ երկու դէպք կամ Հայ անձինք ի Վենետիկ, յետ դադրելու Ռուբինեանց դաշնակցութեան, ԺԴ դարուն վերջերը. նոյն դարուն ետքի տարիներում (1395) յայտնուած է ոմն Անտոն օրդի Բարդէ

(de Baseo կամ Baseis), որ կարճ կտակ մի ըրած է՝ 6 փերր. 1394-5), յորում կ'իմացուի Հայ ըլլալն, De Armenia), այլ գաւառն կամ քաղաքն՝ ոչ. արուեստիւ ալ՝ Նուասարի (Marinarius). Ի Վենետիկ բնակութեան տեղն է Ս. Մարտիալէս թաղն, որոյ քահանայից մէկն է կտակը գրող նօտարն (Joh. Campio). Իսկ կինն Մարլեա դուստր Թեոդորէ ծննդեամբ Ի Դուրացցոյ (Durazzo) Ռումելիոյ. ասոր կու թողու Անտոն անոր բերած օժիտը, երեք Աբոյ կրօնից, որոց արժէքը յիշած եմք (տ. երես 60):

Չարմանք չէ, մանաւանդ թէ բնական իմն է, որ Ի Վենետիկ՝ այն դարուց նաւարկութեան առաջին քաղաքում բնակող Հայ մի՛ հետեւի անոր ամենէն նշանաւոր արուեստին. մեծ կամ փոքր նաւարկութեան: Նոյն դարու առջի կիսուն մէջ այլ յիշուին Հայ Նաւապետք, թէ՛ Ի Սել ծովու և թէ Իտալիոյ կողմերու ջրոց մէջ. բայց աւելի կու ծանօթանան Պ. Յեղանակին մէջ, թէ՛ նաւապետ և թէ նաւատէր Հայք, և թէ գործաւորք Վենետիոյ հռչակաւոր Նաւարանին: Այս տեղուոյ թաղական եկեղեցւոյն (Ս. Պետրոս) դիւանաց մէջ՝ ԺԶ դարուն վերջեր և ԺԷին սկիզբները կու յիշուին Եղեմ Հայու մի որդիք, գրեթէ ամէնքն ալ (Գեորգ, Յով-

հան, Մլերտէ, Նէկողո) բանւորք կամ հիւսունք (Marangon) ի Նաւարանին. իսկ մէկն այլ (Պեդրո) Նաւապետ (Capitan), որ ի Ռա- կուզա առեր է կին Ֆրանչեսկինա անուամբ: Ասոնցմէ առաջ և ժամանակակից է՝ յատուկ մականուամբ Հայ կոչուած Անտոն, և իր որդին և թոռն, որ դար մի կու յիշուին նաւարանի կամ նաւական գործոց մէջ, և մեծ ճարտարութեան յիշատակներ թողած է, զոր թողումք ի կարգի ժամանակին ծանուցանել, որպէս և ուրիշ նաւապետներ ԺՌ. դարուն կիսուն, Capitan կոչուածք. (Մլերտէ Ռոսարոս † յամի 1753, Պեդրոս Բալասան, Յակոբ Ալեան), և այլն. ետքինս կ'անուանի երբեմն Կալերո նաւու գլխաւոր, Capo di Galera, երբեմն Ռմբաձիգ նաւու գլխաւոր, Capitano Bombardier :

Այլ այս մեր հիմայ քննելի Բ Յեղանակի մէջ Հայոց նաւարկութեան կամ ծովային երթեւեկութեան գլխաւոր տեղ մ'այլ պէտք էր ըլլալ Սեւ ծովու նշանաւոր թերակղզոյն քաջանշան քաղաքն Կաֆա, որոյ Հայ գաղթականութեան պատմութիւնն արդէն հրատարակուեցաւ (1), որք և աւելի ձեռնովայի

1. Պատմութիւն գաղթականութեան Ղրիմու Հայոց, դրեաց Հ. Գրորովսէ վ. Գուչնէրեան. վէնեաիկ, Ս. Ղազար, 1895:

Հետ յարարերութիւն ունեցեր են՝ քան Վենետկոյ : Բայց մեր նախայիշեալ Բարողի որդի Անտոնի կտակագրած տարին, կաֆացի Յովհաննէս Հայ մ' ալ ի Վենետիկ՝ նօտարական գրուածով (6 յունիսի, 1395) իր Մաքսիմ անուամբ կինը իրեն փոխանորդ կամ գործակալ հաստատած է, որ կարող ըլլայ պահանջելու իր առնելիքները՝ որ և է անձէ կամ տեղէ, և գլխաւորապէս զինավառութեան պաշտօնարանէն կամ Սենեկէն, (Camera Armamenti : Յովհաննէս՝ ի Ս. Առաքելոց եկեղեցւոյն թաղը բնակէր է. որոյ աւագերէցն և քահանայք և կղերիկոս մ' այլ իրբու վկայք ձեռք դրած են այս գրուածիս. որոյ իմաստէն գուշակուի որ Յովհաննէս պիտի մեկնէր ի Վենետկոյ, հաւանօրէն վաճառականութեան համար, գուցէ և ինքն իսկ նաևու վրայ իշխանութիւն կամ պաշտօն մ' ունէր՝ որովհետեւ իրեն պարտական Սենեակն՝ կրնայ նշանակել և նաևեր զինելու և պատրաստելու տեղ : Յայտ է որ Յովհան սոսկ եկող գացող վաճառական մի չէր, այլ հաստատ բնակող ի Վենետիկ, ինչպէս կ'ըսէ (habitator Venetiis), որոյ յայտնագոյն եւս նշանն է (ինչպէս և նախագրեալ Անտոնին) կին ունենալն. և զայն իրեն գործակալ կամ փոխանորդ դնելն կու ցուցընէ՝ որ նա այլ ծանօթ էր ի քաղաքին :

Այս երկու անձանց այլ (Յովհան և Անտոն) կանամբի ըլլալն՝ աւելի կարեւոր յայտնութիւն մի է, ժ՛ր դարու մէջ ի վենետիկ Հայ ընտանեաց կամ տանուտիրաց գտնուելուն, թէ և ասոնց կանայքն հայազգի չըլլան. սակայն եթէ անոնք ոչ անհաւանական չէ որ կային և Հայ կանայք արամբիք կամ ամուրիք, ինչպէս այն Հայոց տան հոգացող և կտակող Մարիամն՝ նոյն դարուն կիսէն այլ առաջ, (եր. 157): Այս բանս ոչ միայն աւելի յայտնի կ'ըլլար, այլ թերեւս շատ ազգայինք մեր՝ և անոնց զաւակքն և վիճակն կու յայտնուէին, եթէ այն ժամանակներ այլ սովորութիւն ըլլար եկեղեցական և քաղաքական դիւանաց մէջ՝ հանդիպած օրին նշանակել պոսկները, ծնունդները և մահերը, կամ թէ կորսուած չըլլային (եթէ եղած են) դիւանքն, ինչպէս որ հիմայ թէ քաղքիս (վենետկոյ) ամենայն թաղական եկեղեցեաց մէջկան և կու պահուին այսպիսի դիւանք. վենետկոյ մէջ ժ՛Ձ դարէն հին կամ առաջ չեն գտուիր. իսկ այս դարուս կիսէն ետեւ շատ եկեղեցեաց դիւանաց մէջ նշանակուած են, որչափ որ ինձ ծանօթ են, և առաւելապէս մահէ Հայոց (Իբրեւ 1200), Մնունդք (800), Պսակք (250). այս ետքի վիճակէս գտած եմ նշանակուած 120 Հայ մարդ ընդ վենետուհիս կամ իտալացի

կանայս, հարիւրիւ շափ Հայ կանայս ընդ
Խտալացի արանց, 40 զոյգ այր և կին Հայ
ամուսինք: Առաջին պսակ և ծնունդ Հայու
(գտածս) է ԺՁ դարու կիսում՝ (1569), այլ
անտարակոյս է անկէ առաջ այլ ըլլալն:

Բ. ԺԵ դարուն սկիզբները (1414) նոր և
կարեւոր խնդիր մի, թերեւս և դէպք, եղած
է Հայոց ընդ Վենետաց յարակցութեան, թէ
և յայտնի չէ խնդրոյն կամ գործոյն ինչպէս
վճարիլն: Շատոնց Վենետկոյ քաղաքացի հա-
մարուած Հայ մի, որ կամ ազնուականու-
թեամբ կամ հարստութեամբ նշանաւոր եղած
պիտի ըլլայ, հաւանօրէն Աբրահամ Անդերան
կոչուած (Abraynus Anteron գրուած լա-
տինարէն), որ երբեմն ի Տրապիզոն Վենե-
տաց ամրոցի մէջ է բնակեր, (in castro no-
stro Trapesunde), տէրութեան Մերակուաին
խնդիր կու մատուցանէ (յայտ է թէ գրով,
բայց առաջուց խօսած և հաւանութիւն առած
ըլլալով), որ Հայոց գաղթականութիւն մի
հաստատէ՝ այն ատեն Վենետաց իշխանու-
թեան տակ եղած կրետէ և Նեկրպոնա
(Էյրիպօզ) կղզեաց մէջ. աւելի քան 80 Հայ
ընտանիք Տրապիզոնի և Սերաստիոյ կողմե-
րէն յօժարեր են գալու այս ծովային կողմերը
և իրենց աւաջնորդին (Անտէրունի) բերնով
կու խնդրեն պաշտպանութիւն, գիւրութիւն և

մաքսի թեթեւութիւն : — Ծերակոյտն վերոյիշեալ տարւոյն փերրուարի 10 ին, կու քննէ խնդիրը, և միաբան կամօք 93 ժողովելոց և քուէից՝ հաւանութեան վճիռ կու տայ, խոստանալով ամեն դիւրութիւն ինչ որ տէրութեան ուրիշ հպատակաց կու տրուէր. և կու հրամայէ գրել այն կղզեաց կառավարչին, որ ըստ այսմ վճառի գործէ և կատարէ : Վճռոյն օրինակն կու պահուի ծերակուտին Դիւանաց մէջ. խնդրողին աղերսագիրն չկայ, կամ չէ յայտնուած. անյայտ է ինձ և կարեւորագոյն գիտելին. այսինքն, թէ կատարուած է գաղթականութիւնն. այնքան Հայ ընտանիք, ոմանք Պոնտոսի եզերքէն, ոմանք Փոքր Ասիոյ գրեթէ կենդրոնէն, թողլով իրենց տունը տեղը՝ եկե՛ր են ինչուան Եգէական ծովածոցի մէջ բոյն դնելու, և նոր կերպով վաճառականութեան պարապելու : Չէ անհաւանելի. նկատելով որ այն ատեն Տրապիզոն առանձին Յունաց կայսրութեան մի մայրաքաղաք էր, ուր կու յաճախէին Վենետք և Գենուացիք՝ հին դաշնակիցք Հայոց. Սոմանեանց տէրութիւնն այլ դեռ հաստատուած չէր Փոքր Ասիոյ ամեն կողմերում, և դեռ ծովու վրայ զօրութիւն չունէր. ընդ հակառակն, Վենետաց նաւային զօրութեան ամենէն յաջող ժամանակն էր.

ասոնց պաշտպանութեան ներքեւ կըրնային Հայք գալ, բնակել և վաճառակցել յիշեալ կղզեաց մէջ : Արդէն Հայք Կիլիկիոյ իրենց տէրութեան վերջի տարիներում սկսեր էին սփռիլ ինչուան ի Յունաստան և ի կղզիս ծովամիջոցի Փոքր Ասիոյ, և ոմանք ի Մետիւլինէ գալով՝ կու խնդրէին Հռոդոսի ասպետներէն և կ'ընդունէին Կով (Լանկոյ) կղզւոյ մէջ երկիր, եկեղեցի և մշակութեան եզներ, և այլն, յամի 1366 : Բայց արդեօք կու յիշէին, մանաւանդ յԵւբիա (Նեկրոպոնտ) եկողք կամ գալ փափագողքն՝ իրենց 1500 տարի առաջ աշխարհակալ Արտաշէս Թագաւորին այն կողմերը նուաճելը, և իրեն ալ հօն մահուամբ կամ սպանմամբ նուաճուիլը : — Եթէ այս ցամաքի դրացի երկայնաձև կղզւոյ մէջ Հայոց բնակութիւնն այնքան ծանօթ չէ, անտարակոյս է Կրետէի մէջ, որոյ ԺԳ դարուն սկիզբէն (1204) Վենետք տիրէին : Ապրոյեանց ազնուական ազգաբանութենէն՝ որ բաւական ծանօթ է ազգայնոց՝ յայտնի է, որ այն հռչակաւոր Ապրոյ Չէլէպին կարեւոր գործ մ'ունեցած է Օսմանեանց բանակին մէջ՝ Կրետէի երկար պաշարման և առման ատեն՝ ի ձեռաց Վենետաց (1669), և նոյն բանակին մէջ և դուրս զըտուող Հայերէն՝ հարիւրաւորներ բնակեցու-

ցեր է ի Գանտիա, եկեղեցի մ'այլ նորոգելով զարդարեր և Ս. Կարապետ անուանել տուած է: Բայց անկէց առաջ այլ այն տեղ Հայոց գտուելուն մեծ հաւաստիք է Գ. Աբրահամ կաթողիկոսին հօն ծնանիլն և այն ատեն երախայ ըլլալն: Այն պաշարման կամ պատերազմի տարիներուն մէջ էր, որ (յամի 1657), Խաչատուր կաթողիկոս Սսոյ՝ ըստ ժամանակագրի միոյ, « Առաջի Ֆրանչեսգոյ Մորոզինի՝ որ եղեւ դուքս Վենետկոյ, և Մարքէզին Վիլլայ՝ պատարագեց ի Կրետէ հանդիսապէս, և պարգեւեց Մարքէզի Վիլլային՝ զաջ Սրբոյն Նիկողայոսի ի Քառասնիցն » (Մանկանց Սերաստիոյ), և այլն:

Բ.

Ա. ՊԱՐՈՆ ԳՈՐԳ ԵՒ ՊՐ. ՅԱԿՈԲ ՀԱՅԻ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ (1434). — Բ. ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ԵՒ ԳՕՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐԻՔԱՑ ՋՕՐԱՆԱԼՆ ԵՒ ՀԱԿԱՌԱԿԵԼՆ. — Գ. ՄԻՐԱՑ ԿԱՄ ՄԻՐԱՔ ՀԱՑ ԴԵՍՊԱՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ. — Դ. ԿԻՊՐՈՑԻ ՀԱՅԻ :

Ա. Անտէրուների կամ Կրետեայ Հայ գաղթականութեան յիշատակէն 20 տարի վերջ, առաջին անգամ յիշատակ կ'ըլլայ ի Վենետիկ Տապրան՝ Հայոց որոն մէջ, կամ որպիսի և է պատարագելու տեղոյ : Այս բանս նշանակուած է լատինէ թարգմանուած հայերէն պատարագամատուցի մի մէջ և գրուած (յամի 1381) ի Բոլոնիա քաղաքի Իտալիոյ, այն տեղի Հայոց վանատան կամ հոգետան մէջ. գիրքն հիմայ Բարիզու մեծ գրատան մէջ կու պահուի. բայց ատեն մի կ'երեւի բերուած ի Վենետիկ. վասն զի վերջի թղթին վրայ գրեր է Քորէ կամ Քէորզ անուն մէկն՝ յամի 1434, անվարժ ձեռքով՝ բայց տիրաբար, իբրեւ այն ատեն ծանօթ և նշանաւոր անձ մի, ուրիշ պատուաւոր Հայազգի մ'այլ յիշելով. « ԲՆԼԴ և ՊՁԳ Հայոց (1434). « Ես Քորզս կու տամ Պարոն Յակոբի և

« իր որդւոյն՝ զայս Միսալս, որ է Պատարա, « գատետր. ով որ գայ ի Վենէժս, որ կա « մի պատարագ առնել, նա առնու և պա, տարագ առնէ ի Հայ տուն » . . . Երկու տող ալ կ'աւելցընէ կիսատ բառերով, որով կ'երեւի պահանջել որ զիրքն ապահով պահեն Պարոն Յակոբն ու իր որդին : — Ինչպէս Գորգի՝ այսպէս Յակոբայ այլ ո՛վ և ուտի գալն՝ յայտնի չէ (1). Կըրնայ կարծուիլ թէ Ղրիմու կողմէն ըլլայ, գոնէ ժամանակ մի ի Վենետիկ բնակելու կամք ունենալով. ուր, խօսքէն կ'երեւի, որ արդէն կու բնակէր Գորգ ի Տան Հայոց, և ուր երբեմն հանդիպէին և պատարագէին Հայ կարգաւորք : Իսկ պատարագատեղին կ'երեւի թէ սենեկի մէջ խորան կամ սեղան մի էր. և դեռ հաստատուն պատարագիչ կամ մատրանապետ քահանայ չկար. թողունք ուրեմն որ ժամանակն առաջ երթալով՝ նորէն յերեւան հանէ Հայոց եկեղեցւոյ խնդիրն ի Վենետիկ :

1. Թերեւս գիպուած ըլլայ, բայց ստոյգ է որ ԺՁ դարու մէջ նա և ցիէս Ժէին, Հայոց տան գլխաւոր բնակչաց և պահապանաց շատերն Գէորգ և Յակոբ կու չուին, և շատ հեղ յիշուին այլեւայլ գործերով՝ Գէորգ որդի Յակովբայ, Յակովբ որդի Գէորգայ, և Թուի թէ ոմանք նոյն ցեղէ են որդիէ որդի. ասոնցմէ երեք չորսն՝ հարիւր տարեկան մեռած նշանակուած են :

Բ. Հիմայ աչք մի տանք յարեւելս, ուր շատ մեծ քաղաքական փոփոխութիւններ կ'ըլլան, որոյ նմանք հազիւ երբէք հանդիպած են ի պատմութեան. և թէպէտ մեր նպատակէն դուրս է զանոնք քննել կամ յիշել, այլ որովհետեւ Վենետաց հետ այլ յարաբերութիւն ունին, ասոնցմով Հայոց հետ այլ եղած է. հարկ է գոնէ մէկ խօսքով միայն ներկայացընել Ասիոյ և Եւրոպիոյ կցորգութեան գեղեցիկ, զարմանալի և բաղդատահման կայուն ու անկայուն կապն ու միջոցը, Վոսփորի Մովագետն. որոյ արեւելքէն՝ յարեւմուտս անցնելով Օսմանեանք, ոչ միայն կոստանդնեան հազարամեայ կայսրութիւնը վերուցին, այլ և նոր տեսարան բացին պատմութեան և աշխարհավարութեան, ընդարձակելով զարեւելականութիւն և ամփոփելով զարեւմտականն: Այն ամենամեծ յեղափոխութեան ժամանակ, ամեն ազգէ և ամեն աշխարհէ մարդիկ գտնուէին հօն (ի կ. Պօլիս), ոչ այնքան քաղաքական գործոց և դաշնակցութեանց համար, որքան վաճառականութեան: Այս նկատմամբ՝ յայտ է որ ամենէն գործունեայք և շահավաստակք յԵւրոպացոց՝ էին ճենովացիք և Վենետք. (երկուքն ալ երբեմն զլիաւորք արեւմտեան վաճառակցաց Հայոց). առաջինքն՝ Յունաց

օգնական ըլլալով՝ անոնց ճգնաժամ պատե-
րազմին և կայսերական քաղաքին նուաճման
ատեն, չէին կրնար համարձակիլ յաղթող
սուլտանին առջեւ. իսկ երկրորդքն (Վենետք)
իրենց խորագէտ քաղաքավարութեամբ, մի-
անգամայն և հակառակութեամբ ընդ ճե-
նովացիս, աւելի համարձակ էին. որով՝ այն
մեծ և բազմազգի քաղաքին մէջ արեւելեան
ժողովրդոց պաշտպան կեցան. ասոնք էին
զատ ի Յունաց՝ Հայք և Հրեայք. յաղթող
նոր տէրութիւնն ալ հաւանեցաւ. և այսպէս
հեռու և օտար՝ այլ մեծ կենդրոնի մի վրայ՝
նոր կապ մի եղաւ Հայ-Վենետոց :

Ոչ ոք կարծեմ տարակուսի՝ որ արդէն
բաւական բազմութիւն մի Հայոց կար ի Կ.
Պօլիս, և թէպէտ նոր գաղթականներով
աւելի բազմացուց զանոնք սուլտանն, այլ
առաջնոց շատութեան վկայ է իրենց յա-
տուկ եպիսկոպոս ունենալն, որ կու յիշուի
ԺԴ դարուն սկիզբէն իսկ (1307) : Քանի որ
Վենետք շարունակեցին իրենց պայլերը (1),
նաւարկութիւնը և վաճառականութիւնը ի
նորափոխեալ հին քաղաքին, աներկբայ է և
Հայոց ոչ միայն իրենց հետ գործ տեսնելն,

1. Ասոնց ապարանքն՝ ինչուան հիմայ Պօլիսը կոչ-
մամբ յիշուի և լսուի ի Կ. Պօլիս :

այլ և անոնց նաւերով երթալ գալն ի վե-
նետիկ :

Այս մեծ յեղափոխութեան ատեն՝ թէ և
ոչ շատ նշանաւոր՝ այլ և ոչ աննշան կ'ըլլար
Հայոց ազգին համար իրենց բուն երկիրն,
և այն այլ նոր յարաբերութեանց և ծանօ-
թութեանց առիթ Հայ-Վենետաց : Մինչդեռ
Օսմանեանք ի ժԴ և ժԵ դարս Փոքր Ասիոյ
մէջ դէպ յարեւմուտս և ի հարաւ յառաջ
կ'անցնէին՝ մինչեւ ուր որ տեսանք, Հայաս-
տան և իր դրակից Ասորոց երկիրն՝ անոնց
ոչ հեռաւոր տեղակից երկու թուրք ցեղերու
տիրապետաց կամ բռնաւորաց բարբարական
իշխանութեան տակ ընկած էր. ծանօթ են
Սեւ և Ճերմակ խոյ կոչուած տեղմքն (Գու-
րաբոյանլուս, Աֆֆոյանլուս), որք երբեմն իրարու
հետ հաշտ և երբեմն անհաշտ՝ անկանոն տէ-
րութեամբ կու նեղէին թէ զիրար և թէ
զժողովուրդն : Իսկ այն ժամանակ որ Օս-
մանեանք զօրանալով՝ հաստատեցան կ. Պօլ-
սի գահու վրայ, այս ասիական կողմերս ալ
զօրացան Սպիտակախոյք և նուաճեցին զՍեւա-
խոյս. և ոչ միայն զօրացան՝ այլ և քաղա-
քականութեան ճաշակ առին և արեւմտեայց
հետ ծանօթութիւն և յարաբերութիւն հաս-
տատեցին. այս բանիս մէջ ալ Վենետաց և
Հայոց քիչ շատ գործ կայ : Այն Սպիտակ

տողմին (թէ և սեւանուն՝ Գորա Օսան կամ Գորա Եղուփ) նահապետն՝ արդէն Տրապիզոնի կոմսենեան Յունաց կայսերութեան հետ ընտանեցեր էր, Ալեքս կայսեր դուստրը կին առնըլով. հիմայ իր թոռն՝ անուանին Ուլտան Հասան կամ Հասան Բեկ՝ առաւ Յովհաննէս կայսեր դուստրը (զոր ժամանակակից գրիչք մեր՝ Դեֆթիս Խաֆան կոչեն, փոխանակ ըսելու Դեպոտինա)։ Այս ոչինչ նուազ քան ըզսուլտանն (Մէհէմէտ) յաղթող ինքնագլուխ Բէկն, որ Հայոց, Պարսից և Ասորոց տիրող երեք գլուխներն ալ վերցընելով միապետէր այնքան ընդարձակ աշխարհաց, բնականապէս սահմանակից կ'ունենար զՕսմանեանս։ Երկու մեծ և հզօր անկախ տէրութիւնք ձեւացան, աշխարհակալելով. և հարկ էր որ այդ ոճով իրարու բարեկամ չըլլային, և քիչ ուշ կամ շուտ իրարու զարնուէին։ Ասոնց խորհուրդն և գործն՝ մեր նպատակէն դուրս է. միայն հարկաւոր ըսելիքն այս է, որ Ուզուն Հասան՝ ոչ միայն հզօր այլ եւ հեռատես քան իր նախորդքը, կշռելով իր ոյժը իրեն հակառակորդ ըլլալու Օսմանեան տէրութեան հետ, և անոր զինուց և հրազինուց առաւելութիւնը, կարեւոր համարեց աւելի կիրթ և վարժ օգնական մ'ունենալ. և աչքը դարձուց դէպ ի վենետիկ, որոյ

վաճառականք և Պայք վաղուց ի վեր՝ կ'երթեւեկէին և նստէին ի Դաւրէժ: Մեր աւելի հեռատես և խորագէտ ծովաքաղաքացիք այլ՝ որչափ որ Օսմանեանց հետ դաշնակցութեամբ և հաշտութեամբ վարուէին էլ. Պօլսոյ տիրափոխութեան ատեն, լաւ կու գգային որ չէր կրնար երկար ատեն տեւել բռնի բարեկամութիւն. Օսմանեանք ուշ կամ շուտ ընդ ծով և ընդ ցամաք պիտի շարունակէին իրենց յառաջադիմութիւնը. և եթէ ոչ ի ցամաքի՝ այլ ի ծովու մեծ վտանգ կար Վենետաց, իրենց ծովերու մէջ սփռուած հարուստ կղզեաց կորըստեան, և իրենց ծովային զօրութեան՝ ահարկու հակառակորդի: Ապա իրենք ալ աչուրնին դարձուցին առ Հասան Բէկ, ճանչնալով անոր ոյժը, արթնութիւնը, և իրեն նախնեաց աննման քաղաքավարութիւնը. և յառաջ քան իրօք և գրօք՝ ծածուկ կամ համակրական ընտանութիւն մի ըրին, որ քիչ քիչ փոխեցաւ և ի դաշնակցութիւն: Վենետաց դքսին Պայքն՝ ի դեսպանս փոխեցան, որոց եօթն կամ ութ մէկմէկու ետեւէ եկած են առ Բէկն՝ նոյնքան քիչ տարիներու միջոց (1470-78). ետքի թուականիս (1478) մեռած է Հասան:

Սա գրգռուած իր նոր դաշնակիցներէն՝ որք սկսան վախցընել, թէ Օսմանեանք կու

պատրաստուին իր երկիրները կոխելու, ուզեց
կանոնաւոր և հաստատ բարեկամութիւն և
օգնականութիւն հաստատել, և սկսաւ իր
կողմէն ալ դեսպան խաւրել ի Վենետիկ
(1464-8), նախ մէկ երկու Պարսիկ, յետոյ
աւելի յաջողելու համար ուզեց Հռովմայ Ս.
Քահանայապետին այլ խաւրել. և այս բանիս
յարմարագոյն համարեց քրիստոնեայ մի,
Հայ մի:

Գ. Այս երկու դեսպանութեանց միանշ
գամայն կատարող Հայն՝ կոչուէր Միրսո,
(ըստ իտալական թարգմանութեան թղթոյ
Բէկին ի պարսկերէնէ), իր հաւատարիմ
սպասաւոր կամ պաշտօնեայն. Mando alla
presenza vostra questo Nontio e fedel
servidor nostro, il qual si chiama *Mirat,*
de nazione Armeno. Dateli piena fede di
quello che a bocca vi riferirà in nome
nostro. Թուղթն գրուած է ի Սուլտանիս,
ուր էր այն ատեն արքայական աթոռ Բէկին,
յ՛ 2 օգոստ., 1469 տարւոյ: Միրատայ անունն
կըրնար Միրսո ըլլալ, բայց հաւանագոյն է
որ ըլլայ Միրսո, ինչպէս պիտի յիշեմք յետոյ:
Սա՛ թէ յառաջ կամ վերջը գացեր է և ի
Հռովմ առ Պապն Պօղոս Բ. չեմ գիտեր.
այլ ի Վենետիկ հասաւ փերրուար ամսու
մէջ, 1470ին, և մարտի եօթին ներկայացուց

իր տիրոջ թուղթը հանդերձ իտալերէն թարգմանութեամբ. յորում կու յիշեցընէր Բէկն իր յաղթութիւնները, և երեք տիրապետները վերցընելը. կու մնար չորրորդը՝ զոր կ'անուանէր Օսմանի որդի Մէհէմէտ Բէկ (սուլտանն), զոր և յուսար Վենետաց նաւազօրուն օգնութեամբ, և իր ցամաքային բանակաւ՝ քշել հանել թէ յԵւրոպիոյ և թէ յԱսիոյ. (բայց պատերազմի բաղդն այլ ինչուան վերջ օգնական չեղաւ իրեն) : Խորագէտ և երբեմն խորամանկ ծերակոյտն չորս ամիս ուշացուց պատասխան տալ Միրաքայ, զոր պատուով պահէր ի Վենետիկ. վասն զի այն ատեն Սուլտանին հետ ալ դաշնադրութիւն ունէր, և կու սպասէր իր պատգամաւորաց լուրերուն. և երբ Գրան հետ խօսակցութիւնն յերկարեցաւ, Միրաքայ իմացուց՝ որ իրեն փոխարէն Գուքսն ալ դեսպան կու խաւրէ (զկատերինոյ Մենոյ), և անոր բերնով ամեն բան կու ծանուցանէ. բայց վախնալով ալ որ ճամբան փորձանաց չհանդիպի, պարսկերէն պատասխան մ'այլ գրել տուաւ և յանձնեց առ Միրաք՝ որ տանի տիրոջը : Գրուածն՝ շնորհակալութիւն մ'էր բարեկամական, միանգամայն և յորդոր աղէկ պատրաստութեան ընդդէմ Օսմանեանց, որոց դէմ թէ և Հասան իր որդւոյն առաջնոր-

դուժեամբ խաւրած էր 40,000 զօրք ի Քաւրամանիա (Աիլիկիոյ կողմերը), բայց բաւական չէր համարուեր : Երկու դեսպանքն իրենց սպասաւորներով և ընկերներով միասեղ պիտի ճամբուէին, յայտ է թէ, ըստ սովորութեան՝ ընծաներ այլ տանելով . բայց դարձեալ դէպք ստիպեցին որ Աատերինոյ ուշանայ ի Վենետիկ մինչեւ ի սեպտեմբեր ամիս . իսկ Միրաք ալ սպասեց արդեօք եթէ մինակ գնաց, և ի՞նչ ընդունելութիւն ունեցաւ ի Հասանայ, յայտնի չէ . որովհետեւ Մենոյի յատուկ գրած դեսպանութեան պատմութիւնն կորած է : Բայց յետոյ կ'երեւի թէ Միրաք անակնկալ վախճան մ'ունեցեր է, (համարելով միշտ որ նոյն են Միրաքն և Միրատն) : — Հասանայ մահուանէն տասն տարի վերջ (1488) կու գրէ ժամանակակից ազգային մի, թէ Քաւրիժու « զատին թաթար էր, և հալածէր » զքրիստոնէայս : . . (և) Տաճիկ ոմն Մէհթի » սպան զԹօճայ Միրաքն, վասն ի Քրիստոս » հաւատոց . որ և յիշատակն օրհնութեամբ » եղիցի » : Այս յիշատակը Յայսմաւուրք կ'աւանդեն երկարօրէն, ի 21 Մարտի, որ օր (աւագ ուրբաթուն) նահատակեցաւ . Վենետկեցի ականատեսք ալ պատմեցին իրենց Յովտափատ Պարպարոյ դեսպանին, (որ յետ Աատերինոյ եկած էր), ինքն ալ կու յիշէ իր գրած տեղեկութեանց մէջ :

Դ. Միրաբայ դեսպանութենէն քանի մի տարի վերջ՝ երկու հեռաւոր դաշնակիցքն Վենետք և Պարսք՝ իրենց կողմը ձգելով զՔարամանն (Կիլիկիոյ մասին իշխողն), քանի մի ծովեզերեայ բերդեր գրաւեցին, Կռուիկոս, Սելեւկիա, Սիկոյ բերդ, և այլն). իսկ ցամաքի վրայ՝ Հասան առաջ յաջողելով՝ վերջը ձախողելով ի Դերջան մեծ պատերազմի մէջ, յետ քաշուեցաւ, Վենետք ալ կարճ ժամանակ մի ողջունելով իրենց հարց ծանօթ հին դաշնակցաց (Հայոց) ծովափունքը՝ նաւերնին և զէնքերնին յետ դարձուցին, ոչ անցաւ աչօք դիտելով իրենց այլ անոնց այլ անբաւ հարստութիւն բղխող Այասոյ կիսաւեր բերդերն ու ամայացեալ նաւահանգիստը Անկէ հեռանալու ատեն կու հանդիպէին ի Կիպրոս, ուր՝ ճիշդ դար մի յառաջ Հայոց իշխանութեան դադրած տարին, մասն մի ժողովըրդեան՝ անցեր էր յայս դրացի կղզին, իրենց Լիւզինեան թագաւորաց ազգականաց քով, և ոմանք անոնց արքունեաց մէջ պաշտօնեայ եղած էին, ոմանք ալ գետիններ գնած տեղացի դարձեր. որոց սերունդէն դեռ գտուին մինչեւ այսօր: Բայց այս յիշեալ ժամանակս (1475) Կիպրոսի Լիւզինեան թագաւորաց ցեղն այլ նուազիր էր, և թագաւորութիւնն ընկած վերջի թագաւորին կնոջ,



Գոսնարոյ կատարիկէ բագոշի.

գեղեցկութեամբ և պէսպէս բաղդով հոչակեալ վենետկեցի կոթորինի Գոմարոյ գըշխոյի, որ վերջինն եղաւ Կիպրոսի և Երուսաղեմի հետ՝ Հայոց Ռաֆուհի անուանուելու, և զնոյն դրոշմելու իր շիրմին վրայ՝ ի Վենետիկ. ուր՝ ճարտարութեամբ կամ խարէութեամբ փոխադրեցին զինքը՝ իր հայրենակիցք վենետքն, և մինչեւ ի մահն օրինաւոր թագուհւոյ պատուով և անուամբ մեծարեցին. որոց փոխարէն՝ այն մեծ և պողարեր գինեբեր Կիպրոս կղզին՝ իրենց հասարակապետութեան ժառանգութիւն ըրին, յամին 1489: Բայց շմոռցան և զՀայս. և երբ կղզւոյն առաջին կուսակալ հոգցող կարգեցին (զՕգոստինոս Պարպարիկոյ), յատկապէս պատուիրեց ծերակոյտն (ի 27 օգոստ., 1489), որ Հայոց այլ սահմանեալ թոշակները տայ իւրաքանչիւր արդեանց համեմատ. բայց երբ անոնք հեռանան կամ մեռնին՝ անոնց տեղ ուրիշ անձ չի դնէ, առանց ծերակուտին հարցընելու ⁽¹⁾:

Յայտ է ասով՝ որ Ռուբինեանց պայազա-

1. Armeniis dari facies pro eorum merito statuto stipendium suum consuetum. Loco autem eorum qui pro tempore deficiunt, non surrogabis aliquem, absque expressa licentia et ordine nostro.

տաց՝ վերջին Գ Կոստանդեանց և Լեւոնեանց
 ազնուական Հայ պաշտօնէից սերունդքն՝ դեռ
 աւելի քան զդար մի և մինչեւ ի վերջ ԺԵ
 դարու՝ կերպով մի կու յաջորդէին իրենց
 նախնեաց՝ ի Ախպրոս, նա և ընդ իշխանու-
 թեամբ Վենետաց. որոց ոչ սակաւ օգտակար
 ծանօթութիւն և ծառայութիւն ալ ըրին՝ թէ՛
 այս թէ՛ յաջորդ դարուն մէջ, քանի որ ա-
 նոնք կու ջանային Պարսից ձեռք իրենք զի-
 րենք ապահովել յՕսմանեանց, ինչպէս պիտի
 տեսնեմք այս ետքի դարուս (ԺԶ) սկիզբները,
 յետ յիշելու քանի մի Հայոց երեւոյթ կամ
 յիշատակ ի բուն Վենետիկ, նախորդ (ԺԵ)
 յետին տասնամեկին միջոց :

Գ.

Ա. ԾԱՐՏԻՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵԶԸՆԿԱՅ. — Բ. ՀԱՅՈՑ ՏՈՒՆ ԵՒ ՏՆՊԱՀՔ. — Գ. ՇԱՀ ԻՍԾԱՅԷԼ ՆՈՐ ՏԻՐԱՊԵՏ ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՀԱՅՈՑ. ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՔ՝ ՄՈՒՐԱՑ ԱՆԿԻՒՐԱՑԻ, ԴԱԻԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԻՊՐՈՍԻ:

Ա. Հայոց երթեւեկն թէ ի վննետիկ և թէ իտալիոյ ուրիշ քաղաքներ՝ ի միջին և վերջին եւս դարս, գլխաւոր երկու բանի համար էր. վաճառականութեան և կրօնից: Այս ետքինիս վկայ են իրենց շատ անգամ յիշեալ Հոֆեփոսն, կամ վանք և Եկեղեցիք՝ յայլեւայլ քաղաքս, որ և է պատճառաւ եկած և բնակած ալ ըլլան: Ոմանց դիտումն պարզապէս բարեպաշտական եղած է, ուխտաւորութեամբ, այսինքն սրբազան և ուխտի տեղեաց գալ տեսնել, աղօթել: Գլխաւոր տեղին՝ յայտ է թէ ի Հոովմ էր, Ս. Առաքելապետաց եկեղեցիքն: Ուխտից հետ՝ զգօն կամ հետաքնին անձինք միացընէին աշխարհատեսութիւն փափազն. այս այլ յատուկ բնաւորութիւն մ'է և պէտք էր ըլլալ՝ մեր ազգայնոց, որ ի մէջ ազգաց՝ թէ ոչ առաջին աշխարհաշրջիկ կամ աշխարհաքաղաքացի

կրնան ըսուիլ, այլ ոչ և երկրորդ : Այս երկու դիտմունքն յորդորեր է Բարձր Հայոց արդէն ուխտաշատ Եզընկայ գաւառին մէկ ուխտատեղոյ առաջնորդ եպիսկոպոսն, Մուրթոս, երկար ժամանակ և երկար ճամբորդութիւն ընել յԵւրոպա, 1491-7 տարիներու միջոց :

Ա. — Այս թուականներէն շատ տարիներ առաջ (Թերեւս 25 կամ 30), կու յիշուի նա՛նայնպէս եպիսկոպոս կոչմամբ և « Սպասաւոր Ս. Լուսաւորչին Ս. Գերեզմանին » . երբ այն կողմերուն կ'ասպատակէր Ճիհան – շահ՝ Սեւախոյ Թուրքմանաց իշխողն, (զոր յետոյ սպաննեց Ուզուն Հասան և միապետեց), կողոպտելով ու գերելով գրիերջան . և գատ յայլոց՝ Ահիէէր անուամբ մէկու մ'այլ երկու դատերքը գերի ըրաւ իր հեծելոց : Այս խեղճ հօր՝ գթալով Եզընկայ վանորէից առաջնորդք և եպիսկոպոսք, վկայական գիր տուին, որ չրջի ողորմութիւն ժողովելու և փրկանք տալու զաւակացը . վկայագրողաց մէկն այլ էր Մարտիրոս, որ գուցէ այն ատենէն կու փափագէր յաջողագոյն դիտմամբ՝ ճամբորդելու . և կատարեց փափագը՝ վայելչապէս : Ըսել կ'ուզեմ՝ լաւ և ստոյգ դիտողութեամբք, և ոչ չափազանցօրէն կամ ի հարեւանցի, ինչպէս ոմանք ըրած են, և ի մասնաւորի վենետիկը

տեսողք և գրողք . որոյ և կամրջաց և եկեղեցեաց կանթեղաց և սպասուց բազմութեան վրայ զարմացած՝ քանի մի հազար կ'ըսեն, փոխանակ հարիւրոց:

Լսենք սա ինչ կ'ըսէ կամ գրէ . « Ես Մարտիրոս, միայն անուամբ եպիսկոպոս Երզրն կայի, ի Ս . Կիրակոսու յանապատէն, ի Նորգիւղա գեղէն ⁽¹⁾, ի վաղուց հետէ փափագէի ի Ս . գլխաւոր Առաքելոցն գերեզմանին տեսանելոյ . և յորժամ հասեալ ինձ անարժանս արժանաւորել տեսլեան նոցա, և հանապազ սիրտս փափագէի, բայց ումեք ոչ կարէի յայտնել զխորհուրդ սրտի իմում: ԹՃԼԸ (1490) հոկտ. ԻԹ, յելայ ես իմ վանացն, և եկայ մեզ(մ)աբար? հասի ի յՍտամպօլ . և Աստուծոյ յաջողու թեամբ գտեալ նաւ մի և մտի անդ, Վլլը թանէս սարկաւազովն: ԹՎ. ԶԼԹ (1491), յուլիսի ԺԱ ի յՍտամպօլու ելաք, մտաք ի նաւ մի ֆրանգի . և հոկտ. Ա ելաք ի Վենէժ քաղաքն, որ է Վենետիք . մեծ և փառաւոր քաղաք . և ինքն է ի մէջ ծովու շինած . ՀԴՌ (74,000) տուն է . և խիստ փառաւոր և հարուստ քաղաք է . և մեծ

1. Նորգիւղ իբր ժամ և կէս կեռու է ի քաղաքէն, յարեւելակողմ . իսկ Ս . Կիրակոս Անապատն՝ աւելի քան երկու ժամ, յարեւմուտս հարաւակողման:

» եկեղեցի կայ ի մէջ քաղաքին, որ ՃՌ
 » (10,000) մարդ կու մտնէ ի մէջն. խիստ
 » զարդարած է ոսկով: Ս. Մարկոս յաւե-
 » տարանչին եկեղեցին է. և երկու երգեհոն
 » կայ ի մէջն. և երկու թեւաւոր առիւծ է շինած
 » ի մէջն. և այլ շատ եկեղեցիք կայ ի քաղաքն.
 » շատ վանորայք կայ ի բոլոր քաղաքին. ա-
 » մէն՝ մէջ ծով է շինած: Եւ մեծ ճախոսն (մէյ-
 » տան, հրապարակ) մի կայ առաջեւ եկե-
 » ղեցին Ս. Մարկոսի. ի դրանն շատ ի վեր
 » չորս դեղին պղնձէ ձի մի շինած և կանգ-
 » նեցուցած մեծ մեծ, և դմէկ ոտքին ի վեր
 » են կալեալ⁽¹⁾: Եւ ի հարաւային կողմ
 » ծովու դեհն՝ հանց ծախողներն է (փոքր
 » հրապարակին մէջ). և երկու մեծ սիւն է
 » կանգնեցուցած. մէկին վրայ թեւաւոր ա-
 » ռիւծ մի, մէկալին Ս. Պետրոս է կանգնել
 » (ըստ այլոց թէոգորոս): Եւ թագաւո-
 » ղին զարպասին պարիսպն ամէնն յոսկ-
 » ւով զարդարած: Եւ այլ ազգի ազգի շատ
 » բաներ. ո՞վ կարէ պատմել զքաղաքին զա-
 » ղէկութիւն: Եւ կեցաք ի թ (29) օր: Եւ
 » մտաք ի նաւն, և զնացաք ի ՃԳ (13) օրն
 » յԱնգոնիայ. և անտի հասաք ի Ը (8) օրն

1. Ըստ աւանդութեան՝ Տերիթ կամ Տրդատ Թագա-
 ւոր Հայոց բերած էր այս ձիանքն ի Հոռովմ: Տես Բագմ.
 ԽԸ, Կրիս 312:

» աստուածապահ մեծն ի Հոռմ », և այլն :
 Չորս տարի թէ ծովով թէ ցամաքով Եւրոպիոյ
 ամէն կողմերը և Ափրիկէի եզերքն այլ պըտը-
 տելով նորէն կու դառնայ Մարտիրոս ի
 Հոռովմ, և դարձեալ ի նաւ մտնելով՝ կ'ա-
 ւարտէ գրուածը, յայտ է թէ ոչ և իր բազ-
 մաշըջիկ և հետաքննական ընթացքը :

Բ. Նշանելի է որ Մարտիրոս չի յիշեր ի
 Վենետիկ՝ Հայոց տունը և եկեղեցին. ա-
 ուաջինն աւելի պանդխտաց և ազքատաց
 համար ըլլալով հաւանօրէն ինքն հօն չէր
 իջեւանած. իսկ երկրորդն՝ ինչպէս առաջ յիշե-
 ցինք, հազիւ թէ մատրան նմանութիւն մ'ու-
 նէր այն ատեն, և յիշուելու արժէք չունէր :
 Բայց գրեթէ Մարտիրոսի եկած տարին կամ
 աւելի առաջ, Հայոց տան մէջ բնակող ազ-
 գային քահանայ մի կար Գրէգոր սնուամբ,
 որու՝ իր հայրենիքը դառնալու առթիւ, Հայոց
 տան վերատեսուչ տէրութեան Հոգաբարձութե-
 չորս կրօն թոշակ տուէր են (1) իբրեւ ողոր-
 մութիւն (2) օգոստ. 1490) : Նոյնպէս այլ
 րրած են անշուշտ ուրիշներու. ինչպէս եր-

1. Dedimus Presbitero Gregorio Armeno ituro
 domum suam, pro sua subventione, amore Dei,
 Grossos 4. Եթէ չեմ սխալիք, այս կրօնն այն ատեն
 ոսկի դուկատի կէսն էր, որով ըստ նիւթոյն կ'արժէր
 իբր 6 ֆրանգ, ըստ յարգի՝ շատ աւելի :

կրորդ տարին (1491), Ռոմեր (այլայլած անուամբ Romerio) աղքատի մի 6 կրոս տուեր են. քանի մի տարի վերջը (1498, օգոստ. 9) Յւլիոս անուամբ Հայու մ'այլ իր երկիրը դառնալու ատեն՝ 2 կրոս : — Ոչ միայն այս անձանց յիշատակք կու յայտնեն՝ Հայոց երբեմն աւելի երբեմն պակաս թուով, բայց գրեթէ միշտ գտնուիլն իրենց կտակուած տան մէջ, այլ և այդ տան քիչ շատ նորոգութիւն, կամ մանր շէնք ու կարկատանք. որք՝ 50 տարիներուն միջոց (1443-94) ! 5 կամ 20 անգամ նշանակուած են առանձին հաշուէգրոց մէջ, ամէն անգամ եղած ծախուց թիւերով. հարկ է որ անկէ առաջ երկու դարուց միջոց այլ նոյնպիսի ծախքեր և շէնքեր եղած ըլլան. բայց հաշուէգիրքն կորած են : — Ծախուց ստակն կամ դրամագլուխն՝ Միանեայ թողած գումար մ'էր, որ կէսն Հայոց համար, կէսն այլ Փրանկիսկեան կրօնաւորաց, Վենետկոյ Այգի կոչուած թաղին մէջ (alla Vigna). երկուքին այլ մատակարարք կամ կտակակատարք էին քաղքին ներքին երեք Հոգցողքն (Procuratori de Citra), որ և պետութեան ամենէն մեծ պաշտօնէից կարգէն են. որք և ամենայն հաւատարմութեամբ կատարած են Միանեայ իրենց յանձնած հոգը Հայոց տան համար : Չսա եր-

բեմն Տուռ կ'անուանեն և կու գրեն, Երբեմն
Հիւրարան կամ Հոգեարան, իրենց լեզուով
(Hospizio, Hospital, կամ Domus Armeno-
rum կամ De Armenis, Ospidal di Armi-
n.) տան մօտ եղած կամուրջն այլ՝ կամուրջ
Հայոց (Pons Armenorum, որ և Pons Fe-
ralis կամ Ponte dei Ferali).

Աւելի խղճմտութեամբ միանգամայն և ա-
պահովութեամբ հոգալու համար՝ իրենց կող-
մէն գործակալ և պահապան մի կարգէին ի
Տանն, զոր սովորաբար Տնպահ կոչեն Ca-
staldus, Castaldionus, բայց Երբեմն այլ
Prior կամ Proto, իբրեւ գլխաւոր կամ ա-
ռաջնորդ. յետոյ Երբեմն Պահապան, Cu-
stode, Guardiano, Vardian. Ինչուան ժՁ
դարուն կէս՝ միշտ իտալացիք՝ այսինքն բնիկ
Վենետք եղած են Տնպահքն. անկէ ետեւ,
ինչպէս որ կու վայլէր, Երբեմն Հայ՝ Երբեմն
իտալացի, մինչեւ մօտ ի վերջ ժէ դարու և ի
նոր շինութիւն Ս. Խաչ եկեղեցւոյ. ուսկից
վերջը բոլորովին Հայոց անցաւ թէ՛ տան
թէ՛ եկեղեցւոյ հոգը և շէնքը. պետութեան ե-
րեք հոգցողքն միայն ծանր խնդրոց կամ վիճից
մէջ իրենց հեղինակութիւնը կու բանեցընէին.
Երբեմն իրենց և Հայոց մէջ այլ վէճ եղած
է, որ մերոց կողմանէ մեծ յանդգնութեան
գործ է: 1476 թուականէն մինչեւ ի կէս

Ժէ դարու, 25 Տնպահից անուանք յայտնուած են, զոր յիշել աւելորդ համարիմ, բայց եթէ դէպք պահանջեն, միայն զՀայս յիշեմ, որչափ որ ծանօթ են՝ իրենց ժամանակովն :

Աղեքսանդր	1508
Սիմոն	1555-1577
Գէորգ որդի Յովհաննու	1577-588
Մկրտիչ Պարսկահայ	1595-1608
Ղազար Պարսկահայ	1617
Գէորգ Գոբելիոյ	1643-50
Պետրոս Սսկան	1650-58

Իրաց ժամանակագրական կարգն զասոնք կու ներկայացնէ ի հարկին : — Իսկ հիմայ ԺԵ դարուն վերջի տարիներուն (1493-6) նոր շարժմունք մի կ'երեւի Հայոց ի վենետիկ. եկող զացողներն կ'աւելնան. որոց համար հարկ կ'ըլլայ Հոգաբարձուաց՝ այն մանր նորոգութիւններու տեղ բոլորովին նորոգել կամ վերաշինել Հայոց տունը ⁽¹⁾, որոյ համար բաւական ծախք ըրին, իրենց գործակալ Գասպար Ամադի (Gasparo Amadi) Տնպահին ձեռք : Վենետոց հռչակաւոր և ծիրանաւոր (կարտինալ) Պեճոյ պատմչին գե-

1. Pro fabrica fienda in Domo de nova fabricando, կու գրեն ի հաշուէգիրս, ի 23 սեպտեմբ. 1494 :

ղեցիկ գրուածէն այլ կ'երեւի, որ այն օրեր քանի մինչանաւոր և խօսքի տէր Հայք եկած էին, և գտնելով կամ գիտնալով յՊ դարու մէջ իրենց ծեր ազգակցին թողած կտակը և ստակը՝ Հայոց տան և եկեղեցւոյ մի շինութեան համար, ստիպեցին զՀոգաբարձուս՝ որ տունը՝ բնակութեան, և Հայոց բնակութեան՝ պատշաճ վիճակի մէջ դնեն. անոնք այլ կատարեցին խնդիրը : Բայց կ'երեւի թէ Հայք իրենց քմաց համեմատ այս կամ այն կերպով շինուածք կ'ուզէին. որոց համար սուելի եղած ծախքն այլ խոստացան և քիչ քիչ վճարեցին. և երբ ամեն բան յարմարեցաւ, մտան Հայք իրենց սեփականեալ տունը, յամի 1497: Որոց համար այսպէս կ'ըսէ պատմիչ և քերդող հեղինակն այն (Պեմպոյ). « Հայք, »
 « այդ հեռաւոր ժողովուրդն, քաղաքավարութեամբ ընդունուած (ի վննետաց), բարեկամական տեսարան մ'ընծայեցին քաղքին » (1): — Փափագելի էր այս Հայոց

1. Alcuni Armeni venuti a Venezia mostrano a Procuratori di S. Marco il Testamento fatto da un Armeno; per lo quale astretti erano di comperare una casa nella città co' denari del morto; la qual casa abitasser quelli Armeni che a Venezia venissero. E quella casa di poi era stata comperata insieme con una chie-

տան բնակութեան նորոգողաց կամ նոր եկողաց անուանց և որպիսութեան վրայ աւելի ծանօթութիւն ունենալ, և մեծ պատմչին վկայութիւնն աւելի բացատրել. բայց գտած տեղեկութիւննիս այսչափ է :

Այն ատեն եկող գացող Հայոց միայն մէկու մի յիշատակ կայ 1495-96 տարւոյ հոկտեմբեր ամսու 5ին. որոյ անունն կամ սխալ կամ իտալացեալ գրուած է, (Uno Donado Armeno sudito del Signor Turco). Դոնադոյ, թուի թէ Գոսբ բարդութեամբ աւուն մ'էր (Տիրատուր, Խաչատուր, Աստուածատուր, ևն): Ադրիական ծովու մէջ նաւելու ատեն, Ալպանիայի Դուլչինիոյ քաղքին վենետկեցի ծովապետն՝ կեցուց նաւը և քննեց. և այս թուրքաց հպատակ Հայուն ապրանքը, (որ կամ դիպակ, կամ չուխայ էին, Panni), փախըստեայ համարելով, նաւովը հանդերձ խաւրեց ի վենետիկ. այս

setta a S. Giuliano, nel Calle delle Lanterne, e i Procuratori tuttavia la locavano. Essi dunque che detta casa fosse loro restituita, dimandarono. La qual richiesta intesa fu da' Procuratori, la Casa agli Armeni renduta, e ad abitare incominciata: ed essi cortesemente e liberalmente ricevuti, amichevole spettacolo alla Città diedero. — BEMBO LIB. IV.

տեղ Հայն արդարացուց զինքը, ապրանաց մէկ մասը սոյն այս քաղաքիս մէջ գնած ըլլալով, մէկ մասն ալ Բեգարոյ քաղաքին տօնավաճառէն գներ էր: Շահասէր և ճարպիկ Հայու աչքէն ոչ միայն մեծ շահաստանն Վենետիկ, այլ Իտալիոյ որ և է շահու և առեւտրի բանուկ նաւահանգիստ կամ հրապարակ՝ չէր ծածկուեր:

Գ. — Ի սկիզբն ժԶ դարուն նոր շարժում մ'եղաւ քաղաքական կամ վարչական, մեր և դրացի աշխարհաց մէջ, որ նորէն դրդեց Վենետիկոյ հասարակապետութիւնը՝ դիտելու և ստուգելու եղածը կամ ըլլալիքը. ինչ որ ըրաւ Ուզուն՝ Հասանի տիրապետութեան ատեն, նոյնը և Շահ Իսմայէլի երեւնալուն, որ գրէթէ իր (մօր կողմանէ) պապուն պէս, և գուցէ աւելի քաղաքագիտութեամբ և զինուորական կրթութեամբ՝ բարեկարգ և տեւող տէրութիւն մի հաստատեց, որ կոչեցաւ Շահ-Սեֆեանց Պարսից Թագաւորութիւն, իբրեւ երկու դար նոյն ցեղի յաջորդութեամբ: Իսմայէլ ի մանկութեան մեծ վտանգի մէջ ընկած և գրեթէ Հայոց ձեռքով կամ անոնց ամուր ապաստանով մի (Աղթամար կղզւոյ) ապրած է. և ինչպէս կ'աւանդէ իտալացի ժամանակակից ճամբորդ մի, հօն երեք Հայ վարդապետաց խնա-

մօք դաստիարակուած, թէ երախտապարտ
 և թէ ծանօթ էր Հայոց. ուստի, երբ յա-
 ջողեցաւ Հասանայ որդւոց և թոռանց բա-
 ժանեալ տէրութիւնը ձեռք ձգել (1499), և
 միացընելով զօրանալ, և ընդդէմ Օսմա-
 նեանց շարժիլ, Վենետք սրեցին աշուրնին
 և ականջնին. իրենց պաշտօնէին և վաճա-
 ռականաց միջոցով լուր առնուլ բաւական
 չեղաւ, հարցուցին և Հայոց, թէ ի Վենետիկ
 եկողաց և թէ ուրիշ կողմեր գտնուողաց,
 մանաւանդ ի Կիպրոս, ուր կու յաճախէին
 Հայք, ինչպէս վերը յիշեցինք: Ասոնց մէկն
 Մարտար Անկիւրացի՝ Դաւրիժէն գալով հօն (ի
 26 օգոստ. 1503), պատմեց այն քաղքին
 քով Հասանայ Մուրատիան թոռան և իս-
 մայելի մեծ պատերազմը, ուր երկու կողմէն
 60 կամ 70,000 մարդ ջարդուեցան. նախ
 յաղթեց Մուրատիան՝ Վրացի գնդի մ'օգ-
 նութեամբ. բայց յետոյ բաղդն յաջողեց իս-
 մայելի: Իսկ մեր Անկիւրացի Մուրատն
 յԱմիդ հանդիպեցաւ Ուզուն Հասանայ մէկ
 աղջրկան, որ քրիստոնեայ էր և յԵրուսաղէմ
 յուխտ կ'երթար 500 ընկերօք, և մէկտեղ
 եկան ինչուան ի Հալէպ: (1)

1. Վենետաց և գրեթէ ամենայն Եւրոպիոյ գերակրու-
 չակ ժամանակագիրն կամ Օրագրողն՝ Մարինոս Սանու-
 դոյ, նշանակէ զայս իր յիսնաճատոր դրոց Ե ին մէջ, ի

Յաջորդ տարին (1504) յունիս ամսոյ մէջ քանի մի Հայք ի Վենետիկ դալով հարցուեցան և պատմեցին, թէ եօթն ամիս է որ Շահ Իսմայէլ յաղթեց և Մուրատխանի աիրած երկիրները նուաճեց, անուանէ յիշելով Դաւրէժ, Սուլտանիա, Շրուան, Խորասան, և այլն. և վերջերը կու պաշարէր կամ մօտեցեր էր Resugella? կոչուած բերդին. որ՝ եթէ արգելք չըլլար իր արշաւանացը՝ ինչուան հիմայ ի Հայաստան այլ մտած կ'ըլլար : -- Տասն տարի վերջը Դաւիթ Եղեկոս Կիպրոսի կու գրէ (23 մարտի, 1515), երբեմն ի Կիպրոս խորհրդական եղող Դոնատոյ Լեժէ (Donato Leze կամ Lege) ազնուականի՝ ի Վենետիկ, (ուր, իր (Դաւթի) եղբայրն այլ գտուէր), Շահ Իսմայելի և Սուլդան Սէլիմի պատերազմը, խոյ քաղքին մօտերը, կամ ի Չալտըրան, ուր առաջինն յաղթուեցաւ, հրագէնք չունենալուն համար : Երկրորդ երկար թղթով մի (23 կամ 25 ապրիլի) Դաւիթ կ'իմացընէ նոյն բարեկամին, որ Իսմայելի իշխանութեան երկրէն Chinchincaglia? (Չմչկածաճ), տեղէ կամ քաղ-

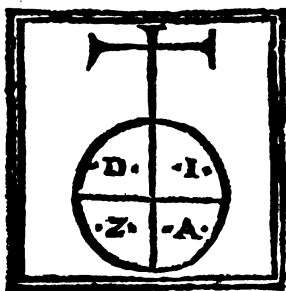
22 հոկտ. 1505 տարւոյ, վերնագրելով. Depositione de Morati Anguriato de Tauris, in Cypro, a di 26 de Agosto, 1503, dei progressi del Signor Sophys; dicente ut in frà. etc.

քէ՛ Հայ եպիսկոպոս մ՛ եկաւ իրենն քով երկու
ամիս կեցաւ (ի Ախպրոս), (1) և շատ տեղե-
կութիւններ տուաւ Սուլտան Սէլիմի արշաւա-
նաց վրայօք . որ թէ և հետաքրքրական են , այլ
մեր նպատակէն դուրս են . և այն արիւնահեղ
պատերազմներէն աւելի (որ քանի մի հարիւր
հազար մարդ ծածկեցին մեր հայրենի հողոց
մէջ), անտարակոյս փափագելի են խաղա-
ղական յիշատակներն . անկէ պանդխտած-
ներուն՝ յայս ապահով ծոց Ադրիականի :

1. Վերոյիշեալ Օրադրոզն Սանուզոյ իր ի (քանե-
բորդ) հասորին յէջ (Թշ. 144 և 161) այս Դաւթի
նամակներն այլ խաւերէն բառ առ բառ օրինակած
է , վերադրելով, Ա. « Copia ad litteram de una Let-
tera di Cypro scritta per il vescovo di Armenia
nominato *Davit*, a Ser Donado da Leze,.. arrivata
qui a di 31 marzo, 1515.

Բ. Copia d'una lettera de Cypro scripta per lo
Episcopo de Armenia, data a di 23 Aprile, 1515,
drizata a Ser Donado da Leze, lo Consier in Cy-
pro, et recevuta qui a di 4 Zugno. Nara de Sophi
e Turco. — Այս Բ Թղթոց սատրազրած է (Դաւթի)
առանց անուան . Իօ el umilissimo Episcopo Arme-
niorum. Հանրական կերպով Եպիսկոպոս Հայոց . որով
կարծեցընել տայ թէ ըլլայ Թագէտոս կամ Դաւթի , որ
կաթողիկոս Հայոց նշանակուի 1499-1503 տարիներու
միջոց :

Ա. ՍԿԻՋԲՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ.
ՅԱԿՈՎԲ ՏԳԱԳՐՈՂ. ԱՐԳԱՐ ԹՈՒԱԹՅԵՒ. ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆ.
ՆԷՍ ՏԵՐԱԸՆՅԵՒ: — Բ. ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱԳՆ. ԳԻՈՐԳ ԴԱ
ՄԱՍԿԱՅԵՒ, ԵՒ ՈՐԴԻՆ ՄԱՐԿՈՍ:



Ա. - Այս յիշատակաց մէջ առաջին և պան-
ծալի գրեչու է Հայերէն Տպագրութեան
սկզբնաւորութիւնն ի Վենետիկ, որոյ վրայօք
չատ անգամ գրուած է, և զեռ նոր և ստու-
գազոյն ծանօթութեամբք՝ Բազմավէպ օրա-
գրին (1890) տարուան սկիզբներում՝ (երես
99-104): Որչափ որ հաւանական և գրեթէ

անտարակոյս կ' երեւէր Պատարագատետրի, Աղթարաց, Հէքիմարանի, և այլ գրոց, շատ տարի յառաջ տպագրուիլն քան զԱբգարու տպագրեալ Սաղմոսը՝ ի Վենետիկ, բայց յայտնի վկայութիւն մի չկար. մինչեւ յայտնեց մեզ զայս մեծայարգ և բանասէր անձ մի, Սահակ Եպիսկոպոս Քապայեան միաբան Երուսաղէմի Ս. Յակոբեան վանաց, որու երախտապարտ և շնորհակալ կ' ըլլամք. գտած գրքոյկն է Պատարագատետր մի, այս համառօտ յիշատակարանաւ. « Տպագրեցաւ » սուրբ տառս ի ԶԿԹ (1513-4) ի աստուան ծապահ քաղաքս ի Վէնէժ, որ է Վենետիկ, » Ծռանկաստեան. ձեռամբ մեղապարտ Յուսէփին. որք կարդայք՝ մեղաց թողութիւն » խնդրեցէք Աստուծոյ » : Յակովբ՝ առաջի տարին այլ ԶԿԱ (1512-3) տպագրած է վերոյիշեալ Աղթարքը : Քաղաքն յայտնուեցաւ, բայց տպագրատունն դեռ ոչ. կրնար կարծուիլ որ նոյն իսկ Հայոց տան մէջ ըլլայ, ինչպէս ուրիշ տպագրեալ հին գիրք մի կ' ըսէ : Այս՝ Հայ տպագրութեան կարեւոր խնդրոյն ծանօթութեան՝ միծ լոյս մ' է, բայց դեռ ոչ բաւական. կու մնայ փափագելի գտնել այս մեղապարտ Յակոբէն առաջ բարեպաշտ և բարեբաղդ Հայ տպագրող մի. կամ, եթէ նոյն իսկ Յակոբն է առաջին տպա-

գրողն, ինչ կերպով հնարեր է հայերէն տառերը: Նոյնպէս, ոչ միայն մեզ այլ և օտարազգի գիտնոց շատ հետաքրքրական է ճանչնալ գրոց բուն վենետիկեան տպագրատունն այլ, որոյ նշանն (տես յէջ 207) դրուած է այդ յակորատիպ գրոց վերջի երեսը. բայց դեռ չէ ստուգուած տպագրատան տէրն, այլ հաւանօրէն է Zuan Andrea հռչակաւոր տպագրողն և փորագրող: Յակորէն 40 և աւելի տարի վերջ (1566), երբեմն առաջին տպագիր կարծուող Աբգարն թօխաթեցի՝ իր ըրածը կուպատմէ, միանգամայն և յայտնելով կամ կոչելով 'Նո՛ւ' իր տպագրութիւնը, ուսկից հարկ էր գուշակել որ իրմէ առաջ կամ աւելի հին հայ տպագրութիւն եղած էր: Այս բանիս վկայութիւն մ'ալ ըլլայ (որ չէ յիշուած ի Բազմավիպի կամ ուրիշ տեղ), Լորենցոյ տ' Անանիա հեղինակի մի Տիեզերագրութեան (Cosmografia) գրոց մէջ յիշածը, թէ ինքն աչօք տեսեր է յամին 1562 վենետիկէն բերուած հայերէն տպագիր մի, որ՝ ըսածէն կ'երեւի՝ թէ ըլլայ կամ այբբենարան կամ քերական (1): Դիտելի է նա և ըսածն՝ թէ

1. Il cui alfabeto costa, siccome io ho veduto, con una breve *metodo* del loro idioma, di 29 lettere, di che già ne hanno la *stampa*, havendola riportata da Venetia l'anno del *ses-santadue*.

Հայոց այրուբենք 29 են, անշուշտ միայն բազաձայնները համրելով և ոչ զձայնաւորո, և ոչ Յ և Յ տառերը :

Աբգարու տպագրութենէն 20 կամ 22 տարի վերջը (1587) նոր տպագրութեան ձեռք գարկեր է ի վննետիկ, և նոր տառերով, աշխարհիկ երէց մի, Տէրշնջի Տէր Յովննէ, և տպագրեր է Սաղմոս մի ի տպագրատան Յովհ. Ապերտի (Alberti). իր և իր գործակից Խաչատուր որդւոյն պատկերքն այլ փորագրել տալով և վրան գրելով. « Տէր Յով- » հաննէս Տէրզնջի եւ Խաչատուրն ծառայք » Աստուծոյ եւ յիշողացս : Ռ.Զ. » : Իրեն օգնական և ձեռնտու եղեր են իր հոգեւոր որդին Սոփանոս, և այլ Զողայեջի վաճառականք, որոց գլխաւորը կ'անուանէ Շահօյլ. այլ աւելի երախտաւոր՝ « զկարապետ Բա- » զիշեցին (կ'ըսէ) յիշեցէք ի Քրիստոս, որ » բազում օգնութիւն հասոյց մեզ » : Անոճ և կիսատ (թուի գրոց օրինակին պակասութեամբ) ոտանաւոր մ'այլ՝ կ'իմացընէ գլխուն եկած փորձանքները, և ամբաստանուելով (ինչ բանի համար) ի բանտ ձգուիլը, միանգամայն և ի Հռոմ գնացած ըլլալը, ինչպէս յետոյ և ի Մարսիլիա : Այս քիչ շատ յիշատակարաններէն կ'իմացուի իր բաւական

բանբարակ այլ և բանագտակ և լեզուագէտ
ըլլալն : Ահա գրածն .

« Այս է տաղ և յիշատակարան ի վերայ
անուան .

Ս ամ ես զերեսս՝ ձեր ոտաց կոխան , ունկն
դնել այսուիկ բանին ,
Որ ես պատմեմ փոքր մի զանցս իմ զե-
ղեալս իմ ի գոյն տաղի :

Գ րբ որ եղէ այրի գերիս՝ ի Համիթ մայ-
րաքաղաքին ,
Մնաց երկու աղջկունս և տղայ մի եօթն
ամի .

Պ ախճան—են ատեցեալն (?) տարակուսիլ ետ
իմ անձին .

Եհան զիս յիմ որբերացն , ած ի Հոռոմ
յերկիրն լատին :

Թ որժամ կամեցայ յետ դառնալ , զի վերջ
արի զիմ առաջին (?) ,
Քսան աւուր ճանապարհք չոքս միամիտ
յիմ ճանապարհին .

Ծ րոյ վկայ է Տէր Աստուած՝ որ ծածկատեա
ամէն զաղտնին .

Զի վնաս ինչ ոչ գործեցի՝ զի արժանի լինի
բանտին .

Ժ ասն իմ մեղացն որ յառաջ կայր՝ որ ինչ
գործեալ յիմ երկրին ,

Փութանակի աստի հասան մի ըստ միով
կա....

Քրդ երբոր այն պատահեցաւ լեցին (?),
ի Հոռմայ թուղտ առաքեցին ի քաղա-
քին... ասեն... »

Նոյն տպագրութեան տարին (1587—8) ի
Վենետիկ գալէն առաջ կամ (հաւանօրէն)
վերջը, Տերզնցին իր որդւօք ի Մարսիլիա
գնացեր է, և հօն Փռանկաց անուանի հին
վիպասանութիւնը *Գեղեցիկ Փռիչու*, (Le Che-
valier Paris et la belle Vienne) թարգ-
մաներ է հայերէն ոտանաւոր չափով. որ եթէ
ուրիշ լեզուագիտի օգնութեամբ այլ եղած
ըլլայ, դարձեալ արդիւնաւոր է Յովհաննէս,
մանաւանդ եթէ նկատուի այն վիպասանու-
թեան դժուարին հին փռանկ լեզուն և ոճը :
Թարգմանութեան վերջը նոյնպէս ոտանաւոր
յիշատակ մ'այլ գրած է, որոյ տողից առա-
ջին տառերն կազմեն այս բանս. « Չտէր
Յովանեսի Տէրզնցոյ ասաց յոս » ?, փոխա-
նակ ասացեալ կապելու : Գրածն՝ թէպէտ
զմեզ ի Վենետիկոյ դուրս կու հանէ, բայց իր
այս տեղ ըրած գլխաւոր գործն (տպագրու-
թիւնն) ներելի ընէ, զնոյն օրինակել և կար-
դալ, որովհետեւ շատ սակաւագիւտ է գիրքն :

« Յիշատակ թարգմանչի տառիս .

Չարիք պինտ լի երես որ կայ՝
Տրորեալ մածիմ ոտացդ վերայ .

Յիշա զմ էգ տր յոր ժամ դաս ար քայոյ .
Լ թեամբ քո և ողորմեամ եզ .



Յիշատակարանէ աւելի
առ քամէն անք երյսէ Բ Ե Կ Յ Ր Լ

Նղբայր, լեզուով մի յիս գըթայ,
Բամեալ հոգուս ողորմի տայ .
Յորդ արտասուօք գոչեմ ահա,

Ողորմեցէք որպէս Յովբայ .
 Վկայն իմ Տէրն է, կրկին վկայ .
 Աղաղակեմ, ձայնըս կու գայ .
 Նա որ ասէ մի Տէր ողորմեա՛
 Եղկելոյն այն որ կու կենայ,
 Ի յա(ն)դենին առնու և խնդայ :
 Տրամադրեալ սա ի Ֆրանցայ
 Էր ի քաղաքն Մառչիլիայ .
 Բամել Թուխ մերոյս Հայկայ
 Զերդ և հազար և երեսուն կայ,
 Նայ աւելի եւս վեցամեայ,
 Յվերջ ամսուն յամաց սոցայ .
 Որ և երկրիս այս մեծ արքայ
 Յինրիքոս (Ենրիկոս Զ) կոչեն ըզնա :
 Այլ ես յորդովք քաղաքս ուղղայ .
 Սիրտս իմ կամի որ միշտ երթայ .
 Այլ ճանապարհս երկրի սորայ՝
 Ցամաքն և ծովն կապեալ մնայ :
 Յաւտարութիւնըս մաշեցայ,
 Որ ի երկիրըն Ֆրանցայ .
 Այս ինչ ցաւ է, կայ և մնայ :
 Կատարեցաւ բանս » :

Անցողարար. յիշեմք որ Տէրզնցին ի Հռովմ
 եղած ատեն (1583), Հայոց Վերահաստատում կամ
 էջիան անուանեալ Սուլդանշահի (Արզար տը-
 պագրի որդւոյն) և ուրիշ գլխաւորաց կող-

մանէ՛ երկայն նամակ մի գրած է, արձակ և ոտանաւոր (իր ոհով) առ Դաւիթ պատրիարք Երուսաղեմի, հրաւիրելով որ գայ ընծաներով ի Հռովմ, և տեսնէ Գրիգոր ԺԳ Պապուն ըրածները, մանաւանդ Նոր տոմարի հաստատութիւնը, զոր և յաջորդ տարին (1584) Թարգմանեց ինքն Տէրգնցին և տպագրեց ի Հռովմ:

Բ. Տպագրութիւնն ի հարկէ պահանջեր նախընթացաբար՝ որ և է գրագիտութիւն մի կամ գրաւոր ճաշակ. այս ճաշակին գործին՝ որ է լեզուն, կրնայ յատուկ ըսուիլ կամ դիւրագիւտ Հայոց. ամէն ատեն ծանուցուած է մերայոց յաջողութիւնն օտար լեզուներ սովրելու, խօսելու և թարգմանելու, նախ բանիլ՝ ապա և գրով: Ռուբինեանց տէրութեան ատեն վայելչապէս ծաղկած էր թէ լեզուագիտութիւնն թէ՛ թարգմանութիւնն: Թողլով զընդհանրութիւնն և գալով ի մասնաւորն՝ յիտալականն, և առանձինն ի վերաբերեալն ընդ Վենետաց, տեսանք արդէն ԺԴ դարուն կիսէն առաջ Աւագ կարաւանապետին թարգմանի գործ կատարելն երբեմն ի Վենետիկ եկած ատեն, և իր ծառայութեան վարձը խնդրելն: — Գրեթէ 200 տարի վերջը (1519) Դամասկացի մ'ալ նոյնպէս կու գայ ի Վենետիկ իր թարգմանօրէն

ժառայութեան վարձը հաստատել տալու : Գիտնալու է՝ որ Վենետք մեծ առուտուր ունէին յԱսորիս, ուր իրենց գլխաւոր գործատեղին և պաշտօնեայն, գոր՝ Գոնօ (console) կ'անուանէին, կու նստէր ի հին մեծ և բարգաւաճ քաղաքն Դամասկոս, ուստի յետոյ փոխադրեցաւ ի Բերիա (Հալէպ) : Յայտնի է որ այդ քաղաքաց բնակչաց հասարակ լեզուն արաբերէնն էր, տեղացի Հայք այլ իրենց բնիկ լեզուէն զատ խօսէին զայս և զթուրքարէն. ուստի թէ Վենետաց և թէ ուրիշ արեւմտեայց կրրնային ըլլալ և կ'ըլլային թարգմանք. Ասորոց երկրին և Վենետկոյ փոխադարձ վաճառաց տարուբերի համար՝ բանուկ մաքսատուն կամ բաժտուն մի հաստատուած էր այդ մեծ քաղքին մէջ. առնուած բաժը՝ Վենետք՝ Կոդոմօ (Cottimo) կ'անուանէին, և ժողովածն ու հաշիւն անվրէպ կու խաւրէին ի Վենետիկ : Այս բաժտան թարգման էր Գեորգ տեղացի Հայն. ժեդարուն վերջի տարիներէն սկսեալ, կ'ընդունէր տարեկան վարձք 216 դուկատ, որ ըստ նիւթական արժէից 500 Ֆրանգէն աւելի է, ըստ իրականին՝ այժմեան արժէից՝ թերեւս եռապատիկ աւելի : Ինչպէս վաճառականութիւնն՝ այսպէս անոր վերաբերեալ ամենայն հաշիւք ալ փոփոխական են, աւելի

կամ նուազ. 1518ին առեւտուրն շատ յաջող չըլլալով՝ Դամասկեան բաժից մեծ պաշտօնեայքն ի Վենետիկ՝ ուզեցին իրենց բաժտան ծառայողներն և անոնց վարձն այլ նուազեցընել, և գլխաւոր թարգմանին տալ՝ 150 դուկատ միայն: Քէորզ լաւ գիտնալով իր արժէքն՝ վստահութեամբ եկաւ ի Վենետիկ, և խնդրեց ի տէրութենէ՝ որ քննեն իր 20 տարի ըրած հաւատարիմ ծառայութիւնը և չի գրկեն զինքն իր թոշակէն: Վենետք կամ տէրութիւնն շատ խիստ էր այսպիսի խնդրոց և վարձատուութեանց մէջ. քննել տուաւ Քէորզայ ըրածը. Դամասկոսէ ելած եկած գունցք միաբերան վկայեցին, որ ոչ միայն թարգմանութեամբ՝ այլ և շատ ուրիշ գործերով օգտակար եղեր էր Քէորզ իրենց և տէրութեանն. Մերակոյտն ալ հաւանութեամբ վճռեց (31 մայիսի, 1519) որ կենօք չափ տրուի Քէորզայ 200 դուկատ տարեկան, և դարձեալ ուրախութեամբ ծառայէ Հասարակապետութեան:

Այնպէս ալ կ'ընէ Քէորզ դեռ շատ տարիներ. և երբ կու վախճանի 1536-7 թուին, Դամասկոսի գունցն և խորհրդականք թարգման կ'ընտրեն իր որդին Մարիոս, որ մականուամբ Յոսօլլահ կոչուէր: Թոշակ տալով 50 դուկատ, 50 դուկատ այլ հօրը առնելիք-

ներուն համար. Վենետիկոյ պաշտօնեայք այլ կու հաստատեն զայս (ի 4 մարտի, 1541) ի շնորհս իր հօր « հաւատարմութեան, ժրու- » թեան, լաւութեան և յաջողակութեան » . (attenta la fede, solertia, bontà et sufficientia del quondam Turzimano del nostro Cottimo, et li meriti suoi, և այլն): Երկու տարի վերջը (17 օգոս. 1543) ոչ միայն հօրը գովեստը կու կրկնեն պաշտօնեայք հասարակապետութեան՝ այլ և Մարկոսի՝ թէ՛ լեզուագիտութեան համար (արար, թուրք, փռանկ), և թէ մանաւանդ իր գործօնութեան, ոչ միայն ի Դամասկոս այլ և ի Գալմատիա, ուր զրկած էին, կու վճռեն որ տրուի իրեն ինչ որ հօրը կու տրուէր, այսինքն 200 դուկատ տարեկան, (1) այս պայմանաւ՝ որ միայն

1. Sono stati si laudabili et virtuose le operazioni del q.m fidelissimo del stato nostro Zorzi fù terzimano deli Consuli et natione nostra in Damasco, molto ben note a cadauno, et meritamente se die abbrazzar la posterita sua et il suo figliuolo *Marco*, chiamato in lingua araba *Fadella*; del quale se ne a savuto generalmente dali Consuli et mercadanti nostri de Soria, ottimo attestatum della fede et sufficientia sua, dimostrata in Damasco et dove a bisognato in li servitij nostri, ed a beneficio de nostri subditi, etc. — *Cottimo di L. a. usco*, Libro I, c. 56:

Մարկոս ըլլայ թարգման ի Դամասկոս, և ուրիշի բան չի տրուի : — Մարկոսի լեզուագիտական յաջողութեան պանծալի յիշատակ մ' այլ կայ ի Վենետիկ, այլ և ի բժշկական գրագիտութեան, վերայիշեալ թուականին մօտ: Երբ այս քաղաքիս մէջ մեծանուն Նիկողոս Մասսա բժիշկն, թէ վարպետութեամբ և թէ հեղինակութեամբ, ուզեց տպագրել արդէն ի լատին լեզու թարգմանուած արարացի գերահռչակ Էպու Սինայի գործերը, (զոր Եւրոպացիք Ա-ի-ի-ն-ն-ն կ' անուանեն, մեր հին ազգային բժշկապետն Մխիթար Հերացի և այլք՝ Սինայի որդի), ուզեց սա և աւելցընել անոր վարքն այլ, զոր գրած էր անոր աշակերտն (Զօրզան ? Էլ Կիւզկանի). և ահա այս ետքի գրուածին թարգման գտաւ մեր Մարկոսը, որուն բառ առ բառ իտալերէն թարգմանել տալով ինքն դարձուց ի լատին. ⁽¹⁾ և յետոյ տպագրել տալով յամի 1544, ընծայեց առ Սուրբն Կարողոս հռչակաւոր արքեպիսկոպոսն Միլանու: Մասսա՝ իր գրոց յառաջարանին

1. Cum invenissem Marcum Fadellam damascenum, Venetorum mercatorum Interpretem, atque operam dedissem, ut is verba Sorsani vulgari Sermone exponeret, latinis ea mandare decrevi.

մէջ կու վկայէ զայս: ՎիւսդէնՖէլտ գերմա-
նացին՝ որ Արաբացի բժշկաց պատմութիւն
գրած է՝ նա և անոնց զրոց թարգմանու-
թեանց, և չէր կըրնար Վենետկոյ Գիւանաց
ծանօթութիւն ունենալ, կարծեօք կ'ըսէ, թէ
զուցէ Ֆատլ-ալլահ բուն արաբացի եղած
ըլլայ և յետոյ քրիստոնեայ ըլլալով Մարկոս
անունն առած:

Վենետք այնքան ընդարձակ և զանազան
տեղեր յարեւելս առուտուր ունենալով՝ ի
հարկէ և թարգմանաց կարօտ էին, թերեւս
ոչ այնքան այն օտար երկիրներու և կղզի-
ներու մէջ, որքան բուն իրենց մայրաքաղա-
քին, որ կենդրոն կամ ժողովարան էր ամենայն
ազգէ վաճառականաց. ի դիւանս՝ յիշեալ կամ
հանդիպեալ թարգմանաց հնագոյնք՝ մեր վե-
րոյիշեալ Դամասկացիքն են. անոնցմէ վերջ
նոյն (ԺԶ) դարու մէջ կու յիշուին քանի մի
Յոյնք կղզեցիք և Ախպրացիք, որպիսի էր Նուրե-
Յակոբ (1587-1620) հմուտ արաբ, թուրք
և պարսիկ լեզուաց. անկէ առաջ Միքայէլ
Մաթթէ, և այլք. յաջորդ դարուն (ԺԷ) մէջ
կու յիշուին և հայագէտ իտալացիք. ինչ-
պէս Ֆրանչիսկոս Սկարմելլի (Scarmelli,
1630), Ֆորդէ և Պովի ի կէս դա-
րուն. այլ և Հայք, Գեորգ որդի Յուրթայ, որ

և սէնսար էր (1631), Մարտիրոս Լորենցոյ որդի
Պետրոսէ (1630-40), Պօղոս (1652). նոյն ժա-
մանակ և մէկ Մկրտիչ Ռիփոս, որ Հայ է թէ
խտալացի՝ երկրայելի է, բայց կըրնայ ըլլալ
Մկրտիչ մի Վարդանայ որդի:

Փութանափի աստի հասան մի ըստ միով
կա....

Քրդ երբոր այն պատահեցաւ լեցին (?),
Ի Հոռմայ թուղտ առաքեցին ի քաղա-
քին... ասեն...»

Նոյն տպագրութեան տարին (1587-8) ի
Վենետիկ գալէն առաջ կամ (հաւանօրէն)
վերջը, Տերզնցին իր որդւօք ի Մարսիլիա
գնացեր է, և հօն Փռանկաց անուանի հին
վիպասանութիւնը *Գեղեցիկ Փարէլու*, (Le Che-
valier Paris et la belle Vienne) թարգ-
մաներ է հայերէն ոտանաւոր շափով. որ եթէ
ուրիշ լեզուագիտի օգնութեամբ այլ եղած
ըլլայ, դարձեալ արդիւնաւոր է Յովհաննէս,
մանաւանդ եթէ նկատուի այն վիպասանու-
թեան դժուարին հին փռանկ լեզուն և ոճը :
Թարգմանութեան վերջը նոյնպէս ոտանաւոր
յիշատակ մ'այլ գրած է, որոյ տողից առա-
ջին տառերն կազմեն այս բանս. « Չտէր
Յովանեսի Տէրզնցոյ ասաց յոս » ?, փոխա-
նակ ասացեալ կապելու : Գրածն՝ թէպէտ
զմեզ ի Վենետիկոյ դուրս կու հանէ, բայց իր
այս տեղ ըրած գլխաւոր գործն (տպագրու-
թիւնն) ներելի ընէ, զնոյն օրինակել և կար-
գալ, որովհետեւ շատ սակաւագիւտ է գիրքն .

« Յիշատակ թարգմանչի տառիս .

Չարիք պինտ լի երես որ կայ՝
Տրորեալ մածիմ ոտացդ վերայ .

Յիշազմէզ տր յորժամ գաս արքայոյ
ԼԹԷամբքո և ողորմեամ եզ .



Յիշատակարանէ ա սւիկ
առ քամէնասրերյսէ Թե հօրև

Եղբայր, լեզուով մի յիս գըթայ,
Բամեալ հոգուս ողորմի տայ .
Յորդ արտասուօք գոչեմ ահա,

Ողորմեցէք որպէս Յովբայ .
 Վկայն իմ Տէրն է, կրկին վկայ .
 Ազաղակեմ, ձայնըս կու գայ .
 Նա որ ասէ մի Տէր ողորմեա՛
 Եղկելոյն այն որ կու կենայ,
 Ի յա(ն)դենին առնու և խնդայ :
 Տրամադրեալ սա ի Ֆրանցայ
 Էր ի քաղաքն Մառչիլիայ .
 Բառել Թուխ մերոյս Հայկայ
 Զերդ և հազար և երեսուն՝ կայ,
 Նայ աւելի եւս վեցամեայ,
 Յվերջ ամսուն յամաց սոցայ .
 Որ և երկրիս այս մեծ արքայ
 Յինրիքոս (Ենրիկոս Զ) կոչեն ըզնա :
 Այլ ես յորդովք քաղաքս ուղղայ .
 Սիրտս իմ կամի որ միշտ երթայ .
 Այլ ճանապարհս երկրի սորայ՝
 Ցամաքն և ծովն կապեալ մնայ :
 Յաւտարութիւնըս մաշեցայ,
 Որ ի երկիրըն Ֆրանցայ .
 Այս ի՛նչ ցաւ է, կայ և մնայ :
 Կատարեցաւ բանս » :

Անցողաբար. յիշեմք որ Տէրզնցին ի Հռովմ
 եղած ատեն (1583), Հայոց Ռեֆուզացիոն կամ
 Իշխան անուանեալ Սուլդանշահի (Արզար տը-
 պագրի որդւոյն) և ուրիշ գլխաւորաց կող-

մանէ՝ երկայն նամակ մի գրած է, արձակ և ոտանաւոր (իր ոճով) առ Դաւիթ պատրիարք Երուսաղեմի, հրաւիրելով որ գայ ընծաներով ի Հռովմ, և տեսնէ Պրիգոր ԺԳ Պապուն ըրածները, մանաւանդ Նոր տօմարի հաստատութիւնը, զոր և յաջորդ տարին (1584) Թարգմանեց ինքն Տէրզնցին և տպագրեց ի Հռովմ:

Բ. Տպագրութիւնն ի հարկէ պահանջէր նախընթացարար՝ որ և է գրագիտութիւն մի կամ գրաւոր ճաշակ. այս ճաշակին գործին՝ որ է լեզուն, կրնայ յատուկ ըսուիլ կամ դիւրագիտ Հայոց. ամէն ատեն ծանուցուած է մերայոց յաջողութիւնն օտար լեզուներ սովորելու, խօսելու և թարգմանելու, նախ բանիւ՝ ապա և գրով: Ռուբինեանց տէրութեան ատեն վայելչապէս ծաղկած էր թէ լեզուագիտութիւնն թէ՛ թարգմանութիւնն: Թողլով զընդհանրութիւնն և գալով ի մասնաւորն՝ յիտալականն, և առանձինն ի վերարբերեալն ընդ Վենետաց, տեսանք արդէն ԺԳ գարուն կիսէն առաջ Աւագ կարաւանապետին թարգմանի գործ կատարելն երբեմն ի Վենետիկ եկած ատեն, և իր ծառայութեան վարձը խնդրելն: — Պրեթէ 200 տարի վերջը (1519) Դամասկացի մ'ալ նոյնպէս կու գայ ի Վենետիկ իր թարգմանօրէն

Ժառայութեան վարձը հաստատել տալու : Գփտնալու է՝ որ Վենետք մեծ առուտուր ունէին յԱսորիս, ուր իրենց գլխաւոր գործատեղին և պաշտօնեայն, զոր՝ Գոնջ (console) կ'անուանէին, կու նստէր ի հին մեծ և բարգաւաճ քաղաքն Դամասկոս, ուստի յետոյ փոխադրեցաւ ի Բերիա (Հալէպ) : Յայտնի է որ այդ քաղաքաց բնակչաց հասարակ լեզուն արաբերէնն էր, տեղացի Հայք այլ իրենց բնիկ լեզուէն զատ խօսէին զայս և զթուրքարէն. ուստի թէ Վենետաց և թէ ուրիշ արեւմտեայց կըրնային ըլլալ և կ'ըլլային թարգմանք. Ասորւոց երկրին և Վենետկոյ փոխադարձ վաճառաց տարուբերի համար՝ բանուկ մաքսատուն կամ բաժտուն մի հաստատուած էր այդ մեծ քաղքին մէջ. առնուած բաժը՝ Վենետք՝ Կոդոմոյ (Cottimo) կ'անուանէին, և ժողովածն ու հաշիւն անվրէպ կու խաւրէին ի Վենետիկ : Այս բաժտան թարգման էր Գեորգ տեղացի Հայն. Ժեղարուն վերջի տարիներէն սկսեալ, կ'ընդունէր տարեկան վարձք 216 դուկատ, որ ըստ նիւթական արժէից 500 Ֆրանգէն աւելի է, ըստ իրականին՝ այժմեան արժէից՝ թերեւս եռապատիկ աւելի : Ինչպէս վաճառականութիւնն՝ այսպէս անոր վերաբերեալ ամենայն հաշիւք ալ փոփոխական են, աւելի

կամ նուազ. 1518ին առեւտուրն շատ յաջող չըլլալով՝ Դամասկեան բաժից մեծ պաշտօնեայքն ի Վենետիկ՝ ուզեցին իրենց բաժտսին ծառայողներն և անոնց վարձն այլ նուազեցընել, և գլխաւոր թարգմանին տալ՝ 150 դուկատ միայն: Գէորգ լաւ գիտնալով իր արժէքն՝ վստահութեամբ եկաւ ի Վենետիկ, և խնդրեց ի տէրութենէ՝ որ քննեն իր 20 տարի ըրած հաւատարիմ ծառայութիւնը և չի գրկեն զինքն իր թոշակէն: Վենետք կամ տէրութիւնն շատ խիստ էր այսպիսի խնդրոց և վարձատուութեանց մէջ. քննել տուաւ Գէորգայ ըրածը. Դամասկոսէ ելած եկած գունցք միաբերան վկայեցին, որ ոչ միայն թարգմանութեամբ՝ այլ և շատ ուրիշ գործերով օգտակար եղեր էր Գէորգ իրենց և տէրութեանն. Մերակոյտն ալ հաւանութեամբ վճռեց (31 մայիսի, 1519) որ կենօք չափ տրուի Գէորգայ 200 դուկատ տարեկան, և դարձեալ ուրախութեամբ ծառայէ Հասարակապետութեան:

Այնպէս ալ կ'ընէ Գէորգ զեռ շատ տարիներ. և երբ կու վախճանի 1536-7 թուին, Դամասկոսի գունցն և խորհրդականք թարգման կ'ընտրեն իր որդին Մարկոս, որ մականուամբ Պարուլուս կոչուէր: Թոշակ տալով 50 դուկատ, 50 դուկատ այլ հօրը առնելիք-

ներուն համար. վենետից պաշտօնեայք այլ կու հաստատեն զայս (ի 4 մարտի, 1541) ի շնորհս իր հօր « հաւատարմութեան, ժրու- » թեան, լաւութեան և յաջողակութեան ». (attenta la fede, solertia, bontà et sufficientia del quondam Turzimano del nostro Cottimo, et li meriti suoi, և այլն): Երկու տարի վերջը (17 օգոս. 1543) ոչ միայն հօրը գովեստը կու կրկնեն պաշտօնեայք հասարակապետութեան՝ այլ և Մարկոսի՝ Թէ՛ լեզուագիտութեան համար (արաբ, թուրք, փռանկ), և Թէ՛ մանաւանդ իր գործօնութեան, ոչ միայն ի Դամասկոս այլ և ի Գալմատիա, ուր զրկած էին, կու վճռեն որ տրուի իրեն ինչ որ հօրը կու տրուէր, այսինքն 200 դուկատ տարեկան, (1) այս պայմանաւ՝ որ միայն

1. Sono stati sì laudabili et virtuose le operazioni del q.m fidelissimo del stato nostro Zorzi fù terzimano deli Consuli et natione nostra in Damasco, molto ben note a cadauno, et meritamente se die abbrazzar la posterita sua et il suo figliuolo *Marco*, chiamato in lingua araba *Fadella*; del quale se ne a savuto generalmente dali Consuli et mercadanti nostri de Soria, optimo attestatum della fede et sufficientia sua, dimostrata in Damasco et dove a bisognato in li servitij nostri, ed a beneficio de nostri subditi, etc. — *Cottimo di Lanusco*, Libro I, c. 56:

Մարկոս ըլլայ թարգման ի Դամասկոս, և ուրիշի բան չի արուի : — Մարկոսի լեզուագիտական յաջողութեան պանծալի յիշատակ մ' այլ կայ ի Վենետիկ, այլ և ի բժշկական գրագիտութեան, վերայիշեալ թուականին մօտ : Երբ այս քաղաքիս մէջ մեծանուն Նիկողոս Մասսա բժիշկն, թէ վարպետութեամբ և թէ հեղինակութեամբ, ուզեց տպագրել արդէն ի լատին լեզու թարգմանուած արաբացի գերահռչակ Էպու Սինայի գործերը, (գոր Եւրոպացիք Ա-ի-ինն կ' անուանեն, մեր հին ազգային բժշկապետն Մխիթար Հերացի և այլք՝ Սինայի որդի), ուզեց սա և աւելցընել անոր վարքն այլ, գոր գրած էր անոր աշակերտն (Ջօրզան ? Էլ Կիւզկանի). և ահա այս ետքի գրուածին թարգման գտաւ մեր Մարկոսը, որուն բառ առ բառ իտալերէն թարգմանել տալով ինքն դարձուց ի լատին. ⁽¹⁾ և յետոյ տպագրել տալով յամի 1544, ընծայեց առ Սուրբն Կարոլոս հռչակաւոր արքեպիսկոպոսն Միլանու : Մասսա՝ իր գրոց յառաջարանին

1. Cum invenissem Marcum Fadellam damascenum, Venetorum mercatorum Interpretem, atque operam dedissem, ut is verba Sorsani vulgari Sermone exponeret, latinis ea mandare decrevi.

մէջ կու վկայէ զայս: Վիւագէնֆէլտ գերմա-
նացին՝ որ Արարացի բժշկաց պատմութիւն
գրած է՝ նա և անոնց զրոց թարգմանու-
թեանց, և չէր կըրնար Վենետիոյ Գիւանաց
Ժանօթութիւն ունենալ, կարծեօք կ'ըտէ, թէ
գուցէ Ֆատլ-ալլահ բուն արարացի եղած
ըլլայ և յետոյ քրիստոնեայ ըլլալով Մարկոս
անունն առած:

Վենետք այնքան ընդարձակ և զանազան
տեղեր յարեւելս առուտուր ունենալով՝ ի
հարկէ և թարգմանաց կարօտ էին, թերեւս
ոչ այնքան այն օտար երկիրներու և կղզի-
ներու մէջ, որքան բուն իրենց մայրաքաղա-
քին, որ կենդրոն կամ ժողովարան էր ամենայն
ազգէ վաճառականաց. ի դիւանս՝ յիշեալ կամ
հանդիպեալ թարգմանաց հնագոյնք՝ մեր վե-
րոյիշեալ Գամասկացիքն են. անոնցմէ վերջ
նոյն (ԺԶ) դարու մէջ կու յիշուին քանի մի
Յոյնք կղզեցիք և Կիպրացիք, որպիսի էր Նորէ-
Յակոբ (1587-1620) հմուտ արար, թուրք
և պարսիկ լեզուաց. անկէ առաջ Միքայէլ
Մաթթէ, և այլք. յաջորդ դարուն (ԺԷ) մէջ
կու յիշուին և հայագէտ իտալացիք. ինչ-
պէս Ֆրանչիսկոս Սկարամելլէ (Scaramelli,
1630), Ֆորդէ և Պովէ ի կէս դա-
րուն. այլ և Հայք, Գեորգ որդի Յակոբայ, որ

և սէնսար էր (1631), Մարտիրոս Լորենցոյ որդի
 Պետրոսի (1630-40), Պողոս (1652)։ Նոյն ժա-
 մանակ և մէկ Մկրտիչ Ռէդա, որ Հայ է թէ
 իտալացի՝ երկրայելի է, բայց կըրնայ ըլլալ
 Մկրտիչ մի Վարդանայ որդի։

Ե.

Ա. ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԴԱԻՐԻՅԵՑԻ, ԵՒ ԻՐ ԲԱՐԳՄԱՆԱՅ
ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆՆ. — Բ. ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԵԹՈՎԳԱՏԻ,
ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՎԵՆԵՏԿՈՅ:

Ա. Այս ատեն և վերջը Հայք աւելի բազմացեալ և հաստատ բնակելով ի Վենետիկ՝ այնքան կարօտութիւն չկար թարգմանչաց, ոչ իրենց համար և ոչ պետութեանն, և ոչ այլ մեծ յարգ մի լեզուաւ թարգմանութեան՝ որպէս գրով: Այս ետքի մասամբ՝ Մարկոսի պէս և աւելի այլ նշանաւոր եղած է մերազգին Խաչատուր Դաւթիճեցի, պարսիկ լեզուէ լաւ իտալերէն թարգմանելով հետաքրքրական գրքոյկ մի. որ է վիպասանութիւն մի Պանդրխտութեան կամ ուղեւորութեան Սերենդիպպոյ (1) կղզւոյն թագաւորին երեք որդւոց. վերնագիրն է, Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del Re di Serendippo: Per opera di M. *Christoforo Armeno*, dalla persiana nell'italiana lingua rapportato.

1. Ըստ ոմանց է Սոււմատրա կղզին, կամ ուրիշ մեծ կղզի մի յՈւլկիանոս Հնդկաց:

Նախ տպագրուած է յամի 1557, յետոյ այլ
 և այլ անգամ . մեր ձեռքը գտուածն է 1584ի
 տպագրութիւնն, ի վենետիկ, փոքրիկ, ու-
 թածալ, 83 թուղթ: Ինչ պատճառաւ թարգմա-
 նուած և տպագրուած ըլլալը՝ լսենք Խաչատրոյ
 արեւելեան ոճով յառաջաբանէն, իր իտալերէ-
 նէն թարգմանելով ի հայ. « Միշտ գովու-
 » թիւն Տեառն Աստուծոյ, ստեղծողին եօթն
 » երկնից և չորս տարերաց, և այլ ամեն
 » իրաց՝ որ կ'երեւին ի վերայ երկրի, և ա-
 » ղարչին մարդոյ՝ որ գերազանց է քան զա-
 » մենայն կենդանիս. որուն՝ ոչ միայն միտք
 » ընծայեց՝ իր աստուածութիւնը ճանչնալու
 » համար, այլ և լեզու՝ իրմէ ընդունած բա-
 » րեաց շնորհակալ ըլլալու: Ես խեղճ մե-
 » ղաւորս Խաչատուր (Christoforo) Հայ, իմ
 » երկիրս՝ Դաւրէժ քաղքին մէջ գտուած ա-
 » տեն, շատ անգամ և շատերէն կու լսէի
 » որ Ֆռանկաց կողմերը շատ ազնուական և
 » մեծահանճար մարդիկ կան, զոր և դիւրին
 » էր հասկընալ անոնց քով գտուած գեղեցիկ
 » և զարմանալի բաներէն: Ասկէ մեծ փա-
 » փագ մտաւ ի սիրտս՝ այդ երկիրը տես-
 » նելու, մանաւանդ որ քրիստոնէից իշխա-
 » նութեան ներքեւ էր, ուր Քրիստոսի կրօնից
 » ծէսերն և իշխանաց սովորութիւնները կըր-
 » նայի ճանչնալ, ես ալ քրիստոնեայ ըլլա-

» լովս՝ այլ աւելի կու փափագէի : Արդ օգ-
 » նութեամբ Տեառն Աստուծոյ՝ ճամբայ ել-
 » նելով ի Փռանկաստան երթալու, իմ առա-
 » ջին հանդիպած տեղն եզաւ վենետիկ. որ
 » օրովհետեւ բոլոր աշխարհիս մէջ իր նմանը
 » չունի, կըրնայ ըսուիլ թէ Աստուծոյ և ոչ
 » ուրիշի ձեռք նախ շինուած ըլլայ : Ծովու
 » մէջ զետեղուած է, և թէ՛ ջրով թէ՛ ցամաքով՝
 » մարդ ամէն կողմը կըրնայ երթալ գալ-
 » վասն զի միշտ կու գտուին տեսակ մի ծած-
 » կուած նաւակք, կանոտլա ըսուած, որ՝ ուր
 » որ մարդ ուզէ՝ կու տանին : Պալատաց և
 » տանց մեծ մասն երկու դուռ ունի, մէկն
 » ջրի վրայ, ուր ինչ որ պէտք է ընտա-
 » նեաց՝ նաւակներով կու բերուի, մէկայն
 » փողոցի վրայ է, ուսկից ամէն մարդ ու-
 » ղածին պէս կ'ելնէ կու մտնէ : Այս քաղ-
 » քիս մէջ ուրիշ կենդանի չերեւնար, բայց
 » միայն մարդիկ և գեղեցիկ ու վայելչահա-
 » սակ կանայք. մինչդեռ մեր քաղաքաց մէջ՝
 » էշերն և ուղտերն անդադար անցնելով՝
 » անտանելի նեղութիւն կու տան մեզի :
 » Ճամբաներն ամենամաքուր և աղիւսայա-
 » տակ են. շատ և մեծաչէն պալատք և ե-
 » կեղեցիք կ'երեւան. կան և շատ հոգե-
 » տունք (կամ հիւանդանոցք, hospitali), ուր
 » արք և կանայք առանձին կու բնակին, և

» շատ լաւ ծառայողներ ունին . ճերմակեղէն
 » հազուատներն շատ մաքուր բժշկներն միշտ կու
 » հոգան զանոնք , և անոնց ամէն պէտքն կու
 » տրուի : Այս տեղ ճիշտ արդարութիւն կ'ըլ-
 » լայ . ամենեւին չի թողուիր որ մէկն ուրիշի
 » անիրաւութիւն ընէ . ամէն մարդ կու ջա-
 » նայ կրցածին չափ Աստուծոյ պատուիրանք-
 » ները պահել . օրինօք կ'ապրին . և պաշ-
 » տօնեայք արդարութեան ամենքն այլ շատ
 » գիտուն և շատ բարեսէր անձինք են : Ա-
 » սոնցմէ զատ կան նա և շատ սենեակներ ,
 » ուր աղքատ օտարականք՝ առանց վարձք
 » տալու կու բնակին : Այս բանիս կըրնամ
 » ես համարձակ վկայել . որ երեք տարի է
 » իմ վիճակիս պատշաճ սենեկի մի մէջ բնա-
 » կած եմ առանց բան մի վճարելու . չեմ
 » յիշեր թէ հանդիպած ըլլամ ուրիշ քաղքի
 » մի՝ որ ասկէ աւելի ողորմած և աղքատաց
 » կարեկից ըլլայ : — Արդ ես այսպիսի գե-
 » ղեցիկ բարուց և սովորութեանց սիրահա-
 » բուած , իմ հայրենիքս բոլորովին մոռնա-
 » լով , եթէ և երբեմն ի միտքս ընկնայ նորէն
 » դառնալ , կարծես թէ բաղձանքս մոռցընել
 » կու տայ զայն : Այս տեղ ամէն արուեստի
 » պարապող մարդիկ շատ մտադիր տեսնե-
 » լով իրենց բանին գործին , այս քաղքիս մէջ
 » իրենց ինծի ըրած շատ և շատ մարդավարու-

» Թեանց փոխարէն, իրենց զուարճութեան
 » համար ուզեցի իմ մէկ սիրելի բարեկամիս
 » օգնութեամբ՝ իմ լեզուէս յիտալական լեզու
 » Թարգմանել Պանդխտութիւն մի՝ Երեք եւ
 » րիտասարդ որդւոց Սերենդիպպոյի Թագաւորին . որ ըստ իմ կարծեացս՝ իբր գեղեցկութեանն համար ընթերցողաց շատ հաճոյ պիտի ըլլայ, որով կու յուսամ՝ իրենց շնորհակալութեան արժանի ըլլալ » :

Խաչատուր այս յառաջարանէն զատ նամակ մ'այլ գրած է առ ազնուականն Մարկոս — Անտոն Ճիւստինիանոյ, անոր ընծայելով գիրքը . մէկ մի՛ անոր իրեն ըրած շատ բարերարութեանց համար, մէկ մ'այլ՝ ուզելով անոր մեծ և պատկառելի անուամբ՝ բամբաստողաց կամ չհաւանողաց բերանը գոցել, ինչպէս որ մեր ազգին մէջ ալ կու գտուին, կ'ըսէ . ասկէ զատ, ամառուան տուք օրերուն մէջ գրադիւր յարմար առիթ մի համարեր է այս գրուոր աշխատութիւնը . նամակն այլ գրած է օգոստոսի առաջին օրը (1557) . — Որչափ որ աւելորդ համարիմ այդ վիպասանութեան (եօթն պատմութեանց) վրայ խօսիլ, ի գովեստ հիղինակին և Խաչատրոյ, (Թերեւս երկուքն ալ մի են), պէտք է ըսել՝ որ նախ իտալական լիզուին յստակութիւնն գովուած է, և 7 կամ 8 անգամ տպագրուած . (աղէկ

բարեկամ գտած և ընտրած է Խաչատուր)։
 Երկրորդ, գրուածն այլ՝ կամ արեւելեան ճա-
 շակին համար, կամ վայելուչ ոճոյն համար՝
 Թարգմանուեր է ի փռանկերէն, անգլիերէն,
 գերմաներէն, հոլանդերէն և դանիերէն. հի-
 մայ բաւական հազուագիւտ և թանկագին են
 ասոնք։ Սյս ամենուն արդիւնքն վերաբերի
 առ իեղճուկ յեղափոխ Հայ Խաչատուրն այն. որոյ
 նման Հայ մ'այլ գտնելու համար, որոյ գրաւոր
 գործն այսքան լեզուներ թարգմանուած և
 տպագրուած ըլլայ, թերեւս հարկ է մեր ԺԳ
 դարու՝ կոռիկոսի տէր՝ Հեթում Պատմչին
 մօտ երթալ։

Գ. Միայն Դաւրիժեցի Խաչատուրն չէ որ
 վենետկոյ վրայ զմայլած և գրած ըլլայ. ուրիշ
 Խաչատուր երեց մ'այլ կայ, աւելի հեռու
 տեղոյ մի մականուամբ, Եփեփայն. ծնըն-
 դեամբ, թէ ուրիշ պատճառաւ այսպէս կոչ-
 ւած, չեմ գիտեր։ Սա աւելի երկար և մանր
 և սուր դիտողութիւն ըրած և ոտանաւոր
 բանիւ գրած է իր «Յարմարեալ Պարմոնիան»
 » Վանասիրոյ, փոքր ի շատէ... ականատես և
 » ոչ. ականջալուր լեալ»։ Չայս արդէն իբր
 կէս դար առաջ հրատարակած եմք ի Բազ-
 մապէտ օրագրի (Ե, 172-77). և կրկնել այն
 իբր 280 երկայն տողերը՝ ծանր է, թէ և
 ոչ անարժան գրուած, մանաւանդ անծանօթի

մի, նա և բնիկ Վենետ բանասիրի. ինչպէս որ փափագած են այսպիսիք այլ թարգմանել: Մեր առջի անգամ հրատարակած ատեն, ինչպէս որ յայտնած եմք, օրինակին մէջ 20 տողի չափ պակաս կար. յետոյ ուրիշ օրինակ մի ունեցանք անպակաս, քիչ մ'աւելի նոր գրուած, 1656ին. բայց ոչ ասկէ և ոչ առջինէն՝ որոշ շիմացուիր հեղինակին ժամանակը, որ իր գրութեան ամսուն օրը նշանակելով՝ տարին մոռցեր է: Ա' երեւի թէ Ռաւրիժեցիէն քիչ ետք ըլլայ. և քան զնա աւելի անաչառ դիտող և գրող. ստորագրած բաներն ճիշդ են, բաց ի Վենետկոյ 10,000 կամուրջներէն, և անոր ծագման կամ շինութեան սկզբնաւորութեան աւանդութենէ. իբր թէ Հնդկաստանէ եկողէ մի, կամ այն աշխարհին թագաւորաց փախստեայ գանձերով շինուած ըլլայ: Քաղքին նեղուածք ըլլալն՝ չրի մէջ ամփոփուելով, և ընդարձակելու համար՝ կամ ծանծաղ տեղուանք ցիցեր տնկելով և անոնց վրայ շէնք շինելն, կամ տուներու վրայէ վրայ յարկեր բարձրացընելը՝ լաւ կու ստորագրէ խաչատուր, ըսելով.

« Պաղ և պաղչայ յաւել չունին, և զոր ունին՝ տան մէջն է նայ.

- Հանց գեղեցիկ են զարդարեր, նման դրախտին ծաղկեր է նայ :
- Մէջ քաղաքին կովկիթ շունին, և զոր ունին՝ գիւղօրէքն է :
- Գրաստու զերեսըն չեն տեսնուր . տեսողացըն մեծ զարմանք է :
- Նեղուց քաղաք և մարդըն շատ . տունն ի վերայ տան շինեալ է :
- Հինգ և վեց դաթ տուն են շիներ, ներքինըն զվերինըն չի գիտէ :
- Տասն հազար կարմունճ ունի, ի քաղաքին մէջ երթեւեկն է :
- Լանուց մէկ տեղ մի հէշ չըկայ . ներքեն խանութ՝ վըրան տուն է :
- Մովէն բացուած ցածուն տեղուանք, քարով խիճով բարձրացընեն,
- Քսան երսուն տարի դատին, հազիւ տեղ մի ցամքեցընեն :
- Սան Մարքոյին մալըն շատ է, խարճեն և սարայներ շինեն :
- Կամ կու ծախեն, կամ վարձու տան, հըսապով զդրամն աւելցընեն :
- Քանի մի մեծ տօլապ շինած՝ ծովուն զատակըն կու քերեն,
- Տանին ի յայն տեղըն լընուն՝ յոր տեղ որ սարայ կու շինեն » :

Խաչատուր՝ թէ՛ այս լեզուով գրուածէն,
 Թուրք բառեր խառնելով, և թէ՛ հետեւեալ
 տողերովս,

« Զերկրին հողըն հլուն շինեն, մարգարտի
 պէս ծախեն զնայ,

ԶԹուրքաց երէն զհրդըն խարեն, մէկ մ'ալ
 ես որ խիստ խարեցայ »

կու յայտնէ՛ իր Թուրքիոյ կամ արեւմտեան
 Հայոց կողմերէն գալը. ամենեւին չի յիշեր
 ազգայնոց ի Վենետիկ գտնուիլը կամ անոնց
 տունն և եկեղեցին. միայն ի յիշելն Ս. Մար-
 կոս մայր եկեղեցւոյ հարստութիւնը՝ կ'ըսէ.
 « Այլասեռից վաճառականք ի տեսութիւն
 մտնեն ի նայ,

Զզըլխնին շարժեն նոքա, շատ ոք զաւան-
 դըն մոռանայ » .

այդ այլապէս վաճառականաց մէջ անշուշտ
 կ'իմացընէ և զՀայս. իսկ զաւանդըն ճառնալը
 թուի թէ անոնց ապշած նայելու ատեն՝ քո-
 վերնին ունեցածին մոռնալը, և թերեւս
 գողցընելը կու յայտնէ: Այս յանցանքը յայտ-
 նի չըսէր Խաչատուր. բայց յետ արժա-
 նապէս գովելու զքաղաքն և զքաղաքացիս,
 արդարութիւն համարի նա և ասոնց անիրաւ
 կամ անվայել քանի մի գործն այլ յիշել. և
 թերեւս ոչ ոք ի մերազգի տեսողաց այս զար-
 մանալի քաղաքը՝ ասոր նման արդարադատ

չէ եղած. համարձակ կ'ըսէ յետ գովասանութեանը.

« Այս հերիք է զոր գովեցի. պահ մի բամբաս առնեմ զնոսա... »

Զվայելչութիւնն աղէկ ունին, բայց այս քանի բանս անարգ է » :

Այս անարգ բաներուն գլխաւոր համարի գգեստուց շռայլութիւնն և անպատշաճ բացուածքը, կանանց նստանքով քայլուածքը, արանց փաղաքշութիւնը. մանր թռչուններ, ծովային և ցամաքային ժժմունքներ ու միջատներ ուտելնին. շուները գրկել և գգուել և ինչուան մէկտեղ յեկեղեցի մտցընելը. կերակրոյ ատեն՝ իրենց բերնի պատառը շանց տալը, և այլն: — Խաչատուր կ'երեւի թէ ինչպէս սուր աչք՝ այսպէս այլ սուր յիշողութիւն ունի եղեր, կամ տեսածը իր յիշատակաց գրքուկին մէջ կու նշանէ եղեր. վասն զի Վենետիկէ ելնելէն վերջը և դէպ ի Քոլոֆու կղզի նաւելու ատեն՝ շոտաճ գրեր է, « ի մէջ նեղութեան ծովուն, (երբ և) ջուր մեր պակասեալ էր » . այսպէս կու սկսի իսկ վերջն ալ կրկնէ.

« Այս հերիք է զոր գրեցի, աճըզեցայ. ձեզ ինչ գաղտնի.

Ծովուն թասան զիս առեր, ամենեւին աչք չերեւի.

ի բազում լիմանլըխէ և ի կամու որ շատ լինի՝
 Ձի ժաժցըներ տակմա քամի. յոյս մեր այն
 է (որ) Քորֆէզ հասնի » :

Կ' երեւի թէ գրութեան վերջերը յիրաւի
 ,յօգնած, և ծովուն թասան՝ այսինքն հոգն՝
 մէկ մի առանց յաջող հովու մնալն, մէկ մ'այլ
 սաստիկ հովով ալէկոծիլն, իր գլուխն այլ ժա-
 ժեցրեր է. վասն զի հակառակ ի սկզբան
 ըսածներուն Վենետկոյ համար՝ թէ նմանը
 չկայ, և թէ « տեսնողքն ամէն ապուշ մնայ » ,
 վերջը վերջը կ'ըսէ .

« Յորժամ գրաներըս գրէի, և առ ընկերըս
 չխօսէի,

Միժաղէի ես իմ վրայ՝ թէ Վանատիկ անչք
 երեւի :

Արի, գնա ըՍպանիոյ քաղաք՝ որ գեղորայքն
 է իբրեւ զՎանատիկ » .

և կարգաւ յիշելով Անապօլի (Նարոլի), Ա-
 լիկուռնա, Տլորենցա, Մեսսենա, Բալբերմոյ,
 Մարչիլիա, Ճինիվիզ, դարձեալ կրկնէ. « գեղն
 է նման Վանատիկոյ » ! Թերեւս յիշելով Վե-
 նետկոյ նեղուց ըլլալը. իսկ միւս յիշեալ քա-
 ղաքաց միջի և դրսի ընդարձակութիւնը, իրեն
 այլ սրտնեղութեան ատեն՝ այսպէս ըսել
 տուեր է : Բայց լաւ է որ գոհութեամբ կ'ա-
 ւարտէ գրուածը .

« Փառք շինողին (յ)օրինողին, պակաս
 չըներ զնաֆաղանին .

Ամենեքեան բարով վայելեն, օրհնեն ըզտուողըն պարգեւաց » .

Եւ կրկին փառատրութեամբ կու կնքէ . «Փառք Աստուծոյ, յամենայն ժամ» :

Կըրնանք և մենք փառաբանակից ըլլալ առ Տուողն պարգեւաց, որ այնպիսի մութ և խուլ դարու մէջ (ԺՁ), ասանկ սուր՝ թէ և անհարթ կամ անօգնական՝ հանճարներ պարգեւեր է մեր Խաչատուրներուն . որ է ըսել, թէ մեր անծանօթ հանճարեղ ազգայնոց մէկ քանին յայտներ է, իրենց հայրենի երկրէն շատ հեռու և անկարծելի կողմեր: Արածեմ այս վերոյիշեալներէն և անոնց ժամանակակից շատ աւելի հանճարեղ և հնարագէտ քան զՎենետն, մեծագոյն Գօլաղ շինող և ծովուն յատակը քերող Հայ մ'այլ պիտի ճանչցուի, որ երեւի թէ նոյն իսկ իրեն բազմահնար յաջողութեան համար՝ հանրածանօթ ըլլալով այն ժամանակ, ի Վենետիկ յատկաբար Հայն կոչուեր է, L' Armeno, ինչպէս յաճախ կու գրուի քաղքին Դիւանաց մէջ :

ՀԱՐԱՊԵՏ ՀԱՅՆ ԱՆՏՈՆ ՍՈՒՐԵԱՆ

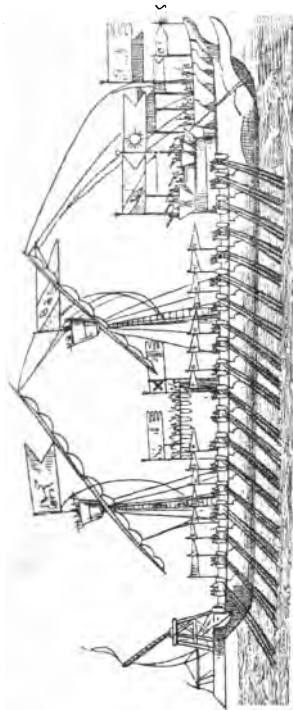
ԺԶ դարուն կիսուն կամ քիչ մի վերջ, ի վենետիկ գտնուած դեռ ոչ բազմաթիւ Հայոց մէջ՝ ամենէն նշանաւորն եղած է սա, և երեսուն տարիէ աւելի զանազան դիպուածոց և պիտոյից մէջ ցուցեր է մեծ հանճարը, մեծ գործօնէութեամբ և յաջողութեամբ: Իր յատուկ կամ մկրտութեան անունն է Անտոն, մականունն Սուրիան, որ կամ նոյնպէս յատուկ անուն է, և կամ թերեւս հայրենեօք՝ Միջագետաց և Ասորւոց կողմէն ըլլալով՝ այսպէս կոչուած ըլլայ յիտալացւոց, որք Սուրիա կամ Սուրիա կ'անուանեն այն կողմերը. արդ դիւանաց մէջ կու գրուի սա Antonio Suriano detto l'Armeno (Անտոն Սուրիան՝ կոչեցեալն Հայ): Իր Հօր անունն ալ ծանօթ է, Յովսէփ (1): Ե՛րբ կամ ո՞ր

1. Այսպէս կոչուի Հայրն Խոտարական գրուածի մի մէջ, որոյ և մականուն այլ կ'աւելցուի՝ Բիչիան, de Medici. Իսկ պաշտօնական գրուածի մէջ (յամի 1609) Միտայի կոչուի Հայրն, որ գուցէ պապն ըլլայ:

տարի ի Վենետիկ եկած ըլլալն՝ յայտնի չէ, այլ երիտասարդ կամ մանկահասակ եկած պիտի ըլլայ, իր բոլոր կենաց տարիքէն չափելով, որ է 58 տարի. իսկ իր անունն և գործքն 32 տարիներու մէջ կու յիշուին (1559–1591): Բայց իր առաջին գործէն կամ գործոյ առաջարկութենէն գուշակուի՝ որ 1559 թուականէն այլ առաջ ծանօթ եղած է. կու վկայէ իր որդին՝ որ հայրն 40 տարի ծառայած է տէրութեան. ըսել է 18 տարեկան սկսած. ուստի և յայտ կ'ըլլայ որ ի Վենետաց առած է իրեն ամուսին, և իրեն զլիսաւոր գործոյ կամ արուեստին՝ յաջորդ թողած է զաւակն Յովով անուամբ, ծնած իրր ի 1576. (վասն զի † է 54 տարուան ի 1630). մէկ որդին այլ յիշուի հօրմէն քանի մ'օր առաջ մեռած՝ 11 տարուան, Մարկո-Անտոն (Marc' Antonio) անուամբ, որ Վենետաց սիրելի (երբեմն ալ ծաղրելի) անուն մ'է, և անով յայտնուի իր կնոջն այլ վենետկեցի ըլլալն, բայց այդ կնոջ անունն և ընտանիքը չեմ գտած :

Առաջին անգամ Հայ Անտոնի անունը՝ կու գտնեմք իրմէ յիշուած իր մէկ աղերսագրին մէջ՝ առ Գուքան Վենետկոյ և առ ծերակոյտն, (ի 24 յունիսի, 1561), երկու տարի առաջ ըրած գործոյն համար : Յամսեան հոկտեմ.

բերի, 1559 տարւոյն, առաջին աղերսագիր մի տուեր է մեծ և դժուարին ձեռնարկութեան մի, որ որքան իրեն պատիւ կըրնար բերել, զուցէ ոչ շատ պակաս՝ ամօթ Վենետաց, որք այնքան ճարտարք էին ի նաւաշինութեան, ի նաւարկութեան և ի նաւամարտի. բայց՝ կամ երբեմն զգաստութիւննին կու պակսէր, կամ ծովն անոր ալ կու յաղթէր. և կամ չէր բաւեր իրենց հնարքն՝ նաւահանգիստը ապահովցընելու յամենայն վրտանգաց : Իրն այս է, որ իրենց մէկ մեծ և զինեալ նաւ մի՝ կալիօնէ, որ հասարակ կալիօ, ըստ հայոց խալի՝ ըսուած նաւերէն մեծ է, զէնքերով, հրետներով (թօփ), և ուրիշ ամէն կազմածով և բեռամբք ընկղմեր խորասուզեր էր նաւահանգստին մէջ, և հանելու ճար կամ ճարող մի չէր գտուած, թէ և փորձեր և քննութիւններ եղած էին. այլ յուսահատեալ թողեր էին : Հաւանական է որ մեր Հայն ալ Վենետկոյ հռչակեալ նաւարանին մէջ արուեստաւոր մ' ըլլալով, տեսեր էր ոչ միայն անոնց փորձերը և աչօք քններ էր նաւուն ընկղմած տեղը և դիրքը, այլ և անոնց փորձերուն կամ գործեաց պակասութիւնը : Ինքն այն ատեն 26 տարուան երիտասարդ մ' էր. մտածեց, վստահացաւ մտածութեանը, և աւելի ծածուկ քան յայտ-



Խաչկ (Քերպանուր) Մարկու-Պորտի վեկտուրացոյ :

նի՝ նաւը հանելու գործիքի կամ շէնքի մի
 գաղափար մի կամ փոքրիկը շինեց, և վերոյի-
 շեալ թուականին (1559, հոկտ.) աղերսագրով
 ներկայացուց տէրութեան գերագոյն ատե-
 նին: Ատեանն կամ դուքսն՝ թէ և անյարմար
 չտեսաւ գործիքը, բայց առջի փորձողներուն
 անյաջողութենէն չվստահանալով, խնդիրը
 չմերժեց, բայց շուգեց այլ օգնել անոր՝ դրա-
 մով կամ ուրիշ նիւթերով, այլ թողուց որ
 նա իր ծախքովը գործը տեսնէ. իսկ Անտոն
 որ այնքան մեծ գործոյ դրամական կարո-
 ղութիւն չունէր, հարկաւ կու ստիպուէր յետ
 կենալ: Երեւի թէ իր առաջարկութիւնն
 նորէն արթընցուց ուրիշները. Բարդուղիմէ
 անուն նաւապետ մի յանձն առաւ իր ծա-
 խուք գործել և հանել նաւը կամ նաւուն
 մէջի եղածները. մեծ արկղաձեւ (Casson)
 գործիք մի շինեց և սկսաւ լիորձել. այլ գոր-
 ծիքն ալ ընկղմեցաւ. նորէն մէկ մ'այլ շի-
 նեց. այն ալ առջինին պէս ընկղմած կալէո-
 նին ընկեր եղաւ. Բարդուղիմէ անճըրկած՝
 սկսաւ իր կորուստը հոգալ. բայց ոչ ինքն և
 ոչ ուրիշ անձինք իր շինածներն ալ կըրցան
 հանել: — Այն ատեն Անտոն նորէն ոտք
 ելաւ, առաջարկեց տէրութեան պաշտօնէից,
 որ հրաման տան իրեն իր ծախքով հանել
 այն երկու արկղաձեւներուն մէկը, (որով-

Հետեւ մէկայլն ծովուն ծփանքէն քայքայուած փճացած էր)։ Հաւանեցան պաշտօնեայք, բայց պարտաւորեցին զնա (7 մայիսի, 1561) որ ութ օր շանցած՝ ձեռք զարնէ գործոյն. և քանի մի շաբաթ վերջը իրենց պաշտօնարանին զխաւոր գործատեսներէն մէկը (Capitano dell' Ufficio) խաւրեցին՝ որ տեսնէ թէ ինչ է ըրած Հայն։ Քնաց քննեց նա, և (յունիսի 11ին) լուր բերաւ, թէ Անտոն ոչ միայն հաներ է զարկղակերտն, այլ և քչեր տարեր է ինչուան Ս. Պէորդ կղզւոյն քով, քանի մ'այլ խոշոր նաւակներ (burchelle) բերեր է հօն, որ արկղին մէջ լցուած տիղմն ու աւազը հանեն մաքրեն։ Այս գործոյ և գործեաց համար Անտոն 1000 դուկատէն աւելի ծախք ըրած էր։

Հիմայ պարզ երեսով համարձակ գնաց յատեան Պքսին (24 յունիսի, 1561), և նորէն գրով հրաման խնդրեց կալէոնն այլ հանելու, իր ծախքով. և իրաւացի պարծանօք կ'ըսէր. « Տեսնելով՝ որ ուրիշներն ոչ միայն » դժար՝ այլ և անկարելի համարէին այն » արկղակերտները հանելու, մտածեցի որ ա » նով ո՛րչափ վնաս պիտի ըլլայ ձեր նաւա » մուտքին, միանգամայն և իմ առ Ձեր » Պայծառութիւնն (Sua Serenità) ունեցած » սէր ու գորովս, և Աստուծոյ ինձ տուած

» հանձարն, յորդորեցին որ ջանամ հնարք
 » գտնել և հանել ընկղմածներուն մէկը...
 » գտայ և առաջարկեցի. հաւնեցաք, և յանձ-
 » նեցիք ինձ հանելու. և ես օգնութեամբ Աս-
 » տուծոյ հանեցի, իմ ծախքովս, և շատ դիւ-
 » րութեամբ. որուն վրայ ամենքն այլ զարմա-
 » ցան: Արդ հիմայ որ իմ կարողութեանս
 » ցոյց մի տուի Ձեր Պայծառութեան, կար-
 » ծեմ թէ քիչ մի համարմունք գտայ ձեր
 » առջեւ, և թէ պիտի կարենամ յաջողել
 » ուրիշ աւելի դիւրին ձեռնարկութեան մի
 » եւս՝ ինչպէս կարծեմ. որ է, (եթէ շնորհէք
 » ինձ չորս ամիս ժամանակ), հանել՝ իմ
 » ծախքովս՝ կալէոնին մէջ եղած հրազէնքը
 » (artellaria), փայտերը և այլ ինչ որ կայ.
 » բայց այս պայմանով՝ որ հանածներս՝ իմս
 » ըլլան, և ես ծախեմ Նաւարանին՝ ինչ
 » պատշաճ գնով որ ուզեն: Ասկէ զատ
 » խնդրեմ, որ տրուի ինձ առանձնաշնոր-
 » հութիւն, որ մինչեւ 30 տարի ոչ ոք ինձմէ
 » զատ կարենայ այս իմ ըրած գործոցս ձեռք
 » զարնել, ոչ մեծ և ոչ փոքր մեքենայ շինել՝
 » առանց իմ հաւանութեանս, բոլոր տէրու-
 » թեանդ մէջ՝ ուր ալ որ ըլլայ. և եթէ մէկն
 » հակառակ գործէ՝ պարտական ըլլայ թէ
 » շինածը կորուսանելու և թէ տուժելու
 » 300 դուկատ, զոր երեքի բաժնելով մէկ

» մասն առնու այս բանիս գործադիր պաշ-
 » տօնարանն, մէկ մասը՝ Նաւարանն, եր-
 » բորդն ալ ես աղերսողս, որ խոնարհարար
 » Ձեր Պայծառութեան կու նուիրեմ և կու
 » յանձնեմ զիս » :

Նոյն օր (24 յունիս) շորս աւագ ատենա-
 կալք՝ Դքսին կողմանէ պատուիրեցին Նաւա-
 րանի հոգցողաց, որ քննեն այս խնդիրը և
 իմացընեն իրենց կարծիքը: Երեք օր վերջը
 (27 յուն.) հոգցողքն գրով ծանուցին Դքսին,
 որ հաւանելի է Հայոյն առաջարկութիւնն,
 վասն զի արկղակերտը հանելով՝ յայտնի
 ըրաւ իր հանճարեղ մարդ ըլլալը, (ha dimo-
 strato di esser persona d'ingegno). կու
 վայլէ որ հրաման տրուի իրեն՝ գործը կա-
 տարելու իր մեքենաներով. իսկ 30 տարուան
 առանձնաշնորհութիւնը՝ կու թողունք Դքսին
 կամքին: Երկրորդ օրը (28 յունիս) և դար-
 ձեալ յուլիս 7ին՝ Մերսկուտին առջեւ կրկին
 կարդացուեցան հոգցողաց գրուածքն, և քանի
 մ' օր վերջ (17 յուլ.), Մերսկոյտն՝ (ուր 147
 անձինք էին) 145 քուէիւք վճռեցին՝ որ կա-
 տարուին Անտոնի խնդրածներն, ինքն իր ծա-
 խութք և գործեօք հանէ հանելիքը, և պատշաճ
 գնով ծախէ Նաւարանին: Դարձեալ իր խըն-
 դրոյն համեմատ՝ 30 տարի միայն ինքն շինէ
 այնպիսի մեքենաներ, և առանց իր հաւանու-

Թեան շինողն՝ պատժուի և տուժէ : Այս վճիռը հետեւեալ օրը (18 յուլ.) երեք վաւերական թղթովք տուին Անտոնի :

Անտոնի խնդրած պայմանաժամն՝ այս վըճուին օրէն սկսած՝ կու վերջանար նոյեմբերի կիսուն. բայց այն միջոցին այլեւայլ դէպք արգելք եղան իրեն, որ յայտնի էին ուրիշներու այլ. ուստի նոյն ամսոյն 10ին նորէն աղերսեց Մերակուտին՝ որ իրեն տարի մ'այլ ժամանակ շնորհեն, որ ձմեռն անցնի, և կարենայ նորոգել իր խնդրած և ընդունած նաւակը (Varca), զոր իր պէտքին յարմարցուցեր էր : Նոյն օր հաւանեցաւ Մերակոյտն (122 քուէով, ընդդեմ 2 միայն մերժողի) : Նոյն վճիռն դարձեալ տարի մի վերջը (6 հոկտ. 1562) կրկնեցաւ, նորէն տարի մ'այլ ժամանակ շնորհուեցաւ իրեն : Գիւանական գրուածոց մէջ՝ որ և է խնդրոց ամէն դիպուածքն չեն պատմուիր, որով չեմք կըրնար գիտնալ կամ գուշակել, թէ ինչ պատճառաւ ուշացաւ Անտոնի գործողութիւնն. կ'երեւի թէ դժարութիւնն ոչ այնքան իրմէ էր՝ որքան հակառակորդներէ կամ նախանձողներէ, որք թերեւս իր կենաց ալ կու սպառնային. և զայս գուշակեմ Տասանց Ատենի (որ տէրութեան ամենէն ահաւոր ատեանն էր) տուած վճռէն, յ'13 մարտի, 1562, ըստ

խնդրոյ Անտոնի, որ կարենայ ի Վենետիկ թէ ինքն վրան զէնք կրել և թէ իր երկու մարդիկն՝ որոց անուանքը կ' ուզէին իմանալ : Նոյն վճռին մէջ կու վկայեն այլ՝ որ այն ատեն Անտոն կ'աշխատէր կալէօնը հանելու, (il qual attende cavar il Galeon) : Եթէ ամբողջ հանեց կալէօնը և երբ, որոշ չըսուիր, այլ անհաւան չերեւիր. որովհետեւ անկէ ետեւ ուրիշ շատ ընկղմած նաւեր ալ հանած է : Իսկ այն կալէօնը կամ մէջի եղածները հանելու համար՝ մեծ գործիւոր նաւակ մի շիներ էր, կամ մեծ գործիք մի նաւաձեւ, որ իր յատուկ Հայ անուան պէս՝ յատկապէս Նաւահ կոչեցաւ, Վարտ կամ Պարտ, (գոր և իր ազգակից Խաչատուրի լեզուով կըրնայինք Տուու (¹) անուանել), 3,500 դուկատէն աւելի ծախքով : Թէ՛ վերոյիշեալ Տասանց հրամանագրէն և թէ Յովսեփայ (Անտոնի որդւոյն) ըսածէն՝ յայտ է որ 1562-8 տարիներուն միջոց՝ հանած էր այն մեծ նաւէն շատ հրազէնք, խարիսխներ, փայտեր, առագաստակալներ և ուրիշ նիւթեր, որոյ վրայ դարձեալ ամենքն զարմացան :

Անտոնի գլխաւոր ճարտարութիւնն և գործն եղաւ ընկղմեալ նաւուց կամ անոնց մէջի

1. Տես երես 229 :

նիւթոց հանումն ի ծովէ. միանգամայն և վե-
 նետոյ հռչակաւոր Նաւարանին (Arsenale)
 մէջ պաշտօնեայ մի ճանչուեցաւ, Ճարտար-
 ոյս (Ingeniere) կոչմամբ: Ինչուան 1580
 թուականն կու յիշուին իր խնդիրքն այլեւ
 այլ նաւահանութեանց, բայց աւելի շատն
 առանց թուականի յիշուած են. հաւանօրէն
 կան եւս որ յիշուած չեն կամ մեզ անծա-
 նօթ. իսկ իր գործունէութիւնն և խնամքն
 իր հնարած և սիրելի վարային համար՝
 մինչեւ ի 1588-9 տարին, որ է իբր երկու
 կամ երեք տարի միայն յառաջ քան զմահն:
 Այն վարքայն ոչ միայն իր ճարտարութեան
 պարծանք էր, այլ և անհրաժեշտ գործիք
 արուեստին և ապրուստին: Վերոյիշեալ ա-
 ղերսագրէն և վճիռներէն կ'երեւի, որ տէ-
 րութիւնն թէ և կու հաւնէր, զարմանար,
 կ'օգնէր Անտոնի, բայց թերեւս ոչ առա-
 տապէս և ոչ ըստ արժանեաց նորա. և Ան-
 տոն ստիպուելով իր ծախուք շինել այնպիսի
 մեծ մեքենաւոր վարքայ մի, և դարձեալ իր
 ծախուք ուրիշ գործիներ, և վարձել իրեն
 աշխատակիցներ, ոչ միայն ծախքն կու ծան-
 րանար՝ այլ և կու ճնշէր զնա, այսինքն պար-
 տուց տակ կու մնար (¹): Շատ հեղ Նաւա-

1. Իր վարքային համար ծախսած գումարն 3,500
 դուկատ, ստակին նիւթական արժէքով 10,700 ֆրանկ

րանէն փոխ կ' առնուր այլ եւ այլ նիւթեր․ բայց երբ ատենին չէր կրնար վճարել առնոնց գինը կամ պարտքը, Նաւարանին գլխաւորք իր Վարքայն ի գրաւ կ' առնուին․ մանաւանդ թէ իբրեւ գերի բռնէին, և կերպով մի ճարտարին ձեռքը կապէին․ որով հասարակաց կամ ընկղմելոց այլ վնաս կ' ըլլար: Այսպէս կ' երեւի թէ նոյն այն տարին, 1568, որ երեւելի նաւապետի կամ ծովապետի մի, ազնուական Հերոնիմոսի (Magnifico Girolamo Contarini) ընկղմած խալէին (galea) միջէն երեք հատ մեծ հրանօթներն հաներ էր, (Վենետկոյ մասն համարուած երկայնաձեւ Ծոփոս ըսուած կղզւոյն դիմաց), որք 800 դուկատ կ' արժէին, և Նաւարանին ընծայեր էր ձրի․ Վարքայն գրաւեցաւ ի նոյն Նաւարանէն, ուսկից առած էր ճոպաններ (հաստ չուաններ) այսպիսի գործոց համար, և պարտքն էր 882 դուկատ:

Ի գարնան յաջորդ տարւոյն՝ երբ աշխատութեան յաջող եղանակն եկաւ, Անտոն երկար աղերսագիր մի տուաւ Գփսին (22 ապրիլ, 1569) իր Վարքայն ազատելու, մի առ մի յիշելով թէ ըրած աշխատանքը, այն-

կ' ընէ․ բայց այն ատենուան յարգով զուցէ կրկին՝ կամ զոնէ կէս մ' այլ աւելի կ' արժէր, այսինքն 20 կամ 15,000 Քր.:

քան նաևուց կտորները և հրանօթները հա-
 նելը, և իր գործաւորաց վարձքը և պարտ-
 քերնին ճրի վճարելը ձմեռ ատեն, երբ աշ-
 խատանք դադրած էին. մինչ անոնցմէ ու-
 մանք պարտքերնէն ազատելով՝ քովէն փա-
 խան. իսկ ինքն իր պարտուց փոխան՝ իր
 ծախուք նաւահանգըստին բերանը մաքրեր
 էր՝ այնքան քարանց, խարըսխաց և նաևուց
 կտորներէն, որ 500 Գոլդէ վեր խրուած մնացեր
 և նաւարկութեան արգելք էին. իսկ այն փոխ
 առած կամ գնած ճոպանները՝ որովք իր
 գործը կու կատարէր, շատ հեղ ընկղմած
 նիւթերը վեր քաշելու ատեն, չարահճիկ
 գործաւորք ի թշնամեաց դրդեալ՝ կու կտրէին
 ջրին մէջ, և կրկին վնաս կ'ընէին, թէ՛ աշ-
 խատանքն ալ կրկնել տալով և թէ՛ ճոպա-
 նաց գինն ի գուր տուծել տալով: Նաւա-
 հանգիստը մաքրելէն զատ, անոր մէջ նաւա-
 պետաց չի սխալելու համար դրուած նշան-
 ներն ալ (signali) հինցած և փտած ըլլա-
 լով, ինքն հաներ և նոր դրեր էր, ամէն
 մէկուն համար (որ 18 էին) քսանական դու-
 կատ ծախք ընելով: Այլ յիշեցընէ նա և
 նոյն ատեններ վտանգուած խալէ մի, որ ջուր
 առնուլով ընկղմելու վրայ էր, և ուրիշներն
 աշխատելով չէին կըրնար յաջողիլ, իսկ ինքն
 իր ճարտարութեամբ ազատեց: — Դուքան՝

ըստ սովորութեան՝ պատուիրեց Նաւարանին գլխաւորաց, որ Անտոնի աղերսին պատասխան տան. ասոնք քանի մ'ամիս վերջ (19 օգոստ. 1569) խոտովանեցան, որ իրաւ Անտոն պարտական էր իրենց վերոյիշեալ գումարը (882 դուկատ, 500ն իրենցմէ առած նաւակի և գործեաց համար, 382 ալ իր Վարքային համար). սակայն շատ այլ արդիւնք ունէր, թէ՛ ընկղմած բաները հանելուն համար, և թէ իր քսակէն աշխատաւորաց վարձքը վճարելուն համար, որով ինքն աղքատացաւ. արդ « այսպիսի հանճարէր և արդիւնաւոր մարդ » (Person d'ingegno e di valore) արժանի է շնորհաց, և յետ դարձընելու իրեն իր Վարքայն: Ծերակոյտն վճռեց (ի 12 նոյեմբ.), որ Վարքայն և գործիները դարձընեն տան առ Անտոն. և սա իր պարտքը վճարէ՝ թէ՛ կալէոնէն և թէ՛ ուրիշ նաւերէ հանած բաներով. բայց նախ իր ծախքը հանէ, յետոյ այն հանած նիւթերուն երրորդ մասովը վճարէ (1):

1. Վէիւ Ծերակուտին. 12 նոյեմբ. 1569. Che a supplicatione del fedel e benemerito nostro Antonio Suriano Armeno sia commesso alli Proveditori et Patroni all' Arsenal, che debbano farli restituire la sua Barca, che hanno fatto mettere nella casa; restituendoli appresso tutte le

Այս վճռով ստացաւ Անտոն իր գործիքն և գործունէութիւնը: Նորէն հանած նաւերէն կու յիշուին՝ մէկ մի Տելլա Վեզզիա Անտոն կոչուած նաւապետինը (Antonio della Vecchia). մէկ Շիլաօնցի կամ Շիլաօնի ըսուած նաւ մի. մէկ մ'այլ Մարչիլիան մի (Marciliana, այսպէս կոչուէին Ազրիական ծովու մէջ բանող նաւք), որ մարմարիոն քարերով ծանրաբեռնեալ էր. մէկ մեծ նաւակ մ'այլ (burchio) կապարով լցուած և ընկղմած էր ի Նոր բերդ (Castel-novo) կոչուած ծովագերքին: Ասոնց երբ և ինչ կերպով կամ խնգրով հանուելուն վրայ յատուկ տեղեկութիւն ծանօթ չէ, ինչպէս ուրիշ երկու նաւուց: Ասոնց մէկն էր Կիպրացի նաւ մի, ի սկիզբն 1573 տարւոյ, որոյ մէկ մասին տէր էր Պետրոս Մինա անուամբ մէկն, և կու խօստանար իր պարտքը վճարելու՝ երբ նաև

robbe pertinenti alla ditta Barca, che siano di ragion del predetto Antonio; secondo che consigliano detti Proveditori et Patroni; dovendo detto Antonio satisfacer il debito de D.ti ottocento ottanta doi, che l'ha in detta Casa, con un terzo della utilità, che l'caverà, così nel recuperar alcuna cosa del Galione, come altre robbe de navilij de particolari; detratte per prima le spese che 'l farà per ditta recuperatione.

հանուի, իսկ թէ ոչ՝ խնդրէր պարտքէն ազատ մնալ : Անտոն՝ ըստ սովորութեանն խնդրեց ի Մերակուտէն, որ Նաւարանն շընորհէ իրեն հարկաւոր նիւթեր և ինքն հանէ զնաւն, և յետ դարձընէ առած նիւթերը : Հաւանեցաւ ատեանն և պատուիրեց Նաւարանի գլխաւորաց՝ որ հաշուեն Անտոնի հարկաւոր եղած հին և նոր նիւթոց գինը . ա. նոնք հաշուեցին մէկիկ մէկիկ նշանակելով և զումարեցին 1280 դուկատ . որոց 400 զուտ ստակ էր . զոր և վճռեց Մերակոյտն (17 յունիս) տալ Հայ կոչուած հասարակ Սուրեան Անտոնի ⁽¹⁾ : Բայց խնդիր մ'եղաւ, թէ արդեօք պէտք է տալ զասոնք՝ առանց պրաւ մի առնելու ուզողէն . յետ երկար վիճման՝ որոշուեցաւ վճիռը հաստատ պահել, որով հետեւ օրէնքն որոշ բան մի չէր սահմանած : Կ'երեւի թէ Նաւարանի պաշտօնեայք կու դժուարէին այս զումարը տալու . անոր համար Մերակոյտն փերրուարի 10ին հրամայեց որ նիւթերը տան, իսկ 400 դուկատն տրուի տէրութեան գանձէն, փոխարէն Անտոնի ինչուան հիմայ ըրած և ասկէ ետեւ ընելու ծախուց և աշխատութեանց՝ նաւը հանելու համար : Բաւական ժամանակ պէտք եղած

1. Al fedel Suriano Antonio detto Armeno.

է այս գործս կատարելու. և դեռ չէր վեր-
ջացած, երբ նոյն տարուան հոկտեմբեր ամ-
սոյն (3ին) վճռեց ատեանն՝ որ ընդունուի
Պետրոս Մինայի պայմանական խնդիրը:

Երկրորդ նաւն **Կիրանդա** (Ghiranda) կամ
Կիրարդա կոչուէր, և 1579ին մայիս ամսոյ
կամ յունիսի սկիզբը՝ խրուած էր նաւա-
հանգստին մէջ. թէպէտ և ապահովագրուած
էր, բայց ապահովագրողք չուզեցին հանե-
լը յանձն առնուլ: Այս գործս ալ կու վայլէր
արթուն և պատրաստ Անտոնի, որ ի 5 յու-
նիսի աղերս և ցանկ մ'այլ տուաւ իրեն
հարկաւոր նիւթոց և 400 ալ դուկատի, զայն
հանելու համար 15 օրուան մէջ, եթէ ալէ-
կոծութիւն չըլլայ: Մերակոյտն նաւահանգըս-
տին արգելքը վերցընելու համար՝ վճռեց որ
չուտով տրուի Անտոնի ուզածը. և երբ հանէ
նաւը, միջի եղածն ապրանքներով գնահատուի,
և գինն յանձնուի տէրութեան, որպէս զի ա-
պահովագրողք և ընչից տեսարք մաս մ'առնուն,
մաս մ'այլ գործողութեան ծախուց համար
ըլլայ, բաժին մ'այլ Անտոնի տրուի. իսկ
նաւապետն և գործակիցքն քննուին, և ով
որ յանցաւոր է պատժուի: Անտոն այս նաւու
միծամեծ կտորներէն զատ՝ միջէն հինգ խա-
րիսխ և շատ նիւթեր հանեց:

Դեռ շատ տարիներ այլ աշխատեր է Հոյն

թէ նաւահանգիստը մաքրելու՝ յօգուտ տէրութեան, և թէ առանձնականաց նաւերը և ապրանքը հանելու ի ծովէ. բայց թուականով և մի առ մի չեն յիշուիր գործերն. այլ այս յայտնի է՝ որ աշխատանքն և ջանքն իր կարողութենէ և հասարակաց երախտագիտութենէն վեր էր. անոր համար յետ այնքան աշխատանաց և յաջողութեանց՝ կու ստիպուէր շահածէն աւելի ծախսել և պարտքի տակ մնալ: Այսպէս Կիրանտա նաւուն հանելէն գրեթէ տասն տարի վերջը, նոր աղերսագրով մի (22 յունիսի, 1588) կ'իմացընէ, որ իր Վարքայն ոչ միայն դարձեալ գրաւուած էր ի Նաւարանին, այլ և պաշտօնեայքն չարաչար գործածեր էին, ինչուան « ծովակին » յատակը փորելու և տիղմ հանելու համար, որով գրեթէ փնացուցեր էին զայն »: Այս բանս զիս կու տանջէ, կ'ըսէր. վասն զի ես անով տէրութեան նաւահանգիստը մաքուր կամ ազատ կու պահէի (Io teneva netto il Porto di V. Serenità), ինչպէս որ շոք վկայագրերով կրնամ ցուցընել: Արդ, կու խնդրէ՝ որ Վարքայն տեսող բանիրուն մարդիկ՝ գնահատեն զայն, նոյնպէս այն նիւթերն որ ինքն հաներ և Նաւարանին մէջ թողեր էր, վրանին A գիրը նշանելով, իր Armeno (Հոյ) կոչման առաջին տառը. և

անոնց գնոյն երրորդ մասով վճարուի իր պարտքն, և մնացածովն խեղճն կարենայ քիչ մի « հանգիստ շունչ առնուլ ⁽¹⁾, յետ այն- » քան աշխատանաց, հոգոց և վշտաց, և » նորէն տէրութեան օգորակարգոյ՝ բան մի ճարել » :

Ծերակոյտն ինչպէս որ կու վայլէր՝ պատուիրեց Նաւարանի հոգցողաց և գլխաւորաց, որ արդարապէս քննեն Անտոնի աղերսը, և իրենց ստորագրութեամբ և երդմամբ ծանօթութիւն տան: Այսպէս ըրին, և (յուլիսի 9ին) գրով ծանուցին որ Նաւարանի գրոց մէջ նշանակուած են Անտոնի պարտքն, այլ ամեն պահանջն որոշ չեն իմացուիր. վասն զի վերջերս Նաւարանն իրեն տուեր էր երկու աբսիլ (որ է խալէի միջուկը, առանց կազմածի,) և իրեն հարկաւոր եղած նիւթեր. Անտոն զատոնք տարաւ ի նաւահանգիստ, հօն հիւանդացաւ և դարձաւ իր տունը, հոգցողք ալ արսիլները ի նաւարան դարձուցին, որոց մէջ զատ այլ նիւթերէ՝ կային Անտոնի յատուկ ինչք այլ-

1. Affinchè io infelice dopo tante fatiche, affanni et calamità possi respirar, et haver comodità di far alcuna provisione utilissima a V. Serenità.

բայց ասոնցմէ իրեն տրուածն և պահուածն որոշ նշանակուած չեն. այսպէս ալ Լիւթի (ժողովեցիքի երկայն կղզիաձեւ աւազատեղի), բերուած հրետներ և այլ նիւթեր, որոց մաս մի՝ նա իր տունը տարեր էր. կան նիւթեր այլ որոց վրայ Ա տառն նշանակուած է, բայց ուրիշ վկայութիւն չկայ թէ իր հանածներն են. որով այս նիւթերէն ոմանց ստոյգ իրեն ըլլալն յայտնի են, ոմանք այլ քիչ մի կարծեօք: Վարքայն՝ իրաւ որ այլիւայլ բանի գործածուելով փճացած է, և իրաւունք ունի Անտոն որ վճարուի իրեն՝ երբ ծախու հանուի: Միով բանիւ, խնդիրս բոլորովին պարզ չէ. որովհետեւ այս մարդս (Անտոն) « որ շաբ Քան ըրած է յօգուտ հասարակաց », լեզուի և առեւտրի անվարժութեամբ և հիւանդութեան պատճառաւ՝ չէ կրցած հարկաւոր եղած խնամքով գործել. որով երկու կողմն այլ իրաւացի կ'երեւի, թէ իր պարտքը պահանջելն և թէ իրեն շնորհք ընելն: Իրրեւ կարեւոր խնդիր՝ Դուքսն յանձնեց զայս քըննելու Գիտունք կոչուած բարձրագոյն ատենից, և յետ երկու ամսոյ (17 սեպտեմբ.) վճռեց որ Նաւարանի վից գլխաւորքն արդարութեամբ և 4 քուէով (ի վեցէն) Անտոնի պահանջքը վճարին. բայց և ծախուած կամ գնահատուած իրաց հաշիւը ցուցընեն

Մերակուտին, որ վերջնական վճիռը տայ: Այս վերջին վճիռը և գործոյն ինչպէս աւարտիլը՝ չեմ գտած ի դիւանս. այլ թէ հոգցողաց գրածէն և թէ Մերակուտին դիտմունքէն՝ անտարակոյս է որ շափաւորապէս գոհացուցած են զԱնտոն: — Ասկէ ետեւ, որ իր կենաց վերջի տարիներն է, նաւահանութեան խնդիր կամ ծանօթութիւն չկայ:

Սակայն մեր Հայն ոչ միայն նարտար էր նաւահանութեան կամ ծովուն յափշտակածը իր խոր ծոցէն դուրս հանելու, և անոր յատակը փորելու, (որոյ համար գործիքներ ալ շիներ էր), այլ ուրիշ և աննման բաներու մէջ այլ ցուցած է իր հարուստ հանճարը. թէ և կենաց և գործոց մեծագոյն մասն՝ նաւու և ծովու վրայ և ծովու խորը եղած է. այլ և ի վերայ օտար ծովու, և շատ մեծ ու նշանաւոր և ահաւոր տեղւոյ և գործոյ մէջ հեռու ի Վենետկոյ: Գործ՝ որ այն դարուն (ԺԶ) այլ և ընդհանուր պատմութեան մէջ ամենէն երեւելի դիպուածոց մէկն է. և որոյ վրայ երկարել մեզի չի վայլեր. այլ պատմագէտն և պատմասէրն կըրնայ յիշել և երեւակայել յամին 1571 հոկտեմբերի 7ին հանդիպածն ի ծովածոցին Աորընթոսի. ուր եթէ անծանօթ բան մի կայ՝ այս է, որ այն օր (որ իրաց մեծութեանն համար Վենետկոյ դի-

ւանաց և գրուածոց մէջ, նա և ուրիշ ազգաց մէջ, յատկապէս այն Օրն կամ Տէճ օրն կ'ըսուի, առանց ուրիշ թուականի), այն օր և այն ահեղ իրարանցման և հրաձգութեանց մէջ գտուեր է մեր Անտոն Հայն այլ. թէ ոչ իբրեւ նաւապետ կամ զօրապետ, այլ իբրեւ զինուց յարմարցընող և նաւուց հոգացող, ինչ հոգ և պէտք որ կըրնայ ըլլալ այն առթին. Նախ Վենետաց մեծամեծ խալէից կողերուն վրայ՝ այնպէս պատշաճ և ճարտարութեամբ կու շարէ հրետները՝ որ ամէնքն կու զարմանան. և երբ նաւամարտին սաստիկ ընդհարման ատեն՝ խալէից մէկն մեծ պատառուածք մի կ'առնու և ընկըղմելու վտանգի մէջ կ'ընկնի, Անտոն կու կարկատէ, կ'ապրեցընէ նաւն այլ՝ նաւաստիքն այլ: Եթէ միայն մեր Հայն էր՝ այն կենաց և մահու ճգնաժամին՝ այսպիսի գործեր ընող, իբրեւ Վենետաց յաջողութեան մասնակից՝ կրնային իրմով պարծիլ ուրիշ Հայք այլ. իսկ եթէ ուրիշներ այլ կային (հաւանօրէն) Անտոնի գործակից, անով իր արդիւնքն և ճարտարութիւնն չի նուազիր. մանաւանդ որ յայտնի չէ, գոնէ մեզի, ուրիշներու ըրածն. իսկ Անտոնին այս ըրածն՝ իբր 40 տարի վերջը՝ իր որդին. համարձակ գրով հրատարակած է Ղըսին և Ծերակուտին առջեւ, ուր անստոյգ և անծանօթ բան

մի չէր կըրնար հռչակուիլ: Եթէ Անտոն Հայրըւար՝ գուցէ Վենետք իրենց հայրենակցի մի այսպիսի գործն այլ կու հռչակէին. իսկ եթէ շեն հռչակած Վենետկեցւոյ մ'այնպիսի գործ, իրենց լռութիւնն իսկ վկայութիւն մի է հայրասէր որդւոյն վկայութեան, որ կու համարձակի ըսելու Հասարակապետութեան առջեւ, թէ Անտոնի այն ինչուան այն ատեն շտեմնաձիգ Գործն՝ բերաւ զարմանալի օգուտը, որ յայտնի եղաւ այն հրաշալի դիմամարտութեան մէջ⁽¹⁾:

1. Nella Giornata felicissima mostrò l'accomodar l'arteglierie alle bande delle Galere grosse, non più vedute, che apportò il *mirabil beneficio* ch'è stato palese in quel miracoloso conflitto. Et nel medesimo tempo della Giornata espeditamente stagnò una falla d'una delle *grosse galere*, che senz'altro s'affondava.

Արեւմտեացի և մանաւանդ իտալացւոց մէջ այնքան պանծալի է այն օրն, որ և յետ երկք դարուց՝ ինչուան այս ետքի տարիներուս, այլեւայլ քաղաքաց հայրենասէրք իրենց դիւանաց մէջ որոնելով՝ կու հրատարակեն այն աւուր նաւամարտին մէջ գտուող իրենց հասարակ քաղաքակցաց անունները: Բայց անոնցմէ ո՞վ կարծէր՝ թէ ծովով և ցամաքով հեռաւոր և բազում իրօք անծանօթ Հայ ազգն այլ՝ ունէր իր այն Օրուան յիշելիք Հոյը:

Այս գործոյս կարեւորութիւնը քիչ մ'աւելի բացատրելու համար, պէտք է ճանչցընել յիշեալ նաւուց

Բայց Անտոնի ճարտարութիւնն միայն հրետները յարմարապէս շարելու մէջ չէր, այլ վստահ էր նա և յարմարագոյն կամ հզօ-

որպիսութիւնն, և հրանօթոց շարուածքի վկայութիւն մ'այլ: Քրիստոնէից տարմինն 210 նաւ էր, գրեթէ ամէնքն այլ խալի, galca. որք երկք թեւ կամ եղջիւր (corno) բաժնուեցան կռուին ասան. ալ ու ձախ 300 կան խալէ, մէջն 60, վերջապա խումբ 26: Ասոնցմէ զառ կային միայն վեց Տո՛՛ իւլի, Galere grosse կոչուածք, զորս մեր նախնեաց բառիւ յարմարապէս կոչեմք Բերդանա: Նոյն նաւամարտին իսկ տարին ապագրող նշանաւոր ծովագէտ հեղինակ մի (Թուրի թէ և ականատես), վկայէ, որ այս վեց Բերդանա-երկն երկու կռու իւրաքանչիւր նաւախումբից առաջապահ կարգեցան, և ըստ տարմին և թեւերուն պատասպարան և ոյժ ասոնք էին. A ciascuna delle schiere furono mandate innanzi due Galere grosse; in tal maniera disposte, che queste sei sole abbracciavano in difesa tutta l'armata christiana. Կ'աւելցընէ անմիջապէս հրանօթոց շարուածքին յաջողութիւն այլ, Perciocchè queste erano in tal maniera fornite d'artiglierie di bronzo, et di numero di combattenti, che facilmente erano riputate un saldo bastione a tutta l'armata christiana. Միով բանիւ նաւամարտին զինական կամ գործիական ոյժն և յաջողութիւն այդ վեց բերդանաքն էին, որոց մին ազատեցաւ կամ ապրեցաւ և ապրեցոյց՝ մեր աչալուրջ և արագահաս Անտոնի ճարտարութեամբ:— Թող հիմայ հանճարապատումը զինքն և իր գործն այլ դասաւորեն՝ ուր արժան և իրաւացի է:

րագոյն հրետներ շինել. և ճիշդ տարի մի
 յառաջ քան զմեծ Օրն, երբ հաւանօրէն ա-
 նոր համար պատրաստութիւնք կ'ըլլային,
 ինքն առաջարկեց, Վենետաց և թերեւս ու-
 ըիշներուն ունեցած հրետներէն՝ կիսով չափ
 աւելի հեռաձիգ հրետներ շինել: Տասանց
 զազոնապահ բարձրագոյն ատեանն շատ յօ-
 ժարութեամբ և իբր յարմար առիթ՝ ընդու-
 նեցաւ առաջարկը, և պատուիրեց (6 սեպտ.
 1570) Նաւարանի հոգցողաց և գլխաւորաց,
 որ տան Անտոնի մետաղ և ուրիշ պէտք ե-
 ղածը, որպէս զի շուտով փորձի համար հատ
 մի շինէ, և ըստ այնմ վճիռ տայ ատեանն ⁽¹⁾:
 Բայց ամիս մի վերջը (13 հոկտեմբ.) նոր

1 . Վճիռ Տասանց Ատենին է 6 սեպտ. 1570. Ha-
 vendo offerto il fedel Antonio Armeno nel Col-
 legio nostro di far una sorte de Artegliaria,
 che tirerà la metà più lontano di quella che
 si fa et usa al presente; non si deve mancare
 di vederne l'esperienza quanto prima. Pero,
 L'anderà Parte che sia commesso ai Provedi-
 tori sopra l' Artegliaria et Patroni all' Arsenal,
 che dar debbano il metallo, et il modo dell'al-
 tre cose nell' Arsenal nostro ad esso Antonio
 Armeno; acciochè possa quanto prima far git-
 tar esso pezzo: del qual subito se ne habbi a
 veder la riuscita; acciochè poi si possa delibe-
 rare a questo Consiglio. — *Consiglio de X, Co-
 mune. Lib. XXIX c. 170. t.º*

հրամանով պատուիրեց՝ որ ի կախ թողուն առջի հրամանը, ծանօթ պատճառաց համար, որ մեզ անծանօթ են, մինչեւ առ նոր հրաման. ըսել է՝ որ չէին արգելած Անտոնի գործը, այլ առ ժամն յետ թողեր էին ⁽¹⁾. Իսկ յետոյ ինչ եղաւ, յայտնի չէ. հաւանօրէն տէրութիւնն մեծ հոգով և վախով պարաստուելով ի նաւաղինութիւն իր գաշնակից պետութեանց հետ, նոր փորձի ժամանակ շունէր. և երբ յաջողութեամբ վճարեցաւ Օրուան գործն, այլ եւս փոյթ չըրաւ իր հրետները մեծցնելու, և ասկէ 300 տարի առաջ կանխելով հայ Քրուպ մի ընծայելու, արիսեան և պիսիդոնեան անհաշտ դաշտաց վրայ :

Յիշենք այս տեղ անցողաբար, որ այս հրետաշինութեան արուեստին մէջ Անտոնէն 40 տարի յառաջ (1510ին), Հայ երիտասարդ մի՝ իր ազգին բարեկամ, և մեր արդէն յիշեալ (էջ 205) Շահ Իսմայէլի պատերազմաց ժամանակ ընդդէմ խոյանշան թուրքմանաց, Հընքէյֆի պաշարման և ումրակոծութեան ատեն, միաձոյլ մեծ հրետ մի շիներ էր, բերանն հինգ թիզ լայնութեամբ. ինչպէս վկայէ նոյն դարուն վենետկեցի ճամբորդ պատմիչ մի :

1. Sia sospesa ... sin ad altro ordine.

Անտոն՝ որ այսպէս երբեմն (ծովուն) ջրոյ մէջ կու ցուցընէր իր հնարագիտութիւնը, երբեմն հրոյ գործեաց և գործոց մէջ, երբեմն այլ այս երկու տարերաց իրարու հետ կուուայ մէջ մտաւ, և մէկով մէկալին յաղթեց: Միայն յարեւելս չէ որ հրդեհք պատահին, այլ շատ հեղ և յարեւմուտս. Անտոնի ժամանակ ի վենետիկ քանի մ'անգամ պատահեցաւ. մէկ մի ի Նաւարանին, 1569ին (սեպտ. 13), որոյ ատեն ինքն եղաւ առաջիններէն մէկն՝ վտանգաւ անձին՝ կրակը մարելու գործոց ձեռք զարնելու. նոյնպէս ըրաւ քանի մի տարի վերջը՝ Դքսին պալատան մէջ հանդիպած կրակին, հաւանօրէն ի 11 մարտի, 1574ի, կամ գուցէ անկէ առաջ (1572. փեբր. 24), և անկէ վերջ (1577), և ուրիշ անգամներ այլ: Ասոնք իբրեւ նշանաւոր դէպք կամ հրդեհք նշանակուած են ի վենետիկեան տարէգիրս:

Ջրոյ և հրոյ հասուցած վնասներէն աւելի մեծ և ահաւոր վտանգ և հարուած մի կայ մարդկան. որ, ինչպէս աւելի ուղղակի կըրնանք ըսել թագաւոր մարգարէին (Դաւթի) հետ, թէ Աստուծմէ կու գայ, այսպէս ճարն ալ յԱստուծմէ է. բայց մարդկան հնարագիտութիւնն այլ կ'օգնէ, և շատ կամ քիչ կ'ազատէ. այն հարուածն է Սրածութիւնն,

այսինքն ժանտախտն. որ քանի մ'անգամ ինչպէս Եւրոպայի ուրիշ կողմերում ի Վենետիկ այլ հանդիպած է, և մինչեւ քաղաքին բնակչաց երրորդ մասը ջարդած է. (հիմայ այս քաղաքս 140,000ի չափ բնակիչ ունի, Հասարակապետութեան ժամանակ՝ 200,000 այլ եղած է). Անտոնի ատեն այլ ահաւոր սրածութիւն մ'եղաւ, սկսեալ ի 21 յուլիսի 1575 տարւոյ, և իբրեւ հրաշքով դադարեալ համարուի ի 21 յուլիս 1577ին. այն օր ուխտիւք և թափօրով բոլոր քաղաքն և պետութիւնն առ Աստուած դիմեց, խոստանալով, և յետոյ կանգնելով Ս. Ազատիչ (Redentore) կոչուած մեծ և՛ անմման եկեղեցին, պերահուչակ Պալլադիոնի ճարտարապետութեամբ, որ և յանձնուեցաւ և մինչեւ հիմայ կայ ի խնամս Վեղարաւոր (Քարուչին) միանձանց, որք այն հոյակապ տաճարին մօտ գձուձ վանաց մէջ բնակին: Այս ահաւոր մարդածախ ժանտախտի ատենն ցուցուց Անտոն՝ թերեւս իր ամենէն օգտակար ճարտարութիւնը. ոչ մեծամեծ մեքենաներով ծովու ալեաց և անդնդոց դէմ կռուելով, այլ փոքրիկ և անծանօթ նիւթով մի ընդդէմ սրածութեան. հնարեց դեղ մի, որոյ գաղտնիքն իրեն պահեց, այլ անով « շատ վիրաւորեալներ բժշկեց և շատ ազնուական ընտանիք ապրե-

ցուց » . (Liberò tanti feriti, et risanò tante famiglie di Nobili). Տէրութիւնն յանձնեց իրեն յատկապէս քաղքին մէկ թաղին (d' Osso duro, կարծր ոսկր) հիւանդները հոգալու, որոնց համար՝ Անտոն իր դեղի հետ ուրիշ դեղոց ծախքն այլ վճարեց, և աղքատաց կարօտութիւնը լըցուց իր ստակով՝ ձրիապէս, անելի քան զճարտար՝ ըլլալով Բարերար :

Տէրութիւնն թէ և շատ անգամ համարմունք ցուցած էր Անտոնի և հաւանած անոր խնդրոց, բայց՝ ինչպէս առաջ ալ յիշեցինք, ոչ առատապէս վարձատրած, կամ ինչպէս պաշտօնեայք ցուցին (1588), Անտոն որքան որ սրամտութիւն ունէր հասարակաց օգտի գործոց համար, իրեն ապրուստին ապագայն չէր ապահովցընէր, և յուսով կամ բարեմտութեամբ՝ նոյն հասարակաց համար իր քովէն շատ ծախքեր ընելով ⁽¹⁾, և փոխարէն չգտնելով՝ ի նեղ ընկաւ ի տնտեսութեանն, մանաւանդ վերջերը հիւանդութեանց այլ պատճառաւ : Իր կենաց վերջի յիշատակն ի դիւանս՝ նօտարական գրուած մ'է (1591,

1. Fece infinite spese del suo particolare, senza havere alcuna reintegracione. Այսպէս գրէր իր որդին առ Դուքան, աղերսելով :

ապրիլի 5ին). ուսկից կ'իմանամք որ այն ա-
տեն կու բնակէր քաղքին Ս. Մարտինոս
կոչուած Թաղի մէջ, (որ Նաւարանէն հեռու
չէ), Խոտոր կոչուած կամրջին քով (Pon-
te Storto), ազնուականի մի (Բեռնարդ Տրե-
վիզան, Trevisan) տան մաս մի վարձած,
60 դուկատի. ուսկից 36 դուկատ պարտք
ունէր տանտիրոջ, որ՝ անոր ուրիշ տեղ գրաւ
դրած 20 դուկատը՝ իրեն գրաւ առաւ. իսկ
յիշեալ Թուականին (5 ապրիլ, Ֆիկոլին ա-
նուն) նօտարի առջեւ պարտատէր և պար-
տական՝ իրաւախոհ եղան, որ Անտոն ին-
չուան ամսոյն 21 իր պարտքը վճարէ, Բեռ-
նարդ այլ գրաւը յետ դարձնէ, և Թողու
որ իր վարձուորը դարձեալ բնակի իր տան
մէջ, մինչեւ տարւոյն վերջը՝ 34 դուկատ
վճարելով:

Բայց տարւոյն վերջին չհասաւ մեր Հոյն.
այլ այդ դաշնադրութենէ քանի մ'ամիս
ետքը, ի 22 օգոստոսի, վախճանեցաւ նոյն
տան մէջ, տասն օր Թանչ-ախտով հիւան-
դացած, 58 տարուան, ինչպէս կ'իմացընէ
մեռելագիրքն⁽¹⁾. Թողլով այրի կնկան հետ՝
վեց զաւակ. ուսկից կ'իմացուի որ աղքա-

1. Messer Antonio Armeno d'anni 58, ama-
lato da Fluxo, gia giorni 10. Sta zò del Ponte
Storto, nelle Case di Cha Trevisan. Licentiatato.

տապէս թաղուած է նոյն թաղի եկեղեցւոյն մէջ կամ քով: Եթէ Անտոն իր ժամանակա-
կից կամ աւելի վերջ եկող ազգային վաճա-
ռականաց շահասիրութիւնն ունենար, ան-
տարակոյս շատ հարուստ կըրնար ըլլալ, այն-
քան ճարտար և մեծամեծ գործերովը. սակայն
ինքն աւելի ուրիշի օգուտ քան առանձին
շահը մտածելով՝ քիչով շատացեր է, 40 տարի
գրեթէ անդադար աշխատելով, և միշտ գո-
վելի, արդար և ճարպիկ վկայուեր է. վկայու-
թիւն՝ որ շատ աւելի փառաւոր է՝ քան մեր
վաճառականաց ի վնեետիկ մեծապէս շահածն
և կորուսածն: Ինքն իսկ Անտոն այսպէս
մտածէր ըստ վկայութեան իր որդւոյն՝ վեր-
ջին աղերսագրին մէջ. թէ, փառաւոր մահ
կու համարէր իր աշխատութեանն ժառանգ
և երախտաւոր թողուլ իր զաւակները. (Si
ripotò di morir glorioso con lasciarme con
cinque altri miei fratelli, heredi et bene-
meriti delle sue fatiche. Միայն թէ կու
վայլէր որ այսպիսի Հոյ մի, որուն արդիւնքը
կըրնան. դատել ընթերցողք, ինչպէս իր կեն-
դանութեան ատեն, անկէ վերջ այլ ծանօթ
և զարմանալի ըլլար այն քաղաքացեաց, ո-
րոց՝ նախ օտարական՝ յետոյ քաղաքակից ըլ-
լալով՝ այնչափ երախտաւոր և բարերար ե-
ղաւ: Բայց եթէ վնեետք՝ միայն իրենց մո-

ռացեալ Դիւանաց մէջ կու պահեն Անտոնի
 յիշատակը, ասոր ազգայինք 300 տարի վեր-
 ջը՝ իբրեւ յարութիւն տալով և եռադարեան
 յորելեան համարելով իր մահուան թուա-
 կանին (1591-1891), վայել է որ աւանդեն
 զայն իրենց հայրենեաց, իբրեւ յանկարծա-
 գիւտ և անմոռանալի յիշատակ մի եւս, ի միջի
 իրենց ծանօթ և անծանօթ յիշատակաց :



Անտոնի մտաւորական կամ բարոյական յիշատակներէն վերջը՝ արժան է յիշել և բնական կամ կենդանական թողած յիշատակն, որ է Յովեֆ որդին, իր հօրն մականունամբ կոչուած, և հաւանօրէն անդրանիկն: Սա եւս հօրը մահուանէն վերջը 40 տարի յիշուի. և նոյն արուեստանոցին մէջ, այսինքն Նաւարանին, գործաւոր եղած է, իբրեւ հիւան (marangon), և յետոյ գլխաւոր կամ գործապետ հիւանց (Capo-Opera de' marangoni). և եթէ հօրը բոլոր ճարտարութիւնը չէ ունեցեր, սակայն բաւական այլ ունեցեր է, հանդերձ անոր գովելի բարքով և պատուով. ինչպէս յայտնուի նոյն Նաւարանին և այլոց պաշտօնէից վկայութեամբք և Դքսին տուած շնորհքներով: Իսկ մեզի համար աւելի գովելի և երախտաւոր է՝ իր աղերսագրաց մէջ՝ հօրն ըրած արդիւնաւոր գործերը համարձակ յիշեցընել

տալովն, նախ Վենետկոյ տէրութեան գլուխ-
ներուն, և ապա մեզի: Իր տարիքը յիշե-
ցինք ի սկզբան. հօրը վախճանած ատեն
իրբեւ 15 տարուան պատանի մ'էր. և հա-
ւանօրէն անոր ձեռաց տակ մտած է ի Նա-
ւարան և սկսած վարժիլ հիւանութեան. թէ
տարիքի անկատարութեան, թէ հօրը կեր-
պով մի տարածամ մեռնելուն (քիչ օրուան
հիւանդութեամբ) չէ կըրցած ժառանգել ա-
նոր հնարագիտութիւնը և զաղանկները:
Գիւանաց մէջ առաջին անգամ 1607ին կու-
գտնեմ Յովսէփայ յիշատակը, իր 30ամեայ
հասակին, ուսկից կ'իմացուի, որ Տիմոյ
Կանցոյ անուամբ Կորկիւրացոյ մի (Գորֆու)
աղջիկը՝ Գէորգ կամ Գէորգրոս (Պայծառ,
Պայծառիկ) կին առեր է, զուցէ ազգաւ յոյն
կամ վենետայոյն. և բաւական տարի առաջ
կարգուած պիտի ըլլան, որովհետեւ 1609ին
չորս զաւակ ունէին: Հարսն իրբեւ օժիտ տը-
ւած է Յովսէփայ 50 դուկատ արժէիւք տան
կահ կարասիք. անկէ զատ իր հայրենական
և մայրենական ժառանգութեամբ երկիր և
ստացուածք ի կղզին (Գորֆու), և բոլորն այլ
յանձնէր է իր փեսային, որ ինչպէս ուզէ՝
տնտեսէ կամ ծախէ, և բոլորն իր օժիտն
համարուի. բայց ըստ օրինաց Վենետկոյ՝
պարտական ըլլայ Յովսէփ՝ ի հարկին՝ դար-

ձընել անոնց գինը առ կինն : Այս բանս նօտարի առջեւ երկուքն ալ հաստատեր են (13 փերր. 1607), և վկայ եղած են երկու կորկիրացիք : Տարի մի վերջը (4 յունիսի, 1608) Յովսէփ նորէն նօտարին առջեւ վկայէ որ իր կնոջմէ առած է 150 դուկատ արծէից ինչք և զարդք՝ և անոր Գորֆուի ստացուածքներէն եկամուտ. և կու խոստանայ այդ երկու գումարին (200 դուկ.) փոխարէն դնել իր յատուկ ստացուածքը, և հատուցանել՝ եթէ պէտք ըլլայ :

Եթէ Յովսէփ հօրը աղքատութեան ժամանակ որբ մնաց, կ'երեւի թէ բաւական ունեւոր կենակից մի գտու. սակայն իր ընտանեաց համար ոչ անկէց առած օժիտն և ոչ իր հիւսնական աշխատութեան վարձքը բաւական համարէր չափաւոր բարեկեցութեան. ուստի, այս իր վերջին խոստմանէն տարի մի ետքը (1609, օգոստ. 19) աղերս տուաւ առ Դուքսն, մի առ մի յիշեցընելով իր հօրը արդիւնքը և ճարտարութիւնը, 40 տարի տէրութեան ծառայութեան մէջ. և խնդրելով որ թոշակն՝ որ էր օրական 42 փող (soldi) աւելցուի, և տրուի 3 լիրա : Բայտ պատուիրանի Մերակուտին՝ հոգցողք և զլիաւորք Նաւարանի՝ քննելով վկայեցին (ի 18 յանուարի, 1610) որ Յովսէփ իր ա-

բուեստին մէջ շատ յաջող է (molto sufficiente nella sua professione), և տէրութեան բազմերախտ անձի մի զաւակ ըլլալով արժանի է շնորհաց: Չեմ գիտեր ինչ պատճառի համար այս խնդիրս և վկայութիւնն ութ անգամ կրկնուած է երեք տարուան միջոց, բայց վերջի անգամ (12 դեկտ. 1613) Մերակոյտն Յովսեփայ 42 փող օրավարձի վրայ աւելցնելով 8 փող այլ, այնպիսի փառաւոր վկայութիւն կու տայ իր գերագոյն վճռով՝ անոր հօր արժանաւորութեան. որ անգին կըրնայ ըսուիլ. « Հոյ կո- » չուած Սուրեան Անտոնի՝ մեր տէրութեան » երկար և պողաքեր ծառայութեան համար՝ » ի տան Նաւարանի, և իբրեւ Ճարտարա- » պետ, բաց ուրիշ իրեն լաւ գործերէն՝ » 1563ին հնարած ըլլալով ընկղմած կալէոնը » հանելու համար շինած արկղաձեւերը, որով » նասահմանօտին անբա- օգուտ եղաւ, և այն » ալ իր յատուկ ծախքով, և վերջի Նաւա- » մարտին մէջ հրետները մեծամեծ խալէից » կողերուն յարմարցնելով, ի շարժան աֆնե- » ցուն, և ամէն հասարակաց օգտի գործոց » մէջ միշտ եզական պատրաստականութիւն » ցուցնէր... և իր որդւոյ Յովսեփայ փու- » թաջան և հաւատարիմ ծառայութեան հա- » մար՝ իբրեւ հիւան ի Նաւարանի, իր աշ-

» խատութեան օրերու թոշակն ըլլայ 50
» փող », և այլն ⁽¹⁾ :

Յովսեփայ կարօտութեանն բաւական չեղաւ այս յաւելուած ի թոշակն. երկու տարի վերջը (18 մայիս, 1615) նոր աղերսագրով մի խնդրեց որ իրեն ամսական 5 դուկատ (աւելի) տրուի բոլոր կենաց մէջ, ի շնորհս երախտեաց հօրը, նա և իր յատուկ աշխատութեանց. որոց մէջ կու յիշէ, որ հիմայ կարող էր նաւեր և խալէներ շինել. այս բանիս վկայեն Նաւարանի գլխաւորքն այլ.

1. Per la *lunga et fruttuosa* servitù prestato alla Sig. V. da Antonio Suriano detto *Armeno*, nella Casa d' *Arsenale*, et *Ingegnere*; havendo fra le altre buone operationi sue, l'anno 1563, cavati li cassoni che furono fondati per cavar il Galeone; con servitio infinito del Porto, et con sua spese particolare; et nella ultima battaglia navale accomodata l'artiglieria alla banda delle galee grosse, *con meraviglia d'ogn'uno*, essendo sempre con *singolar prontezza l'opera sua* in tutte le occasioni di pubblico servitio, come dalla Scrittura hora letta hà questo Consiglio inteso; Et per la diligente et fedel servitù che Iseppo Suriano figliolo che fu del suddetto Antonio, presta nella Casa dell' *Arsenale*, come Marangon di detta Casa; Siano... accresciuti al detto Iseppo Soldi otto al giorno lavorante, alli 42 che ha al presente....

(nel fabricar in questa Casa (dell' Arsenale) Galee con molta sufficienza.) և գուժութեամբ արժանի համարին իր խնդրածին (Ծյունիս)։ Նոյնպէս և հոգցողք Հրազդինուց (Proveditori d' Artellierie ի 16 օգոստոսի, 1612), թէ ո՛չ միայն հայրն՝ այլ և ինքն Յովսէփ կարող և յաջող անձն է, իր յատուկ գիտով խալէններ շինելու (1), և կու յուսացուի իրմէ միշտ լաւ ծառայութիւն (2)։ անոր համար արժանի է շնորհաց։ Ի վերայ այս վկայութեանց՝ Մերակոյտն վճռեց ի 6 յունիսի, 1620 (հաւանօրէն և առաջ) որ Յովսէփայ թոշակին վրայ աւելցուի ամսական 3 դուկատ ալ բոլոր կենաց մէջ (3)։

Տասն տարի վերջը Յովսէփ նոր և վերջին ազերսագիր մ' ալ տուած է (7 մայիս, 1629), որոյ մէջ կ'իմացընէ՝ որ իր հօրը պէս 40 տարի

1. È ancor lui persona sufficiente et di valore, fabricando Galee di suo proprio sesto.

2. Et si può da lui promettere in ogni tempo di ricever buon servitio

3. Եթէ (հաւանօրէն) սակի դուկատ չէ, որ ըստ նիւթականին արժէր իբր 17 ֆրանք, արժաթի 3 դուկատք հազիւ 10 ֆր. արժեն՝ ըստ նիւթոյն, մէկ լիրայն այլ՝ կէս ֆրանք։ Ըսել է որ ըստ վարկի ժամանակին՝ բազմապատիկ աւելի արժէք ունէին. այսպէս այլ դումարելու է Անտոնի ըրած և ցուցած ծախուց հաշիւները։

տէրութեան ծառայութեան մէջ է, նախ նաւերու մէջ, յետոյ Նաւարանին մէջ իբրեւ հիւան, և 25 տարիէ վեր հիւանց գլխաւոր կամ գործավար, որոց վրայ շատ հոգով և տառապանօք կու հսկէ՝ որ տէրութեան վնաս չըլլայ անխնայութեամբ. շատ նաւերու և խալէից շինութեան մասնակից էր, զոմանրս ալ իր յատուկ ոճով. Նաւարանի տեսչաց հրամանաւ գացեր և հինգ տարի կեցեր էր ի Կորկիւրա (ուսկից հիմայ վեց ամիս է որ դարձեր էր), անկից նաւաց շինութեան համար խոտորնակ փայտեր բերելու (Stortami), և այն աստիճանի շատ բերեր էր՝ որչափ ոչ ոք իրմէ առաջ. որ և ոչ միայն 20 խալէից շինութեան բաւեց, այլ և դեռ շատ աւելցաւ: Այն կղզում եղած ատեն՝ բերդին համար շատ կարեւոր գործեր տեսաւ (1). ուրիշ գործերէ զատ՝ նաւահանգստին ծոցում (mandracchio) ընկղմած արօել մի հանեց: Այս ամէն աշխատալի գործոց համար վկայականներ ունէր. որով համարձակ խնդրէր որ դարձեալ թոշակին վրայ աւելցուի օրական լիրա մի, և իր աստիճանակից արուեստակցաց նման՝ իրեն այլ տրուի հասարակ

1. Sendomi adoperato in molti altri importantissimi convenienti a quella fortezza.

աշխատաւոր կամ ծառայ մի, (il Fante grosso), ինչպէս ուրիշ գործավարք ունէին, առանց իրեն չափ արդիւնք ունենալու: Այս ամեն բանին երդմամբ վկայեցին Նաւարանին գլխաւորքն (19 յուլ.). ոչ միայն իր հաւատարմութիւնը և 40 տարուան փութաջան աշխատութիւնը գովելով, այլ և սովորականէ վեր քառանասնորէնը՝ (sua non ordinaria sufficienza), մասնաւորապէս ի կորկիւրա ըրած գործը, շատ հեղ վտանգաւ կենաց՝ յայլագագեաց հակառակութենէ. շատ մեծ ծառայութիւն՝ զոր երբէք անկէ առաջ մէկն չէր կըրցած ընել⁽¹⁾: Կու յիշեն նա և ոչ միայն արսիլը հանելը, այլ և իր ծախուք հանելը. նոյնպէս ուրիշ նաւ մ'այլ (Berton Foscolo) որ ալէկոծութեամբ ի ցամաք ընկեր էր. և այս ամեն բանի մեծ և կարգէ դուրս գովութեամբ վկայականներ ունենալն ի պաշտօնէից⁽²⁾: Յայտնի է այս վկայութեանց վերջաբանն, որ արժանի շնորհաց համարին զՅովսէփ. իսկ տէրութիւնն որ ոչ երբէք

1. Servizio veramente di somma rilevanza, d'altri ne' tempi passati non saputosi eseguire di gran lunga.

2. Da pubblici Rappresentanti ha ottenuto Attestati che sommamente decantano il suo merito, con straordinaria commentatione sue.

կու զլանար շնորհքը, այլ կու չափաւորէր. այս անգամ այլ փոխանակ աղերսողին խընդրած օրական լիրայի մի՝ աւելցուց անոր 48 փող թոշակին վրայ՝ 6 փող այլ, որպէս զի կ'ըսէ (ի 22 մարտի, 1630), հանգիստ և մխիթարուած սրտով՝ այսուհետեւ ալ նոյն եռանդեամբ շարունակէ իր փութաջան և օգտաւէտ ծառայութիւնը:

Հազիւ վեց ամիս կըրցեր է Յովսէփ վայելել իր աւելցած թոշակը. նոյն տարին այլ (1630) ի Վենետիկ ահաւոր սրածութիւն մ'եղաւ, ինչպէս իր ծընած տարին. կ'երեւի թէ ինքն այլ բռնուելով այս ժանտախտէն՝ տէրութեան կարգադրած զգուշութեան հրամանին համեմատ՝ ի զգուշարանն (lazareto) խաւրուեր է, ուր վեցօրեայ զխացաւով վախճաններ է, 54 տարուան ⁽¹⁾, ի 29 հոկտեմբերի. իսկ իր բնակութեան տեղն է եղեր ի մեծ թաղին Ս. Պետրոսի, որ և Բերդի թաղ կ'ըսուի (Castello), Սիւներու անուանեալ փոքր հրապարակաձեւ տեղւոյ մէջ (Calle delle Colonne):

Յովսէփայ կենաց և գործոց վերոյգրեալ յիշատակներէն զատ՝ մէկ մ'այլ ծանօթ է ի

1. 29 Ottobre, 1630. Ser Iseppo da Antonio Armenio, anni 54. Doglia di testa già sei giorni: In Calle delle Colonne. Lazareto.

նօտարական Դիւանս (Leonello Geronimo նօտարի), յամի 1622-3. Նաւարանի հիւսանց գործավարի երկրորդ մի, (Vice Capo d'Opera de' Marangoni) պարտական ըլլալով Յովսեփայ, նախ ի 22 դեկտ. 1622, յետոյ և ի 27 մայիսի, 1623, նօտարի առջեւ խոստանայ և գրել կու տայ, որ իր պարտատէրն (Յովսեփ) ըլլայ իր գործակալն կամ երեսփոխան, և ընդունի ինչուան տարի մի և 2 ամիս՝ իր առնելիքները, որ էին 2 դուկատ ի նաւարանէն, դուկատ մի և 18 փող ուրիշ պաշտօնարանէ, և չսփ մի ալիւր ամսական, և ասոնցմով վճարի պարտքն :

Այս երկու ազգայնոց՝ իրարու արժանաւոր հօր և որդւոյ (Անտոնի և Յովսեփայ) գովելի և յիշատակելի գործունէութիւնն, վերոյ նշանակեալ թուականներէն յայտ է՝ որ անընդհատ 80 տարի տեւած է, Վենետկոյ պետութեան և քաղաքին ամենէն կարեւոր, զօրաւոր և շահաբեր գործանոցին մէջ, որ է Նաւարանն. որոյ հետ անբաժան իմանալու է և Զինարանն, ինչպէս որ Arsenale կոչումն կ'իմացընէ: Յայտ այլ եղաւ, կարծեմ, որ բաւական պարծանք և յիշելիք մի կրնար ըլլալ իր ազգայնոց, ներկայից և սուրբայից. յուսալի էր որ աւելի երկարա տեւ յայտնուէր այնպիսի գործունէութիւնն

իրենց ցեղին յաջորդութեամբ. թէ և հայու-
թիւննին ըստ լեզուի և կրօնի՝ յիտալութիւն
փոխուած ըլլայ:

Անտոն 6 որդի թողած էր, մէկ մ'այլ
իրմէ քիչ առաջ մեռած: Յովսէփ յիշեց իր
4 զաւակներն՝ յամին 1609. բայց անկէ
ետեւ ալ որդի ունենալն յայտնի է. շատ
հաւանական է թէ իր եղբարց և որդւոց
ոմանք՝ իրենց նման Նաւարանի գործա-
ւորք եղած ըլլան. և թերեւս քանի մի
ազգ, այսինքն որդւոց որդի յառաջ եկած
ըլլան, և ժամանակաւ եթէ ցեղն ալ ջնջուած
չ է, այլ իրենց նախահօր Սուրիան մակա-
նունն ջնջուած ըլլայ. թէ և Սուրիան մակա-
նուամբ եղած են Վենետկեցիք և ազնուա-
կանք, բայց ուրիշ ծագմամբ: Միայն մէկ մի
ծանօթ է մեր Հայոյն ցեղէն, և իր յատուկ
թոռն, Յովսէփայ որդին, որ և իրենց ա-
րուեստը բաներ է ի Նաւարանի, և քա-
ւորդ դար մ'այլ շարունակեր է անոնց
գործը. բայց ո՞րքան յաջորդութեամբ և ի՞նչ
տեսակ. անծանօթ է: Իր մահուան թուա-
կանէն (1655) յայտ է, որ Յովսէփայ առջի-
նեկ որդիքներէն չէ սա⁽¹⁾, այլ 1622ին (ա-

1. Բաւական հաւանական կ'երեւի որ այս առջի-
նեկներէն մէկն էր Նաւարանի հիւան Գիօրէ, որ կ'ը-
սուի որդի Հայոյն Յովսէփայ, (de Iseppo dell' Ar-

պրիլի 14ին՝ մկրտուած) և անուանած Ֆրան-
չեֆոյ-Մարկիոս-Անթան. կնքահայրն ալ եղած
է Նաւարանի հիւսանց համարակալի պէս
գլխաւոր մի (Proto), Պետրոս անուամբ⁽¹⁾։
Այս է մեր Հայուն թոռան բոլոր մեզի ծա-
նօթ յիշատակն, ծննդեան և մահուան, որ
իր կենաց 33 տարին հանդիպած է, սեպտ.
14ին (1655)։ Բայց մեռելագրոց նշանա-
կածէն⁽²⁾ կ'իմացուի ոչ միայն մինչեւ վերջը

meno). բայց դիտելի է, որ սա 1618ին զաւակ ունէր
յօրինաւոր կնոջէ (Եղիսաբեթէ) և կներ (20 յունիսի)
Յովհան-Պօղոս-Անէկոյ անուամբ. ըսել է, իր Ֆրանչե-
սոյի (եթէ իր եղբայրն է) ծնանելէն չորս տարի ա-
ռաջ. և հարկ է որ թէ ինքն (Գէորգ) և թէ Յովսէփ
(եթէ իր հայրն է) իբրեւ 20 տարեկան կամ այլ ա-
ւելի նորահասակ կարգուած ըլլան։ Եթէ այսպէս է
մեր Հայուն (Անտոնի) ցեղն կամ ճիւղն աստիճան մ'այլ
կ'երկըննայ։

1. Մկրտագիրքն կու գրէ. 4 Aprile, 1622. Fran-
cesco e Matteo Antonio, fio di Ser Iseppo, q.m
Antonio Armeni, Marangon, et di Chiara, jugali.
Stà in Calle delle Colonne. Compare il Ser Pie-
tro q.m Domenico, Proto de' Marangoni. P.
Massi Curato.

2. 14 Settem. 1658. Messer Francesco q.m I-
seppo Armeno, Marangon d' Arsenal, d' anni 33
in circa: da febre continua già giorno 8. Li me-
dici Leonardi et Bartoldi. Fà sepelir Madonna
Andreana sua consorte. Stà in Casa Sabinelli,
in S. Iseppo.

Նաւարանի մէջ հիւան ըլլալն, այլ և ամուսնացեալ ըլլալն, և բաւական ազնուական կին մ'ունենալն՝ Անդրէանա անուամբ, որ կոչուի Madonna Andreana, և իր ծախուք թաղել տուեր է այրիկը. և անոր ութօրեայ անընդհատ ջերմի հիւանդութեան ատեն՝ երկու բժիշկք եկած են զինքը հոգալու: Նոյն ինքն Ֆրանչեսգոյ այլ՝ պատուով Messer կոչուած է և ոչ Ser (որ ստորին կարգի մարդկան մակդիր է): Բնակութեան տեղն՝ թէ պէտ նոյն հօրը բնակած թաղին մէջ էր, բայց ուրիշ կողմն: Այս ամեն նշաններէն գուշակուի, որ Հայոյն թոռն՝ անկէ և իր Յովսէփ որդիէն աւելի բարեկեցիկ եղած ըլլայ, գոնէ կենաց վերջերը: Հաճելի է թէ իր աշխատութեամբ և ճարտարութեամբ վաստրկած ըլլայ բարեկեցութիւնը՝ քան ժառանգութեամբ: Պանծալի եւս է՝ որ Աննետկոյ ամենապանծ Նաւարանին մէջ՝ ամբողջ դարէ մ'աւելի (1549—1655), հօր, որդւոյ և թոռան Հոյ անունն և արդիւնաւոր գործն շարունակ յիշուած են գովութեամբ:

Սուրեան ճարտար Հայոց և անոնցմէ առաջ յիշուած լեզուագէտ և գործունեայ Գէորգայ և իր որդւոյն Մարկոսի նման, լեզուագէտ և ճարպիկ Գեորգ մ'այլ որդի Յովհաննոս, գրեթէ անոնց ժամանակակից, աւելի ծանր ծառայութիւն կամ գործեր ըրած է Վենետիկոյ տէրութեան, արդարեւ դժուար ժամանակ մի. երբ Օսմանեանց դէմ պատրաստութիւն կար պատերազմի և մեծ նաւամարտին (1570): Ինքն իսկ Գէորգ իրեն հանդիպածը կու գրէ իտալերէն, յորդորմամբ Մարկոս-Անտոն (Marc' Antonio) Պարպարոյ ազնուականի, որ ատեն մի Վենետաց Պայլ այլ եղած է ի Կ. Պօլիս (1568-71): Կ'իմացընէ ասոր, որ մինչ ինքն ի Ռակուզա էր՝ իր ապրանքները ծախելու համար, Յոյն մի զինքը գտաւ և հարցուց, թէ ինքն է Գէորգն. և ստուգելով հանեց թուղթ մի, զոր յիշեալ Մարկանտոնիոսն (ի Վենետիկ ըլլալով այն

ատեն) կու յանձնէր Գէորգայ, որ տանի ի Պօլիս առ Պայլն կամ անոր փոխանորդն: Գէորգ քիչ շատ դժարեցաւ այս վտանգաւոր գործոյ, բայց քաջալերուելով թուղթը բերողէն՝ յանձն առաւ: Յայտ է որ իր ճարտարութիւնն արդէն ծանօթ էր Վենետիկոյ տէրութեան: Յետ զատկի տօնին՝ ցամաքով ճամբայ ելաւ. երբ հասաւ ի Սգորիա քաղաք Պոսնիոյ, ետեւէն հասան Գոսովայի Վոյվոտայէն խաւրուած երկու թուրքք, և հարցուցին կարաւանին թէ մէջերնին Հայ կայ: Գէորգ՝ որ ընկերաց հետ այն ժամուն նախաճաշ կ'ընէր, իմացաւ՝ որ զինքը կու փնտռեն. նա մակը դրեր էր ի ծոցը, որ երբ վտանգ հասնի՝ ծածուկ դուրս ձգէ. բայց հիմայ լրտեսաց աչքի տակ՝ չէր կրնար այս բանս ընել. ուրիշ ճար չգտաւ, բայց եթէ ձեռքի հացին հետ թուղթն ալ պատառ պատառ կըլնել: Բռնեցին տարան զինքը Վոյվոտային, որ հարցուց թէ թուղթ կայ քովը. երբ ժխտեց, մերկացընել տուին. և ինչուան կօշիկներուն յատակը քննելով՝ բան չի գտան. յետոյ խաւրեցին՝ իր ապրանքն ալ քննելու հօն ալ բան չգըտնելով՝ կապել և ծեծել տուին, որ խոստովանի թուղթերը ո՛ւր պահած ըլլալը. նա միշտ կ'ուրանար. և իբրեւ կիսամահ թողուած դարձաւ ի կարաւանն,

և նորէն ի ճամբայ ընկաւ, հասաւ ի Կ. Պօլիս, Համբարձման տօնէն վերջը. քանի մի ամիս կեցաւ հօն, դիտեց, տեսաւ և լսեց Օսմանեանց մեծ ու անդադար պատրաստութիւնը՝ մեծամեծ նաւեր շինելու և զինելու, 200էն աւելի, և ամէն կողմէ նաւաստի ժողովելը. իմացուց Պայլին իր ով ըլլալը, և երկու թուղթ առաւ անկէ ի Վենետիկ բերելու: Օգոստոս ամսուն ելաւ ի Պօլսոյ գրեթէ նոյն ճամբով դառնալու. ամեն տեղ կուտեսնէր թուրքաց պատերազմի մեծ պատրաստութիւնն և պաշարը՝ զոր կուտանէին յԵջնի գալէ: Երբ հասաւ ի Ռակուզա և իմացուց քաղաքապետին՝ ինչ բանի համար գալն և երթալը, նա թող չտուաւ որ երթայ ի Վենետիկ, այն ատեն հօն հիւանդութիւն ըլլալուն համար, այլ թուղթերն առաւ և զրկեց: Իսկ Վէորգայ նորէն հրաման եկաւ երթալու ի Պօլիս. բայց ինքն իր տանը կենալու պէտք ունենալով՝ իր մէկ ազգականին յանձնեց գործը, որուն խոստացուեցաւ՝ որ երբ դառնայ՝ 40 դալէր վարձք տան: Իսկ ինքն քիչ ատենէ նաւով ելաւ երթալու ի Վենետիկ. բայց օդոց և ծովու խառնակութեան պատճառաւ՝ 50 օր քչեց նաւարկութիւնն: Հօս վերոյիշեալ ազնուականին խընդրով՝ գրեց այս ամեն յիշուածը. գրուած

քին թուական չկայ (օրինակին մէջ), բայց 1571ին պիտի ըլլայ. որովհետեւ Պայլն ի Պօլսոյ գրած է առ Դուքսն ի 11 օգոստ. 1570, թէ ի Ռակուզա գացողն դեռ ճամբայ ելած չէ. յաջորդ տարին (1571) ապրիլի 22ին ալ կու գրէ, որ ի Ռակուզա գացող Հայուն թուղթեր տուած է. և տարակուսելով որ ուշ պիտի հասնի, թղթերուն օրինակ մ'այլ կու խաւրէ ուրիշ ճամբով:

Գէորգայ ըսածէն և ըրածէն (ի վենետիկ գալու փութալէն) կ'իմացուի, որ ընտանիք ունէր այս քաղքիս մէջ. բայց երկար ատեն չկեցաւ անոնց քով. որովհետեւ այն ատեն ներ իր ճամբորդութեան մէջ տեսած թուրքաց պատրաստութեանց, և թերեւս իր տարած ու բերած թղթոց՝ հետեւանքն կատարուած էր, Լեպանդեան մեծ նաւամարտով: Վենետք՝ թէ և յաղթողք կամ դաշնակիցք յաղթողաց, ասոնց իրարմէ զատուելէն վերջը՝ նորէն սկսան վախնալ իրենց հակառակորդներէն, և շուտով խօսեցան հաշտութիւն. որոյ պայմանները հաստատելու և կնքելու համար՝ դեսպան ընտրեցին (5 ապրիլ, 1572) զԱնդրէաս Պատոէր, և Պայլ՝ զԱնտոն Թէոփոլոյ. ասոնց իբրեւ թարգման ընկեր դրուեցաւ Գէորգ: Չորս խալէիւք ճամբայ ելան ի 22 յունիսի. երկու ամիսէ վերջը (28 օգոստ.)

Հասան ելան ի Բերա : Հաշտութեան պայմաններն կնքեցան ի 18 փերր. 1573 : Առանց ուշանալու դեսպանն ճամբայ ելաւ (27 փերր.) դառնալու ի Վենետիկ. անտարակոյս Պէորգ այլ մէկտեղ, որուն դարձն մեծ բողոք ալ եղաւ իրեն. վասն զի՝ ինչպէս իր պատմածէն կրնայ գուշակուիլ՝ կրնար կասկածելի անձ մի համարուիլ Պրան առջեւ. և երբ այս ետքի ձմեռ (1572) դեսպանին ընկերներն ձանձրացած ի Պօլիս կենալէն՝ դաշնադրութեան պայմանաց ուշանալուն պատճառաւ, կ'ուզէին թողուլ դառնալ իրենց տեղը, մեծ վզրուկն (Մէհէմէտ) արգիլեց, սպառնալով երկաթի անուրներ անցընել անոնց վիզը և այնպէս դարձընել. իսկ անոնց հետ եկող թարգմանը (որ էր Պէորգ) ի ցից հանել (¹): Իրաւունք ունէր ուրեմն Պէորգ գրել, որ վտանգաւ կենաց կամ մահու կ'ընէր իր այսպիսի ճամբորդութիւնները՝ յօգուտ Հասարակապետութեան, երբ ոչ ոք կու համարձակէր այնպիսի բան մի յանձն առնուլ : Իսկ ինքն քանի մի անգամ ըրաւ այն վտանգալի ճամբորդութիւնը և թղթատարութիւնը, թուղթերն ալ ուրիշ երկու

1. E avrebbe fatto impalare il Dragomano che fosse venuto con noi.

Հայոց ձեռք կու հասցընէր առ Պայլն, որ վախէն շատ հեղ և ոչ դուռը կու բանար, այլ պատուհանէն կ'ընդունէր կամ կու տար տալիքը՝ ապահով ատեն մի։ Այս ըրած ծառայութեանց համար՝ իրաւ Գէորգ Պայլէն և դեսպաններէն բարի վկայագիրներ ընդուներ էր, բայց ոչ և արժանաւոր վարձք սակայն ինքն հաւատարմութեամբ դարձեալ յանձն առաւ երթալու ի Կ. Պօլիս, Յակոբ Սորանցոյ դեսպանին հետ, երբ սա ընտրուեցաւ (25 յանու. 1575) երթալ շնորհաւորելու Մուրատ Գի թագաւորելը։ Դարձաւ դեսպանն յաջորդ տարին (1576, նոյեմբերի 8ին,) և Մեքակուտին առջեւ ճառօրէն պատմեց իր դեսպանութեան գործը, ըրածը, ըսածը և տեսածը :

Իբրեւ փոխարէն ծառայութեանցն Դուքսն կամ Մերակոյտն շնորհեց Գէորգայ (1575ին) վաճառականաց միջնորդ (սէնսար) ըլլալ, որ բաւական շահաբեր գործ էր. բայց նա խափանուեցաւ գործողութենէն, նախ՝ Սորանցոյ դեսպանին հետ ի Պօլիս երթալովը, վերջն ի դարձին (1576) Վենետկոյ մէջ պատահած մեծ ժանտախտին համար, որ ամեն առուտուր դադրեցուցեր էր. բայց երբ քիչ մի թեթեւցաւ մարդամահն՝ Գէորգ աղերսագրով խնդրեց Մերակուտէն (24 մարտ,

1577), որ ի վարձ իր այնքան վտանգաւոր ճամբորդութեանց՝ շնորհուի իրեն փոխանակ Հասարակ սէնտարութեան, քաղաքին Ս. Մարկոս մեծ հրապարակի և քաղաքը երկու բաժնող անուանի և աննման Ռիալդոյ կամուրջի կողմանց սէնտար ըլլալ. որ շատ աւելի շահաբեր էր, և կըրնար անով քիչ մի հանգիստ իր ընտանիքը պահել⁽¹⁾: Ծերակոյտն պատուիրեց այլ և այլ պաշտօնէից տէրութեան (վաճառականաց գունցերու, Consoli de Mercadanti, Հասարակաց փաստաբանից, Avogadori di Comun, և վաճառողինաց վերակացուաց, Officiali alla Masettaria), որ քննեն Գէորգայ խնդիրը, ստուգեն և ինչ որ կու վայլէ ըսեն: Այս երեք պաշտօնարանաց գրուածքն չգտուեցաւ Դիւանաց մէջ, ուր այն տարիներուն այսպիսի գրուածք կու պակսին. որով չէինք կըրնար

1. Hora mò che mi pensava di guadagnarmi un pezo di pan per sustentar et mi et casa mia, hano fatto Sansarij Ordinarij; sicche il merito et la gratia che mi aveva concesso Sua Serenità, è andato zoso. Però di novo La supplico a farmi un altro merito, a fine che possa sustentar casa mia. Offrendomi sempre servir Sua Serenità in ogni occasione che da S. Serenità sarò ricercato.

ստուգիւ ըսել, այլ շատ հաւանականութեամբ՝
 թէ կատարուած ըլլայ Գէորգայ խնդիրն, ինչ-
 պէս գրեթէ ամեն անգամ կատարուած է
 նոյն ատենները միւս ծանօթ Հայոյն (Սու-
 րեան Անտոնի)։ Բարեբաղդարար Հինգ տա-
 րի վերջը վաճառականութեան Հինգ Գիտան
 կոչուած պաշտօնեայք, իրենց մէկ պատասխա-
 նին մէջ առ Գուքան կու վկայեն՝ որ շնոր-
 հուեր էր Գէորգայ խնդրածն։ Սակայն շատ
 ատեն շանցած՝ Քառասնից մեծ պաշտօնեայք
 այն տեսակ (Ռիալդոյի) սէնսարութիւնը դա-
 դրեցուցին։ Այս ատեն Գէորգ, որ իր ազգայ-
 նոց սիրելի էր, թէ՛ անոնց կողմէն և թէ՛ իր՝
 նոր աղերսագրով խնդրեց՝ (1582) որ ինքն
 անուանի թարգման Հայոց, և անոնց առ-
 եւտըրի միջնորդութեան շահուն երրորդ մասն
 ընդունի. ինչպէս որ Թուրքաց առեւտրին
 համար կ'ընդունէր Միքայէլ Մամբրէ կո-
 չուած Հրեայ թարգմանն։ Այս խնդրոյս կու
 հակառակէին ուրիշ միջնորդք, իրենց յայտնի
 գրկանք ըլլալով. ուստի տէրութիւնն յանձ-
 նեց Հինգ Գիտնոց՝ որ քննեն. անոնք երկու
 կողմէն այլ լսելով, և զերկուքն այլ գոհ ընել
 ուզելով՝ պատասխանեցին առ Գուքան (18
 օգոստ. 1582), որ իրաւ գրկանք կ'ըլլար առ
 հասարակ միջնորդաց՝ եթէ Գէորգայ խնդիրն
 կատարուէր. բայց որովհետեւ շատ արդիւնք

ունէր նա և շատ բարի վկայութիւններ, թէ իբրեւ Թարթան, թէ իբրեւ Կարաանաղեօ, և երբեմն իբրեւ ձեռնտու ներկայացուցչաց տէրութեան (որ է ըսել դեսպանի կամ նուիրակի), արժանի էր որ այդ միջնորդութիւնն ընէ իբրեւ հասարակ միջնորդ, ինչպէս յիշեալ Մամբրէն այլ կ'ընէր : Հաւանօրէն Մերակոյտն այլ այսպէս վճռած է (1) :

Այս վաստակով աշխատեր է Գէորգ քանի մի տարի այլ, և 1588ին դադրեր է կամ դադրեցուցեր են զինքն այս գործէս. հարկ եղած է իրեն այլ նորէն դիմելու տէրութեան, որ անոր փոխարէն թոշակ մի սահմանեն իրեն. նոյնպէս այլ եղած են սովորական քրնութիւնք Հինգ Գիտնոց վաճառականութեան (28 յունիս, 1588), նման վեց տարի առաջ ըսածներնուն, որոյ մէջ յիշեն Կ. Պօլիս գացող Պայլերուն բարի վկայագիրները, անոնց առաջնորդ և թարգման ըլլալն ի ճամ-

1. Egli si è adoperato fedelmente in diverse occasioni importanti a Costantinopoli in esser Dragomano, et in esser Capo di Caravan, et in altre occasioni a servizio de rappresentanti la Serenità V. Per le quali sue buon' operationi fù medesimamente concesso a lui per l'Ecc. Collegio di potersi esercitar in Rialto per Sannero.

բան, իր թղթատարութիւններն և ուրիշ գործերը. որոց համար վայլէր որ տէրութիւնն նոր շնորհք մի ընէր, որպէս զի կարենայ թէ զինքը և թէ՛ իր ընտանիքն ալ պահել⁽¹⁾: Անտարակոյս է որ տէրութիւնն վարձատրեց ՂԳէորդ, այլ ինչ և որչափ տալը՝ նշանակուած չի գտայ :

Բայց Գէորդ ուրիշ վաստակ կամ գործ մ'այլ ունէր նոյն իսկ միջնորդութիւն ըրած տարիներում. Հայոց Տան վերակացու ըլլալն, յաջորդելով զՍիմոն, որ 1555ին ընտրուած էր և 1577ին վախճանած: Այս տան գերագոյն պաշտպանք՝ ըստ անոր կտակողին՝ մեծ թաղական պաշտօնեայք տէրութեան, ժողովեցան (2 մարտի, 1577), և առաւելութեամբ քուէից ընտրեցին զԳէորդ, իբրև յարմարագոյն՝ շտկելու Սիմոնի խառնակ և անկատար թողած գործերը: Հաւանօրէն մինչև իր մահն կեցեր է Գէորդ ի վերակացութեան Տանն Հայոց, որոյ երբեմն Պահպան կոչուի ի դիւանս (Custos, Custode), երբեմն Տէր

1. Avendo noi veduto diversi Fedi fatte da suoi Ecc. rappresentanti, che sono stati Baili in Costantinopoli, per le quali appare egli esser Capo di Caravane nell'andar ed ritorno di essi Bailj, et esser stato adoperato in Dragomano, et in far capitar lettere, et altre operationi, etc.

կամ Պաշտպան (Patronus), երբեմն Առաջնորդ (Prior): Մահն երբ եղած է՝ յայտնի չէ, այլ կ'երեւի 1594 և 1595ի միջոց. որովհետեւ առջի տարին մայիսի մէջ կու յիշուի ինքն, իսկ երկրորդ տարին (1595) օգոստոսի 28, նոր տնպահ կամ տնտես կարգեցին Պաշտօնեայք զՄկրտիչ Պարսկահայն:

Առաջին ինձ ծանօթ յիշատակ Գէորգայ ի Վենետիկ է 1569ին (23 յուլիսի), երբ վկայ և թարգման հղած է քանի մի ազգայնոց, որք իրենցմէ մէկը գործակալ կարգեցին, պահանջելու ի Մաքսապետաց փոխարէն մի՝ իրենց ապրանքը զուր կասկածանօք պահելնուն համար: Շատ ուրիշ դատերու կամ վաճառականաց գործողութեանց մէջ այլ կու գտուի իր ստորագրութիւնն՝ իբրեւ վկայ և թարգման, Նօտարաց գրութեանց մէջ, (լատինարէն Interpres, և Fidem faciens կոչուի), ի միջոցի 1584-9 տարիներու, որչափ ինձ ծանօթ է:

Վերջին և նշանաւոր յիշատակ մ'այլ կըրնայ ըլլալ Գէորգայ, եթէ ինքն է և ոչ ուրիշ նոյնանուն հօր որդի (Գէորգ որդի Յովհաննու), վասն զի այսպէս կու յիշուի առանց ուրիշ նշանի կամ գործոց մեր Գէորգայ (թարգմանութեան, տնպահութեան, և այլն): Յիշատակն այս է, որ 1594 տարւոյն սկիզբը

(10 յանուարի) Գէորգ՝ երկու Միլանցի իրեն գործակալ կ'անուանէ նոտարի առջեւ, որ երբ երթան ի Միլան, այն քաղաքին մէջ Սպա, նիոյ Թագաւորին գանձապետէն ուղեն և առնուն՝ նոյն Թագաւորէն իրեն համար սահմանուած Թոշակը, Թէ չհատուցուածը և Թէ անկէ վերջը հատուցանելիքը (1) : Յովհան Օլան կամ Օլոն՝ քարտուղար Սպանիոյ դեսպանին ի Վենետիկ՝ վկայած է ստորագրուած Թեամբ, Գէորգայ ծանօթ անձն ըլլալը և այդ գործակալութիւնը յանձնելն առ երկու Միլանցիս (Պետր. Ֆլոն և Մկրտիչ Ռախմոնտ) (2) : Որ և է Գէորգայ կամ Հայու մի համար՝ պատուաւոր յիշատակ մի է այս, և մնայ փափագելի իր արդիւնքը գիտնալ, կամ որ և է ըրած ծառայութիւնն, ըլլայ Սպա-

1. Ad accipiendum a Thesauraria sive a Magistrate III. Thesaurario ejusdem... *provisiari* decursam et decurrendam predicto Georgio Joannis Armeno concessam et assignatam per Reg. Majest. Chattol. super ipsam Thesaurariam Mediolani.

2. Այս առեն Գէորգ կու բնակէր ի Բերդ (Castello) կամ Ս. Պետրոս անուանուած մեծ Թաղի. երկու տարի վերջը (1571, հոկտ.) յիշուի Գէորգ որդի Յովհաննու բնակած ուրիշ Թաղի (Ս. Մարգարիտ) մէջ, և կու յարմարի երկրորդ անգամ Կ. Պօլսէ դարձած ժամանակին :

Նիական աէրութեան, թէ ըլլայ Միլան քաղաքի մեր Գէորգայ այլ և այլ վկայեալ ճարտարութիւնքն հաւանութիւն կ'ընծայեն՝ որ ինքն ըլլայ այս արդիւնաւորն: — Թէ իր աղերսից մէջ ըսածէն և թէ պաշտօնէից վկայութենէն իմացուեցաւ իրեն ընտանեաց տէր ըլլալն. սակայն մեզ անժանօթ մնան թէ կինն և թէ զաւակքն, և թէ իր մահուան ժամանակն և տեղին: Բայց մեր գտած այոջափ յիշատակներն այլ բաւական և շատ են զինքը թէ՛ ճարտար, սրտոտ, կարող մարդ մի ճանչցընելու, և թէ Վենետիոյ Հասարակապետութեան երախտաւոր անձ մի, այնպիսի վտանգաւոր ժամանակ ըրած հաւատարիմ և դժուարին ծառայութեանց համար, որոց չէին համարձակեր բնիկքն Վենետք, որով միանգամայն պարծելի է մեզ ազգայնոց:

Համանուն Գեորգ «. Յովհաննոս» մեր ծանօթ Գէորգայ մահուան հաւանական թուականէն (1594) 20 տարի վերջ այլ յիշուի, և շատ հեղ վաճառական կ'անուանի, բնակութեամբ ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ (S. Maria Formosa) թաղի. այլ և այլ անգամ Նոտարաց առջեւ վկայ եղած է իր ազգայնոց դաշնակցութեանց. անգամ մ'այլ (1614, մայիս 12) վկայէ Նախիջեւանցի Պետրոսէ «. Յովհաննոս» համար, թէ ինչուան այն ատեն ամուրի էր:

ՉԵՈՐԳ ՈՐԳԻ ԹԵՈՂՈՐԻ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՑ .

Այս երկու Գէորգաց ժամանակակից եր-
րորդ մ' այլ կայ շատ անգամ յիշուած, և
ազգակցաց մէջ նշանաւոր հարըստութեամբ,
կամ երկրատէր ըլլալով. իր վաստակի աղ-
բիւրն այլ եղած է միջնորդութիւնն, «Էնսօր
ըլլալն. այլ և լիզուագիտութիւնն, որով շատ
հեղ թարգման եղած է Թուրքաց. բայց թեր-
եւս յաջողութեանն գլխաւոր պատճառն ե-
ղած է իր հայրենիքն կամ հայրն, որ կոչուի
Թէորդ Կեսարացի, որ մի անգամ սխալ-
մամբ նօտարի գրչին կամ ականջին՝ Իօէորդ
գրուած է : Ասոր ի Վենետիկ գալն յայտնի
չէ, որով և Գէորգայ այս քաղքիս թէ ի
Կեսարիա ծնանիլն, (որ աւելի հաւանական
է). մահուան թուականն յայտնի է ԺԷ
դարուն սկիզբները, 96 տարուան նշանա-
կուած, որ իր որդւոց ծննդեան թուականաց
համեմատելով չափազանց կ' երեւի. վասն զի
ըստ մահուան թուականին՝ ինքն ծնած կ'ըլ-
լայ 1512ին, իսկ իր պայազատ որդին (Ստե-
փան) ծնանի իր 75 կամ 76 տարուան ե-

Թեոօր կեանքացի

Յովնէի
+ յԱզունա 1628

Գէորգ—կին Ռուբինա ք. Սխանի
+ 1608

Եղիաբարձ ձ. 1577
Ա(յրն՝) Յուլիան
Պրոնայ ձ. 1580
+ Նախ քան 1595

Պաւլա Գովինիկա
(1607)

Ստեփան Պեարոս ձ. 1587
կ. Պաւլա Պաւլինի ձ. 1581
+ 1634

Սխան Յակոբ՝ ձ. 1584
Զայելիա Լուչինա ձ. 1584
Ա. Յովհ. Յիկուլայ

Գիարա
Ա. Մեանդի (1600)

Ա. Ա. դուստր արամբի

Ռուբինա Գէորգ 1689

* Յիւնի յամի 1607.

ղած ատեն: Եւ որովհետեւ հարկ եղաւ յիշել սերունդը կամ ազգարանութիւնը, ներկայացնենք նախ ինչ որ յայտնի է մեզ ի մկրտագրոց, մահագրոց, պսակագրոց և ի նօտարաց, նա և ի կտակէն Գէորգայ. այս ամեն գրուածներէն ձեւանայ այս ազգաթիւս. (տ. եր. 292). Գէորգ՝ մահուանէն տարի մ'առաջ 7 զաւակ ունէր կենդանի, երկուքն մանչ և հինգ աղջիկ.

Եղիսարեթ կամ Իզապել, մկրտուած ի 20 հոկտ. 1577

Պաւլա Դոմինիկա, մկ. 3 մարտի, 1580

Սիմոն Յակովբ, մկ. 31 հոկտ. 1581

Չեչիլիա Լուչինա, մկ. 29 հոկտ. 1584

Ստեփան Պետրոս, մկ. 14 ապրիլ. 1587

Գիարա, որոյ ծննդեան թուականը չեմ գտած.

Ա.Ա. աղջիկ մ'այլ՝ անծանօթ անուամբ, բայց ամուսնացեալ:

Ասոնց մայրն՝ կինն Գէորգայ՝ էր ղուստր մեզի արդէն ծանօթ Հայոց տնպահին՝ Սիմոնի, (տ. եր. 148), Ռոբինա անուամբ (Rubina):

Գէորգայ ծանօթ յիշատակք իբր 40 տարիներու միջոց են (1571—1608). բնակութեան թաղն եղած է ի Ս. Յուլիան, ի տանն Հայոց. ասով կու պարզուի անոր պահապանի (Սիմոնի) հետ խնամենալն՝ նախ

քան զ՝ 1577: Առաջին յիշատակն է՝ Ocha-
 tian Թերեւս Յովնաթան անուամբ ազգայնոյ
 մի գործակալ ըլլալն (3 հոկտ. 1571), անոր
 289 դուկատ առնելիքը պահանջելու: Տորֆինոյ
 կոչուած դրամասեղանէն (banco). այս բա-
 նից վկայ եղած է մեր նախածանօթ Քէորզն
 Յովհաննիսեան: Երեք տարի վերջը (1574,
 մարտ 3) կարկառեց Սիմոնի հետ որ նոյնպէս
 ի Հայոց տան բնակէր, կու վկայէ Շառլաթ
 անուամբ Զուղայեցւոյ համար, որ ութ ամիս
 առաջ եկած էր. ինչպէս որ գրուած է ա-
 նունն ծովային մաքսատան մէջ. ուրիշ (Հա-
 լէպցի) Շառլաթի որդի մ'այլ (Արեւմտեայ)
 այս վկայից վկայ կ'ըլլայ: Իբրեւ Թարգ-
 ման Թուրք (Թերեւս և պարսիկ լեզուի) յի-
 շուի (1575, մարտի 18) ուրիշ Զուղայեցւոյ
 (Բասայ .. Մարտիէ) խնդրոյ մէջ: Երկու
 տարի վերջը (1577, մայիս 14) Պալի Ահ-
 մէտ անուամբ Ամասիացի Թուրքի մի փոխ
 կու տայ 120 դուկատ, և գրաւական կ'առ-
 նու անկէ երեք ծրար երկու տեսակ մետաք-
 սի, որ դեռ ի մաքսատան էր, իր քով պա-
 հելու պայմանաւ: Ուրիշ Ահմէտ մ'այլ (Պէկ-
 պազարցի Հաճի Հիւսէինի որդի) 1589 տար-
 ւոյն սկիզբը (2 յանուարի) մահուան վտան-
 գի մէջ ըլլալով, նոտարի հետ կու կանչէ
 Քէորզ և ՂՄարկոս որդի Յակովբայ, Թարգ-

մանելու իր ըսելիքը, որ էր իր ստացուածոց, դրամոց և լաթեղինաց ժառանգ կարգել իր հօրեղբորորդին (Մուսուֆ)։ Երեք հայրենակից Պէկպազարցի Թուրքք այլ վկայ կ'ըլլան կտակին :

Շատ տարիներ այս Թուականէս ետքը՝ Քէորգայ զաւակաց ծննդեան յիշատակէն զատ՝ ուրիշ բան չեմ գտած իր նկատմամբ. այլ կ'երեւի թէ այն միջոցին (իբր 13 տարի) բաւական յաջողած ըլլայ իր միջնորդութեան արուեստով. վասն զի անկէ ետեւ զէտիներ կամ արտեր գնելու զբաղած կուտեսնուի. և նախ 1592ին վերջերը (գեկտ. 27) Վենետկոյ սահմանէն շատ հեռու Պերկամոյ զաւառին մէջ, Պրեմպանա կամ Պրեմպոյ վիճակին Պիանգոյ կամ Պիանգիվալէ գեղին, (որ հիմայ կոչուի S. Giovanni Bianco) Գարիդելլի մասին մէջ 12 արտաչափ (campo) մշակուած գետին կու գնէ՝ 600 դուկատի, Ալգայինոյ Սալվատոր անուամբ մէկէ մի, և նորէն անոր վարձու կու տայ գնածը, պայմանաւ վեց ամսէ վեց ամիս շահն կամ վարձքը առնուլ 5⁰/₁₀, այսինքն 30 դուկատ տարեկան: Բայց գրեթէ տարի մի վերջը (11 հոկտ. 1593) առուտուրը կու փոխէ. գետինը կու դարձնէ իր հին տիրոջը, ետ կ'առնուտուած 600 դուկատը: Յայտ է որ անոր տեղ

աւելի մօտ և շահարեր երկիր մի գնել կ'ուզէր, միանգամայն շատ աւելի ընդարձակ, և արդէն տեսեր քններ որոշեր էր. վասն զի քիչ օր վերջը (26 հոկտ.) կու տրի այս նոր առաւարը, բուն վեներական գաւառին Նասլէ վիճակին Սալցանոյ գիւղի վիլլա-գրիկ-հոչուած մասին մէջ⁽¹⁾: Այս գետինն 38 արտաշափ էր, կէսն Մարգոյ Տուլէ անուամբ մէկուն, որ գաշնագրեցաւ վանասել ամէն մէկ արաք 129 դուկատի, միւս կէսն ալ Լուկրեցիա Կորգեզի (Lucrezia Cortesi) անուամբ ազնուական տիկնոջ մի, որ զրեթէ նոյն գնով կու առայ իր մասը. բովանդակ զինն կամ ծախքն կ'ըլլայ 5160 դուկատ. որոյ համար նախ 1000 դուկատ առաւ Պէտրգ, մնացածն այլ քիչ քիչ յետոյ վճարեց⁽²⁾: Այս գետնայն մօտ նոյն Սալցանոյ գիւղի մասն համարուած Ռովիեկոյ տեղւոյ մէջ այլ 1¹/₂ կամ երկու արտաշափ տեղ գնելով՝ բովանդակն 40 արտաշափ հաշուեցաւ. զոր թէպէտ իբր 10 տարի վերջը (1602, յուլ. 8)

1. Villa Villatica sotto la piove di Salzano. podesteria di Noale, territorio Trevisano. այսպէս զբուի ի նօտարոց :

2. Ինչպէս կու նշանակուի յաջորդ տարին (1594. յանուարի 27ին), 500 դուկատ վճարելն առ Լուկրեցիա, մարտի 10ին 200 դուկատ, և այլն:

Գէորգ 2000 դուկատի վաճառեց Ալվիզէ Կրիմանետայ ազնուականի, ազգականի նոյնացեղ դըքսի ժամանակին, որոյ Մարիամ աղջկան օժտէն առնուեցաւ զինն և զբաւի դրուեցաւ ի դրամանոցն (zecca): Առաջուան գնածին նման՝ ինքն (Գէորգ) նորէն վարձեց իր ծախածը 120 դուկատի վարձքով. սակայն յետոյ դարձեալ իր և իր որդւոց ձեռքը մնաց երկիրն, որ և այնպէս յիշուի 40 և աւելի տարի ետքն այլ. նա և անոր վրայ արտավար մի աւելցընելն, զոր յամի 1597 (յանու. 24) կու գնէ նոյն Վիլլագրիկայի մէջ իր մէկ փեսային ձեռքով, 131 դուկատի, Պրեցցադոյ (Prezzato) Մկրտիչ անուանեալ տեղացիէ մի :

Մինչեւ այս ժամանակներս Գէորգ միջնորդութեան գործն այլ չէր թողած, ընկերակըցութեամբ ուրիշ նշանաւոր միջնորդի և վաճառականի մի, որ էր Մարկո Մարտո որդի Յակոբայ. հիմայ՝ արդէն տարիքն առած ըլլալով՝ ուզեց ետ քաշուիլ ի գործոց: Երկու ընկերակիցք և շահակիցքն ներկայացան նօտարի (ի 28 մայիսի, 1596), յայտնեցին և վաւերացուցին իրենց բաժնուիլը, ամեն հաշիւ մաքրած, և իրարմէ բնաւ առնելիք տալիք չունենալով, որպէս զի իրենց ժառանգք այլ չկարենան մէկմէկէ բան մի պահանջել: Ասկէ

վերջը Գէորգ 12 տարի ալ ապրած է հան-
զըտեամբ, իր գնած 40 արտավար երկրին
բերքը կամ վարձքը վայելելով, իր զաւակաց
և թոռանց խնամքով և սիրով: 1607ին (Օ-
գոստ. 8) կու կանչէ իր տունը (որ այն
ատեն Ս. Փելիքս թաղին մէջ էր), Տրեվի-
զան, Zuandrea կամ Giov. Trevisan նօտա-
րը, և գրել կու տայ համառօտ կտակը. Թէ
և դեռ մտօք և մարմնով առողջ եմ, կ'ըսէ,
բայց ծերացեր, անոր համար կ'ուզեմ գոր-
ծերս կարգաւորեալ թողուլ և յետ յանձնելոյ
զհոգին առ Աստուած և առ Ս. Աստուա-
ծածին, առանց մի առ մի յիշելոյ ստա-
ցուածքը՝ զամենքն այլ կու թողու հաւասար
իւր երկու որդւոց, Սոբֆանի և Սիմնի, իսկ
իւր հինգ դստերաց՝ բան մ'այլ չեմ թողուր,
կ'ըսէ, որովհետեւ զանոնք կարգեցի և ա-
մենուն ալ տուի ինչ որ պատշաճ համարե-
ցայ, իսկ բարերարութեան տեղեաց համար՝
ինչ որ պատշաճ համարին որդիքս՝ թող
տան իրենք:

Դստերաց տուածէն կու յիշուի միայն Զա-
պելի կամ Եղիսաբեթի տուածը, որ էր 800
դուկատ, զոր անոր այրիկն (Յուլիան Պիոն-
տոյ Ֆիորենդին կամ Ֆիորենցացի), ընդե-
ղինաց և ալեր ամբարապետաց քով շահու-
դրեր էր. և հիմայ (Թերեւս կասկածելով

հօրը մահուանէն ետեւ վտանգուելու) Զապել աղաչեց զհայրը, և սա յանձն առաւ ներկայանալ նօտարի, իր կտակն ընելէն ամիս մի վերջը (25 մարտ, 1607), և այդ գումարը (800 դուկատ) դարձնել տալու իր Սալցանոյ գիւղի երկիրներէն տասն արտավարի վրայ, տարին 48 դուկատ շահ տալով Զապելի. և այս բանիս հոգը յանձնեց իր Սիմոն որդւոյն: Շատ տարիներ վերջը (1635, մարտ 21), միւս որդին Ստեփան այս գումարը կամ օժիտը՝ ամբողջ դարձուց իր քրոջը՝ Զապելին, որ այն ատեն այրի էր մնացեր, և երկուքն այլ մէկմէկու անդորրապիր տուին:

Դստերը օժիտը կամ ժառանգութիւնը ապահովցընեն Քէորգայ վերջին յիշուած գործն է. անոր վրայ տարի մի և ամիս մի այլ ապրեր է, և ի 20 ապրիլի 1608ին, վախճաներ է, ըստ վերոյգրածիս՝ 96 տարուան, ջերմով և վէրքով մի հիւանդացեալ, Ս. Փելքս եկեղեցւոյ թաղին մէջ, ուր և թաղուած է հաւանօրէն:

Քէորգայ դստերաց առջինեկին՝ Զապելի՝ ամուսինն էր Յուլիան Պիտոյ. Զեչիլիայի՝ Յովհան Տիլլային. Գիարայ՝ Մեմլի մականուանեալ Կ. Պօլսեցի. իսկ միւս երկուց, անա նուանն և Պաւլայ Գոմինիկայ, ամուսնաց մին կոչուի Յովհ-Անտոն Ալեաննի (Aleanni

Zuan Antonio), միևնոյն Սոբեթան Կաթարոյ (Gazaro) գրուած, որ թերեւս Ղազար Հայ ըլլայ. բայց ասոնց որն որուն ընկեր էր՝ չեմ գտած :

Յիշուեցաւ ի սկզբան Գէորգի մէկ եղբայրն՝ Յովնէֆ. սա իրմէ քսան տարի վերջը (1627) վախճաներ է Սնգոնա. յաջորդ տարին (1628, յան. 17) Գէորգ Գոթելոյ սէնսարն և չորս ազգային վաճառականք՝ նօտարի առջեւ երդմամբ կու վկայեն, որ Յովսէփայ գործակալն և խաչեղբայրն (compare) Գալտար Ուլտարու (Ventura Ugerlu գըրուած), ըսեր է, թէ Յովսէփ պատուիրած է որ իր ստացուածքը Սնգոնայի Հայոց տան վերակացու՝ Բարդոյէ քովն է (Bardo Cester, թերեւս Կողովագործ), պէտք է առնուլ և տալ Զաքարիայի որդի Մարիո սարկաւազին, որ իր ազգականն է, և իր թաղման ծախքը հոգացեր էր:

Գալով հիմայ Գէորգայ որդւոց, Սեֆնէ յիշատակ չեմ գտած հօրը մահուանէն վերջը. իսկ Ստեփան շատ հեղ յիշուի, և գրեթէ միշտ իր հօրմէն ժառանգած երկիրնեւորուն համար, ամբողջ 40 արտաչափին. ուսկից կ'երեւի որ Սիմոն շուտ վախճանած ըլլայ, 1620էն առաջ. վասն զի այս թուականէս կու սկսի յիշուիլ Ստեփանի գետին.

ները ծախելն կամ վարձելն. նախ (սեպտեմբ. 26ին) իր հօրը՝ զատ տեղ մի (Վերին Ռովիեկոյ կամ Sabrosi) գնած արտաչափ գետինը կու ծախէ 150 դուկատի (Աղեքսանդր Պոծայ վենետկեցի վաճառականի մի). երկրորդ տարին (15 յանու. 1621), կու դաշնադրի նոյն Աղեքսանդրի ծախել մէկ ու կէս արտաչափ գետին այլ ի Վիլլատիկայ, արտաչափն 130 դուկատի, բայց Աղեքսանդր բաւական ապահովուած չհամարելով դաշինքը կ'աւրեն նօտարի առջեւ:

Ստեփանի Չեչիլիա Լուչինա քոյրն կ'ապրէր երկանը հետ Վենետկոյ Բորդոյ Կրուարոյ վիճակին Տիզանա (Tisana) գիւղի Ս. Միքայէլ (S. Michiel del Quarto) ըսուած կողմը, ուր տուն և տեղ ունէր, բայց այրիկն (Ֆիլիպպին Յովհան) ծախեր էր զանոնք տեղւոյն քահանային, և գինն աւանդեր էր Տիզանայի գիւանատան. 1626ին սկիզբը (21 յանու.) Ստեփան իր քրոջ խնդրելովը՝ գործակալ մի դրաւ (Մարտին Ալպերդինի) որ այն գումարէն 188 դուկատ հանէ, որպէս զի Չեչիլիա նորէն իր տունը և տեղը գնէ. և անշուշտ այնպէս եղած է: Վերը յիշեցինք Ստեփանի՝ միւս քրոջ Չապելի) այլ ըրած տիրութիւնը կամ օգնութիւնը. այն առթին՝ 800 դուկատը ճարելու համար 10

արտաչափ գեորին ծախեր էր (21 մարտի, 1635)։ Նիկոլո Պալտոյի (Nicolo q. Pompeo Baldo), այս պայմանաւ որ ինքն իր ծախաւ ծին վարձուոր ըլլայ 5 ¹/₂ առ հարիւր շահ վճարելով, և եթէ հինգ տարուան մէջ վճարէ՝ նորէն երկիրն իրեն դառնայ. և այնպէս այլ կ'ընէ ու կու տիրանայ իր տեղւոյն : — Նախ ընթաց տարին (1634) վախճանած է Ստեփանի կինն Պաւլա Պաւլինի, որուն հետ պսակուած էր 1613ին. սա օժիտ բերած էր 2000 դուկատ, 500 դուկատի ալ հագուստ, և այլն. որ չափաւոր հարըստութեան նշան է, այն ատենուան ստակի արժէքին համեմատ. և որովհետեւ անկտակ մեռաւ, ըստ օրինաց Վենետոյ՝ ընչից երրորդ մասն կ'ինկնար էրկանը, մնացեալն՝ որդւոցը : Ստեփան երկու զաւակ ունէր, մանչ մի և աղջիկ մի. զսա՝ որ իր մօր անուամբ Ռոբինա կոչեր էր, արդէն կարգէր և օրինաւոր օժիտը տուեր էր. ուստի իր կնկան 2500 օժտէն առաւ իրեն ընկած երրորդ մասն 833 դուկատը. իսկ իր (հօրն անուամբ) Քէորդ որդւոյն՝ մնաց երկու բաժինն, այսինքն 1666 դուկատ. այս գումարին տեղ հայրն տուաւ Քէորդայ 100 դուկատի ինչք, մնացեալ մեծ գումարին համար այլ Սալցանոյ գեղին երկրէն տուն մի և 15 արտաչափ, որ կտորն որ ուղէ. այս բանս

նօտարի առջեւ Տիրամօր եկեղեցւոյն (S. Maria Mater Domini) աւագերիցուն տանը մէջ գրուեցաւ, և Քէորզ իր հօրը անդորրագիր տուաւ, (19 մայիս, 1635) : — Նոյն օր նոյն տան մէջ Քէորզ իբրեւ արդէն չափահաս խնդրեց որ ինքնագլուխ ըլլայ՝ հայրական իշխանութենէն ազատուած. ըսել է թէ 20 տարեկանի մօտ էր. հաւանեցաւ հայրն, և նօտարական գրով հաստատել տուաւ, « և ի նշան ազատագրութեան, կ' ըսէ նօտարն, իր Աստուծմէ խնդրած հայրական օրհնութիւնը տուաւ որդւոյն, և երկուքն այլ փոփոխակի խոստացան և պարտաւորեցան հաստատ պահել այս դաշինքը » :

Քէորզ Քէորզեան արդեօք իր մօր օժտէն ժառանգած գետինը զատեց ու առանձին բանեցուց, եթէ նորէն հօրը դարձուց՝ անոր գինը առնելով. — յետինս հաւանական կ' երեւի. որովհետեւ իր ազատագրութենէն չորս տարի վերջը (1639, փետր. 22) հայրն Վիլատիկայի մէջ ունեցած ամբողջ 40 արտաչափը վարձու տուաւ Յուլ. Պորտուլուծծոյ (Giuliano Portoluzzo) Սալցանացի մէկու մի, իրեք տարուան համար. այսպիսի դաշամբ, որ սա ստակի տեղ տարուէ տարի տայ իրեն 55 քոռ (staro) լաւ, մաքուր, շոր ցօրե՛ն, 45 տակառ զօւտ գլխի (vin collado mastelli 45

a mosto), տեսակ տեսակ փայտեղէն կէս կէս շափ, քոռ մի կ'ըլէի, քոռ մի կ'ըլէր - -ելէ հունտ, և իբրեւ ընծայ՝ Ամենայն Սրբոց տօնին (նոյեմբ. 1) զոյգ մի սագ. Մենդեան տօնին՝ 3 զոյգ որձատ, խող մի 100 լտրանոց. Բարեկենդանին՝ 3 զոյգ հաւ. Զատկին՝ 200 հաւկիթ. Ս. Պետրոսի տօնին՝ 3 զոյգ վառեակ. և զայս ամենն ալ վարձուորն պարտական էր բերելու ինչուան ի Մեստրէ, որ Վենետիկոյ ցամաքին մօտիկ և գլխաւոր նաւակայ աւան մ'է. ինչպէս որ կ'ընէր և կու վճարէր առջի վարձուորն: Ընդեղինաց և գինւոյ շափերն Տրեվիս քաղաքին շափերովն են, որոյ գաւառին սահմանուած էին վարձեալ արտերն:

Այս յիշատակէս վերջը չգտնելով ուրիշ բան Պէորգայ որդի և Պէորգայ հայր Ստեփանոսին, հարկ է բարով վայլէ ըսենք իր վարձուորին ընծայքը, և թողումք որ ժամանակն յայտնէ իր վախճանը և այն գետիններուն ժառանգները: — Որդւոյն Պէորգայ այլ մասնաւոր յիշատակ մի ծանօթ չէ. բայց եթէ 1650ին (օգոստ. 19) իբրեւ 50 ազգային վաճառականաց հետ (որոց ամենուն աւսուանքն այլ գրուած են) միաբանելով կու խնդրէ, որ այն ատեն ի Վենետիկ գտուող նշանաւոր (և շատ այլ նշանաւոր) Թովմաս վար-

դառնալով որ, երբեմն և պատրիարք (1) իրենց պաշտպան մի ընտրէ զիրենք խաբողներէն. յետոյ ոմանք զնոյն ինքն կ'ընտրեն պաշտպան՝ իրենց պարտականաց հետ դատաստանին համար: — Թուի թէ նայն ինքն Գէորգ է (Giorgio Punes գրուած, իբր Փանոս, Ստեփան), որ 15 տարի վերջ այլ (1665, հոկտ. 29) 30իւ շափ ազգայնոց հետ երեսփոխան կու կարգեն զՍարգիսն որդի Յակովբայ, որ Քառասնից դատարանին մէջ բողոքէ Կիպրոսի մաքսառուաց դէմ, զիրենք նեղելնուն համար: — Այլ աւելի շատ տարիներէ վերջը (1689, յունիս 9) վերջին անգամ (իմ ծանօթութեամբս) կ'երեւի Գէորգ՝ իբրեւ կնքահայր Յովհաննէս Չելի կոչուած ազգայնոյ մի որդւոյն մկրտութեան, զոր Քալուատ կամ իտալօրէն Վենդուրա կ'անուանեն. այն ատեն Գէորգ կու բնակէր ի Ս. Յուլիան թաղի և թերեւս ի նոյն իսկ ի Հայոց տան: — Ասով կու վերջանայ այս Կեսարացի թէոդորեան տոհմի Գէորգեանց՝ մեր գիտցած 120 տարուան յիշատակն՝ ի վենետիկ:

Եւ որովհետեւ զասոնք յիշելնուս զլիաւոր առիթն էր իրենց երկրատէր ըլլալն, հա-

1. Տես Չամչեան Պատմ. Հայոց, Գ. 665-671 :

ժառուարի յիշենք հօս. քանի մի ուրիշ ժամա-
նակակից ազգային երկրատէր այլ, վենետ-
կոյ ցամաքին այլեւայլ կողմերում: Մէկն է
մեր Հայոց Տնօրէնից կարգին յիշեալ Ղա-
չար Պարպուհայն. որ յամի 1614 (մայիս 6)
իրեն զործակալ կարգէ Պատուայի սահմա-
նին մէջ եղած անուանի Պրալիա (Praglia)
Բենեդիկտեանց վանքի մեծաւորը, որպէս զի
Յելիք գեղին մէջ իր ունեցած 16 արտաչափ
գետինին վարձքը առնու ի վարձուորէն: —
Մէկ այլն է Մելքոն «. Յովհաննա», որ 1617ին
(սեպտ. 18) կտակը գրել տալով, կու յիշէ
Տրեվիզի Ս. Վլաս (S. Biagio) գեղին մէջ
ունեցած գետինը, զոր կու թողու իր Լու-
կրետիայ կնոջ, մինչեւ որ զայ կարողեալ իր
եղբօր կամ քրոջ որդին. իսկ ինքն քանի մի
տարի վերջը մեռած է (13 փետր. 1625):

Փէ դարու կիսուն Յովսէփ Գրեկոյն որդի մէկ
մի՛ նախ արտաչափ գետին մի գնած է ի
Մելքոյ, Պորտոկրուարոյ վիճակին մէջ, որ
վերը յիշուեցաւ, 1649ին (հոկտ. 28). յետոյ
(1651, յուլիս 1) արտաչափ մի և քառորդ
մ'այլ՝ վերոյիշեալ Մեստրէի մօտ տեղ մի.
վերջը ուրիշ գետին եւս. տասն տարի ետեւ՝
կու ծախէ 10 արտաչափ, այլեւայլ գնով: —
Ասոնցմէ վերջը ծանօթ է Յովսէփ «. Յովհան-
նա». որու զոքանչն և անոր եղբայրն՝ օժտի հա-

մար խոստանալով 1000 դուկատ, կիսուն տեղ
կու տան (1673, նոյ. 26) ընչեղէն, կիսուն
տեղ այլ 6 արտաչափ, Պատուայի (Campo
S. Piero, Ս. Պետրոսի արտ) վիճակին Պար-
դարիկոյ կոչուած մասին մէջ. ինքն այլ ընդու-
նելութեան գիր տուած է (1675, դեկտ. 22):

Ատնցմէ ետքը նորագոյն ժամանակաց մէջ՝
երբ բազմացան Հայք ի Վենետիկ և տնուո-
րեցան, յայտ է որ կարողութիւն ունեցողք՝
ցամաք երկրի վրայ այլ տուներ և գետիններ
ստացեր են:

Թերեւս բիւրաւոր ազգայինք եկեր գացեր են ի Վենետիկ և հազարաւորք ալ բնակեր, ժԳ դարէ սկսեալ մինչեւ ի մեր դար, և ընդհանրապէս հաճոյ եղած են Վենետաց, և ինչպէս հիմայ կ' ըսուի՝ համակրելիք. միով բանիւ, լաւ անուն թողած են. և եթէ ամենքն Սնտոնի և Քէորգայ նման հանճար չեն ունեցեր, այլ դեռ շատերն այլ անոնց պէս յատուկ իրենց ազգային անուամբ կոչուեր են. և երբ իրենց հասարակութեան վրայօք խնդիր եղած է տէրութեան առջեւ, միշտ գովուած և շնորհաց արժանի վկայուած են: Սյաքան երկար դարուց և իրենց անընդհատ յաջորդութեան մէջ՝ ի հարկէ բարոյապէս անհնար էր գայթակղութեան չպատահել, կամ պարսաւելի գործ և անձն այլ չերենալ. սակայն ժամանակին և բազմութեան համեմատ՝ քիչ հանդիպած են. և բարեբաղդաբար այս բանիս նկատմամբ Դիւանք՝ որ ամէն այնպիսի դէպք այլ կու նշանակեն, քիչ բան ունին ազգայնոցս համար: Երբ Դիւանք

կ' ըսեմք՝ պէտք է յիշել Վենետկոյ տէրութեան ահաւոր ատեաններն և պաշտօնեայքն, որ բարոյականութեան վրայ խստութեամբ կու հսկէին և մանր քննութիւններ կ' ընէին, նա և երբեմն տանջանօք և նեղ ու մութ բան տերով, երբեմն եւս քաղքին և տէրութեան սահմաններէն դուրս վռնտելով զյանցաւորս : — Իբրեւ ի վկայութիւն բոլոր այս ըսածներուս, և ի հաւաստիս ճշմարտութեան և ոչ պարզապէս հետաքրքրութեան՝ յիշեմք ի յեղանակիս դիպուածներն այլ :

Ա. ԺՁ դարու սկիզբներում (1508—1513 միջոց) Հայոց տան մէջ յիշուի համառօտիւ՝ վատահամբաւ կին մի, համանուն այնպիսի համբաւով ի հնուց հռչակելոյն, Հեղինէ, թէ և շրտուիր հայ, բայց ի բնակութենէն կարծուի. տան վերակացուն կամ գլխաւոր բնակիչն Աղեւսաճոր՝ յատկապէս Հայ կոչուած, դիմելով յատեանս, նօտարաց առջեւ առած իրեք հաւատարմաց վկայութեամբ, ոչ միայն զվատուհին՝ այլ և անոր ըոզակը կարասիքը՝ տունէն դուրս կու ձգէ. և այս ամեն գործոց, նօտարաց և վկայից և դուրս ձգուածներուն համար եղած ծախքն կու վճարուի Հայոց տան եկամուտէն ⁽¹⁾ :

1. Pro ejicienda res et bona Elenæ existentis in Domo computatis expensis Notariarum,

Բ. Այս գրաւածէս 60 տարի վերջը, 1571 ամին և մինչ ի 1587, կու յիշուի այլեւայլ տեղ և ատեն՝ Յակոբ Մերոբեցի Հայ վանառական մի, որ թէ և (Յովհաննէս) քահանայի որդի է եղեր, բայց փոխանակ իր հօր տուած օրհնութեանց և խաղաղութեանց՝ անկարգ և անզուսպ բերնով անվայել և հայհոյական խօսքեր հաներ է, ինչուան այնպիսի գերագոյն անձի մի դէմ՝ որ առաջին անձն է յետ Աստուծոյ, յերկինս և յերկրի. ուսկից գայթակղելով՝ զինքը բնակութեան ընդունող տանտէրն ի Մուրան կղզին՝ քաղքին քով, ուր ուլունք շինելու փուռեր, գործարաններ կան, և տանտէրն այլ նոյն արուեստն ունէր, իմացուց պատուաւոր մարդու մի, նա այլ թէ Պատրիարքին և Պապի Նուիրակին, և թէ հաւատաքննութեան վերակացուին, նոյնպէս նա և Հայհոյութեանց համար սահմանուած մասնաւոր պաշտօնէից: Ասոնք պատուիրեցին յիշեալ եկեղեցականաց՝ քննել նախ Յակոբայ ամբաստանողը կամ տանտէրը, յետոյ զամբաստանեալը: Քննութիւնն և դատն ինչպէս եղած և ականատած է, չեմ գտած. բայց դժբաղդարար Յակոբայ մեղա-

pro examinatione Testium trium super fama et vita ipsius Elenæ.

պարտ ըլլալն կու ստուգուի յետագայ ամբաստանութեամբք և վճռով. հաւանօրէն Մուրանցի տանտէրն իր վարձուորը կու հանէ տունէն: Նոյնպէս հաւանական է որ նոյն Յակոբն է (այս տեղ հօր անունն կամ մականունն չի յիշուիր)⁽¹⁾, որ իր նման անկարգ և անսանձ բերան Աղբասաճաղի անուամբ ազգայնոյ մի հետ բնակելով ի Հայոց տան, ոչ միայն զտընեցիս այլ և թաղականներն անհանգիստ կ'ընէին և զայթակղեցնէին. տընպահն Սիճն, յետ երկար համբերութեան՝ բողոքեց առ Հոգաբարձուս Ս. Մարկոսի, որք պաշտպան էին Հայոց տան, վկայութեամբ քանի մի բնակչաց նոյն թաղին (Ս. Յուլիանու), յամսեան մարտի 1573: Հոգաբարձուք մէկ մէկ կանչեցին այս բանիս վկայողները, որոց առաջինն էր Ս. Յուլիան եկեղեցւոյ լուսարարն կիսասարկաւագ (ի մայիսի 2), և կարդացին այդ երկուքին վրայ գրուած ամբաստանութիւնները. սա ոչ միայն հաստատեց զայնս երդմամբ, այլ և անոնցմէ աւելի շատ բան կայ, ըսաւ. այսպէս ուրիշ վկայներն այլ քննուեցան, որք աւելի կու մեղադրէին զԱղեքսանդր: Թէ և հոգաբար-

1. Քանի մի տարի առաջ (1868) յիշուի ուրիշ Յակոբ Մերտինցի մ'այլ, որդի Աբրահիմայ:

ձուաց վճիռն չեմ գտած, բայց անտարակոյս է իրենց արդար և խիստ դատաստանն, գոնէ ի Հայոց տունէն դուրս հանելն զերկուքն այլ :

Նոյն օրեր և նոյն տարին (ապրիլ 22, հոկտ. 7) Յակոբ ներկայացած է նօտարաց, բայց ի՞նչ խնդրոյ համար՝ յայտնի չէ : Վատն այն է, որ երկու տարի վերջը (1575, օգոստ. 22) Յակոբ նորէն կանչուած է յատեան Պաշտօնէից քննութեան հայհոյութեանց, (Esecutori alla Bestemmia), որք քննելով իր դէմ եղած հայհոյութեան առաջին ամբաստանութիւնը, նոյնպէս իրեն ալ երկու անգամ տուած պաշտպանողական դրուածքները, թէ և բոլորովին չդատապարտեցին զնա, բայց յանդիմանութեամբ պատուիրեցին, որ ինչուան տասն տարի չմտնէ ի տուն Հայոցեթէ յանդգնի մտնել՝ ի Վենետկոյ և ի սահմանէն վճնտուի հինգ տարի. և եթէ այս արգելմանս այլ հակառակ գործէ՝ բռնուի. բռնողին 100 փոքր լիրայ տրուի վարձք՝ և նոր ստացուածներէն. իսկ ինքն վեց ամիս այս պաշտօնարանին բանտի մէջ մնայ, անկէ ետեւ այլ՝ մինչեւ որ վճարէ զինքը բռնողին վարձը. յետոյ նորէն աքսորուի : — Զօրութեամբ վճռոյս յայտ է, որ Յակովբ հեռացած է ի Հայոց տունէն : 1583-4ին յիշուի բնա-

կած ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ (S. Maria Formosa) Թաղի, իբրեւ պարտատէր (21 դուկատի) Անկիւրացի Թուրքի մի, որ քրիստոնէութիւն ընդունելով մկրտուեր և Թովմաս կոչուեր էր, բայց քիչ օրէն փախչելով բռնուեր և բանտուեր էր, և անկէ կու խընդրէր (6 հոկտ.) որ ի Դրամասեղանի (banca) դրած ստակն հանուի, վճարուի պարտքն առ Յակովբ, աւելցածն այլ պահուի:

Նոյն տարին (1584, մարտ 5), Յակոբ ուրիշներու հետ կու վկայէ Դոմինիկո Արանա կոչուած Հայու մի արդարութեան, զոր Մեսսենացիք ծովու վրայ բռնելով՝ տանջեր էին իբրեւ այլազգի, և նա մահուանէ ազատելու համար՝ այնպէս եմ ըսեր էր. իսկ հիմայ Հայք ի Աննետիկ վկայեցին, որ ծանօթ և բարի քրիստոնեայ էր: Դարձեալ նոյն տարին (14 ապրիլ) Յակովբ երկու Իտալացոց կու յանձնէ, որ իր մէկ առնելիք ստակը յԱնգոնա քաղաքի, պահանջեն անոնցմէ՝ որոց քով գտուէր, ազգային սափրիչի մի ձեռք յանձնուած: Քանի մ' օր վերջը (29 ապրիլ), իր ուրիշ առնելիքի մի համար (66 դուկատ) ուլունք շինողէ մի, իրաւարար կու դնէ մէկը՝ որ ինչուան իրեք ամիս վճարել տայ, եթէ ոչ՝ ինքն կրցածը պիտի առնու պարտականէն: Իսկ իր որ և է ուրիշ առնելիքները պա-

հանջելու համար՝ գործակալ կու կարգէ զՄկրտչ Պարսկահայ՝ Սիմոնի յաջորդ տընպահը (յուլ. 7) : — Երկու տարի վերջը (1586, սեպ. 29) դարձեալ գտուի Յակոբ առաջին տարի, ուր Բաղիշեցոյ մի հետ (Գաբրիէլ որդի Կիրակոսի) երաշխաւոր կ'ըլլայ Ալաճանի որդի Գեորգոյ պարտուցը (100 դուկատ առ Յով. որդի Ճանիբէկի), և կու վճարէ 60 դուկ., Գաբրիէլ այլ 40. և այս երկուքն այլ մէկմէկու հետ կու դաշնադրին՝ այս տուածնին ինչ կերպով իրարմէ առնելու, և այլն : — Յաջորդ տարին (1587, մարտ 10), նոտարի առջև Յակովբ թարգման կ'ըլլայ Յաբոնիէն Մեռնան Բաղիշեցոյ, որ կու վկայէր, թէ Յոյնքի Տուրացցոյ՝ նաւուն մէջէն գողցան Հայոց ապրանքը և փախան :

Յակովբայ Մէրաինցոյ վերջի յիշատակն ի Վենետիկ՝ է իր կտակն համառօտ, զոր գրել տուեր է (իտալերէն) ի 21 ապրիլի 1587 տարւոյ (Մարկ-Անտոն Ֆիկոլինոյ նոտարի). որով իրեն մէկ հատիկ ժառանգ և կտակակատար իր ամէն ստացուածոց և պահանջից կու հաստատէ՝ իր կինը Կաթարիէն անուամբ, դուստր Անդրէի Դոկուլայ (Docula), Ուտինէ քաղաքին Արպա գեղէն, որ 350 դուկատի չափ օժիտ բերեր էր, Յակոբ այլ 50 դուկատ վրան աւելցուցեր էր նոտարի առջև

(ի 14 յուլ. 1579)։ Իր հայրենիքէն ելած ատեն՝ հօն թողեր է եղեր առաջին կնոջմէն՝ աղջիկ մի. կու պատուիրէ, որ ի նշան սիրոյն՝ զըրկէ անոր 5 դուկատ։ Նօտարն, ըստ հրամայեալ օրինաց, կու հարցընէ, թէ բարերարութեան Տեղեաց այլ բան մի կու թողնու. կու պատասխանէ. Այդ հոգը յանձնեմ կնոջս, ինչպէս որ ուզէ՝ այնպէս ընէ։ — Իրեք օրէն վերջը (ապրիլ 24) կու վախճանի։ Ի՞նչ հիւանդութեամբ կամ քանի՞ տարուան, և ո՞ր թաղուիլն յայտնի չէ. որովհետեւ այն եկեղեցւոյ (Նոր Ս. Յովհան, S. Giovanni Nuovo կամ in Olio), որոյ թաղին մէջ կու բնակէր, այն տարուան մեռելագիրքն կորած է, նոյնպէս մեծ Դիւանաց մէջ այլ։ Բայց փափագելի և յուսալին այն է՝ որ բարի մահուամբ ջնջած ըլլայ տուած գայթակղութիւնները, և ըստ կտակագրութեանն՝ աւանդած ըլլայ զհոգին « առ Աստուած և առ երկնային արքունականս » . (Rendo l' anima a Dio et alla Corte celestial). — Իսկ իր ամենէն առաջին յիշատակն կ'երեւի որ ըլլայ Վենետկոյ հռչակաւոր մայր եկեղեցւոյ (Ս. Մարկոսի) աւագ դրան քովի սեան վրայ փորելով գրուածն. « Յովաննիսի որդի Յակոբ. Թվ. ՌԸ » . որ է 1559, և այն սեանց և մօտի որմնոց վրայ բազմաթիւ փորագրուած Հայոց

անուանց մէջ սա հնագոյնն է ծանօթ թուականաւ :

Գ. Դոմինիկոս սպանող և սպանեալ: — Ըստ քաղաքական օրինաց՝ ամենէն յանցաւոր և չարագործ, և ըստ գործոյն պատուհասեալ՝ մէկ հատ Հայ. նախայիշեալ Յակովբայ և անկէ առաջ յիշուած գովելի անձանց՝ ժամանակակից եղած է Դոմինիկոս անուամբ մէկն, որդի Յովհաննու. որոյ ո՛ւր տեղացի ըլլալն յայտնի չէ, որովհետեւ իրեն համար եղած քննութեանց զրուածքն այլ չկան կամ գրտուած չեն. իր անունէն կրնայ կարծուիլ, որ ի Չահկեցոց ըլլայ. բայց քիչ մի յառաջ յիշուած Դոմինիկոս մ՞ այլ տեսանք՝ որ Կիլիկեցի էր, և քաղքին անունէն Ատանա կոչուած, ինչպէս իր եղբայրն այլ, և ընկերներն այլ Սսեցի էին. ասկէ զատ երբեմն Վենետք. Հայոց յարմար անուններն իտալերէն կու թարգմանէին, որով կրնայ ըլլալ որ այս Դոմինիկոս կոչուածն այլ ըլլար Տիրատուր մի, Կիրակոս մի, և այլն: Սակայն ինչ ալ ըլլայ անունն, զայն կրողն անարգեց ու սեւցուց, և այնքան Հայոց բարի և պայծառ անուանց մէջ ի Վենետիկ՝ բիծ մի ձգեց. բայց դարձեալ այդ բիծն իրմով սկսած և իրմով վճարուած՝ ուրիշի մնաս չըրաւ, և օտարոտի բան մի համարուեցաւ Հայու հա-

մար այդպիսի գործ . որ էր մարդասպանութիւն, ազահութեան կամ ընչասիրութեան պատճառաւ: Գործոյն հանգամանքն անծանօթ են, վերը յիշած դատաքննութեան գրուածոց անյայտութեան համար. յայտնին այս է, որ 1577ին վերջերը կամ յաջորդ տարւոյն առաջին օրերուն, այդ անարժան Հայն կու բնակի եղեր ի տուն մի (ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ Թաղի) ուր բնակէր և Խօժա Հասան աղայ Կիլանցի Թուրք մի՝ հպտակ Պարսից և գործակալ Եուսուֆ Ալէմ (կամ Աճէմ) մէկու մի: Ասոր քով եղած մետաքսի ծրարները և ուրիշ ապրաքներ, հաւանօրէն և ստակ, տեսնելով Գոմինիկ՝ կու սպաննէ զնա, գուցէ ուրիշներու գործակցութեամբ, ինչպէս կարծուեցաւ, այլ չըստուգուեցաւ: Տէրութեան Հասարակաց փաստարան անուանեալ պաշտօնէից մէկն (Avogadori de Comun) բռնեց զնա, և իմացուց եղեռնագործութեանց (al Criminal) Տասն դատաւորաց, որք պատուիրեցին (10 յանուարի, 1578), եղածը լաւ ստուգելու համար, թէ՛ զանիկա և թէ՛ ուրիշ կասկածեալ անձինքը ստիպել, նա և տանջանօք, խոստովանելու ըրածնին կամ չըրածնին: Ասոնցմէ մէկն էր Մանդրոյ (Յովհաննուկ, Zaneto fò de Andrea) Թիավար կամ Թիագործ մի, զոր

փորձելով ի բանտ ձգեցին, բայց չկրցան
 յանցանքը ստուգել, և առ ժամանակ մի բան-
 տէն ազատելու հրաման տուին : Ինչուան
 ամսոյն 28, դեռ Գոմինիկոսի յանցաւոր ըլ-
 լալն այլ անտարակոյս չէր. նոյն օր Եղեռ-
 նաքննին ատեանն՝ պաշտօնէիւքն և ընկերա-
 կըցօք, միանգամայն 28 անձինք, խորհուրդ
 ըրին թէ արդեօք ոտուգելու համար տանջել
 տան զնա. մեծ մասն խորհրդակցաց (17)
 այսպէս ընելու քուէ տուին : Երկու օր վերջը,
 այս բանս հոգալու՝ գլխաւոր դրին իրենցմէ
 մեկը Տիլիպ. Ալբերդ կոչուած, (Capo nel
 caso dell' Armeno. Ph. Alberto), որ շուտով
 կատարեր է ընելիքը, և պարտաւոր յայտ-
 ներ է գ՛ոմինիկ : Բանի մ' օրէն (5 փերր.)
 նորէն ժողովելով 13 խորհրդականք, 12
 քուէիւք վճռեցին մահապարտութեան սոս-
 կալի վճիռ մի, այնպիսի յանցանաց դէմ
 սաստիկ և քիչ մ'այլ բարբարիկ օրինօք ժա-
 մանակին : Այսինքն, յանցաւորը դնելով բեռ-
 նակիր նաւակի մէջ՝ անցընել քաղքին ա-
 նուանի մեծ ծովային ջրանցքէն (Canal Gran-
 de), և հանել ի Փսքր Հրապարակն. հօն
 յանցաւորին աջ ձեռքը կտրել և վզէն կա-
 խել, ու զինքն ի ձիու մի ազի կապած՝ քաշ
 տանել մեծ Հրապարակին մէջ. յետոյ տանիլ
 նոյն Փսքր Հրապարակին ծովեզերքը եղած

երկու մեծ և հաստ սեանց մէջ տեղ (որք ինչուան հիմայ կանգուն են), և բարձրաւանդակի մի վրայ գլուխը կտրել, յետոյ մարմինը չորս կտոր ընելով կախաղանի վրայ թողուլ բոլոր այն օր: Թէպէտ այս պժգալի վճիռը տուին, բայց կամ ազգայնոց աղաչանք կամ ուրիշի՝ նորէն միաբան քուէարկութեամբ (14 անձանց) քիչ մի կակղացուցին. և հրամայեցին երկու օր վերջը առաւօտուն (7 փերբ.) միայն տանել զյանցաւորը և կախել յիշեալ երկու սեանց մէջ, և ինչուան իրիկուն կախած թողուլ: Այնպէս եղաւ. և նոյն իրիկուն այլ թաղուեցաւ մարմինն, ինչ կերպ որ թաղուէին մահապարտք. և այսպէս կու նշանակէ Ս. Մարկոս եկեղեցւոյ մեռելագիրքն (¹):

Ութ ամիս վերջը Եուսուֆ Պարսիկն աղերսագրով խնդրեց ի Մերակուտէն, որ իր երկու ծրար մետաքսը՝ զոր յանձներ էր սպանեալ Խօճայ Հասանայ, և դատաւորք գրաւեր պահեր էին, տան իրեն. Մերակոյտն այլ յանձնեց Վաճառականութեան 5 Գիտնոց՝ քննել և ըստ արդարութեան կատարել:

Դ. Պարտքի համար շատեր բանտարկուած

1. 1577 (1578) A di 7 (Feb.) fù appiccato Domenego Armeno, d'ordine delli Ecc. Capi de X. et fù sepolto.

են, նա և երկար տարիներ, և յետոյ ար-
ձակուած. բայց թերեւս բանտողքն աւելի
յանցաւոր ըլլան՝ քան փորձանքի եկած բան-
տեալքն: Անիրաւութեամբ յանցաւորք յի-
շուին քանի մի, Հայոց բազմացած ատեն ի
Վենետիկ (ի կէս ժէ դարու). ինչպէս, Պե-
րոս Աղան (1649) որ Իսթնուլէր (Աղեքսանդր)
անուամբ ազգակից մի ծեծով վիրաւորեբ էր
(5 յուլ.), ուրիշներու դրդմամբ. անոր հա-
մար բանտուած, և երաշխաւոր դնելով ար-
ձակուեր էր. Իսթնուլէր բողոքեց տէրութեան
(28 յուլ.), և իր արեան տոյժը պահանջե-
լով՝ խնդրեց որ նորէն դատուի Պետրոս, ոչ
առաջուան քննողներէն, այլ վաճառականու-
թեան հոգեող 5 Գիտուններէն՝ որոց յանձ-
նուած էին Հայոց խնդիրներն: Մերակոյտն
պատուիրեց առաջին քննող պաշտօնէից՝ որ
ստոյգ և երդուեալ տեղեկութիւն տան. զոր
և անշուշտ ըրած են. բայց խնդիրն ինչպէս
վերջացեր է, չեմ գտած:

Ե. Աւելի յանցաւոր Աստուծոյ քան թէ
մարդկան՝ Յակոբ Գալուստեան, Հայհոյութեանց
համար դատապարտեցաւ (1651, յան. 15)
երեք տարի թիավարութեան, ի խալէս (բեր-
դանաւ). և թէ անկարող էր՝ վեց տարի մութ
բանտի մէջ կենալու. նա կարող գտուեցաւ,
և փոխանակ երեք տարւոյ վեց տարի աշխա-

տեցաւ Տանտոլա կոչուած խալէի մէջ. որ երբ դարձաւ ի Վենետիկ (1657ին), Հայք աղերս տուին տէրութեան (19 նոյեմբ.) ազատելու զՔալուստ, որովհետեւ վճռուածէն աւելի ատեն պատժուած էր. խոստացան պարտքերն այլ վճարել: Տէրութիւնն գրեց Դալմատիոյ և Սլպանիոյ պաշտօնէից (22 նոյեմբ. որք արդէն վկայեր էին անոր ծառայութեանը և ազատութեան արժանի ըլլալուն), որ լաւ քննեն, թէ արդեօք նորէն յանցանք ըրած է, կամ պարտք ունի. և մինչեւ որ այս բանս ստուգուի՝ նա մնայ ի մութ բանտի: Ունէր պղտիկ պարտք մի 89 լիրայից, զոր Հայք պիտի վճարէին: Այս խնդրոյ վերջն այլ չեմ գտած. բայց անտարակոյս ազատուած է Քալուստեանն. վասն զի Հայք ոչ միայն պարտքը վճարել խոստանային, այլ և երաշխաւոր ըլլալ. տէրութիւնն այլ իր պատուիրագրին մէջ խնամով կ'ըսէ, որ Հայոց երախտաւոր ազգը հաճելը՝ իրեն (տէրութեան) ալ օգուտ է (1):

Չ. Վենետիկոյ զգաստ (երբեմն և չափազանց այլ) տէրութիւնն՝ ամէն տեսակ բանի

1. L'istanza si riconosce giusta, et riguarda anco il publico servizio nel consolar Natione tanto benemerita.

տեսող, քննող և պաշտօնեայ դրեր էր. բայց երբեմն երկու տարբեր բանի պաշտօնեայք՝ տարբեր կերպով ալ կու գատէին նոյն մէկ բանը, ինչպէս այս երկու յիշեալ դիպուածներէն կրնայ գուշակուիլ. երբեմն այլ իրենց շահուն համար խստութեամբ կու գատէին. ինչպէս հետեւեալ դիպուածն ալ, որ վերոյիշեալներէն առաջ եղած է (1643): Քալոֆ ուրի Սահակայ և Պալէ՝ որ այն ատեն Հայոց մէջ գլխաւոր սէնսարք էին, ազգայնոց և Պարսից համար երկու տուն վարձեր էին. Նոր արդարութեան կոչուած պաշտօնեայք պարտաւորեցին զանոնք՝ իբրեւ յանցաւոր. վասն զի տուն կամ իջեվան վարձքի տուողք (albergatori) պարտական էին, ըստ օրինաց, հարկ կամ մաքս մի վճարել: Պալի և Յակոբ բողոքեցին դրով առ Գուքան (23 սեպտեմբ.), թէ իրենց ըրածն ոչ էր ստէպ վարձքի տալ այլ ձրի բնակութիւն տալ, որպէս զի յորդորուին Հայք աւելի գալ և շատ վաճառք բերել: Տէրութիւնն յանձնեց Ե Գիտնոց քննել. ասոնք արդարացուցին ամբաստանեալները, վկայելով որ անոնք ոչ թէ վարձք կ' առնուն ի վաճառականաց, այլ անոնց ծախուած վաճառքէն օրինաւոր սէնսարչէքը. և պէտք չէ այս բանիս համար նորութիւն կամ արգելք մ' ընել Հայոց, այլ թողուլ իրենց

ազատութեանը: — Քանի մի տարի վերջը (1650) այսպիսի բան մ'ըրին նոյն պաշտօնեայք ուրիշ երկու Հայ վաճառականաց դէմ (Մարտիրոս և Պետրոս), որք 140 դուկատի տուն մի վարձեր էին իրենց ազգայնոց համար. բողոքեցին Հայք իրենց նեղութիւն տուղղներուն դէմ. տէրութիւնն այլ ըստ սովորութեանն՝ յանձնեց Ե Գիտնոց. ասոնք արդարացուցին զՀայս, մանաւանդ թէ յարմար և լաւ համարեցան որ Հայք միատեղ կենան՝ քան թէ ցրուած. և չըլլայ որ այս բանիս համար նեղուելով՝ փոխանակ ի վե. նետիկ գալու՝ երթան ի Լիվոնոյ կամ ի Ճենովա:

ԺԱ.

Ա. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ, Բ. ԲԱԴԵՈՍ ԿՔՂ.

Ա. Հայոց ԺԶ դարու ի վեցերորդի պէս-պէս նշանաւոր երեւութից մէջ մէկն այլ է իրենց կաթողիկոսաց գալուստն. և թերեւ և առաջին անգամն ըլլայ Հայոց եկեղեցւոյ գլխոյն գալն յարեւմուտս, թէպէտ և ԺԱ դարէն կարծուի Գրիգորի Վկայասիրի հանդիպիլն ի Հռովմ, և իրմէ վերջը Ռուբինեանց իշխանութեան ատեն՝ այլոց, բայց ասոնք դեռ երկրայականք են: Իսկ այս ատեն եկողաց առաջինն Ստեփանոս Ե Սալմաստացի (ի կէս դարուն, 1550) իր մէկ կոնդակին մէջ ի Հռովմ գրուած, կու վկայէ հօն կենալը վեց ամսէ աւելի: Կոնդակին պատճառն այլ է վկայական մի՝ զոր տուեր է (սեպտեմբերի 6ին) Պետրոս անուամբ Ելնովպոլի երիցու մի, ձեռնագրելով զնա արքեպիսկոպոս իր երկրին, Մահլուզայ գաւառին (որոյ աթոռն էր ի Ֆարսից), ի փոխարէն իրին ըրած ծառայութեանն և առաջնորդութեան առ Սրբազան Պապն և առ մեծամեծս, միանգամայն և մեծ սիրոյն « ի վերայ

մեր ազգին» • որոյ համար և իրեն երեւոյ
 խան և վախէ կարգէ Հայոց, « Մեծ Հոռմայ
 » էկողին և գնացողին. զորն որ սա կամենա՝
 » ընդունէ, և զոր չկամենա՝ ճանապարու դնէ.
 » վասն այս պատճառի, զի բազում անբան
 » մարդիկ կու գան և նախատինք կու վաս-
 » տակեն Հայոց ազգիս» : — Թողլով իբրեւ
 մեր նպատակէն դուրս քննել կաթողիկոսին
 գործերն ի Հոռվմ, մեր յիշելիքն է իր հան-
 դիպիլն ի Վենետիկ, որոյ հաւաստիքն է
 յանձնարարութեան կամ ընծայական գիր
 մի, զոր գլխաւորք Հայոց հպատակք Թահ-
 մազայ յաջորդին Շահ Իսմայէլի (որոյ հա-
 մար զիրենք Պարսիկ կ'անուանեն), գրած են
 առ Գուքան և առ մեծամեծ պաշտօնեայս Հա-
 սարակապետութեան Վենետիկոյ : Գրուածին
 հայերէն բնագիրն չէ յայտնուած, այլ իտալե-
 րէն թարգմանութիւնն կայ, յորում կու պակ-
 սին (ցանկալի) անուանք գրողացն, այն ասենի
 մեծամեծացն Հայոց. գուցէ առանձին ծա-
 ծուկ նշանակած ըլլան, վասն զի զգուշաւոր
 գրուածքին քանի մի խօսքէն գուշակուի՝ որ
 քաղաքական խնդրոյ համար էր կաթողի-
 կոսը ղրկելնին : Պէտպէս թուականօք գրուած
 է թուղթն. « Ի 6970 ամի սկզբան աշխարհի,
 » 1547 ամի Մարդեղութեան Աստուծոյ, 1400
 » ամի (նոր) թուականին Հոռվմայ, ի ԶՂԶ

» (996) Թուականին Հայոց, յերկիրն Արա-
 » րադայ, ի կողմանս Եփրատայ և Տիգրիսի
 » մեծամեծ գետոց, ընդ հովանեաւ Մարգար
 » (Marcat, Մասեաց)? լիբին, ուր է տուն
 » Նոյի, ի սահմանս Վաղարշապատ քաղա-
 » քին, մերձ յաստուածաշէն եկեղեցին Էջ-
 » միածնի (1) »: Թղթոյն այս վերջաւորու-
 Թեան համեմատ է և սկզբնաւորութիւնն;
 որոյ վերնագիր գրած է Թարգմանն՝ « Աղեր-
 » սագիր տերանց Հայոց, (Supplica delli
 » Signori Armeni). Ո՛վ աստուածահիմն և
 » քրիստոսաշէն և ՚ի Հոգւոյն Սրբոյ պահ-
 » պանեալ քաղաք Վենետիկ, զոր ունին և
 » բնակեն ուղղափառ տեարքն Վենետք. ո՛վ
 » ամենայն քրիստոնէից և ամենայն մոլո-
 » ղելոց նաւահանգիստ և ապահով օթեվան.
 » դու ամենայն քաղաքաց քրիստոնէից հարսն
 » ես, և ամենայն աշխարհի հաւատարիմ օ-
 » րարան. Աստուած ներշնչեց ի կուրծս հիմ-

1. Scritto nel principio del mondo 6970 anni,
 et dalla Incarnazione di Dio 1547, e dal n. di
 Roma 1400, et dal principio dei Armeni, 996,
 nella regione di Arrarath, alla parte di Efrate
 et Tigri fiumi grandi; sotto l'ombra del monte
 Marcat, dove è la casa di Noe, per mad. della
 città Vagachabath, nella parte della Iddio-fab-
 bricata Chiesa, che ha il santo Unigenito.

» նադրաց նորին, որուն զարմանայ ամենայն
 » աշխարհ, թէ ի՞նչպէս հիմնեցար չրոց վրայ,
 » այնպէս լաւ գետեղուած, ինչպէս կ'ըսէ
 » մարգարէն. Գնացք գետոց ուրախ առնեն,
 » և ալիք ծովուց ամրանան. իշխանուհի (Im-
 » peratrice) ծովու և ցամաքի. յիրաւի մար-
 » գարէական հոգևով քեզի համար ըսուած
 » է, և քեզի համար կայ և մնայ ըսուածն.
 » Որոտաց Տէր ի վերայ շուրջ բազմաց: Ո՛վ
 » աստուածապահ քաղաք, որպէս Գիրք ա-
 » սեն, Հրեշտակք նորա շուրջ զնովաւ են:
 » Աստուած դրաւ ի քեզ մշտնջենաւոր թա-
 » զաւորութեան աթոռը. քեզմով շատ ան-
 » զամ քրիստոնէութիւնն պաշտպանեցաւ:
 » Ուրեմն կեցցեն ուրախ, որ քեզի նշան և
 » պաշտպան ունիս զմեծ Առիւծն, ամենէն
 » ուժովն և զօրաւորն ի կենդանիս, զՄար-
 » կոս աւետարանիչ, Դպիր Բարձրելոյն, և
 » դրօշ յաղթական թշնամեաց: ... Ո՛վ վեհ
 » քաղաք Վենետիկ, հիմնեալ ի բանն կեն-
 » դանի, և իմաստուն աթենական աթոռ բո-
 » վանդակ աշխարհի. գիտնագոյն ապաստա-
 » նարան և անյաղթ վահան հոյակապ իտա-
 » լիոյ (Invincibil scudo della superba I-
 » talia), մանաւանդ թէ պաշտպան բովան-
 » դակ քրիստոնէութեան, թէ խոհեմութեամբ
 » և թէ զինուք, նուաճելով զյանդուզն թըշ-

» նամին ճշմարիտ հաւատոց: Քեզ, ս՛վ գե-
 » ղեցիկ Վենետիկ, քեզ կու վայլէ ճշմար-
 » տապէս կոչուել թագուհի աշխարհի, ամե-
 » նագեղեցիկ դիրքով, ուր առատապէս կու
 » հոսին հարստութիւնք ծովու և բարիք ցա-
 » մաքի: Եւ թէպէտ հեղինակութեամբ Ա-
 » ռաքելոյն Պետրոսի՝ Հռոմ քաղաքն է գե-
 » ռիշխան (1), սակայն դու վե՛հ քաղաքդ
 » Վենետիկ, դու բանալի և փականք ես բո-
 » վանդակ քրիստոնէութեան »... Յետ այլ
 եւս այսպիսի գովութեանց՝ կու դառնայ գրիչն
 առ դուքսն, զինքը « չձանձրացընելու համար »,
 կու մաղթէ իրեն անկէ՝ « որ կու վարէ
 » գերկինս և կու պահէ քաղցր ներդաշնա-
 » կութեամբ՝ յանդադար շարժման, միշտ
 » օրհնութեամբ պահպանել, բոլոր քո զա-
 » ւակօքդ: Եւ որովհետեւ պարզ ես մտօք,
 » որպէս հաւատամ և սրտիւ, սովորական
 » կերպովդ ընդունէ իմ գրեթէ բարբարոս
 » կերպով խօսուածս, և մեր տգիտութեան
 » պակասութիւնը լեցու քու գերագոյն իմաս-
 » տութեամբ: ...

» Մենք գիտեմք ստոյգ որ մեր Հայ ազգն

1. E benchè per l'autorità di Pietro apostolo la città di Roma tiene il principato, nientemeno tu, alma città di Venezia, sei la chiave e ser-raglio di tutta la cristianità.

» ի տերանց Վենետաց շատ սիրուած և
 » գգուած է. որոյ համար՝ նախ ի կողմանէ
 » Առաքելոցն Բարդողիմեայ և Թադէոսի ող-
 » ջոյն կու ղրկեմք սուրբ նշխարաց Ս. Մար-
 » կոսի՝ առաքելոյ և աւետարանչի. և ի կող-
 » մանէ մեր համօրէն եպիսկոպոսաց, վար-
 » դապետաց և բովանդակ կղերին, և ամե-
 » նայն ազնուականաց և բովանդակ մեր ազ-
 » գին, խոնարհելով կու պատուեմք և կ'ող-
 » ջունեմք ձեր փառաւոր և յաղթական գրօջը,
 » համբուրելով զոտս ձեր ամենապայծառ
 » Գլխոյն, Սրբազան ժողովոյ կատարեալ
 » Թուով Տասանց, ըստ օրինակի տասն Պա-
 » տուիրանաց, կատարեալ խորհրդարանի
 » Քառասնից, ժողովոյ ատենակալ Մերու-
 » նեաց (Pregadi), և քու ամենայն իմաս-
 » տուն պաշտօնէից. գերյարգելի Պատրիար-
 » քին, և ամենայն առաջաւորաց (prelati),
 » քահանայից, քարոզչաց, վարդապետաց,
 » և քո բովանդակ հաւատարիմ ժողովըր-
 » դեանդ: — Եւ մենք խեղճ Հայքս ի մասին
 » Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց
 » այլադենից, կու սպասեմք ձեր գալուն, ինչ-
 » պէս սուրբ նախահարքն սպասէին փրկչին
 » Քրիստոսի: Գիտեմք որ ի զգօնութենէ տե-
 » րանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկու-
 » թիւնն և ազատութիւնն: Կ'ուղարկեմք մեր

» պատրիարքը Սրբեփանոս, շատ պատճառաց
 » համար, առ մեծապայծառ տէրութիւն ձեր,
 » որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ, և մեր կողմ
 » մանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ, և յետոյ
 » շնորհք ընէք իրեն որ կարենայ երթալ և
 » համբուրել զոտս ամենասրբազան Պապին:
 » Փառք Աստուծոյ: »

Այս գրուածէն զատ վկայութիւն մի չեմ
 գտած Ստեփանոս կաթողիկոսի գալուն և
 գործոց ի Վենետիկ. բայց շատ հաւանական
 է, որ բաւական ատեն մի կեցած ըլլայ ի քա-
 ղաքիս, և հետն այլ մեծաւոր, փոքրաւոր և
 ընկերներ ունեցած ըլլայ, և յառաջ քան ի
 Հռովմ՝ այս տեղ Դքսին յայտնած՝ իր գա-
 լուն պատճառը, կամ պատճառները՝ ըստ
 բանից աղերսագրին. որ բաւական հմուտ և
 ծանօթ կ'երեւի Վենետիկոյ տէրութեան կա-
 ռավարութեան, պաշտօնէից և օրինաց, միան-
 զամայն և վկայ Հայոց յաճախելուն և ընդ-
 ունեւելութեանն ի Վենետիկ:

Բ. Քառորդ մի դարու յետ Ստեփանոսի
 եկած է ի Վենետիկ միւս (Զ) Ստեփանոսի
 աթոռակից կաթողիկոսն Թադէոս, և գտուած՝
 նշանաւոր դիպուածի մի ատեն, սոսկալի՝ միան-
 զամայն և սխրալի. այն ահաւոր մարդածախ
 ժանտամահի տարին, յորում Հայն Անտոն
 իր հնարած դեղովն շատեր ազատեց և տէ-

րութեան երախտաւոր ճանչցուեցաւ (տես եր. 260). Գուքան, պաշտօնեայք և բոլոր քաղաքացիք ուխտեցին Աստուծոյ՝ ժանտախտը դադրեցընելու համար շինել եկեղեցի մի, ինչպէս յիշած եմք. խնդիր եղաւ տեղւոյն վրայօք՝ զանազան կարծեօք, վերջապէս հաւանութիւն և վճիռ եղաւ կանգնել քաղքին դիմացը և անոր մասն համարուած Մուկու կամ Ճեփուկ ըսուած երկայնաձեւ կղզւոյն (որոյ համար և Երկայն փուշ կ'անուանէր, Spina lunga) վրայ շինել, և յանձնել հօն նոր եկած և հաստատուած Վեղարաւոր (Քարուշին) և աղքատ կրօնաւորաց, որ այն ատեն կու բնակէին մօտ Ս. Մարիամ Հրեշտակաց կոչուած փոքրիկ եկեղեցւոյ մի, և ուրիշ երկու անոր նմանեաց քով, զորոնք շիներ էր տիկինն Ֆեփեփ, քոյր վերջին Հայոց Թագուհի անուանեալ կատարինեայ Գոռնարոյ (տես եր. 191), և սոյն ինքն Թագուհին, կ'ըսուի, իր խոստովանաւոր խրատով կտակած էր հօն շինել տալ եկեղեցի մի և Անապատ մի առանձնասէր միայնակեցաց համար: Եկեղեցեաց կամ մատրանց շինութեան տարիներուն (1530—41) այն կողմեր եկած էին յիշեալ Վեղարաւորքն, և խեղճ բնակարան մի հաստատած էին, զոր քանի մի տարի վերջ (1548) սաստիկ փոթորիկ մի կործա-

նելով, ստիպուեցան Յիորենցայի շինածնե-
 րուն քով գալ և բնակիլ, հաւանութեամբ
 Պապին և Վենետկոյ Դքսին: Սա հիմայ
 վճռեց անոնց յանձնել շինուելու ուխտական
 եկեղեցին. և երբ հրաշալի կերպով գրեթէ
 մէկէն ի մէկ դադրեցաւ ժանտախտն, բոլոր
 քաղաքացիք Վենետկոյ՝ ի դքսէն մինչեւ ի
 յետին ուսմիկն՝ ուզեցին թափօրով և նաւա-
 կամրջով երթալ այն նոր շինուելու եկեղեցոյ
 տեղը: Թափօրին զխաւոր կազմողք էին եւ
 կեղեցական ուխտն և բարեպաշտ ընկերու-
 թիւնք, դաս դաս, պզտիկներէ կամ վարի աս-
 տիճանի դասէն մինչեւ ի բարձրագոյնն, որ ա-
 մենէն վերջը կու գար, և էր Պատրիարքն
 Վենետկոյ. ասոր անմիջապէս առջեւէն կ'եր-
 թար՝ մեր Թադէոս կաթողիկոսն, (21 յու-
 լիսի, 1577), իրմէ այլ առաջ Ս. Մարկոս մեծ
 եկեղեցոյն աւագերէցն. որ է ըսել՝ թափօ-
 րին մէջ յետ պատրիարքին Վենետկոյ՝ ամե-
 նէն պատուաւոր տեղն ունէր Հայոց պա-
 տրիարքն, ինչպէս և կու վայլէր իր աստի-
 ճանին. և կերպով մի աղօթակից և օրհնիչ
 եղաւ թէ իր հօն գտուած ազգայնոց և թէ
 զազգայինս հիւրընկալող քաղաքացեաց: Ին-
 չո՞ւ համար եկեր էր կաթողիկոսն ի Վենե-
 տիկ, և ե՞րբ, և ո՞ւր գնաց ասկից. չեմ գի-
 տեր. իսկ ո՞րչափ ատեն բնակեցաւ. — քանի

մի ամիս. (vi stette alquanti mesi) կ'ըսէ
 Կեօսը Վէլելէոյ, եղբայր գերահռչակ պատ-
 կերահանին (Տիցիանոյ, որ՝ 100 տարուան
 ծեր հասակովը վերոյիշեալ ժանտամահին զոհ
 եղաւ, 1576). Կեօսը այլ անուանի և պի-
 տանի պատկերհանական գործոյ մի կու գրա-
 ղէր այն ատեն. զանազան ազգաց և տեղեաց
 զգեստուց տարազները օրինակելով, որոց
 մէջ կան և Հայք՝ Փոքր Ասիոյ և Կիլիկիոյ
 կողմանց, որոց ազնուականաց հագուստը
 նման կու գտնէ կաթողիկոսին հագածին, քիչ
 տարբերութեամբ, (con simile habito, con
 poca differenza), և այնպէս ներկայացընէ:

Թագէտոսի այս ատեններ յիտալիա գտնուե-
 լուն՝ կարծեօք մէկ պատճառն կըրնայ ըլլալ
 1575 տարուոյ Հռովմայ կրօնական յորելեան
 տարին, յորում՝ պատմիչ մի Յորելինից կու
 վկայէ՝ որ նա և շատ Հայք եկած էին. զնոյն
 վկայէ և դեսպանն Վենետոց որ ի Հռովմ,
 նոյն կամ նախընթաց տարին Հայոց հան-
 դիպած բանի մի առթիւ: Ասոնք այս Յորե-
 լինի հոգեւոր շնորհաց սիրով վենետկեցի
 նաւով մի կու գային Ասորոց ծովեզերքէն,
 ապրանքներ ալ բերելով. երբ Տոսկանայի
 դքսութեան ջրերու հասան, այն տէրութեան
 մեծ բերդանաւ մի (կալէոն) բռնեց վենետ-
 կեցի նաւը, և մեր Հայոց ստացուածքը գրա-

ւեց, իբրեւ այլազգի հպատակաց: Հայք ի Վենետիկ դիմեցին առ դուքսն, նոյնպէս և ի Հոովմ առ դեսպան դըքսին. ասոնց գլուխ կեցաւ իրենց ազգակիցն Աղեթուդը, թերեւս նոյն Հայոց տան վերակացուն՝ զոր յիշեցինք ասկէ առաջ (տես եր. 309), և հետն առնելով զանոնք՝ գնաց ի Տիորենցա, անոր դըքսին ազաչելու, որ հրամայէ Հայոց ինչքը տալու անոնց. դուքսն մերժեց խնդիրը և խնդրողները, ըսելով, թէ փոխանակ ուրիշի դիմելու՝ պէտք էր որ Ս. Պապէն գիր բերէիր. նա ինձ պատուիրած է այդպիսեաց ստացուածքը բռնել: Աղեթսանդը այս բանս գրեց ի Հոովմէ (15 յանու. 1575) առ դուքսն Վենետկոյ. նոյնպէս՝ գրել տուաւ նոյն օր և անոր դեսպանին. սա՛ գրով կու հարցընէր դըքսին՝ թէ ի՞նչ պէտք է ընել. դուքսն ալ պատասխանեց, որ պաշտօնապէս բան մի չընէ, այլ իմացընէ Հայոց՝ որ եղածին վրայ կու տհաճինք և կու ջանանք օգնել թուրքաց հպատակաց այլ: Քանի մ'օր վերջը (29 յանու.) դեսպանն նորէն գրելով իմացուց դըքսին՝ որ Հայք Տոսկանայի դըքսին հարազատ Մէտիչի կարգինալը միջնորդ բռներ են, և Պապն գրեր է ի Տիորենցա՝ որ Հայոց խնդրածը տրուի: Չեմ տարակուսիր որ այնպէս այլ եղած ըլլայ, և Հայք թէ ա-

պրանքնին վաստըկած ըլլան և թէ Յորեւելեանը:

Գրուածիս այս մասին նպատակ՝ Հայոց կաթողիկոսաց ի Վենետիկ գալուն յիշատակն՝ խառնուելով և Վենետիկոյ ընդ Հռովմայ, անցողաբար ըսենք, թէ կարծելի է որ Սոյ Ազարիա կաթողիկոսն այլ դար մի վերջը ի Վենետիկոյ անցած ըլլայ, յերթալն ի Հռովմ, ուր երկար ատեն ապրելով՝ 92 տարուան վախճաներ է ի սկիզբն անցեալ դարու (1710):

Գ. Յետ կաթողիկոսաց նախապատիւ Պատրիարք մ'այլ կոստանդնուպօլսի Հայոց՝ Թովմաս, կու յիշուի մօտ ի վերջ ԺԶ դարու, աթոռէն հրաժարելէն ետեւ եկած և բնակած ի Վենետիկ. քաղքէս ելնելու ատենն այլ իր եղբօր կամ քեռ որդւոյն՝ Անկիւրացի Խորբալի կու թողու իր կահ ու կարասիքը և ի փոխ տուած ստակները, զոր Մարտիոս Հայ սէնսարն ժողովելով ի պարտականաց՝ կու յանձնէր անոր:

Աւելորդ է այս տեղ յիշելն այլ թէ ասոնցմէ դարերով առաջ և ետքը՝ շատ Հայ եպիսկոպոսներ եկած և աւելի կամ պակաս ժամանակ կեցած են ի Վենետիկ, ինչպէս յիշած այլ եմք զոմանս. Թովմաս (եր. 160), Մարտիրոս Եզնկացի (եր. 194), և մեր պատմութեան ներկայ յեղանակիս (1543) Հայոց

տան մէջ բնակող եպիսկոպոսն, որուն՝ իր հայրենիքը դառնալու ատեն՝ տէրութեան և Հայոց տան Հոգարարձուք՝ քանի մի դրամ տուին յողորմութիւն: — Յամի 1561 Նիկիայոս եպիսկոպոս Միաբանողաց Նախնաւանի. և մեր պատմածներուն աւելի մօտ տարիներ կու յիշուին ի 1565, Մեքիսեդ եպիսկոպոս, զոր յիշէ Արզար տպագիրն Սաղմոսի՝ « առ ոտս Մեքիսեդեկ եպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքն ի Վանատիկ, ընդ հովանեաւ Ս. Մարկոս աւետարանչին, ի Հայոց Հոգէտունն, ի ժամանակ Սիֆնի: » Ինչպէս յետինս Հայոց տնպահն կամ վերակացուն էր, հաւանական երեւի Արզարու խօսքէն՝ որ Մեքիսեդեկ եպիսկոպոսն այլ անոնց հոգեւոր առաջնորդն ըլլայ, որոյ « առ ոտս » յիշելն՝ հաստատուն կեցող ոտք երեւցընէ և ոչ պարզապէս անցորդ մի. բայց և ոչ միշտ կեցող համարելու է, այլ գոնէ քանի մի տարի, և յետոյ իր երկիրը կամ աթոռը դարձող: 1560 թուականէն մինչեւ ի 1627՝ Մեքիսեդ կաթողիկոսն ալ համրելով՝ հինգ Մեքիսեդ եպիսկոպոսք յիշուին մեզի ծանօթք ի պատմութեան կամ ի յիշատակարանս գրոց. գուցէ ասոնցմէ մէկն ըլլայ, մանաւանդ Արզարու հայրենեաց մերձաւորն և յիշեալն յետոյ յամի 1600, ի Սերաստիա:

Գ. Աւելի մերձաւոր ժամանակ, տասն տարի Մելքիսեղէն ետեւ (1575), յերեւան կ' ելնէ աներեւութանալու մօտ (այսինքն մահուան), և գուցէ այն տարի նոր սկսած ժամտախտին ազդեցութեամբ, Զատարիա որդի Կերտոյ եպիսկոպոս մի, որոյ թեմն այլ յիշուի՝ իր իտալերէն գրել տուած կտակին մէջ, այլ չեմ կրնար ստուգել այդ տեղը կամ անունը, որ գրուած է Rassan կամ Rasson, Ռասան, Ռասոն: Համառօտիւ կ' ըսէ կտակագիրն. « Ես Զաքարիա եպիսկոպոս Ռասանայ, որդի հանգուցեալ Կիրակոսի Հայոյ... »
 « հեռու գտուելով իմ տունէս և հայրենիքէս, »
 « չուզելով ինձմէ վերջ առանց կարգի և »
 « պատրաստութեան թողուլ իմ բաներս, »
 « կանչել տուի Պետրոս-Աբրահամ հասարակաց նօտարը, իմ բնակութեանս տունը, »
 « ի Ս. Յուլիան թաղի (ուր որ է և Հայոց տունն), և ստորագրեալ թարգմանաց բերնով, քանի որ միտքս առողջ է, թէ և մարմնով հիւանդ եմ, ուզեցի գրել տալ իմ վերջին կամքս և կարգաւորութիւնս... Կու թողում իմ Հայ սպասաւորիս Յովհաննոս՝ իր ըրած և դեռ ընելու ծառայութեան և զիս հոգալուն համար՝ 15 սկուտ, զգեստներս և ինչ որ ունիմ այս տանս մէջ: — Սեփի վերակացուի տանն Հայոց (a mes-

» ser Simon d'Armenia, vardian della ca-
 » sa d' Armenj) սկուտ մի: Ունիմ 14 սկու-
 » տի չափ այլ, և կ' ուզեմ որ իմ սպասա-
 »ւորս զասոնք ծախսէ հոգւոյս և թաղմանս
 » համար, ինչպէս որ իրեն յարմար երեւի.
 » և նոյն սպասաւորս աղօթէ իմ հոգւոյս հա-
 » մար »: — Կտակին ներքեւ անմիջապէս
 կու ստորագրէ քաղղէարէն Յովհաննէս Կա-
 ղէ-դէ մի. յետոյ « Յովհաննէս Սուլիան միջնորդ
 » (սանսէր), որ թարգման եղայ կամաց կտա-
 » կողին՝ Սիմոն Հայուն հետ և վերոյգրեալ
 » Քաղղէացի Յովհաննէսի, և ստորագրեցի
 » յանուն Պր. Սիմոնի, որովհետեւ նա գրել
 » չէր գիտեր » (1). Ասկէ վերջ կու ստորա-
 գրեն երկու իտալացիք. թարգմանն որ և
 միջնորդ Սուլիան՝ գրեթէ անտարակոյս Հայ
 էր, նոյնպէս Քաղղէացի Յովհաննէս այլ՝ չէր
 կտակողին սպասաւորն, զոր որոշակի Հայ կ'ա-
 նուանէ տէրն. այլ ո՞վ է և ինչո՞ւ միջամուտ
 կ'ըլլայ այս բանիս այդ Քաղղէացին. — ի
 հարկէ ծանօթ էր թէ՛ եպիսկոպոսին և թէ
 Սիմոնի, թերեւս և Հայոց հոգետան մէջ

1. Zuane Sulian Sanser fui interprete della
 volontà del Testador, insieme con Messer Simon
 Armeno et il soprascritto Messer Zuane Caldeo,
 et o sottoscritto per nome di Msr. Simon, per
 non saper scriver lui.

բնակէր: Կտակն գրուած է յօգոստոսի 27 (1575), երեք օր վերջը (30 օգոստ.) ներկայացուած է պաշտօնէից տէրութեան (1). ըսել է թէ այն 3 կամ 4 օրերու մէջ և հաւանօրէն ամսուն 30ին վախճաներ է Զաքարիա: Այն տարւոյն մահագիրքն կորած են, որով հանգուցելոյն տարիքն և հիւանդութեան տեսակն և թաղման տեղն անյայտ մնան. որ հաւանօրէն էր կամ Ս. Յուլիանու եկեղեցին, կամ Ս. Գեորգ կղզին, ուր էր օրինաւոր հանգստարանն Հայոց:

Ե. Զաքարիայի ոչ ժամանակին մերձաւորութեամբ, այլ թեմին անծանօթութեամբ նման՝ հետաքննելի մնայ իրմէ իբր 50 տարի վերջը (1623), Վարդան Եպիսկոպոս մ'այլ, Մանգինո? մականուանեալ (Mangino). և ոչ միայն Եպիսկոպոս կոչուի՝ այլ և արքեպիսկոպոս Hyfaռայ? Մեծ Հայոց քաղաքի կամ գաւառի: Այսպէս գրած է նօտարն, որոյ տողել (ի մայիսի 19) վկային քանի մի Հայք, որոց գլխաւորն Գեորգ Գոռլիոյ կամ Գոռլիասանէր (Cochiglio, Cochiglia) (որ և շատ գիպուածոց մէջ կու յիշուի 40 տարուան մի-

1. Testamentum D. Zacharie Episcopi de Rassin Armenj, de quo fui rogatus ego Petrus Abramo Venet. Notr. sub die 27 augti. 1575. Presentatus ad Canc. eccel. 30 dicti.

չոց, և իր մտկանունն ստուգութեան կարօտ է). թէ այդ արքեպիսկոպոսն 53 տարուան է (ուրեմ ծնեալ յամի 1570), երկայն և թաւ մօրուօք, լեզուին վրայ այլ սղի կամ նշան մի կայ վերաց. ուղղափառ է հաւատաով հասվմէական, բարի վարուք և որբակեաց, հայերէնէ և թուրքարէնէ զատ ուրիշ լեզու չի գիտեր: Առջափ է նօտարական գրուածոյն տուած տեղեկութիւնն, յորմէ շիմացուիբ ինչ պատճառաւ արուիլն. արգեօք Վարդան կ'ուզէր բնակիլ ի Հայոց աան, թէ շնուք մի ինդրէր ի հասարակապետութենէն, թէ յանձնարարութեան թուղթ մի: — Մեզի հետաքըննական թեմին անունն՝ զոր ըստ գրուածին Հիֆան կու կարդամք, շեմք կրնար որ և է Հայոց եպիսկոպոսական թեմի մի նմանցընել, բայց եթէ վերջի մասամբն՝ Վանայ. հաւանօրէն նօտարն քանի մի անգամ կրկնել տուած է Հայ վկայից այս անունը, բայց դարձեալ անոնց ըսածն և իր լսածն նոյն անունն կամ ձայնն չէ. ինչուան հիմայ այլ շատ հեղ այսպէս կու պատահի արեւելցի լեզուաց ըսածին և եւրոպացի ականջաց լսածին, որ երբ գրուի՝ շատ օտար և այլանդակ ձայն կամ կերպարանք կ'առնու:

Զ. Նոյն տարին վեց ամիս վերջը (1623 նոյեմբ. 10), նոյն Քէորդ վաճառական և

սանսէր, թարգման կ'ըլլայ քանի մի վկայից՝ որոց երկուքն են Եղընկացիք, Խոծայ Սեֆէր որդի Գէորգայ, և Աբրահամ որդի Յովհաննու Եֆլէտի? (Emiliti. ահա տարակուսելի անուն մ'այլ). որք կու ներկայանան նոյն նօտարին՝ ներկայացընելով ուրիշ արքեպիսկոպոս մի Մեծ Հայոց, Ներսէս անուամբ, որոյ թեմն և Եթոռն թէ և քիչ մի այլագրած՝ կու ստուգուի Բաղիշու Խնդրատարար Աստուածածինն ըլլալ. քաղքին անունն Buchis գրուած է, վանացն՝ Ս. Աստուածածին Շնորհաց՝ թարգմանուեր է, S. Maria delle Grazie, որ Իտալացւոց հաճոյ անուն մ'է, իրենց շատ եկեղեցեաց այսպէս կոչմամբ: Ներսէս արքեպիսկոպոսն՝ ըստ վկայութեան Հայոց՝ էր իբր 42 տարուան, միջակ հասակաւ, սեւ և բոլորակ մօրուօք, քիթն քիչ մի տափկած կամ ճզմուած (ha il naso alquanto fracato): Ժամանակին մօտաւորութիւնն և թեմին անունն քիչ մ'այլ կ'աւելցընեն զկարծիս՝ Վարդանայ թեմին այլ մօտ ըլլալն ի կողմն Վահայ. նոյնպէս և անշուշտ կ'աւելցընեն զփափագ գիտնալու, թէ ի՞նչ պատճառաւ այդ երկու արքեպիսկոպոսք ի խոր Հայոց եկեր են ի Վենետիկ, և ո՞ւր գնացեր. — Ներսէսի ի Հռովմ՝ գտուելն յամի 1630 յայտնի է ի յիշատակարանաց. հաւանական է և միւսին. զի

վկայք երդմամբ հաստատեցին անոնց ուղղափառութիւնը . և ոչ միայն անոնց՝ այլ և նոյն օրը՝ որ Վարդանայ համար վկայեցին (19 մայիս, 1623), նա և նոյն այն վկայից մէկուն համար այլ, որ է Ստեփան Փէրդաս? (Pirbas) կու վկայեն Գոքիլիոյ և այլք, թէ ի Մեծ Հայոց է, հպատակ Պարսից Թագաւորի, 55 տարուան, միջահասակ, կլորակ և ճերմակ մօրուօք, որդին այլ Փէրդաս 25 տարուան, բարձրահասակ, դեռարոյս մօրուօք, բարեպաշտ ուղղափառ հռովմէականք են . և թէ ի Վենետիկ և թէ օտար քաղաքաց մէջ այլեւայլ վաճառուց առուտուր կ'ընեն, և հայերէնէ ու թուրքերէնէ զատ լեզու չեն գիտեր : Կըրնայ այլ կարծուիլ՝ որ այս ժամանակս կրօնական խնդիր կամ դիպուած մի հանդիպած ըլլայ ի Վենետիկ՝ Հայոց մէջ, որոյ համար հարկ ըլլայ այսպիսի տեղեկութիւններ տալ տէրութեան նօտարաց :

Է. Բայց մենք մեր հիմակուան խնդրէն (Հայ եպիսկոպոսաց ի Վենետիկ) և ժամանակէն (ԺԶ դար) չհեռանալու համար, միայն ի հարեւանցի յիշենք յաջորդ դարուն (ԺԷ) յետ Վարդանայ և Ներսիսի՝ քանի մի հանդիպող եպիսկոպոսներ ալ . Աստուէլ Բողի, 1661-2, † ի Հռովմ . — Վարդան Յովնան, 1677, արքեպիսկոպոս Լեհա-Հայոց,

յաջորդ Նիկոլի. — Յուլի 17-ին արքեպիսկոպոս
Զմիւռնիոյ, 1686, Յաջորդ ԺԸ դարու մէջ,
ինչպէս կրնայ գուշակուիլ, թէ ընդհանուր
երթեւեկութեանց աւելի յաճախելուն համար,
և թէ Միսիթար Աբրահամ ի Վենետիկ հաս-
տատած վանաց համար, ազգային եպիսկո-
պոսք աւելի շատ եկած են յայս քաղաքս, ա-
ւելի երկար տարիներ բնակած, և ոմանք
վախճանած և թաղուած ի յիշեալ վանս մեր:
Ծանօթքն մեզ են, ժամանակի կարգաւ.

1702 Յովհաննէս եպիսկոպոս մի.

1716†1738 Յարութիւն կամ Անաստաս
արքեպիսկոպոս Նէոկեսարիոյ.

1726 Սահակ եպիսկոպոս.

1731-5 Յովնան եպիսկոպոս Սեբաստիոյ.

1736-57* Մինաս՝ արքեպիսկոպոս Փէր-
վագեան.

1743 Կարապետ արքեպիսկոպոս Կեսա-
րիոյ, † ի Դրիեստ.

1747-50 Աթանաս եպիսկոպոս Աբրահա-
մեան.

1750-3 Սարգիս Սահաֆեան արքեպիսկո-
պոս Անկիւրիոյ.

1760 Ղազար Անմարմին արքեպիսկոպոս
Տրապիզոնի.

* Աստղանիշքն մեռած են ի Վենետիկ, և թա-
ղուած ի Ս. Ղազար վանս մեր:

- 1766 Սիմոն Եպիսկոպոս Գաղատացի.
 17 .. Յարութիւն Բասենցի արքեպիսկոպոս, † ի Դրիեսոս, 1796
 1773* Գրիգոր Եպիսկոպոս.
 1776-1791 Գրիգոր Պասմաճեան Պարիարք Կ. Պօլսի, † ի Դրիեսոս.
 1790* Կարապետ Մելքեան Հնձեցի արքեպիսկոպոս Տփղիսու:

Ը. Վերահառնալով մեր յիշատակաց ժամանակագրական կարգին, ԺԶ դարու վերջերը, աւելի հետաքննելի և անժանօթ Ատփի անուամբ Եպիսկոպոսի մ'այլ վերջին նշոյլ մի կու ծագի և կու ծածկի, մահուանը յիշատակաւ. ո՞ր և ե՞րբն անստոյգ. այլ մահն կ'երեւի ի սկիզբն 1594 տարւոյ, տեղին այլ թերեւս ի Վենետիկ. վասն զի հօս նոյն տարին (մայիսի 4), նօտարի առջեւ Կարապետ որդի Թովմայի՝ անոր իրեն յանձնածը կու յանձնէ առ Տէր Յովհ. Մարգարեան երեսփոխան կաթողիկոսի անուանեալ. և յանձնածէն կու յայտնուի՝ որ Եպիսկոպոսն նուիրակ էր կաթողիկոսին առ արեւմտեան Հայս: Առ Կարապետի աւանդածն էր մեծ ճերմակ տուփ մի՝ իր կնքով երկու տեղ կնքած, որոյ մէջ կային պղնձեայ աման մի 3¹/₂ լիտր միւռոնով. Նշխարք Սրբոյ, 10 ոսկի վենետկեան (ծեգին), մէկ կարմիր համրիչ ոսկրէ, 6 սպպոն, 4 թաշկինակ՝ երկուքն միտաքսէ, 1

գտակ մանուշակագոյն չուխայէ, (una Tachia de panno pavonazo). և աւելի հետաքրքրական՝ 34 հայերէն տպագրեալ տօմար (Calendari in stampa in lingua armena). հաւանօրէն տասն տարի առաջ (1584) ի Հռովմ թարգմանուած և տպագրած Գրիգորեան Նոր տօմարն էր ձեռամբ Յովհ. Տէրգնցւոյ. կըրնայ ըլլալ և անկէ առաջ (1567ին) ի Կ. Պօլիս տպագրեալ Տօնացոյցն. Կաթողիկոսն՝ (կամ նոր ընտրուած Մելքիսեդէն, կամ Դաւիթ Ե) գրեր և պատուիրեր էր առ Կարապետ, որ հանգուցեալ Աւետիք եպիսկոպոսի թողածն յանձնէ Տէր Յակովբայ. և սա այնպէս կ'ընէ ներկայութեամբ և վկայութեամբ արդէն մեզի ծանօթ Պէորգ թարգմանի և Տնպահի Հայոց, և Առաքելի որդի Յակօբի մի. որոց կու ստորագրեն երեք Քաղզէացիք և Ասորիք (Եղիա որդի Դոմինիկոսի, Բենեդիկտոս ո. Յակովբայ և Անճելոյ ո. Սերովբէի): Ինչո՞ւ փոխանակ Հայոց՝ այս օտարագրիք կոչուած են ի վկայութիւն. — թերեւս աւելի ծանօթք ըլլալով † եպիսկոպոսին կամ իր աւանդապահ Կարապետին. կամ իրենք աւելի ծանուցուած անձինք ըլլալով ի վենետիկ:

Թ. Յետ այս բարձրաստիճան եկեղեցակաւնաց (կաթողիկոսաց, պատրիարքաց և եպիս-

կոպոսաց) արժան էր որ նոյն ատեններս ի Վենետիկ հանդիպած՝ հասարակ վարի աստիճանաւորները, (քահանայ, սարկաւազ, ևն.) վերիններէն աւելի շատ եկած ըլլան. բայց առջիններուն պէս փայլուն չըլլալով և ոչ այլ արտաքին գործոց մէջ մտնելով, շատ չեն ճանցուած: Ասոնք հաւանօրէն բնակելով ի Տան Հայոց, հօն այլ պատարագէին սենեկի մի մէջ, երբ որ հանդիպէին, խորան մի պատրաստելով. երբ քահանայ չի գտուեր, սենեակն այլ իր սրբազան շնորհքը կորսունցընէր, կամ բնակարան կամ մթերանոց կ'ըլլար. ինչպէս քիչ մի վերջը պիտի վկայուի ի Տնպահէն:

Յիշենք, այս եկեղեցականաց մէկ երկուան, ԺՁ դարու վերջերում ի Վենետիկ: 1575 թուին Տէր Թովմա Հրանքէյֆցի, Jacobat անուանուած, որ անշուշտ Յակոբիկ նշանակէ. արդէն իր երկիրն այլ կարծեցընէ ասորի կամ քաղզէացի ըլլալը. սակայն Հայոց հետ կու յիշուի, իրենց դատի մի մէջ վկայելով զանոնք և անոնց գործը գիտնալը:

1593. Յաջորդ (ԺԲ) գլխոյ մէջ պիտի յիշուին Տէր Յովաննէս «. Զաթուրայ, և Հ. Սահակ մի, իրրեւ նուիրակք կաթողիկոսի, յորոց հաշիւ կու պահանջէր նոր և մեծագոյն նուիրակ մի (Տէր Յակովբ), որու սարկաւազ.

ներն այլ պիտի յիշուին իր հետ: Նոյն ժամանակ ուրիշ սարկաւազ մ'այլ կար, որ եթէ անոնց հետ գործ շունէր, սակայն հարկ էր ծանօթ ըլլալ այն մեծ նուիրակին. մանաւանդ որ մէկ ձեռագիր (Մաշտոցի) մէջ (հիմայ ի Բարիզ), թէ՛ իր գրուածն կայ և թէ նուիրակին. սա գրէ. « ՉՀամթեցի Յակոբ երէցն յիշեցէք յաղօթս ձեր, որ զայս տաղս Ջրօրհնեաց՝ (Ով զարմանալի խորհուրդս այս) գրեցի » . իսկ միւսն. « Գրեցաւ սակաւ գիրս Թօթախի Պօփօի սարկաւազին, ի քաղաքն Վանատիկ. Թուին ՌիսԱ. (1593) յունւար ամսոյ ի ԻԴ, աւրն բշթի. զմեղաւորս յիշեցէք և Աստուած յիշէ զձեզ », ևն:

1591. Ասոնցմէ աւելի նշանաւոր համարելի է, թէ և անծանօթ, կրօնաւոր մի, Միքէլ որդի Մարտիրոսի, որ կենաց յետին յիշատակաւն յայտնուի, այն է կտակն (ի 17 յունիսի), թէ և կարելի է այն կտակէն վերջ առողջացած և ապրած ըլլայ, (1): Կտակն իտալերէն գրուած է որոյ մէջ զինքը

1. Կտակողին մեռած օրը կու բացուէր կտակն, և վրան կու գրուէր թէ այս օր (ամսոյ և տարւոյ) վախճանեցաւ նա. իսկ եթէ ազատէր նա ի հիւանդութենէն և ապրէր՝ կտակն կնքուած մնար, և անվաւեր համարուէր. Եղ. Յովհաննու կտակին վրայ այլ չէր նշանակուած իր մահը. և փակուած պահուած էր. ըսել է թէ

կ' անուանէ Եղրայր Յովհ. Մկրտիչ Հայ, որդի † Մարտիրոսի, ի կարգէ Ս. Անտոնի. (Fra Gian-Battista Armeno q.m Martiros dell'ordine di S. Antonio), և կ'ըսէ. հիւանդ ըլլալով յանկողնի՝ ի տան Պր. Յակովբայ, որոյ տանտէրն էր անդնուականն Պրակատին, քանի որ միտքս առողջ է, կ'ուզեմ սահմանել իմ ստացուածքս, (Յովհ. Յիկոյլինոյ) նօտարի ձեռքով գրել տալով:

Կտակակատար կարգէ շՄ արիս Մարտիրոս Հայ սանսէր, որմէ առնելիք ունէր 100 դուկատ. այս ստակէն կ'ուզէ որ հանուի իր Թաղման ծախքն, ի վանս Ս. Գէորգ կղզւոյ (տես եր. 152), և մնացածն այլ իր հոգւոյն համար տըրուի յողորմութիւն. յանուանէ յիշէ լա-

առողջացեր է, և հաւանօրէն դարձեր է իր երկիրը և իր Ս. Փրկիչ վանքը: Ասոր նման քանի մի Հայոց կտակ գրտանք ի դիւանս Նօտարաց Վենետկոյ, որ երկու երեք հարիւր տարիէ ի վեր կ'ընդուած մնացեր էին, և ըստ օրինաց՝ տէրութենէ հրաման խնդրելով՝ բացինք, մեծ նետաքրքրութեամբ և զարմացմամբ պաշտօնէից և նօտարաց. հնագոյնն այս Եղ. Յովհաննուսն էր: Անկէ հին մեր բացածն էր Հաւի Հիւսէիի որդի Պէկպազարցի Անձեա Թուրքի մի, (1579, յանուար 2) որ իրեն Թարգման ըրեր է մեր ծանօթ Թէոզորոսի ո. Գէորգը, և Յակոբայ ո. Մարկոս՝ Հայերը: Հայերէն գրուած և փակ մնացած կտակաց (մեր գառածներէն) հնագոյնն էր՝ Տեր-վիվնոյ Եղնազարի որդի Հայրապետին, 1694, մայիս 30:

տին սարկաւազ մի (Nicolò Lucadelli) որ նոյն (Ս. Մարիամ Խորոտիկ) Թաղին մէջ բնակէր: Ի Հայաստան ունեցած ընչից համար՝ կ'իմացընէ, որ հայերէն կտակին մէջ գրեր պատուիրիւր էր: մասնաւոր խնամքով կու յանձնէ Մարկոսի (զոր իր սիրելի հայր և եղբայր կոչէ) որ իր Խաչատուփը կամ Խաչափայտի մասնատուփը խաւրէ իր երկիրը ի Ս. Փրկչ վանս (1), զոր փափագելի է գըտնել, թէ Հայոց որ գաւառի կամ քաղքի մէջ էր. կ'իմացընէ եղբայրներ այլ ունենալն, բայց պատուիրէ որ ոչ ասոնք, ոչ ոք Հայ, ոչ եղբայր, ոչ քահանայ, ոչ եպիսկոպոս, ոչ կարդինալ և ոչ այլ ոք՝ չնեղեն իր խոստակատար Մարկոս Մուրատը՝ իրմէ բան մի պահանջելով: Վերոյիշեալ լատին սարկաւազն և երկու Վենետկեցիք եղած են վկայք կտակին:

1. Mandi la mia Croce de Reliquie nel mio paese, al mio monastero Pergix.

ԺԲ.

ՅԵՐ ՅԵԿՈՐ ՄԵՐԳԵՐՆԵՆ ԱՄԴԵՍԻ,
ՆՈՒՐԵԿ ԿԵԹՈՂՈՍԿՈՍԻ ՆԻ ԳԵՍՊԵՆ.

Աւելի քան զվերոյիշեալ եպիսկոպոսներն հետաքննութեան արժանի անձ մ'է սա, և իր յայտնի կամ անյայտ գործովք խորհրդաւոր և զաղտուկ կերպարանք մի կ'երեւցընէ՝ և կարծեմ թէ իր ատենն այլ այնպէս երեւած է ոմանց և կասկածելի եղած, ինչպէս գուշակուի իր վրայօք մնացեալ քիչ կամ անկատար յիշատակներէն. որոց եթէ թիւն աւելնայ, անշուշտ աւելի նշանաւոր պատմական անձ մի պիտի յայտնուի ի վերջ ԺԶ դարու և ի սկիզբն ԺԷի, արեւելից և արեւմուտից միջնորդ կամ ներգործող: Քսան տարուան ժամանակի միջոց ծանօթ է Յակոբ՝ ի դիւանական կամ նօտարական գրուածս Վենետկոյ. հայրենեօք Ամդեցի (Տիարպէքիրցի) վկայեալ, ցեղով՝ Մարտիրոս կամ Մարտրէ որդի, և պաշտօնով կամ վիճակաւ՝ Արտակալ կամ Նախնայ կաթողիկոսին Էջմիածնի: Զայս ամէն բովանդակէ հնագոյնն

իր յիշողաց (1593, մայիս 26), նօտար մի. Il Molto Reverendo Giacomo Marcara di Caramit, Armeno, Vicario Generale del Reverendissimo Patriarca dell' Armenia Maggiore. գրեթէ միշտ այսպէս յիշուի յի տալական գրուածս, և յայտնուի՝ որ շատ անգամ եկեր գացեր է, ոչ միայն ի Վենետիկ, այլ և ի Հռովմ և ի Գերմանիա, հաւանօրէն նա և ուրիշ արեւմտեան Եւրոպիոյ աշխարհներ. ոչ հասարակ նուիրակի մի պէս, այլ և իբր երեսփոխան և գործակատար. նոյնպէս ալ եղած է Վրաց և Պարսից թագաւորաց կողմանէ առ արեւմտեայս, և առ տնցմէ առ նոյնս: Արեւելից նկատմամբ՝ նշանաւոր է ժամանակն Շահ Աբասայ թագաւորութեան, անով և Վրաց, նոյնպէս մեր կաթողիկոսաց այլ շփոթութեանց, Գաւթի Եի և իր նոր աթոռակից Մելքիսեդեկի:

Առաջին ծանօթ կամ հնագոյն յիշատակին մէջ՝ Յակովբ ի Վենետիկ իր տեղ գործակալ կու դնէ՝ նօտարի առջեւ՝ իր հայրենակից (Ամդեցի) մի, Գառգար Տերլէշեան, որ պահանջէ Զատարէայէ որդի Տեր Յովհաննիսէ՝ 100 դուկատը, զոր Պայլն Վենետաց (անշուշտ ի Կ. Պօլիս) տուեր էր անոր՝ որ հասցընէ առ կաթողիկոսն: Այս գործակալութեան վկայ կ'ըլլան Գեորգ՝ արդէն մեզի ծանօթ Տնպահն

Հայոց, որ և թարգման (եր. 287), քանի մի Անկիւրացիք, Էֆն որդի Էմէնտի կամ Էֆէնտի, և իր որդին Էֆէնտի. Առաքարս ո. Սէ Դոնէ և Մելիշուս ո. Մարտի: — Քանի մ'օր վերջը (29 մայիս, 1593) զնոյն Քէսրդ Տեպահը գործակալ կու կարգէ նոյն նօտարին գրու թեամբ, որ պահանջէ ի Հ. Սահակոյ՝ ինչ որ կաթողիկոսին պատշաճէր: Այս բանիս վկայ կ'ըլլայ Քարտուշ ո. Մարտոյ՝ մականուամբ կամ հայրենեօք՝ d' Arpiez գրուած: Այս ա նունս ստուգելն այնքան հետաքննելի չէ, որ քան զիտնալն թէ ով էին այն Տէր Յովհաննէսն Չաքարեան և այն Հ. Սահակն, որոց քով կային կաթողիկոսական պահանջք, թերեւս նուիրակք էին կամ առանձին պործոց համար զրկուածք. և անոնց ու նմանեացն (եթէ կային) կաթողիկոսական վերագոյն երեսփոխան էր տէր Յակոբ: Չաքարիս՝ քահանայի որդի՝ ինքն այլ կամ նոյնպէս աշխարհիկ երէց մի էր կամ վարդապետ. իսկ Սահակ՝ կամ Էջմիածնի կամ ուրիշ վանքի մի միաբան. վասն զի ուրիշ նօտար մ'այլ տարի մի վերջ կ'անուանէ զնա կրօնաւոր ի կարգէ Ս. Անտոնի (hordinis S. Antonij). ամէն Հայ կրօնաւորք կամ Անտոնեան կամ Բարսեղեան կոչուին յարեւմտեայց: Այս Սահակայ երկրորդ ծանօթութիւնն եղած է ի

24 ապրիլի 1594, վերոյիշեալ գործոյ նման. Տէր Յակովբ ի Վենետկոյ դառնալ ուզելով իր երկիրը, դարձեալ զՔէորզ Տնպահ իրեն գործակալ կու կարգէ, պահանջելու և ընդունելու իր առնելիքն՝ ի Հ. Սահակայ: Այս գործակալութեան միակ Հայ վկայ կ'ըլլայ Հաճի Օհան Յարութեան որդի, գուցէ Անկիւրացի: — Ահա այս գործէս տասն օր վերջ (մայիս 4) † Աւետիք եպիսկոպոսի քով գլխաւորութեամբ կ'ընդունի Յակովբ ի Կարապետէ, զոր յիշած եմք (եր. 210):

Անտարակոյս է Յակովբայ քիչ ատենէն ելնելն ի Վենետկոյ, իր նուիրակութեան և դեսպանութեան գործոց համար. այլ անկէ ետեւ երեք տարի մը երթալ գալն և՛ գործելն յայտնի չէ ինձ. յետ երեք տարւոյ (1597) նորէն կ'երեւի ի Վենետիկ, ի Հռովմ երթալու համար, ի կողմանէ վրաց թագաւորին կամ իշխանաց, առ Ս. Պապն: — Ի՞նչ բանի համար. — նոյն իսկ Վենետկոյ դուքսն փափագէր իմանալ, և յանձնեց տէրութեան դպրապետին՝ ճարտարութեամբ հետաքննել: Օր մի (22-3 յունիսի) երբ Յակովբ եկեր էր ի պալատն՝ ընդունելու իրեն շնորհուած 50 դուկատը, (յայտ կ'ըլլայ որ Վենետաց տէրութեան համար այլ ծառայութիւն մ'ըրած էր), հարցուց ասոր պաշտօնեայն իր

ճամբորդութեան վրայօք. նա զգուշութեամբ խօսեցաւ (mostrandosi nel parlare molto riservato). Վեց ամիս կայ, ըսաւ, որ ելայ Քաղուինէն, թագաւորէն (ի Շահ Աբասայ) շրկուած. եկայ ի Tecbis (Թիֆլիզ) առ Աղեքսանդր և Սիմոն իշխանս Վրաց. այս իրենց տեղն՝ Քաղուինէն երկու օրուան ճամբայ է. ասոնք ալ թուղթեր տուին առ Պապն տանելու, նա և առ դեսպան կայսերն ի Հոռով, բայց ասոր գրուած թուղթն այլ Պապին թըղթոյն մէջ դրին. ասոնց գրուած թուղթեր այլ ունիմ, նա և ի պատրիարքէն Վրաց, զոր պէտք է տամ և սպասեմ պատասխանին : Ուրիշ անգամ այլ ասոնցմէ և Սանդա Սեւերինայի կարգինալէն թուղթեր տարած եմ առ Շահն և առ իշխանս և պատրիարքն Վրաց. բայց որովհետեւ իտալերէն գրուած չէին՝ չկարցան հասկընալ, և աղաչեցին որ Պապն պարսկերէն գրել տայ, և աղօթք ընէ՝ որ կարենան թշնամւոյն դէմ երթալ. միանգամայն և կու սպասեն՝ որ արեւմտեայք նախ յաղթութիւն մի ընեն, որ իրենք այլ վստահանան : Ի Հոռով իմ թարգմանս է Յակոբ անուամբ Հայ մի, իսկ բնակութիւնս վերոյիշեալ կարգինալին քով, ուր ուրիշ անգամ ալ բնակեր եմ : Շահ Աբասայ համար ըսաւ, որ 26 տարուան է, մանչ մի և փոքրիկ տղ-

ջիկ մ' ունի. 80,000 ձիաւոր ունի, բայց ոչ հրացանաւոր: Սիմոն վրացին կտրիճ մարդ է, 45 տարուան, որդի մ' ունի 25 տարուան, շատ զօրաւոր, (di gran virtù). 40,000 հետեւակ կըրնան ունենալ, բայց ոչ ձիաւոր. հրացանաւոր այլ ունին. այս Վրացիք՝ Պարսից պէս ճերմակ գլխապատ ունին, ականջնին այլ օղեր, կուրծքերուն վրայ մեծկակ խաչ մի: — Վրաստանէն եկայ ի Վան, անկէ ի Հալէպ. գաղտուկ լրտեսի մի առաջնորդութեամբ ի Հալէպ ներկայացայ Վենետոյ գունցին, ուսկից ընդունեցայ պաշար և ստակ, և ցամքով ու ծովով հասայ ի քաղաքս. նոյնպէս այս տեղ մաքսապետն պաշար տուաւ ինձ. և այս իրիկուն ճամբայ կ' ելնեմ երթալու ի Հոովմ: — Այս քիչ շատ ըսածներէն կ' իմացուի Յակովբայ դեսպանութեանց կամ նուիրակութեանց պատճառն, աւելի քաղաքական քան կրօնական:

Ըսածին համեմատ՝ եթէ յունիսի 23ին (1597) մեկնած է ի Վենետոյ, բաւական երկար ատեն այլ բնակեր է ի Հոովմ. վասն զի ունիմք ժամագիրք մի յետ և առաջ գըրուած իր ձեռք. ուր կու գրէ յաջորդ տարին 1598, և բաւական կու ծանօթացընէ մեզ Տէր պապա ըլլալը. « Գրեցաւ ժամա, » գիրս ի թվին Հայոց Ռիսէ, ապրիլ ամսոյ

» Ա. ավարտօ (աւարտեցաւ) ի մայրաքաղաքն
 » ի մեծն Հռովմ, ի հայրապետութեան սուրբ
 » Փափին Գլէմէնդ Աւգաւոյ (Ottavo, Ու-
 » թերորդ). ի ժամանակն կարտինալ Սանդա
 » Սեվերենին, ձեռամբ անարժան և մեղօոր
 » Համթեցի Յակոբ երիցուս, որ միայն զա-
 » նունս ունիմ և ոչ զգործս բարիս. յիշա-
 » տակ ինձ և ծնողին իմոյ Եղիսին, և հօրն
 » իմոյ Տէր Մարգարէն, և որդոյն իմոյ Եղէայ
 » սարգօագին, և եղբօրն իմոյ Պաղտասա-
 » րին, և կողակցին իմոյ և ամենայն յարեան
 » մերձաւորացն՝ որք փոխեցան ի Քրիստոս:
 » Արդ աղաչեմ զձեզ, սուրբ քահանայք և
 » սարկօագունք, որ չիմեղադրէք սղա(ւս)-
 » նաց գրոյս, զի ի բէրանէ՛ ՚ի մտաց զրեցի,
 » և ոչ յօրինակօ: Արդ որք ժամ ասէք սովօ
 » կամ յօրինակէք, թէ թերի կայ՝ լցէք. և
 » ինձ մի բերան Աստուած ողորմի ասէք, և
 » Աստուած ձեզ և մեզ ողորմեսցի: Հայր
 » մեր »: — Անմիջապէս ասկէ ետեւ կու գրէ.
 « Յիշատակ է Ժամագիրքս Հայոց ժամատան
 » ի մայրաքաղաքն Վանատիկ. ամէն »: Յայտ
 է որ ինքն թողած է իր ձեռագիրքը Հայոց
 եկեղեցատան, բայց ոչ այս անգամ Հռով-
 մէն գարձած ատեն, այլ յետոյ, թէ և ստոյգ
 է վերը յիշեալ թուականէն (ապրիլ, 1598)
 տարի մի վերջը ի Վենետիկ գտուիլն, մայիսի
 7ին, 1599:

Այս մէկ տարուան միջոցին Յակովբ (անշուշտ բերած թղթոց պատասխանները տանելով) դարձեր էր յարեւելք, ինչպէս այս ետքի յիշած օրը՝ ի Վենետիկ նօտարի առջեւ վկայեցին իր երկու հայրենակիցքն, Մէրշո՞ որդի Աշտնակի և Գառնո՞ որդի Տէրմէշի: Այս ետքինիս Լոմֆի որդւոյն հետ՝ Տէր Յակոբ գացած էր ի Վրաստան՝ առ իշխանն Սիմոն, և անկէց թուղթեր կու բերէր առ կայսրն և առ իշխանս իտալիոյ: Ասոնց վկայ և թարգման եղաւ Մկրտիչ Պարսկահայ Տնպահն, յաջորդն Գէորգայ: Երկրորդ օր՝ ուրիշ Հայ վաճառական մի Խարիսպիան? (Charispian) որդի Ղազարայ՝ նոյնպէս երդմամբ վկայեց, որ Յակովբ հաւատարիմ և բարի մարդ է, և ինքն տեսեր էր զնա Սիմոն իշխանին քով: Ասոր խօսքին ստուգութեանն այլ վկայեց ուրիշ Հայ մի Զուղայեցի՝ Գեորգ Սերտոբ կոչուած, և թէ Յակովբ իրաւ քանի մ'ամիս առաջ գացեր էր առ Սիմոն, հետն այլ կար ուրիշ Հայ մի, զոր բռնեցին թուրքք ի Գանձակ, և թղթատար կարծելով՝ կ'ուզէին այրել, բայց Զուղայեցի Հայք ստակ տալով՝ ազատեցին: —

Յակովբայ գործն յիրաւի զգուշալի և իրեն վտանգաւոր կըրնար ըլլալ, զարմանք չէ կասկածելի ըլլալն այլ. բայց առանց զարմանքի չէ Վենետաց կասկածոսութիւնն այն անձին

վրայ, որմէ քանի մի տարի առաջ տեղեկութիւններ առին և 50 դուկատ վարձք կամ պարգեւ տուին: Սակայն դարձեալ հարկ է թէ՛ իրաւ կամ սուտ՝ կասկածանաց առիթ մի կար, նոյն իսկ Յակովբայ խորհրդաւոր կերպով մի և ստէպ այլեւայլ արեւելեայ և արեւմտեայ տէրութեանց արքունիքը մտնել ելնելն: Ի՞նչ առիթ կամ գիպուած էր, չեմ գիտեր, բայց հետեւանքն և գլխուն եկած փորձանքն՝ յայտնէ իրեն հաւատարիմ ընկեր օրհնեալ Ժամագիրքն. որոյ մէջ այս կարեւոր համառօտ և հետաքննական ծանօթութիւնն այլ կ'աւելցընէ, ի թուին Հայոց Ռիօլ, որ է 1599–1600ի հոկտեմբեր ամսոյ միջոց. ուրեմն, 1599) մայիսի մէջ ի վենետիկ գտուելէն վերջը. « Ինձ անարժանիս մէկ բերան » Աստուած ողորմի ասայ, որ լի եմ մեղօք » տառապեալ անձամբ. ես Ակոր էրէցս Համթեցի՝ զայս ըսպասաւորութիւնս (Պատարագի) ի Տէլ Բանդին՝ ի Բառայ Կապի գրեցի »: Խեղճ երէց. նախահոգութեամբ հետն առած նօտարական վկայութիւնն այլ բաւական չէ եղած զինքը պաշտպանելու կարծուած յանցանքէ մի, որ հաւանօրէն անիրաւ կասկած մ'էր. իր օտար լեզու չգիտնալն այլ կու դժուարացընէր ինք զինքը պաշտպանելու: Ժամանակն էր Աւստրիոյ կայսեր և Թուր-

քաց պատերազմի. անշուշտ այս գլխաւոր գործոյ մասնաւոր պարագայ կամ գիտելի բան մի պատճառ եղած է Յակոբայ բանտարկութեան. որ յուսալի է թէ երկարատեւ եղած չըլլայ. թէ և անկէ վերջ քանի մի տարի անյայտ մնայ ինքն՝ ինձի ծանօթ յիշատակաց մէջ:

1605ին վերջերը նորէն յերեւան կ' ելնէ երէցն՝ իր յաճախած քաղքին մէջ, ի վննետիկ. ուր և գրեթէ հաստատ մնայ անկէ ետեւ. վասն զի թէ այն տարւոյն նոյեմբեր ամսոյ 23ին, և թէ յաջորդին սկիզբը (1606, յան. 17, մարտ 6) վննետարնակ Հայք՝ որոց 17 կու յիշուին յանուանէ, որոց 6 Անկիւրացի են, և մէկն այլ սարկաւազ է (Սարգիս). 3 Ամդեցի՝ որոց մէկն Յակոբայ սարկաւազն է կարողեօ անուամբ՝ (որ և շատ տարի վերջ (1607) յիշուի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ), 2 Բաղիչեցի, այլքն Ուռհայեցի, Հռոմկլայեցի, Սերաստացի, Զուղայեցի, Կաֆացի, Պօլսեցի. ամէնքն միաբան վկայեցին, (ինչպէս շատ տարի առաջ ուրիշներն), որ Յակոբ Մարգարեան իրենց կաթողիկոսին ընդհանրական վտարն է. կ' ընտրեն զինքը այս տեղ իրենց եկեղեցւոյն հոգաբարձու, պատարագիչ և հոգեւոր առաջնորդ, մինչեւ ի մահն, խոստանալով դարմանել զնա. և այս բանիս համար

իրեն բացարձակ իշխանութիւն կու տան, նա և ներկայանալու առ Սրբազան Պապն և առ կարդինալս, և խնդրելու շնորհքներ իրենց եկեղեցւոյ համար և յօգուտ իրենց հոգւոյն⁽¹⁾: Այս բանիս վկայ և Թարգմանն եղաւ Բենեդիկտոս ո. Յակոբայ ասորի փերեզակ մի: — Քանի մ' օր վերջը (16 մարտի, 1606) քանի մի հոգի վերոյիշեալ Հայերէն, հանդերձ կարապետ սարկաւազով, և գլխաւոր ունենալով Զուղայեցի փերեզակ մի, Ղաչաբ ո. Յովհաննէս, նորէն նօտորին ներկայացուցին իրենց ընտրած հոգեւոր առաջնորդը, իբրեւ իրենց և բոլոր ազգայնոց գործակալ, որ երթայ ի Հռովմ, խնդրէ Սրբազան Պապէն կամ ի կարդինալաց, Հայերէն Աստուածաշունչ, Աւետարան և ուրիշ Ս. Գրքեր, և բերէ ի Վենետիկ, որ օրինակեն և ամենայն հաւատարմութեամբ յետ դարձընեն, և այնպէս կարենան իրենց քրիստոնէական պարտքն ու պաշտօնը կատարել⁽²⁾:

1. Quodlibet facultatem et auctoritatem ipsi conferendo, comparandi etiam ad pedes Sanct^{mi}. D. Papæ, seu cujuslibet ex Ill^{mis}. et Rev^{mis}. Romanæ Ecclesiæ Cardinalibus, pro impetrando in beneficium ipsius Ecclesiæ quelibet munera, et pro animabus eorum augmento Sanctæ fidei et servitio Divinæ Majestatis.

2. Libros S. Bibliæ et Evangeliorum, seu alterius sortis Sacræ Scripturæ, donec ipsos in

Այս ներկայացման այլ վկայ և թարգման եղաւ վերոյիշեալ ասորի փերեզակն: — Հայերէն Ս. Գրոց պակասութեան այն ատեն ի Վենետիկ՝ վկայէ հետուէն բարեպաշտ ազգային մ'այլ, Խօժ Երէն Սեբաստացի, որ Աւետարան մի գնեց « ի ձեռաց անարժանից, » և եդ յիշատակ իւրն և իւր ննջեցելոցն. » ոչ թէ ի յաշխարհս մեր Անատոլական, այլ » ի Վենետիկ Յրանկաց տան. զի իմացեալ » աստուածասէր այրս Խօժայ Եիրին, եթէ » կայ անդ քահանայ՝ և ոչ զոյ աւետարան, » այլ փութով առեալ զսուրբ աւետարանս և » ետ՝ ի վաճառականքն, որ տանին ի Բերիայ՝ » որ ասի Հալապ, և անտի երթեալ հասանէ » ի մեծահոռչակ քաղաքն ի Վենետիկ »:

Քաղաքականօրէն իր ընտրութիւնը հաստատելէն վերջը՝ Տէր Յակոբ եկեղեցական օրինօք այլ հաստատեց. և նախ, Հայոց տան մէջ ինչուան այն ատեն մատրան տեղ որոշուած սենեակը՝ ուր միայն աղօթք կ'ընէին քահանայ չգտնուելուն, մաքրել տուաւ, խորանը հաստատեց, ժամահրուէր զանգակ

hac urbe exemplari faciant, postmodum restituendo absque ulla contradictione: ad hoc ut possit Natio ipsa instrui in sancta fide, et exercere ea ad quæ quilibet Christianus tenet et obligatus est.

մ'այլ կախել տուաւ. և Վենետկոյ պատրիարքին աթոռակալին ձեռք օրհնել տալով, սկսաւ պատարագ ու ժամասացութիւն կատարել, նա և Սրբութիւն այլ դրաւ ի խորանին. և տարուէ տարի կ'աւելցընէր փոքրիկ մատրան հանդէսը, որոյ համար կ'ուզէր զանգակ մ'այլ աւելցընել, որ այնչափ հաճոյ չէր երեւէր Տնպահին (Պարսկահայ Մկրտչի) : 1608ին Ս. Խաչի տօնն (Երեւման, ի մայիսի) աւելի մեծահանդէս եղաւ. տօնին եկող և աղօթողաց համար՝ Ներողութեան օրհնութիւն բերել տուեր էր : Հանդիսին համբաւն և զանգակին ձայնն՝ արթընցուցին Հայոց տան վերահսկող՝ քաղքին Ներքին երեք մեծ տեսուչները (Procuratori de Citra). կանչեցին Տնպահը և երկար ու մանր հարցմունքներով տեղեկացան, որ իր տնպահութեան մտած ատեն (1595) դադրած էր հօն պատարագ մատուցանելն, իսկ երբ երեք տարի առաջ (1605) եկաւ Տէր Յակովբ իր կարապետ սարկաւազով, և վերոյիշեալ բաները կարգաւորեց, սկսաւ ամէն կիրակի պատարագ և ժամասացութիւն կատարել, երբեմն լուր օրեր այլ. իսկ այս Խաչի տօնի պատարագին՝ ոչ միայն Հայք, այլ և բազմութիւն քաղաքացեաց եկած էին : — Պաշտօնեալքն մեղադրեցին Տնպահին՝ որ այս բաներս ա-

ուսուց իրենց չէր իմացուցած . ինքն այլ ըսաւ, որ երբ պատրիարքին աթոռակալն եկաւ օրհնեց տեղը, ինքն անտարակոյս կարծէր որ իրենց գիտութեամբ է եղածն . այս այլ աւելցուց ըսել, որ ինքն Պարսիկ ըլլալով (յետոյ մկրտեալ) Հայոց լեզուն չէր հասկընար : Այս քննութեանց պատճառն գուշակուի որ կրօնական կասկած մ' ըլլայ, օտարաց բերնով Պաշտօնէից հաղորդուած . բայց Տէր Յակովբայ նախահոգութիւնն կամ նախատեսութիւնն՝ ամեն բան կարգով և օրինօք ըրեր էր, որով պաշտօնէից ուրիշ բան չէր Ֆնար՝ բայց զանիկայ իրենցմէ ճարտար և զգոյշ գտնել :

Եթէ այս եկեղեցական և կրօնական պիտոյից համար՝ Յակովբ գնացե՞ր է ի Հոռովմ, հաւանական է, այլ վկայուած չէ . եթէ և գնացեր այլ է, ոչ անմիջապէս յետ ընտրութեանն (1606, մարտի 16) . վասն զի ապրիլի 5ին ի Վենետիկ վկայ եղած է նօտարի առջեւ՝ չորս Բաղիշեցի վաճառականաց, որք կու վկայէին թէ անցեալ տարի սեպտեմբերի մէջ ի Հոռովմ վախճանած Պետրոս Էփնն այլ Բաղիշեցի էր, և ունէր հայր՝ Ախնան աւուամբ, եղբայր մի Սեֆէր, և մանր զաւակներ, որոց կ' ինկնար թողած ստացուածքն : — Նոյն տարին (1606) յուլիս ամսոյ վերջի օրը՝

Մէհմէտի որդի Հասան անուամբ թուրք մի
 Կ. Պօլսի մօտ Քեաֆի? (Chiaffi) բերդէն,
 քրիստոսական կրօնք ընդունելով՝ կու մկրը-
 տուի Վենետիոյ պատրիարքական Ս. Պե-
 տրոս կաթողիկէի մէջ. Յակօր երէցն (որ
 միշտ յամենայն զիրս նօտարաց և եկեղե-
 ցեաց՝ Մեծ Հայոց պատրիարքին Վեպր կո-
 չուի), Հոռիլայեցի վաճառական Սիմնի որդոց
 Յովսէփայ հետ՝ կնքահայր կ'ըլլայ. այս ետ-
 քինս այլ Հայոց մէջ նշանաւոր տնօւոր հա-
 րուստ մէկն էր, և այս թուականէս ինչուան
 30 տարի վերջ կու յիշուի: - Քանի մի տա-
 րի վերջ նոյնպիսի գործով դարձեալ կու յի-
 շուի մեր երէցն, այսինքն կնքահայր ըլլալով
 ուրիշ չափահասի մի, որ էր ունկարացի տղայ
 մի 13 տարուան, զոր թուրքք զերի տարեր
 էին ի Պելկրատ քաղքէ, և անունը Մուս-
 դաֆա դրեր. Վասիլ անուամբ Հայ մի զնեց
 զնա (իր տէրն Մահմէտ կոչուէր), և հիմայ
 (ի 16 մարտի, 1609) մկրտուելով (վասն զի
 որոյ որդի ըլլալն յայտնի չէր) կոչուեցաւ
 Գեորգ. Յակօրայ ընկեր կնքահայր մ'այլ եղաւ
 Գեորգ Էֆն ո. Կոստանդնի Նարոլիացոյ:

Այս հոգեւոր հայրութիւններէն զատ ու-
 րիշ բարի գործոյ մ'այլ միջնորդ եղաւ Յա-
 կօր, թէ և խարուեցաւ: Վերոյիշեալ թուա-
 կանէն երկու տարի վերջ ի Հռովմ էր, (հա-

ւանօրէն յետ 1606ի երթալն առաջին անգամն չէր)։ Հօն էր այն ատեն Յովսէփ Փօփօզեան (Ogasap q.^m Papas) Անկիւրացի մի, որ իր հայրենակից Կիօօշեան? Այվաթի (Aivat Chiomis) բերած ցփսիները առերէր ծախելու, կէս առ կէս շահով, ինչպէս դաշնադրած էին ի Կ. Պօլիս (1610, սեպտ.), բայց չէր աջողած, և կ'ուզէր իր առանձին ապրանքով վճարել։ Տէր Յակոբ տեսաւ որ ի նեղն ընկած է նա, և թէ ընչից թէ անձին վրայ ձեռք պիտի դնեն, առաջարկեց որ գայ ի Վինետիկ և ինքն միջնորդ ըլլայ Այվատին հետ գործը վճարելու։ Յովսէփ ուրախութեամբ յանձն առաւ, այլ ապահովութեան գիր ուզեց յԱյվատայ, և երբ առաւ եկաւ ի Վինետիկ, ուր արդէն դարձեր էր և մեր երէցն։ Երկու վաճառակիցքն դաշնադրեցան ուրիշ Հայոց առջեւ, որ նախ Յովսէփի վճարէ Այվատայ 100 դուկատ, և 50 դուկատ արժող մուշտակ մ'այլ։ Մնացած պարտքը 300 կամ 350 դուկատ՝ վճարէ տարուէ աարի 50 դուկատ. այս բանիս երաշխաւոր եղաւ Սիմօն Քալարոյ. բայց աւելի ապահովութեան համար խոստացաւ Յովսէփի՝ որ իր աղջիկն այլ տայ ի կնութիւն Այվատի մէկ որդւոյն։ Սակայն քանի մ'օր վերջը (1611, մայիս ամսոյ 14) Այվատ բռնել

և բանտել տուաւ զՅովասափ՝ Օտարականաց
Պաշտօնարանի (Officio de Forestier) բան-
տի. (ի Վենետիկ սովորական էր պարտա-
կանները բանտելն). բայց այսպէս խարդախ
պարտատիրոջ դէմ բողոքեց պարտականն առ
դատաւորս. ցուցընելով որ՝ նախ, ինքն վրս-
տահացեալ Այվատի գրութեանց, ի ձեռն
Տէր Յակոբայ Խոստովանահօր Հայոց, եկաւ
ի Վենետիկ. Բ. որ 300 դուկատի պարտա-
կան էր, իսկ Այվատ 350 կու պահանջէր.
Գ. և Գ. որ Այվատ ոչ միայն հաւաներ էր
վերոյիշեալ պայմանաց իրաւախոհութեան,
այլ և երբ դուրս ելան սենեկէն՝ բարեկա-
մութեամբ ձեռք տուած էր: — Այս դատին
ինչպէս վերջանալն չեմ գիտեր, հաւանիմ
թէ մեր բարեսէր Տէր Յակոբն բարեսրտու-
թեամբ աշխատած և ազատած ըլլայ իր խոր-
հըրդով Հռոմէն ի Վենետիկ եկողը:

Տէր Յակովբայ վերջին ծանօթ յիշատակն
ի Գիւանս՝ է վկայ ըլլալն (ի 28 յունիսի
նոյն 1611 տարւոյն) առաջի նօտարի, որ
Մարկոս Ն. Գորգոյ Բողոքեցի իր գործակալին
(Սիմոն Ն. Յովսեփայ) իշխանութիւն կու տայ,
որ երբ իր 200 դուկատ պահանջն ընդունի,
10 դուկատ տայ Հայոց եկեղեցւոյն, 10 դու-
կատ այլ Գորգոյ Ն. Յովհաննոս վաճառականի:

Վերջնագոյն յիշատակն այլ շուտով հա-

սած է, հազիւ 17 օր ետեւ, այսինքն յուլիս 15ին. շարաթ մի ջերմով և արեան վերբերութեամբ հիւանդացեալ՝ վախճաներ է Տէր Յակովբ, 55 տարուան: Մահագիրքն Ս. Յուլիանոս թաղի, (որոյ մէջ է Հայոց տունն և՛ եկեղեցին), միայն Պատուելի Հ. Յակոբ Հայն կ'ըսէ. առանց մակսնուան և պատուանուան, բայց բնակութեան տեղէն և այնուհետեւ իր անուան լռելէն յայտ է՝ որ ինքն Մարգարեանն է, կաթողիկոսի վիքարն. արժանաւոր լաւագոյն ծանօթութեան և պատուոյ, նկատմամբ՝ յօգուտ Հայ - Վենետաց - և օտարաց՝ աշխատալի նուիրակութեանցն: Իսկ նկատմամբ ազգիս՝ այն քաղքին Հայոց և իրենց եկեղեցւոյն տարած խնամոց համար. մանաւանդ որ ինքն է եղած անոնց առաջին հաստատուն հոգաբարձու և խոստովանահայր, ինչպէս իրենք ալ վկայեցին: Շատ տարի վերջը (1629), բարեզգած մէկ մի՛ մեր երիցու ձեռագիր ժամագրոց մէջ գրեր է. « Աստուած ողորմի հոգուն Տէր Ակոբին. ամէն. Հայր մէր » . որով կ'իմացուի որ դեռ կային զինքը սիրով յիշողք և յարգողք. որպէս հաւանիմ թէ ըլլան և մեր ընթերցողք. և յուրամ թէ ժամանակն յայտնէ նոր յիշատակներ այսպիսի ժիր և արդիւնաւոր անձին:

Շատ անգամ յիշուած և լսուած են ի
 գիրս և յօրագիրս մեր, նա և ընդհանուր
 վաճառականութեան պատմութեան մէջ, Հայ
 վաճառականք Զուղայի, ԺԶ դարուն կիսէն
 վերջ մինչեւ յ' ԺԸ դար. մեր Հայ-Վենետաց
 պատմութիւնն այլ կու պահանջէ՝ այս ժա-
 մանակիս քննել զանոնք ի Վենետիկ, ուր՝
 Մեծ և Փոքր Հայոց ամեն կողմիւրէ՝ աւելի
 բազմութեամբ եկած են, միանգամայն և ա-
 ւելի հարըստութեամբ, վաճառքով և վաստա-
 կով: Բայց նախ զայս պէտք է զիտնալ, որ
 երկու Զուղա կայ, Հին և Նոր. առաջինն
 ի Հայաստան, Երասխ գետոյ եզերքը, որոյ
 մնակիչքն Շահ Աբաս Պարսից թագաւորին
 բռնի հրամանաւ հանուելով՝ քշուեցան ի
 Պարսկաստան, ի մայրաքաղաքն Սպահան,
 ԺԷ դարուն սկիզբը (1605), և անոր քով կամ
 դիմաց շինեցին երկրորդ և Նոր Զուղայն.
 ուր՝ յետ շատ նեղութեանց՝ աճեցան, հարըս-
 տացան, և վաճառականութեամբ սփռեցան

կամ գնացին եկան՝ յայլեւայլ շահաստան-
ներ Եւրոպայի և աւելի ի Վենետիկ: Մեր
յիշելիքն հիմայ այս՝ Նոր Զուղայեցիներն չեն,
այլ Հիներն. որք մեր ազգի պատմութեան
մէջ թէ և կարճ՝ այլ փառաւոր միանգամայն
և գթաշարժ յիշատակ մի թողած են, որ և
հասարակաց ծանօթ ըլլալով՝ ոչ հարկ և ոչ
պատշաճ է մեզ կրկնել զայն. այլ միայն
յայտնել զարմանքնիս այդ Զուղայի գրեթէ
խորհրդաւոր երեւման վրայ. զարմանալի՛ իր
վաճառականական բարգաւաճանօք և հարըս-
տութեամբ, թերեւս մեր երկրի ամէն քա-
ղաքներէ աւելի՛ իր ատենին. խորհրդաւոր,
իր ծագման կամ այդ բարգաւաճանաց սկզբը-
նաւորութեան անծանօթութեամբ. և իբրեւ
յանկարծօրէն փայլելով, մանաւանդ թէ փայ-
լատակելով ՔՁ դարու վերջի երրորդ մասին
մէջ, այնպիսի գրեթէ անծանօթ ծակէ մի,
ինչպէս է իր դիրքն, քարոտ տեղ մի. որ թէ
և շատ հին ատեն լսուած է իբրեւ գեղ կամ
աւան, այլ անկէ վերջը հազիւ թէ յիշուած
ի պատմութեան, մինչեւ իր դժբաղդ գերու-
թիւնը և աւերումը:

Անկէ 30 կամ 40 տարի առաջ կու յայտ-
նուին Զուղայի ճարտար վաճառականք ի Վե-
նետիկ, և ի պատմութեան Վենետիկոյ: Ա-
ռաջին ծանօթ ինձ Զուղայեցին այս քաղաքիս

մէջ է յամի 1570 (յուլ. 19), Գայրէ կամ Խայրէ? (Cayri) անուամբ մէկն, որ կը վճարէ իր պարտքը, 285 դուկատ, առ Յովհան Ա՛. Դեյէ ո. Տէօվլէթքեարի (Duulethiar կամ Dohaulattiar). Զուղայի անունն այլ վենետկեցի նօտարն գրէ Iula, թերեւս մոռնալով f տառը (Iulfa): Նոյն Ամդեցոյն հետ իր հաշիւը կու կնքէ (մայիս 29) և Կոնստանտնուպոլիսի Պարսկաստանցի (Gondus de Armenia q.m Amir de Azami): Նոյն օր նոյն Ամդեցին նոյնպէս Փանոսէ ո. Գեորգիէ հաշիւները կու կնքէ, որոյ հետ թէ՛ ի Հալէպ թէ՛ ի Վենետիկ առեւտուր ըրեր էր:

Մինչդեռ ի վենետիկ այս առաջին անգամ Զուղայեցիք կ'երեւին մեզ՝ նօտարաց առջեւ, նոյն օրերում (14 օգոս. 1571) Վենետկոյ տէրութեան դեսպան մի՝ Վինչենցոյ Ալեսսանտրի (Alessandri Vincenzo) եկեր էր ի Գազուին, ուր էր այն ատեն Պարսից շահն. հօս իրեն եկան քանի մի Հայ վաճառականք հարցընելու իրենց ընկերաց համար, զոր շատ ապրանքով զրկած էին ի վենետիկ: Ալեսսանտրի իմացուց որ անոնք Գուքսէն լաւ ընդունելութիւն գտած՝ իրմէ շատ առաջ (1570) ճամբայ ելած էին դառնալու իրենց երկիրը: Այդ Հայերն ըսին որ իրենք Զուղայի գլխաւորներէն են (esser si-

gnori della loro terra chiamata Diulfa),
 և թէ իրենցմէ մէկն իրրեւ իրենց գործակալ
 կենար ի Գազուին : Ասոնց միջնորդութեամբ
 յաջողեցաւ Ալեսսանտրի ներկայանալ առ
 Միրզա՝ որդի Շահին, և իր դռքսին կող-
 մանէ բերած թուղթերը տալ . ինչպէս որ կու
 գրէ ինքն իր տէրութեան, ի Գրաքովիոյ (24
 յուլ. 1572). և ասով յայտնի կ'ընէ այն Զու-
 ղայեցի Հայոց համարձակութիւնը Պարսից
 արքունեաց առջեւ :

Նոյն իսկ և Հայք յիշեցուցին զայս՝ Ալես-
 սանտրեայ, երբ իր դառնալէն վերջ ի վե-
 նետիկ, հարկ եղաւ իրենցմէ երկու հոգի
 խաւրել այս տեղ, մէկն Տէրման (Derman)
 կոչուած, միւսն Սոնդուս (Sondus), թերեւս
 վերոյիշեալ Կոնտուզն. ասոնք առանց ապրան-
 քի կու գային այս անգամ, որպէս զի ար-
 գելք չըլլայ ճամբուն, և շուտով հասնին, ու
 իրենցմէ առաջ եկողներուն ձեռք՝ Տուլֆին
 կոչուած Գրամասեղանոյ (Banco Dolfin) մէջ
 դրած ստակնին հանեն . իրրեւ ծանօթ բա-
 րեկամ կ'անուանեն և կ'աղաչեն որ Ալես-
 սանտրի դիւրացընէ այս գործը, ինչպէս որ
 մենք ալ կ'ըսեն, քեզի այս տեղ դիւրացու-
 ցինք ընելիքդ ⁽¹⁾. և դարձեալ, երբ առիթն

1. Siamo sicuri che vi saranno raccomandati
 in ogni occasione; essendo anco noi offerto tanto

Հանդիպի՝ կ'օգնենք քեզի կամ քու ազգայնոցդ: Այս թուղթս գրուած էր ի Զուղայ, Հայերէն, հոկտեմբերի սկիզբը, տարին նշանակած չէ (գոնէ իտալերէն թարգմանութեան վրայ, վասն զի բնագիր Հայերէնն չկայ), այլ գրեթէ անտարակոյս գրուած է 1572ին:

Գրողքն՝ որ զիրենք սիրելի բարեկամ կ'անուանեն Ալեսսանտրեայ և անշուշտ Զուղայի զլիսաւորներէն էին, կոչուին թէ՛նէ՛ս? (Tenechesiss), Մէրէճան և Մարտիւ. կ'իմացընեն որ իրենց երկու պատգամաւորներն առանձին խնդիրքներ այլ ունէին, որոնց առանց տարակուսելու կրնար հաւատալ, վասն զի լաւ և արժանաւոր անձինք են: — Հասանասոնք ի Վենետիկ, և յայտնեցին իրենց գաղտնի յանձնուածը, որ էր Պարսից չաՀին պատրաստութիւնն ի պատերազմ՝ ընդդէմ Օսմանեանց, նոյնպէս ասոնց այլ թէ պատրաստուիլն և թէ մզկըթաց մէջ աղօթելն, որ իրենց և Պարսից մէջ եղած հաշտութիւնն չաւրուի, որպէս զի իրենց նաւատորմիղն նոր փորձանքի մի չհանդիպի ի քրիստոնէից: Աւելորդ է ըսել թէ որչափ կարեւոր էին Վե-

prontamente quando eravate qui: il che facendo ne teneremo continua memoria, e ne dimostremo effetti quando se ne appresenterà occasione in servir voi o altri di vostra natione.

նետաց համար այս տեղեկութիւններն. և թէ անշուշտ որչափ խնամքով Ալեասանտրին այլ օգնեց Ջուղայեցւոց խնդրոյն :

Այս երկու պատգամաւորներէն վերջը ծանօթ է ի վենետիկ իտիւնդէր ո. Էֆրէ Ջուղայեցի (de Persia loci de *Giulfa*), որ 1573ի (մայիս 8) իրեն գործակալ դնէ նօտարի գրուածքով Ֆր. Կալլոյ Մուրանցի մի, (Մուրան վենետկոյ գրեթէ կպուած կըզգեակ մ' է) :

Յաջորդ տարին (1574, մարտ 3), ծանօթ Գէորգ ո. Թէոդորի սանսէրն՝ Կարկառեցի Յարութեան որդի Սէֆնէ ⁽¹⁾ հետ կու վկայեն նօտարի առջեւ, որ Շաաւաթ Ջուղայեցին ութ ամսէ ի վեր ի վենետիկ էր, և ստոյգ այս էր անունն (Sciavalat Armeno di Chiulfa), և այսպէս այլ գրուած էր Մովային մաքսատան դիւանաց մէջ. ըսածնուն վկայ եղաւ ուրիշ Շաաւաթի մի որդի Աղէտանդը Հալէպցի : Այս վկայութեանց պատճառն էր Շաւալաթայ հիւանդութիւնն, որ և երկրորդ օրը (4 մարտ Նիկ. Տոլիոն, նօտարը կանչելով իրեն) ի Հայոց տունն կամ անոր մօտ ի Ս. Յու-

1. Սիմոնս այս վկայ եղած է յամին 1570 Գայերի և Յովհ. Ամրեցոյ առեւարին. իսկ վերոյգրեալ տարին (1574) յԵջուի իբրեւ հասարակ սանսէր :

Մէհմէտի որդի Հասան անուամբ թուրք մի
 Կ. Պօլսի մօտ Քեաֆի? (Chiaffi) բերդէն,
 քրիստոսական կրօնք ընդունելով՝ կու մկրդ-
 տուի Վենետկոյ պատրիարքական Ս. Պե-
 տրոս կաթողիկէի մէջ. Յակօր երէցն (որ
 միշտ յամենայն գիրս նօտարաց և եկեղե-
 ցեաց՝ Մեծ Հայոց պատրիարքին Վեպր կո-
 չուի), Հոսիւրայեցի վաճառական Սեփնի որդւոյ
 Յովնէֆոյ հետ՝ կնքահայր կ'ըլլայ. այս ետ-
 քինս այլ Հայոց մէջ նշանաւոր տնուոր հա-
 րուստ մէկն էր, և այս թուականէս ինչուան
 30 տարի վերջ կու յիշուի: - Քանի մի տա-
 րի վերջ նոյնպիսի գործով դարձեալ կու յի-
 շուի մեր երէցն, այսինքն կնքահայր ըլլալով
 ուրիշ չափահասի մի, որ էր ունկարացի տղայ
 մի 13 տարուան, զոր թուրքք զերի տարեր
 էին ի Պելկրատ քաղքէ, և անունը Մուս-
 դաֆա դրեր. Վեպր անուամբ Հայ մի գնեց
 զնա (իւր տէրն Մահմէտ կոչուէր), և հիմայ
 (ի 16 մարտի, 1609) մկրտուելով (վասն զի
 որոյ որդի ըլլալն յայտնի չէր) կոչուեցաւ
 Գէորգ. Յակօրայ ընկեր կնքահայր մ'այլ եղաւ
 Գէորգ Էֆն ո. Կոստանդնի Նարոլիացոյ:

Այս հոգեւոր հայրութիւններէն զատ ու-
 րիշ բարի գործոյ մ'այլ միջնորդ եղաւ Յա-
 կօր, թէ և խարուեցաւ: Վերոյիշեալ թուա-
 կանէն երկու տարի վերջ ի Հռովմ էր, (հա-

ւանօրէն յետ 1606ի երթալն առաջին ան-
 գամն շէր) . հօն էր այն տտեն Յովսափ Փռ-
 խօղեան (Ogasap q.m Papas) Անկիւրացի
 մի, որ իր հայրենակից Կիօթիշեան ? Այվա-
 տի (Aivat Chiomis) բերած ցփսիները առեր
 էր ծախելու, կէս առ կէս շահով, ինչպէս
 դաշնադրած էին ի Կ . Պօլիս (1610, սեպտ.),
 բայց շէր աջողած, և կ'ուզէր իր առանձին
 ապրանքով վճարել . Տէր Յակօր տեսաւ որ
 ի նեղն ընկած է նա, և թէ ընչից թէ ան-
 ձին վրայ ձեռք պիտի դնեն, առաջարկեց որ
 գայ ի Վենետիկ և ինքն միջնորդ ըլլայ Այ-
 վատին հետ գործը վճարելու : Յովսափ ու-
 րախութեամբ յանձն առաւ, այլ ապահովու-
 թեան զիր ուզեց յԱյվատայ, և երբ առաւ
 եկաւ ի Վենետիկ, ուր արդէն դարձեր էր
 և մեր երէցն : Երկու վաճառակիցքն դաշ-
 նադրեցան ուրիշ Հայոց առջեւ, որ նախ Յո-
 վասափ վճարէ Այվատայ 100 դուկատ, և 50
 դուկատ արժող մուշտակ մ'այլ . մնացած
 պարտքը 300 կամ 350 դուկատ՝ վճարէ տա-
 րուէ աարի 50 դուկատ . այս բանիս երաշ-
 խաւոր եղաւ Սիէն . Խաչատրոյ . բայց աւելի
 սպահովութեան համար խոստացաւ Յովա-
 սափ՝ որ իր աղջիկն այլ տայ ի կնութիւն Այ-
 վատի մէկ որդւոյն : Սակայն քանի մ' օր
 վերջը (1611, մայիս ամսոյ 14) Այվատ բռնել

և բանտել տուաւ զՅովասափ՝ Օտարականաց Պաշտօնարանի (Officio de Forestier) բանտի. (ի Վենետիկ սովորական էր պարտականները բանտելն). բայց այսպէս խարդախ պարտատիրոջ դէմ բողոքեց պարտականն առ դատաւորս. ցուցընելով որ՝ նախ, ինքն վըտահացեալ Այվատի գրութեանց, ի ձեռն Տէր Յակոբայ Խոստովանահօր Հայոց, եկաւ ի Վենետիկ. Բ. որ 300 դուկատի պարտական էր, իսկ Այվատ 350 կու պահանջէր. Գ. և Դ. որ Այվատ ոչ միայն հաւաններ էր վերոյիշեալ պայմանաց իրաւախոհութեան, այլ և երբ դուրս ելան սենեկէն՝ բարեկամութեամբ ձեռք տուած էր: — Այս դատին ինչպէս վերջանալն չեմ գիտեր, հաւանիմ թէ մեր բարեսէր Տէր Յակոբն բարեսրտութեամբ աշխատած և ազատած ըլլայ իր խորհրդով Հռոմէն ի Վենետիկ եկողը:

Տէր Յակովբայ վերջին ծանօթ յիշատակն ի Գիւանս՝ է վկայ ըլլալն (ի 28 յունիսի նոյն 1611 տարւոյն) առաջի նօտարի, որ Մարկոս ո. Գէորգոս Բաշեշեցի իր գործակալին (Սիմոն ո. Յովսեփայ) իշխանութիւն կու տայ, որ երբ իր 200 դուկատ պահանջն ընդունի, 10 դուկատ տայ Հայոց եկեղեցւոյն, 10 դուկատ այլ Գէորգոս ո. Յովհաննոս վաճառականի:

Վերջնագոյն յիշատակն այլ շուտով հա-

սած է, հազիւ 17 օր ետեւ, այսինքն յուլիս 15ին. շաբաթ մի ջերմով և արեան վերբերութեամբ հիւանդացեալ՝ վախճաններ է Տէր Յակովբ, 55 տարուան: Մահագիրքն Ս. Յուլիանոս Թաղի, (որոյ մէջ է Հայոց տունն և եկեղեցին), միայն Պատուելի Հ. Յակոբ Հայն կ'ըսէ. առանց մականուան և պատուանուան, բայց բնակութեան տեղէն և այնուհետեւ իր անուան լռելէն յայտ է՝ որ ինքն Մարգարեանն է, կաթողիկոսի վիքարն. արժանաւոր լաւագոյն ծանօթութեան և պատուոյ, նկատմամբ՝ յօգուտ Հայ - Վենետաց և օտարաց՝ աշխատալի նուիրակութեանցն: Իսկ նկատմամբ ազգիս՝ այն քաղքին Հայոց և իրենց եկեղեցւոյն տարած խնամոց համար. մանաւանդ որ ինքն է եղած անոնց առաջին հաստատուն հոգարարձու և խոստովանահայր, ինչպէս իրենք ալ վկայեցին: Շատ տարի վերջը (1629), բարեզգած մէկ մի՝ մեր երիցու ձեռագիր ժամագրոց մէջ գրեր է. « Աստուած ողորմի հոգուն Տէր Ակոբին. ամէն. Հայր մէր » . որով կ'իմացուի որ դեռ կային զինքը սիրով յիշողք և յարգողք. որպէս հաւանիմ թէ ըլլան և մեր ընթերցողք. և յուսամ թէ ժամանակն յայտնէ նոր յիշատակներ այսպիսի ժիր և արդիւնաւոր անձին:

Շատ անգամ յիշուած և լսուած են ի
 Կիրս և յօրագիրս մեր, նա և ընդհանուր
 վաճառականութեան պատմութեան մէջ, Հայ
 վաճառականք Զուղայի, ԺՋ դարուն կիսէն
 վերջ մինչեւ յ' ԺԸ դար. մեր Հայ-Վենետաց
 պատմութիւնն այլ կու պահանջէ՝ այս ժա-
 մանակիս քննել զանոնք ի Վենետիկ, ուր՝
 Մեծ և Փոքր Հայոց ամեն կողմերէ՝ աւելի
 բազմութեամբ եկած են, միանգամայն և ա-
 ւելի հարըստութեամբ, վաճառքով և վաստա-
 կով: Բայց նախ զայս պէտք է գիտնալ, որ
 երկու Զուղա կայ, Հին և Նոր. առաջինն
 ի Հայաստան, Երասխ գետոյ եզերքը, որոյ
 մնակիչքն Շահ Աբաս Պարսից Թագաւորին
 բռնի հրամանաւ հանուելով՝ քշուեցան ի
 Պարսկաստան, ի մայրաքաղաքն Սպահան,
 ԺԷ դարուն սկիզբը (1605), և անոր քով կամ
 դիմաց շինեցին երկրորդ և Նոր Զուղայն.
 ուր՝ յետ շատ նեղութեանց՝ աճեցան, հարըս-
 տացան, և վաճառականութեամբ սփռեցան

կամ գնացին եկան՝ յայլեւայլ շահաստանս ներ Եւրոպիոյ և աւելի ի Վենետիկ: Մեր յիշելիքն հիմայ այս՝ Նոր Զուղայեցիներն չեն, այլ Հիններն. որք մեր ազգի պատմութեան մէջ թէ և կարճ՝ այլ փառաւոր միանգամայն և գթաշարժ յիշատակ մի թողած են, որ և հասարակաց ծանօթ ըլլալով՝ ոչ հարկ և ոչ պատշաճ է մեզ կրկնել զայն. այլ միայն յայտնել զարմանքն իս այդ Զուղայի գրեթէ խորհրդաւոր երեւման վրայ. զարմանալի՝ իր վաճառականական բարգաւաճանօք և հարըստութեամբ, թերեւս մեր երկրի ամէն քաղաքներէ աւելի՝ իր ատենին. խորհրդաւոր, իր ծագման կամ այդ բարգաւաճանաց սկըզբնաւորութեան անծանօթութեամբ. և իբրեւ յանկարծօրէն փայլելով, մանաւանդ թէ փայլատակելով՝ ԺՁ դարու վերջի երրորդ մասին մէջ, այնպիսի գրեթէ անծանօթ ծակէ մի, ինչպէս է իր դիրքն, քարոտ տեղ մի. որ թէ և շատ հին ատեն լսուած է իբրեւ գեղ կամ աւան, այլ անկէ վերջը հազիւ թէ յիշուած ի պատմութեան, մինչեւ իր դժբաղդ գերութիւնը և աւերումը:

Անկէ 30 կամ 40 տարի առաջ կու յայտնուին Զուղայի ճարտար վաճառականք ի Վենետիկ, և ի պատմութեան Վենետիոյ: Առաջին ծանօթ ինձ Զուղայեցին այս քաղքիս

մէջ է յամի 1570 (յուլ. 19), Գայրէ կամ Խայրէ? (Cayri) անուամբ մէկն, որ կը վճարէ իր պարտքը, 285 դուկատ, առ Յովհան Ա՛րտէշէ ո. Տէօվլէթքեարի (Duulethiar կամ Dohaulattiar). Զուղայի անունն այլ Վենետ. կեցի նօտարն գրէ Iula, թերեւս մոռնալով f տառը (Iulfa): Նոյն Ամդեցւոյն հետ իր հաշիւը կու կնքէ (մայիս 29) և Կոնստանտ. Ա՛րտէ Պարսկաստանցի (Gondus de Armenia q.m Amir de Azami): Նոյն օր նոյն Ամդեցին նոյնպէս Փանոսէ ո. Գեորգիէ հաշիւները կու կնքէ, որոյ հետ թէ՛ ի Հալէպ թէ՛ ի Վենետիկ առեւտուր ըրեր էր:

Մինչդեռ ի Վենետիկ այս առաջին անգամ Զուգայեցիք կ'երեւին մեզ՝ նօտարաց առջեւ, նոյն օրերում (14 օգոս. 1571) Վենետկոյ տէրութեան դեսպանն մի՛ Վինչենցոյ Ալեսսանտրի (Alessandri Vincenzo) եկեր էր ի Գազունին, ուր էր այն ատեն Պարսից շահն. հօս իրեն եկան քանի մի Հայ վաճառականք հարցընելու իրենց ընկերաց համար, զոր շատ ապրանքով ղրկած էին ի Վենետիկ: Ալեսսանտրի իմացուց որ անոնք Իուքսէն լաւ ընդունելութիւն գտած՝ իրմէ շատ առաջ (1570) ճամբայ ելած էին դառնալու իրենց երկիրը: Այդ Հայերն ըսին որ իրենք Զուղայի գլխաւորներէն են (esser si-

gnori della loro terra chiamata Diulfa),
 և թէ իրենցմէ մէկն իբրեւ իրենց գործակալ
 կենար ի Գազուին : Ասոնց միջնորդութեամբ
 յաջողեցաւ Ալեսսանտրի ներկայանալ առ
 Միրզա՝ որդի Շահին, և իր դըքսին կողմանէ
 բերած թուղթերը տալ . ինչպէս որ կու
 գրէ ինքն իր տէրութեան, ի Գրաքովիոյ (24
 յուլ. 1572). և ասով յայտնի կ'ընէ այն Զու
 ղայեցի Հայոց համարձակութիւնը Պարսից
 արքունեաց առջեւ :

Նոյն իսկ և Հայք յիշեցուցին զայս՝ Ալեսսանտրեայ,
 երբ իր դառնալէն վերջ ի Վենետիկ, հարկ եղաւ իրենցմէ երկու հոգի
 խաւրել այս տեղ, մէկն Տերման (Derman) կոչուած,
 միւսն Սոնդուս (Sondus), թերեւս վերոյիշեալ
 Կոնտուզն. ասոնք առանց ապրանքի կու
 գային այս անգամ, որպէս զի արգելք
 չըլլայ ճամբուն, և շուտով հասնին, ու իրենցմէ
 առաջ եկողներուն ձեռք՝ Տուֆին կոչուած
 Գրամասեղանոյ (Banco Dolfin) մէջ դրած
 ստակնին հանեն . իբրեւ ծանօթ բարեկամ
 կ'անուանեն և կ'աղաչեն որ Ալեսսանտրի
 դիւրացընէ այս գործը, ինչպէս որ մենք
 ալ կ'ըսեն, քեզի այս տեղ դիւրացուցինք
 ընելիքդ ⁽¹⁾. և դարձեալ, երբ առիթն

1. Siamo sicuri che vi saranno raccomandati in ogni occasione; essendo anco noi offerto tanto

Հանդիպի՝ կ'օգնենք քեզի կամ քու ազգայնոցդ: Այս թուղթս գրուած էր ի Զուղա, Հայերէն, հոկտեմբերի սկիզբը, տարին նշանակած չէ (գոնէ իտալերէն թարգմանութեան վրայ, վասն զի բնագիր Հայերէնն չկայ), այլ գրեթէ անտարակոյս գրուած է 1572ին:

Գրողքն՝ որ զիրենք սիրելի բարեկամ կ'անուանեն Ալեսսանտրեայ՝ և անշուշտ Զուղայի գլխաւորներէն էին, կոչուին թէ՛նէ՛ն? (Tenechesiss), Մէրէ՛ան և Մարտիւս. կ'իմացընեն որ իրենց երկու պատգամաւորներն առանձին խնդիրքներ այլ ունէին, որոնց առանց տարակուսելու կրնար հաւատալ, վասն զի լաւ և արժանաւոր անձինք են: — Հասանասոնք ի Վենետիկ, և յայտնեցին իրենց գաղտնի յանձնուածը, որ էր Պարսից շահին պատրաստութիւնն ի պատերազմ՝ ընդդէմ Օսմանեանց, նոյնպէս ասոնց այլ թէ պատրաստուին և թէ մզկըթաց մէջ աղօթելն, որ իրենց և Պարսից մէջ եղած հաշտութիւնն շարուի, որպէս զի իրենց նաւատորմիլն նոր փորձանքի մի չհանդիպի ի քրիստոնէից: Աւելորդ է ըսել թէ որչափ կարեւոր էին Վե-

prontamente quando eravate qui: il che facendo ne teniremo continua memoria, e ne dimostremo effetti quando se ne appresenterà occasione in servir voi o altri di vostra natione.

նետաց համար այս տեղեկութիւններն. և թէ անշուշտ որչափ խնամքով Ալեքսանտրին այլ օգնեց Ջուղայեցւոց խնդրոյն:

Այս երկու պատգամաւորներէն վերջը ժանօթ է ի վենետիկ Իսկէֆէր ո. Էֆէրէ Ջուղայեցի (de Persia loci de *Giulfa*), որ 1573է (մայիս 8) իրեն գործակալ զնէ նօտարի գրուածքով Ֆր. Կալլոյ Մուրանցի մի, (Մուրան վենետիկոյ գրեթէ կպուած կըղզեակ մ' է):

Յաջորդ տարին (1574, մարտ 3), ժանօթ Գէորգ ո. Թէոդորի սանսէրն՝ Կարկառեցի Յարութեան որդի Սիւննի⁽¹⁾ հետ կու վկայեն նօտարի առջեւ, որ Շաւալի Ջուղայեցին ութ ամսէ ի վեր ի վենետիկ էր, և ստոյգ այս էր անունն (Sciavalat Armeno di Chiulfa), և այսպէս այլ գրուած էր Մովային մաքսատան դիւանաց մէջ. ըսածնուն վկայ եղաւ ուրիշ Շաւալի մի որդի Աղէտանդը Հալէպցի: Այս վկայութեանց պատճառն էր Շաւալաթայ հիւանդութիւնն, որ և երկրորդ օրը (4 մարտ Նիկ. Տոլիոն, նօտարը կանչելով իրեն) ի Հայոց տունն կամ անոր մօտ ի Ա. Յու-

1. Սիւննս այս վկայ եղած է յամին 1570 Գայերի և Յովհ. Ամբեցւոյ առեւտրին. իսկ վերոյգրեալ տարին (1574) յէջուի իբրեւ հասարակ սանսէր:

լիան, կտակը գրել տուած է, ինքն թուրքա-
րէն ըսելով մէկու մի (Պիտնեղզա), նա այլ
պարսկերէն թարգմանելով ուրիշի մի, և սա
իտալերէն գրել տալով նօտարին: Շաւալաթ կը
յայտնէ իր հօր անունը Գապաթ, հօրեղբորը՝
Յակոբ, որոյ որդին Մարտիէ էր ի Վենետիկ,
և զսա կ'ընէ իբրեւ կտակակատար. իսկ ժա-
ռանգ՝ զանոնք որ հայերէն կտակի մէջ նշա-
նակեր էր, իրեք օր առաջ գրած՝ իր քաղա-
քացի Նասիպէ ձեռքով. անոր կը յանձնէ իր
հոգւոյն համար պատշաճ համարած ողորմու-
թիւնը տալ: Մահուան և թաղման յիշա-
տակն չկայ: օրովհետեւ այն տարուան մե-
ռելագիրքն կորսուած են:

Նոյն օրեր (12 յունիս, 1574) Կարապետի
որդի Յովհաննէս Զուղայեցի այլ՝ իրեն գոր-
ծակալ դրած է Վենետիկեցի մի, Հերոնիմ
Ֆորեստի, որոյ վկայ և թարգման եղած է
վերոյիշեալ Հալէպցի Շաւալաթի որդի Աղեք-
սանդր. ասոր հայրն Հալէպի դրամանոցի
վարպետ վերակացու է եղեր, (Sauolet, mi-
stro della Cecha in Aleppo). Յովհաննէս
Կարապետի որդին և Նասիպ կամ Նասուպ
Մանուէլի որդի Զուղայեցիք կու յիշուին՝ նա
և մէկ թատերական կամ ողբերգութեան
յարմար դիպուածի մէջ այլ, որ է հետե-
ւեալն:

Թուականէս իբր տասն տարի առաջ՝ Զուղայեցի երիտասարդ կամ չափահաս մէկ մի Յովսէփ անուամբ կու գայ ի Վենետիկ, ի Ճենովա, և իտալիոյ ուրիշ քաղաքներ. և ինչպէս կ'երեւի՝ Դուռինի մօտ Սլա գեղէն Դոմինիլլա (Dominicilla) անուամբ տարասեռի մի կու սիրահարուի. 1573ին մահն վրայ կու հասնի. ասոր կու կտակէ Յովսէփ իր ստացուածքը: Իր հայրն Պասսա կամ Բասսա որդի Մարգարայ ողջ է եղեր. և լսելով դիպուածը՝ կու գայ ի Վենետիկ, կ'իմանայ եղածը, և կու ֆանայ ձեռք բերել իր որդւոյն թողածը. որոյ համար շատ ժամանակ կ'անցնի, և կու ստիպուի ինքն ուրիշներէ փոխ առնուլ՝ դատաստանի ծախքերը վճարելու: Պարտատեւրանց մէկն է յիշեալ Շաւալաթի որդի Աղեքսանդրն, ուսկի առեր է 310 դուկատ, զոր յամի 1575 (մարտի 18 և 21) նօտարի առջեւ կու խոստանայ վճարելու. վկայ կ'ըլլան Նասուպն և Գէորգ ո. Թէորորի, և Տէր Թոմաս ո. Գէորգայ՝ Հըսնքէյֆցի Յակոբիկ քահանայ մի: Կարապետի որդի Յովհաննայլ ոչ միայն երաշխաւոր կ'ըլլայ Բասսայի, այլ և զուրիս կու կենայ դատը առաջ տանելու, ընկեր առնըլով իրեն քանի մի Զուղայեցիներ, Աղեքսանդր ո. Անդրէի, Միսայա? (Missaia), Մարտար և Կիրախո (Chiragatus):

Ասոնք Բասայի հետ կու պնդեն, թէ Յովսէփ իր երկրէն դուրս չելած՝ հօն թողեր էր 9 կամ 7 տարուան որդի մի Հայրապետ անուամբ, որու կ'իսկնայ ժառանգութիւնն: Ասոր հակառակ ուրիշներն կ'ըսէին, թէ Յովսէփ 15 տարի է որ իտալիա եկած էր, և այն տարիքով որդի չէր կրնար ունենալ իր հայրենեաց մէջ: Ասոնց խօսքը հաւանական կամ քննութեան արժանի համարելով, վերոյիշեալ թուականին (1575, դեկտ. 23) Հասարակաց Փաստաբանից անուանեալ դատարանն կու կանչէ Յովհաննու կողմնակիցները. միայն սա և Բասսա եկան, մէկայլ ընկերքն աներեւոյթ հղան. անոր համար դատաւորք զանոնք խարդախ և սուտ վկայ համարելով՝ դատապարտեցին (23 յուն. 1576), որ եթէ բռնուին, հրապարակին երկու սեանց մէջ ալ ձեռքերնին և յեզունին կտրելով ի բանտ դրուին տարի մի, յետոյ վարձտուին Վենետկոյ սահմանէն. և եթէ նորէն դառնան՝ երկու տարի բանտի դատապարտուին: Իսկ Յովհան և Բասսա իրենց ըսածին վրայ հաստատ կեցան, թէ և բանտուեցան: Միւս կողմէ Դովինիչիլլա՝ իր ո՛ր և է կերպով ժառանգածը չկորուսանելու համար՝ կ'իմացընէր, որ այս խընդրոյս վրայօք քննութիւն եղած էր ի ձեռնովա և իրեն տրուած էր իրաւունքն: Վե-

նետկոյ դատաւորք փաստարան մի խաւրեցին ի Ճենովա. սա քննեց իմացաւ որ սուտ է կնկան ըսածն. այն ատեն (1579, սեպ. 3) դատաւորք արձըկեցին ի բանաէ գՅովհանն և գԲասսա. և ոչ միայն Յովսեփայ Թողածը վճռեցին առնուլ ե տալ իր հօրը և որդւոյն, այլ և Դոմիչիլլայի օժիտէն առնուլ և տալ Բասսայի և Յովհաննու՝ իրենց դատաստանի համար ըրած ծախուց փոխարէն: Վճռողքն էին 36 դատաւորք. որոց միայն երկուքին քուէն անորոշ էր:

Վերոյիշեալներէն զատ եկեր են անշուշտ շատ Զուղայեցիք ալ ի Վենետիկ, որ որոշակի իրենց քաղքին անուամբ յիշուած չեն. մենք ալ չուզելով կարծեօք ընդունիլ, քանի մի անտարակոյսներ այլ յիշենք ԺԶ դարուն վերջի և ԺԷ դարու առաջին տարիները: Այսպիսիքն, Տերան մի, Thirano գրուած, յամի 1593, որ 110 դուկատ պարտական էր նախ, ճաւանցի Պօղոտի, որդւոյ Բարսիլ, (Baser գրուած). սա իրեն գործակալ դրաւ (օգոստ. 23) Հայոց ճարպիկ սանսէրներէն մէկը, Մարկո Մարտո ո. Յակովբայ, առնելիքը պահանջելու համար, կամ ուղղակի կամ Տիրանայ ինչքը գրաւելով. վկայ եղան մեզի ծանօթ Գէորգ տնպազն Հայոց (ո. Թէոդորի), Մելեո՞ վաճառական, Մարկո՞ վաճառական ո. Շահնշայի (Iansa):

1599, մայիս 7. Գեորգ Զուղայեցի Սեր-
պուր մականուանեալ, որ վկայեց Մարգարեան
Տէր Յակոբայ պատգամաւոր երթալն առ իշ-
խանն Վրաց, և ի Պարսս :

Կարապետ . . . Բարդէ (Թերեւս վերոյիշելոյն),
որ առնելիք ունէր 360 դուկատ Հոմիլայեցի
Յովեփայ որդի Խաչատուրէն . սա խոստացաւ
(1601, փետր . 6) որ երբ դառնայ այն քաղ-
քէն ուր պիտի երթար, վճարէ Խաչատրոյ ամ-
բող պարտքը . այլ և կու խոստանայ որ պարտ-
քէն դուրս՝ տայ Խաչատրոյ զոյգ մի չուխայէ
գուլպայ կամ տափատ վաթսուննոց ? (un pa-
ro di calce di panno de sessanta), իբրեւ
ընծայ մի և ոչ այլ ինչ :

Աւետիս Զուղայեցի . . . Խոսրոսպաշէ (1602,
մայիսի 21) կ' ընդունի իր առնելիքն ի Սի-
սիանցի Ղաչարայ . . . Յովհաննու, և անդոր-
րագիր կու տայ անոր . երկու օր վերջը
(մայիս 23), իրեն գործակալ կարգէ նօտա-
րի առջև՝ գրչիտոպփոր . . . Տոնապոյ Սուրիան
անուանեալ, (Ասորի կամ Հալէպցի կար-
ծուի) Թուրքաց սանսէրը, որ ընդունի իր
ապրանքները, երբ հասնին նաւով, և ուրիշ
որ և է առնելիքը, և այլն :

Գրչիտոր . . . Մարտիրոսի և Գեորգ . . . Անտոնի
Զուղայեցիք՝ իրենց գործակալ կարգեն զՄար-
տիրոս սանսէր և անոր որդին Յովեփ :

որ պահանջեն Տոռնակուինչի (Tornaquinci) անուանեալ Ֆիորենցացիներէ՝ իրենց ծախած մետաքսի գինը. վկայ կ'ըլլան վերոյիշեալ Սերաստացի Մարկոսն ո. Շահինչայ, և Զուղայեցին Դանիէլ ո. Տէլէէէ (1602, հոկտեմբ. 21): Այս Դանիէլ այլ քանի մ'օր վերջը (25 հոկտ.) նոյն Մարկոս Մուրատը և որդին իրեն գործակալ կ'ընէ, ընդունելու 13 հակ Մանօթի գինը, զոր ծախեր էր իտալացի (Պետրոս Յովհան) բամբակազործին:

1603, յանուարի 10, կու վախճանի Յովհաննէս Զուղ. որդի Պապայ, որ յիշուած է յամի 1596, ջերմով հիւանդացած ըլլալով, (ի տան Յովհ. ո. Նիկոլ Վենտրամին ազնուական Վենետի, ի Ս. Մարկոլա կոչուած թաղի): Նախընթաց դեկտ. 16էն կտակը գրել տուեր էր, գործադիր կարգելով իր ճամբու ընկեր և հայրենակից Սիմօնը, որուն կ'ապրսպրէ իր ապրանքները ծախել, երթալ յԱսորիս, անկէց այլ ի Զուղա. և անոնց գինը յանձնել Սէֆէրի որդի Խաչկայ: Հասարակաց մեռելազրոց մէջ կ'երեւի սխալմամբ 19 տարուան գրուած է վախճանեալն, որ անհաւատալի է. մանաւանդ որ յայտնապէս նօտարական գրուածոց մէջ վկայուած է նա յամին 1596 (մարտ 16) իբր 55 տարուան. յիշուելուն պատճառն այլ նշանաւոր է: Խա-

չատուր ո. Ա-ե-ր-ի-ի Հ-ա-լ-ո-յ-ի վաթսուն տա-
 րուան ծերուկ մի (որ ձախ ձեռացր վրայ
 վիրաց սպի մի ունի եղեր), Կղեմէս Ը Սրբ.
 Պապէն վկայագիր առեր է (12 յուլ. 1595)
 ստակ ժողովելու, իր ընտանիքը Թուրքաց գե-
 րութենէն ազատելու համար: Հիմայ ի Վե-
 նետիկ գտուելով՝ իրեն գործակալ կարգէ
 այս Պապայ որդի Յովհաննէսը ողորմութիւն
 ժողովելու: Այս բանիս վկայ կ'ըլլան Գեորգ
 Ա-ե-ր-ի-ի որդի սանսէր մի Հայոց տան մէջ
 բնակող, և Ասորի վաճառական մ'այլ (Բե-
 նեդիկտոս): Ասոնց հետ յիշենք Գ. յեղանա-
 կի (Հայ-Վենետաց) սկըզբան, (1607 նոյեմբ.
 24) Մարտի Զուղ. ո. Սեֆեբէ, որ անդորրա-
 գիր կու տայ առ վերոյիշեալ Քրիստափոր ո.
 Տոնատոյի իր 24 դուկատ առնելիքն ընդու-
 նելուն համար:

ԺԴ.

ՀԱՅՈՑ ԲԱԶՄԱՆԱԼՆ ԵՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆՔՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Բաւական համարելով առ այժմ այսչափս
Հին Զուղայեցւոց ի Վենետիկ երթեւելին
նկատմամբ, ցաւիմք որ անոնց վրայօք հայե-
րէն գրուած մի շեմք գտած՝ այս միջոց ժա-
մանակիս, այլ միայն իտալերէն, որ՝ քաղքին
անունն ալ պէսպէս գրէ, ինչպէս տեղ տեղ
յիշեցիրնք. Iula. Iulfa. Diulfa. Chiulfa. Giul-
fa, և այլն:

Հետաքրքրական է նա և ասոնց յաճա-
խեալ բնակութեան տեղն ի Վենետիկ. բայց
նախ պէտք է գիտնալ, որ Վենետիկոյ տէ-
րութիւնն յամենայնի զգուշաւոր և կաս-
կածոտ, մանաւանդ այս յեղանակիս (ԺԵ-Զ
դար), առանց քննութեան և հրամանի չէր
թողուր օտարականաց բնակիլ իրենց ուզած
տան մէջ. ինչպէս յիշուի ի դիւանս նոցա,
որ յամի 1530 ի Կ. Պօլսոյ կու գան երեք
Հայք, Զաքարիա, Սիմոն և Գէորգ, և կ'ի-
ջեվանին ի տան Գասպարայ (անշուշտ և սա
Հայ). տէրութեան հրամանաւ Եօթն Գիտունք
կոչուած պաշտօնեայք քննելով ընդունելի

Համարին զանոնք. բայց պատուիրեն Գասպարայ (16 մարտի) որ առանց հրամանի շընդունի ուրիշ մի, և ոչ հաց ոչ գինի տայ ուրիշի՝ իր տան մէջ»

Շատ անգամ այս գրուածին մէջ յիշուած Ս. Մարիամ Խորոտիկ (S. M. Formosa) եկեղեցւոյ և Ս. Նոր Յովհաննէսի (S. Giovanni Nuovo) թաղից մէջ և անոնց քովերը՝ բնակած են Հայք, գլխաւորապէս այն փողոցում՝ որ ինչուան հիմայ կոչուի Ռուկա Ճիւֆա (Ruga Giuffa), զոր շատք՝ թէ՛ իտալացիք և թէ՛ մերայինք՝ Համարած են նոյն իսկ Զուղայի անուամբ, որ և յարմար և բնական կ'երեւի. սակայն չէ ստոյգ. վասն զի յառաջ քան Զուղայեցւոց գալը՝ այնպէս կոչուած է այն փողոցն, և մեր Զուղայ անուան պէս ծրմբուկած, (Ruga Iulfa, R. Giuffa, R. Iuffa, R. Giufa, R. Ziulfa). Հնագոյն գրուածք կոչեն Gajoffa կամ Gagiuffa. Քաղքին ուրիշ մէկ կողմն այլ կար այսպէս կոչուած փողոց մի. երկուքին եւս անունն կոյոֆա բառէն ծագած է ինչուան ԺԳ դարէ (1283), այն տեղ խարեբայ կամ Գնչու (չինկեանէ, zingani) բնակողներէ, որք այնպէս կոչուէին. ինչպէս հիմայ այլ Դալմատք կեյոֆա (Geiupka) կ'անուանեն զԳնչուս. ուսկից Համարի գիտնական մի՝ լատինարէն Gaiu-

fus և Gajufa կոչելն զայր և զկին գնչու :
 Ոմանք ի գիտնական Վենետաց՝ կարծած են ,
 թէ այդ անունն իրենց կայսր-ճի՛ կոչուած մէկ
 հին ընտանիքէ մի առաջ եկած է : Դարձեալ ,
 ուրիշ գիտնական մի կարծէ՝ թէ այն փողո-
 ցին մէջ ժանտամահ հանդիպելէն այնպէս կո-
 շուած ըլլայ , իբր զի կայսր-ճի ժանտախտ կու-
 նշանակէ :

Յիշատակ այսչափ Զուղայեցւոց ինքնին
 գուշակել կու տան , թէ այս ժամանակ (ԺԶ
 դարու կիսէն վերջ) որչափ յաճախութիւն
 կար Հայոց ի Վենետիկ , և ոչ միայն ի Զու-
 ղայէ կամ ի Պարսկահայոց , այլ և ի Թուր-
 քահայոց , մանաւանդ ի Փոքր Ասիոյ , յԱսոր-
 ւոց կողմանէ և ի Կիլիկիոյ եւ : Այս բանս
 յայտնապէս ծանուցին Հայք՝ իրենց մէկ
 գրուածով , յամին 1579 , որոյ դժբաղդարար
 հայերէն բնագիրն չկայ , այլ իտալերէն թարգ-
 մանութիւն . և այնչափ աւելի փափագելի և
 պատուական է՝ որչափ որ հին կամ առաջին
 անգամն է , որ կ'իմացընէ Հայոց միաբան-
 օրէն ժողովիլն և իրենց տան համար կարգ
 կանոն սահմանելն . յորում և եկեղեցական
 կամ կրօնական վիճակնին այլ կու յիշեն , և
 միով բանիւ Սահմանորոշիւն կ'անուանեն
 իրենց որոշածը և գրածը . զոր ահա թարգ-
 մանեմք յիտալական թարգմանութենէն .

« Այս է ծանուցումն Սահմանադրութեան
 » ազգիս Հայոց. Յամի Տեառն մերոյ 1579,
 » ի քաղաքն ի Վենետիկ. Աստուած լուսա-
 » ւորէ փառք արքայութեան զհոգի ամենա-
 » փառաւոր և ամենազնիւ Մարկոսի Միա-
 » նեայ, որ յամի Փրկչին 1253, առատա-
 » ձեռնութեամբ տուաւ մեր Հայոց ազգիս
 » վաճառականաց՝ իր մէկ տունը, որ զետե-
 » ղուած է ի Ս. Յուլիանոս թաղի, որպէս
 » զի մշտնջենաւորապէս մնայ Հայոց ազգին,
 » ինչպէս որ պայմաններն այլ զրուած են
 » իր կտակին մէջ: Անցեալ ատեններ հօն
 » բնակէին մեր վաճառականք, և երբ շատ
 » ցան ազգայինքն, իրենց յօժար կամօք թո-
 » ղուցին այն տունը իրենց (հայրենակից)
 » աղքատաց, և իրենք գնացին առանձին տու-
 » ներու մէջ բնակելու: Այս տան (մէկ մա-
 » սին) մէջ խորան մի շինեցին, միւս մասին
 » մէջ աղքատներն կու բնակէին: Սահմա-
 » նեցին եւս՝ որ էջմիածնի կաթողիկոսական
 » աթոռէն քահանայ մի գայ և աստուածային
 » պաշտամունքը կատարէ: — Իարձեալ. ազ-
 » գային վաճառականք իրենց մէջ պայման
 » մ՝ այլ հաստատեցին, որ իրենց ողորմու-
 » թեան տուրքով թէ այդ խորանն պահպա-
 » նուի և թէ աղքատներն. և ինչուան այս
 » օրս կու պահուի այս սահմանադրութիւնս,

» որով ամեն տարի վաճառականներէն մէկն
 » կ'ընտրուի Պահպանիչ (Conservatore), որ
 » ժողովէ վաճառականներէն իրենց կամաւոր
 » սուրբը, որպէս զի վայելչապէս պահուին
 » խորանն և աղքատք: Ով որ այս վերոյի-
 » շեալ Սահմանադրութիւնս պահէ միշտ հաս-
 » տատուն, և բարի մտօք կատարէ միշտ
 » բարեկարգութիւնը, օրհնեալ ըլլայ յամե-
 » նակալէն Աստուծոյ, օրհնեալ ըլլայ յամե-
 » նայն Սրբոց, և արժանի սուրբ արքայու-
 » թեան և Աստուծոյ յաւիտենական փառաց.
 » ամէն » :

Այս Սահմանադրութենէս երկու տարի
 առաջ էր (1577), որ Պէորգ ո. Յովհաննու-
 ընտրեցաւ Տնպահ (տ. եր 200). իբրեւ 25
 տարի վերջը եկաւ Տէր Յակովբ Մարգա-
 րեան, եկեղեցապան և ժամարար: Սահմա-
 նադրութենէն շատ տարի և գրեթէ դար մի
 առաջ, կու յիշուի Հայոց խնդրելն և նորո-
 գել տալն իրենց տունը (1493-6), և յամին
 1497 օտարները հանելով իրենց մտնել և
 բնակիլն (տ. 201). և կ'երեւի թէ այն ատեն
 սկսած են այն տեղ իրենց մատուռ մի շի-
 նելու մտածութիւնը, և քիչ մի ետքը լեւոն
 Ժ Պապէն խնդրեր են զայն հաստատել:
 Ոչ իրենց աղերսագիրն և ոչ այլ Պապին
 կոնդակն յայտնուած է. սակայն ոչ միայն այս,

պէս աւանդուած է, կ'ըսէ աստուածաբան քննիչն՝ դքսին հրամանաւ՝ յամի 1740. այլ և Յոյնք՝ երբ նոյն Վենետկոյ տէրութենէն խնդրեցին եկեղեցւոյ շինութեան հրաման (1511), իրենց աղերսագրին մէջ կու վկայեն, որ արդէն Հայոց տրուած էր այսպիսի շնորհք. իսկ Պապն իրենց (Յունաց) հրաման տուաւ ի 1514 (յունիս 9): Հայոց այն ատեններ շատնալուն ի Վենետիկ՝ բաց յայլոց վկայէ քաղքին ազնուականներէն մէկն այլ, Թովմ. Կոնտարինի (Tomaso Contarini), օտար բազմաթիւ ազգայնոց կարգին դնելով և զՀայս ⁽¹⁾. « Այնչափ Հայք գտուին հօս... Քրիստոնեայն Հրէին կու հանդիպի... Յոյնն՝ Հայու, Հայն՝ Իտալացւոյ » :

Այսչափ Հայոց բազմանալուն ի Վենետիկ՝ իրենց իսկ յիշեալ գրաւոր վկայութիւնն յայտնէ, թէ բաւական չէր ի բնակութիւն Միանի դքսորդւոյն թողած տունն, որ եթէ և միշտ հայաբնակ եղած է ինչուան սյս (ԵԹ) դարուս կիսուն մօտ, այլ և միշտ փոքր տուն մ'է, և աւելի փոքրացաւ՝ երբ յատակին վրայ Ս. Խաչ եկեղեցին շինեցին: Հարկ էր որ ոչ

1. Qui si trovano tanti... Armeni. Il Cristiano con l' Ebreo... il Greco con l' Armeno, l' Armeno con l' Italiano.

միայն այն ատեն, այլ և առաջ քաղքին ուրիշ կողմերում այլ բնակէին Հայք. և արդէն ցուցինք իրենց բնակութեան գլխաւոր թաղը (ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ). որու մօտ կամ կից է և Նոր Ս. Յովհաննէս կոչուած (S. Giovanni Nuovo) եկեղեցին և թաղն, որ և նոյնպէս հայաբնակ էր. կար հօն նոյն անուամբ (Ս. Յովհաննէս) վաճառականաց օթեվան. մ'այլ (Case dell' Hospitaletto di S. Zuan Battista delli Mercanti, poste in Ruga Gajuffa) (1). Թուի թէ հօն այլ բնակէին մերազգիք. և գուցէ նոյն իսկ Ս. Յովհաննէս տեղին ըլլայ, ուր ԺԻ դարուն կիսէն առաջ կային Հայ Եղբարքն (տ. 151):

Սակայն ոչ ամեն Հայք այս յիշեալ թաղերու մէջ բնակէին, այլ ըստ հաճութեան ուր որ իրենց յարմար համարէին. և այլեւայլ կողմեր իրենց համար տուներ վարձած էին՝ իրենցմէ առաջ եղած և հաստատ բնակող ազգայինք և իրենց Հայ սանսէրքն, մօտ այս յիշեալ թաղերուս: Նա և յայտնապէս վկայուի, որ յամի 1646, (յան. 31) Հայոց հոգցողք՝ յետոյ վաճառականութեան պաշտօնեայ Հինգ Գիտունք՝ հաւանեցան որ Յովհէփ

1. Կուրի եւս Case dell' Hospital de Mercanti in Ruga Gajuffa.

ո. Գրէգորէ՛ տուն մի վարձէ ի Ս. Մար. Խո-
րոտիկ թաղի՛ իր ազգայնոց համար, իրրեւ
օթեվան, որ այն տան մէջ կարենան, կ'ըսեն,
իրենց ապրանքը տեղէ տեղ փոխել (1), ըսել
է սենեակէ սենեակ. այսքան խիստ կամ ճիշտ
էր տէրութեան օրէնքն:

Վենետիկ քաղաքն այն ատեն և ինչուան
հիմայ այլ վեց մեծ մասն կը բաժնուի (se-
stiere), զոր կրնանք ձեցերեակ կոչել. ասոնց
երկու գլխաւորքն են Ս. Մարկոս և Գղեակն
(Castello). երկուքն այլ մօտ ի մեծ հրապա-
րակն և ի ծովեզրն կամ ի նաւակայո. և
ահա Հայք առաւելապէ՛ս այս երկու վեցերեակ
բաժնից մէջ բնակէին: Վերոյիշեալ թաղե-
րէն զատ՝ ի Ս. Մովսէ՛ս. ուր և կու տեսնուի
հիմայ հարուստ վաճառականի մի գերեզման,
արձանագրութեամբ (Մարտիրոսէ՛ ո. Վէլլեմանի,
† 1686). — Ս. Պետրոս, ի յատուկ Գղեակ
թաղն, ուր որ երբեմն (1569) բնակած տե-
սանք զԳէորգ ո. Յովհաննու (տ. 278-
280). — Ս. Մարիանէ, ուր բնակէր ԺԶ դա-
րուն վերջերը (1597) շատ հեղ յիշուած վա-

1. Licenza a Iseppo q^m. Gregorio Armeno,
che possi tuor ad affitto la casa a S. Maria For-
mosa... e tenerla per *Hospitio de Armeni* che ca-
piteranno, e trasportar robbe da luogo in luogo
in detta casa.

ճառականն Մարիոս Թովհաննու Շահինյան, որ
 և Ս. Մարկոսի հրապարակին մէջ առ-
 եւտուրի վաճառասեզան (Panco կամ տա-
 դաւար ունէր. — Ս. Լեւոն, որ մօտ է վե-
 րոյիշելոյն և Ս. Մար. Խորոտիկի և Նոր Ս.
 Յովհաննու. այս տեղ բնակէր աւելի առաջ
 (1571ին Յովհաննոս Սիմոնի: — Ս. Յով. Մելք-
 օրի է Պրոկուլա (Procula) կոչուած Թաղի, ուր
 վերջին ժամանակներ, յ' ԺԸ դարու և ինչուան
 մեր ԺԹ դարուս կիսէն վերջ այլ քանի մի
 Հայ պառաւք բնակէին. — նոյնպէս և անոր
 մօտ Ս. Մարտին Թաղի մէջ, ուր որ և մեր
 Հայրն Մխիթար Արքայ՝ յառաջ քան Ս.
 Ղազար կղզին ստանալը՝ բնակած է իր ա-
 շակերտօքն՝ երկու տարի (1715-7):

Բայց ինչպէս հաճոյից և պիտոյից սահման և
 կանոն չկայ, զարմանք չէ որ Հայք՝ մանաւանդ
 վերջին ժամանակներ, քաղքին կեդրոնէն
 հեռու այլիւայլ կողմեր այլ բնակած ըլլան.
 Ինչպէս վերոյիշեալ և արդէն ծանօթ Գէորգն
 Թովհաննու, զոր 1569ին տեսանք ի Ս.
 Պետրոս, երկու տարի վերջ (1571) գտանք
 հեռաւոր Թաղի մի մէջ բնակած (ի Ս. Մար-
 գարիտ): — Աւելորդ կու համարիմ ուրիշ
 Թաղեր կամ կողմեր այլ յիշել՝ ուր Հայք
 ոմանք բնակած ըլլան. մեր դիտելիքն էր
 քաղքին այնպիսի մասերը նշանակել, ուր ընդ-

Հանրապէս կու բնակէին, և կրնանք հա-
յարնակ անուանել: -- Վենետիկոյ մօտիկ և
իրր իրեն մասն համարուած կղզեկաց մէջ
այլ երբեմն բնակած Հայոց նշան կամ վկայ
ըլլայ, ԺՉ դարու մէջ մեզի ծանօթացեալ և
ոչ բարեհամբաւ Մէրտինցի Յակովբն (տ.
310): -- Այսչափ ո՛ր և է կերպով հայա-
բնակ կողմերէ կամ տեղերէ, դեռ հիմայ այլ
անոնց ամենէն հինն (ԺԳ դարէ ի վեր) Ս.
Խաչի մօտ Բակփողոցն՝ կոչուի յանուն Հայոց
(Calle degli Armeni): Տանց մէջ այլ անոնց
ամենէն վերջին բնակող և հարուստ ազգայ-
նոց տոհմի անուամբ՝ Շերիմանեանց պալատ (Pa-
lazzo Sceriman) կոչուի մինչեւ ցայսօր:

Հայոց՝ այս ժամանակիս ի Վենետիկ յա-
ճախելուն, միանգամայն և ըստ Պեմպոյի ը-
սածին (եր. 201), քաղաքին « բարեկամական
տեսարան » մի ընծայելնուն՝ կըրնայ կերպով
մի հաճոյական նշան ըլլալ՝ այս ԺՉ դարուն,
կիսէն ետեւ Armenia անուամբ շատ կանանց
և նորածին աղջկանց կոչուիլն: որոց 40 տա-
րուան միջոցում նոյնքան թուով այլ հանդի-
պած եմ ի քաղաքական և եկեղեցական դի-
ւանս, մեծագոյն մասն՝ նորոգ ծնելոց. նա
և դարուն կիսէն առաջ կնքուածք կան ի
1532 և 1534. անշուտ ասոնցմէ այլ առաջ

պիտի ըլլան ոմանք ի չափահաս յիշուած-
 ներէն: Եթէ քան զասոնք այլ առաջ կային՝
 հաւանօրէն, (որովհետեւ մեր յիշած հնագոյն
 թուականէն առաջ մկրտագիրք և մեռելագիրք
 գրեթէ չկան), այդ այլ հաստատէ մեր գու-
 շակութիւնը: Չեմք ուզեր յիշել այս տեղ
 Իտալիոյ ուրիշ կողմերում այլ Armenia
 կամ Armeni մականուամբ ընտանիքներ. յե-
 տին կոչմամբ շատ գտուին ի Վենետիկ, բայց
 ասոնց անունն այլ՝ իրենք այլ յունական ծագ-
 մամբ են. — Ո՛ր և է ծագմամբ ըլլայ՝ գէթ
 իբր յարմարութիւն յիշենք և նշանաւոր
 մարդ մի, Armenio Alban. որ յամի 1484
 Վենետաց նաւատորմին երրորդ խումբին ա-
 ռաջնորդ էր, ի նաւամարտին ընդգէմ Օսմա-
 նեանց, Մոռէայի Սապիենցա կոչուած կըղ-
 զւոյն մօտ, և մեռաւ ի 28 յուլիսի:

Յայտնի է ամենուն՝ թէ վաճառականու-
թեան մէջ որքան կարեւոր է վաճառողի և
գնողի միջնորդ մի ունենալ, երեմն իբրեւ
ճանչցող նիւթոց, երբեմն իբրեւ իրաւարար,
և շատ հեղ այլ իբրեւ թարգման՝ իրարու
լեզու չհասկացող օտարազգեաց . ինչպէս Վե-
նետահայոց այլ գրեթէ միշտ հարկաւոր ե-
ղած է . և իբրեւ ճիւղ մի վաճառականու-
թեան և վաստակի, նա և հարըստութեան
առիթ եղած է Սանտերո-Նիւնն : Ծանօթ է նշա-
նակութիւն բառիս և ծագումն յԱրաբացւոց,
որք սխար կոչեն, և եւրոպացիք զնոյն բառ
գործածեն կերպ կերպ այլայլելով, Sensale, և
Sanser, և այլն : Մեր լեզուի մէջ այլ մտած է
բառդ՝ շատ վաղուց, և ոչ միայն սոսկ բառն՝
այլ և միջնորդին առած վարձն՝ Սախարէտ կամ
Սըխարէտ կոչուած է ի ժամանակս իշխանու-
թեան Ռուբինեանց : Աւելի նշանական և ա-
ղուական է մեր հին բառագրոց բացատրու-
թիւնն, միջնորդաց սովորական յատկու-

Թիւնը կամ արուեստը, իրենց շատխօսու-
թիւնը յայտնելով, գրէ իրրեւ զուգանիչ,
« Սահմար՝ շողակրտար » . կ'աւելցընէ եւս, փա-
ռասէր . զուցէ լաւ եւս ըսէր՝ շահասէր : Թող-
լով բանասիրականը՝ դառնանք մեր պատմու-
կանին :

Վենետք՝ սշխարհածանօթ վաճառականք
միջին դարուց, ինչպէս այդ արուեստի ամեն
հնարքն և պէտքը հոգացեր էին, հարկ էր որ
միջնորդաց օրինաւոր կարգ և կանոն մ' ու-
նենային . բայց՝ ըստ վերոյգրելոյս՝ աւելի օ-
տարազգեաց առեւտրրին հարկաւոր ըլլալով,
կ' երեւի որ ասոնց (և կըրնամք ըսել մերազ-
գեաց) ի Վենետիկ յաճախելուն ատեն՝ սահ-
մանած ըլլան զայն : Եւ յիրաւի, ի սկզբան
ԺԶ դարուն՝ երբ կու սկսի Հայոց ստէպ ե-
րեւնալն, Պարսից նոր պետութեան (Շահ
Իսմայելի) հաստատութենէն վերջը, յամի
1503 (սեպտ . 23) Հասարակապետութեան
հանդիսաւոր վճռով կու հաստատուին սան-
սէրից կարգն և թիւն, 150 անձանց : Յետ ոչ
շատ ժամանակի՝ առեւտրոյ աճելն կու
պահանջէ ասոնց թիւն այլ աւելցընել . և յամի
1560 (մայիս 22) նոր վճռով սահմանուի սան-
սէրից թիւն՝ 190 . և այնպէս այլ մնայ մին-
չեւ ի վերջ : Բայտ այսմ սահմանի՝ երբ յամին
1593, Յովհաննէս անուամբ Հայ մի կու խըն-

դրէ ի դրքսէն՝ սանսէր ըլլալ, ասոր հրամանաւ Հինգ Գիտունքն քննելով՝ պատասխանեն առ դուքսն, թէ ըստ օրինաց՝ 190 սանսէրք պիտի ըլլան, և երբ անոնցմէ տասն հոգի պակսի, ուրիշ տասն պիտի ընտրուին. իսկ հիմայ ոչ միայն կան 190 սանսէրք, այլ և յաջորդք այլ ընտրուած են, և ոմանք առանձին շնորհքով յաւելուած են. ուստի դրքսին իմաստութեան թողուն խնդիրը: Ասոր վճիռը գտած չեմ, բայց հաւանական երեւի որ շնորհուած ըլլայ Բովհաննու:

Իրմէ առաջ և մանաւանդ վերջը, երկու դարուց մէջ՝ հարիւրէն աւելի Հայ սանսէրից անուն և յիշատակ գտած եմ յայլեւայլ դիւանս Վենետկոյ, մանաւանդ ի Նօտարացն և Պաշտօնէից վաճառականութեան և դատից: Հաւանօրէն շատ աւելի այլ եղած են, և ոմանք միանգամայն վաճառական և միջնորդ, և իրենց ժամանակակցաց մէջ հարուստ և նշանաւոր մարդիկ: Մի և նոյն ժամանակի մէջ եղած սանսէրից ցանկ մի չեմ գտած, բայց տասնիւ չափ միանգամայն՝ յայտնուած են: Ասոնք և բազմութիւն սանսէրից կոչուէին Հասարակ կամ Ռիալդոյի սանսէրք, (որ էր կենդրոն վաճառականութեան քաղաքին), յանուն տեղւոյն և հռչակաւոր միակամար կամրըլին: Թուի թէ յատուկ ինչ նիւ-

Թոց և դիպուածոց համար՝ յատուկ սանսէրք այլ կային, որ աւելի պատուաւոր համարուէին, միանգամայն և շահաւոր: Գարձեալ, երբեմն այլ յիշուին ըստ ազգաց՝ սեփական սանսէրք Հայոց, Թուրքաց, և այլն: Ըստ երկարութեան ժամանակի և ըստ բազմութեան ազգայնոց՝ յայտ է որ Հայ-Վենետաց Գ Յեղանակի մէջ եղած են մերազգի բազմաթիւ սանսէրք. իսկ այս Բ. Յեղանակիս և սանսէրութեան երկրորդ սահմանադրութեան 40 տարիներու միջոց (1560-600) քանի մի մեզի ծանօթները կ'ուզեմք յիշել, թողլով ապագայի և ապագայից՝ Գ Յեղանակին անձինքը:

Ա. Ժամանակի կարգաւ առաջին յայտնուած սանսէր, սանսէրութեան նոր կարգադրութենէն քիչ տարի վերջ՝ է, յամին 1568, Յակոբ որդի արզէն մեզի ծանօթ Սիմոնի Հայոց տնպահին (տես 200). աւոր առանձին գործ մի չեմ գտած, և Թուրքի իր հօր տնպահութենէն շատ գոհ չըլլալով պաշտօնեսայք պետութեան, զինքը յաջորդ չեն ընտրած, այլ զԳեորդ Ե. Յովհաննու. (տ. 178): Յակոբ կու յիշուի իր բնական թաղին (Հայոց տան) Ս. Յուլիանու մկրտագրոց մէջ. կինն կոչուի Լարու. որդիքն, Մլերէշ, մկրտեալ ի 6 փերբ. 1569, (որ իմ գտած յիշատակա-

գրոց մէջ սա է առաջին Հայ ծնունդ ի Վենետիկ). ասոր և միւս որդւոցն այլ կնքահայր եղած է Անտոն Զատարեան. — Յովհաննա, մկրտ. 2 յուլ. 1572. — Անտոն, մկր. 28 դեկ. 1573. — Յովհան—Գոթֆրիդ, մկրտ. 30 յունիս, 1575. ասոր կնքահայրն՝ անուամբ Անտոն, բայց մականուամբ իտալացի Mafei կոչուի. նոյն մականուամբ Օգոստինոս մ'այլ կնքահայր եղած է Թէոդորոսի ո. Գէորգայ՝ Զեչիլիա դըստեր (1584): Յակոբ (որ իր պապուն անուամբ կոչուած է) կ'երեւի թէ յիշեալ զաւկըներն ունենալէն վերջ՝ ելած է ի Հայոց տանէն. նոյնպէս Թուի թէ կամ տղայ հասակաւ հօրն հետ եկած է ի Վենետիկ, կամ այս քաղքիս մէջ ծնած, ինչպէս վարի ըսելիքէս կըրնայ կարծուիլ:

Բ. Ժամանակակից Յակոբայ սանսէր և անոր աներձագն է մեզի ծանօթ և դեռ նոր յիշեալ Գէորգն ո. Թէոդորի (տ. 291), որ Սիմոնի Ռոբինա դուստրն առեր էր ի կնութիւն:

Գ. Յովհաննէս ո. Խաչատրոյ. Այսպէս համարիմ հօրն անունը, որ միշտ իտալերէն Christoforo գրուած է. զարմանալի է և իր ազգութեան համար գրուածն. նախ յիշուի իբրեւ յամի 1572 (օգոստ. 13), իր պսակուի-

լըն ի Նոր Ս. Յովհանն և կեղեցի, Մատթէոս (Matthio) ք. Գէորգայ հացագործի դասեր Բեդրայէ (Ելիսարեթ) հետ, որ բնակէր Հայոց սովորական բնակած Ռուկա ԿայուՖֆա թաղին մէջ, որով կարելի է զՄատթէոս այլ Հայ կարծել. կնքահարքն և վկայք իտալացի և գերմանացի են: Այս տեղ խաչատուր կոչուի Քրիստոնէայ Ս. Թովմայէ, ինչպէս կոչուէին Հնդկաց Մալապարի քրիստոնեայք. իսկ իր զաւակաց մկրտագրին մէջ գրուի Հայ սանսէր: Առջինն կն (ծնած ի հոկտ. 1573) կոչուի Քրիստինէ Սըքտահէ (Santta). երկրորդն, մկրտեալ 16 օգոստ. 1575, Լորենցոյ Հոտոս. — երրորդ մի՝ Իզապել, մկր. 1576: Յետ այնր յայտնի որ կինն մեռած է. և ինքն նորէն կտրգուեր է Մարթա Գիարա անուամբ մէկու հետ, ուսկից ունեցեր է դուստր մի Քրիստինէ Յովհաննա, մկր. 1 յուլ. 1579: Այս տեղ Յովհաննէս Քաղբէայէ կոչուի. բայց անտարակոյս է մի և նոյն անձն ըլլալն. որովհետեւ այս վերջի զաւակն՝ իր միւս զաւակաց ծնած տան մէջ ծնած է (Cha Lion in Ruga Gajuffa), և կնքահայրն եղած է Հայ մի, Հայոց տան մէջ բնակող Միտայէ ք. Զատարիայ: — Այսպէս զանազան ազգութեամբ գրուածն յայլեւայլ անձանց, շատ հաւանութեամբ նոյն ինքն է՝ որ նօտարական

գրուածքի մի մէջ յամի 1580, գուտ հայկական անուամբ գրուի Յովհաննէս Հայ ո. Խաչատրոյ. գրողաց անգգաստութեամբ կամ ոչ լաւ քննելով և չորոշելով՝ այսչափ այլայլեալ. մինչեւ յիշեալ վերջի նօտարս իսկ՝ որ նախ (ի սկիզբն մարտի) պարզ Joannes Armenus գրէ, քանի մ'օր վերջը (16 մարտի) աւելի ճշդելով գրէ Յովհաննէս կամ Ովանէս, Ioannes seu Ovannes. Աշխ գրութեան պատճառն է Յովհաննու անգորրագիր տալն առ Նորուստ ո. Փէրուսի Էրզրումցի, որ իրեն պարտական էր և երաշխաւոր դրեր էր զՔեօրէ և Յուսէ Հայս: Ասոնք ի Հոռովմ գացեր են ելեր, ուր Նուրում գոհար ակունք տարեր է, և Յովհաննէս՝ համանուն սփերիչ Յովհաննու քով զանոնք ի գրաւ դրեր է. հիմայ կ'ազատէ, և զնոյն Նուրում իրեն գործակալ դնէ, որ իր ակունքն առնու: Այս բանիս գրով վկայ կ'ըլլան նօտարին առջեւ՝ Յովհաննէս ո. Ճանիպէի: Մաղաբէտան որդի Գաբրէլանի, Աբդուստի ո. Հոռուսի և Մաթուր ո. Յովհաննու. ամենքն այլ Հայք, և ըստ անուանցն՝ թուին ազնուականք և մեծատունք: — Երկրորդ գրութեամբ կ'իմացընէ նօտարն (Նիկոլ Տոլիոն) որ Յովհաննէս կու վկայէ, թէ Յովհաննիսեան Մատուրէ ընդուներ է 220 դուկատ, Նուրումի պարտքը, յատուրն այլ նոյնքան ստակ առեր

էր ի Նուրումէ. և այսպէս մէջերնին առնելիք տալիք շի մնար: Այս բանիս այլ վերկայեն վերոյիշեալ Արղլմսեհն, որ այս անգամ կ'ըսուի եւս Խաչատուր կամ Քրիստոֆոր, seu Christophorus, Յովհաննէս ո. Sancti գրուած (գուցէ Սարգիս կամ Ճանիպէկն), որ և թարգման կ'ըլլայ, Գէրեթ կամ Կիւրեղ, Girech ո. Աւետիքի, և Ուննէս ո. Համապատայ, Amasach գրուած:

Անտարակոյս իրմէ տարբեր է և Հայ, թէ և շէ գրուած Հայ, Յովհաննէս մ'այլ, սանսէր Թուրքաց, որոյ մահն յիշուի յամի 1578, ի Ս. Մար. Խորոտիկ թաղի, 90 տարուան, ծերութեան հիւանդութեամբ:

Գ. Գեորգ ո. Յովհաննէս. որ Սիմոնի յաջորդ՝ Հայոց տնպահ եղած է, ինչպէս գրած եւք իր վրայօք երկարօրէն (տ. 178-90), սանսէրութիւն այլ ըրած է:

Ե. Սիմոն ո. Յարութեան, Կարկառեցի: Երկու տեղ կայ ի Հայս՝ Կարկառ անուամբ, ծայրէ ի ծայր իրարմէ հեռու. մէկն յարեւելս, Արցախոյ կողմ, միւսն յարեւմուտս, Գ Հայոց և Եփրատայ մօտ. այս թուի հայրենիք Սիմոնի, զոր միայն քանի մի նօտարական գործոց մէջ յիշուած գտած եմ, իբրեւ

Ռիալդոյի Հասարակ սանսէր: Նախ, յամի 1570 (յուլիս 17). մէրտինցի Յակոբայ հետ (տ. 310) վկայէ նօտարին առջեւ, որ Գարահամօրցի (Ամիդ, Տիարպէքիր) Տեօլէթեօրէ ո. Յովհաննէս ընդունեցաւ ի Խայրէ (Gayri) Զուղայեցւոյ իր պահանջը, 285 դուկատ: Հետեւեալ տարին (1571, մարտ 29), Շապուրի Հալէպի դրամանոցի վարպետի որդի Ալեքսանդրէ հետ վկայէ, որ նոյն Յովհաննէս՝ Փանսի որդի Գեօրգի, անդորրագիր տուաւ, իրենց թէ ի Հալէպ և թէ ի Վենետիկ ըրած առեւտրին համար. — Զորս տարի վերջը (1574, մարտի 3) ըրած վկայութիւնը տես յերես 294.

Քանի մի ամիս վերջը (31 յուլիս, 1574) Սիմոն վկայ և թարգման կ'ըլլայ Եզրնկացի Մերքեռնչահի որդի Էփրեմի. (Emiryassin q.m Merdensâ, citatis Erzengieu), որ իրեն գործակալ կարգէ ՂՆիկոլ Մերենտի ո. Մարտինի, Cottimi կոչուած մաքսի պաշտօնարանէն ընդունելու իր պահանջը (189 դուկատ, 17 կրոս): Այս մարդը (Nicol de Merendis) քանի մ'օր վերջը (օգոստ. 2) նոյնպէս գործակալ կարգեն Յակոբ ո. Աստիլէ, Քանկիլի ո. Յակոբայ, Աստիլ ո. Մեսթերի? (Mesderi), որ իրենց ասկէ ընդունած 25 դուկ. և 14 կրոսի փոխարէնն առնու վերոյիշեալ

պաշտօնարանէն. իրենց վկայ և Թարգման եղած է տնպահն Գէորգ ո. Յովհաննու:

Զ. Յովհաննէ՞ Սուլիան, Sulian. — Այս սանսէրս այլ՝ թէ և գրուած չէ՛ այլ թուի Հայ. վասն զի Սիմոն տնպահին և Յովհան Քաղզէացւոյ հետ (յամին 1575, օգոստ. 27) իբրև Թարգման Զաքարիայ Հայ եպիսկոպոսին՝ կու ստորագրէ ասոր կտակին տակ, նօտարի առջև:

Է. Նիկողայոս ո. Գէորգայ, Պետրացի? de Petra գրուած է իր հայրենիքն. բայց ո՞ր է այդ տեղդ. յամի 1590 (14 նոյեմբ.) ստորագրած է սա՛ զինքն սանսէր կոչելով, Գէորգ տնպահի և Զաքարայ Պարսկահայոյ հետ, առաջինօտարի, որ Տերչէշ ո. Պայելիթի թուրքն՝ ի Սկոպիա (քաղաք Պոսնիոյ) 60 դուկատ տուեր էր, և այս տեղ (ի վենետիկ) առաւ այդ գումարը յԱստիւսիան Գեորգայ որդւոյ Անդրէի, առ որ պէտք է հատուցանէ Էօմէր:

Ը. Այս Գեորգ եւս սանսէր է, և ի Հայոց տան բնակէր վերոյգրեալ թուականէն վեց տարի վերջ (1596, մարտ 16). յորում՝ Ասորի Յակոբայ ո. Բենեդիկտոսի հետ վկայած է նօտարի առջև, Հալէպցի Աւետիքի դի-

պուլածին համար (տ. 380). շատ տարի առաջ այլ Դոմինիկ Ատանայի համար (1584), ինչպէս յետոյ պիտի յիշեմք. նոյնպէս և Քարապաշի դիպուածին առթիւ (1590): Շատ տարի վերջ (1608) Ղազարայ Շահնշահի և Պօղոսի կեսարացւոյ՝ Մկրտիչ Պարսկի ընկերութեան խնդրին վերջանալուն ատեն այլ վկայ եղած է:

Թ. Մէրայէլ ո. Եղեայ. Ասորի կոչուի, և գուցէ այնպէս այլ էր. բայց շատ հեղ Ասորոց կողմէն եկող Հայք այլ Ասորի կոչուին: Յիշուած է սա յամի 1594 (22 մայիս) իրրեւ թարգման և վկայ թուրքերու. որոց հետ երեւի թէ առեւտուր ունէր, կամ աւնոնց գործակալն էր. վասն զի ութ տարի վերջ այլ (1602, յուլիս 19) բարձրագոյն ատենէ յանձնուի Ե Քիտնոց քննել զխնդիր 16 տախտ կամ ծրար ցփսեաց, զոր Քարա Եուսուֆ ոմն ղրկեր էր առ Միքայէլ՝ ուրիշ թուրքի մի ձեռօք:

Ժ. ԺԱ. Մարիոս Մարաո ո. Յակովբայ, և Յակովբ որդի նորա: — Երեսուն տարիէ աւելի միջոց կու յիշուի Մարկոս իրրեւ հասարակ ունսէր, և յատկապէս թուրքաց, այլեւայլ դիւանաց մէջ, և շատ գործոց մէջ

մտածելած է, երբեմն այլ ի բանտ: Երկրորդ անունը (Մուրատ) իտալացիք իրենց մէջ սովորական ձայնով երբեմն գրած են Մորետո, (Moreto), որ Սեուկ նշանակէ: Առաջին անգամ ինձ յայտնուած է 1579ին, (երեք յանուարի), երբ Թէոդորեան Գէորգայ հետ Թարգման եղեր է Պէկպազարցի Ահմէտ Թուրքին, կտաւեղինաց վաճառականի, որ այլեւայլ նիւթերէ զատ՝ զուտ ստակ ունի եղեր 1152 դալէր և 70 զուկատ: — Թուականէս յետոյ մինչեւ տասնու մէկ տարի՝ Մ. Մուրատի գործերն աչքէս կամ մտքէս վրիպած են. ապա յամի 1590 (սեպտ. 27) ուրիշ ո. Յակոբայ Մարկոս մի՛ գնա իրեն գործակալ կարգէ նօտարի առջեւ, վաճառական անուանելով, (D. Marcum Morat q.m Jacobi, mercatorem hic Venetiis). որպէս զի իր ապրանքներն ընդունի ի մաքսատանց նաւուց և լազարէգից. վկայ կ'ըլլան Պարսկահայն Մկրտիչ՝ և Զափո ո. Սուրբ: Յաջորդ տարւոյն կիսուն (1591, յունիս 7) կտակակատար կարգուի Յովհաննէս Անտոնեան կրօնաւորին, ինչպէս յիշած եմք և զայս (եր. 349): 1593ին գործավար եղած է Պօղոսի Նախճաւանցւոյ, զոր յետոյ պիտի յիշեմք: Դարձեալ, ի սկզբան 1595 տարւոյ կու գտուի ի մթան, ի բանտի, ծանր

յանցանոց կամ կասկածանաց համար. վասն
 զի Քառասունք Գիշերոյ կոչուած պաշտօ-
 նեայք (I 40 Signori di Notte al Criminal)
 բանտեր էին զինքը. երբ բռնուած և երբ ար-
 ձակուած, և ինչ պատճառաւ. — շեմ գտած.
 այս յայտ է որ հետեւեալ տարին ազատ էր.
 իսկ հիմայ (1595, մարտի 22ին) նօտարական
 գրուածով կ'իմացընէ, որ երկու տարի առաջ
 (1593, ապրիլ 14) խնդրեր էր ի պետութենէ,
 ինչպէս և հիմայ, որ կարենայ իր Օրիորդի
 (Hostaria della Donzella) (1) կոչուած պան-
 դոկը (ի Calle della Torre բակի Ս. Մատ-
 թէոս Թաղի, in contra di S. Mathio de
 Rialto), վարձէ Դոմինիկոսի Տէոլետոյ ո.
 Պատուացի կոչուած Մկրտչի (Domenico Teo-
 leto fò de Msr. Battista Padoan), տա-
 րուան մի համար (սկսեալ յ' 19 մարտի 1596),
 132 դուկատի, ամեն երկու ամիս վճարելով
 մասն մասն, առանց ծախք ընելու իր հաշուին,

1. Ինչպէս այս խնդրոյ որպիսութիւնը մեր աչքէն
 վրիպած է, կ'երեւի թէ մեր ժամանակակից վենետ-
 Տասսինի (Giuseppe Tassini) նեապոլիս վենետական
 իրաց և տեղեաց (Curiosità Veneziane, Origini
 delle denominazioni stradali, ecc.) գրողին աչքէն
 այլ վրիպեր է այս պանդոկիս նութիւնը. վասն զի
 միայն 1740ին կ'իմացընէ ծանօթ ըլլալ, մինչ գրելից
 դար և կէս առաջ Հայ մի դայն ուրիշի վարձեր է:

կամ ուրիշի վարձելու: Այս բանիս երաշխաւոր կ'ըլլան վարձողին եզրայրն Վանճելիսդա (Աւետարանիչ) և այլք:

Յաջորդ տարին (1596) Մարկոսի ընդ Թէոդորեան Գէորգայ սանսէրութեան և առեւտրի հաշիւնին կնքելն՝ արդէն նշանակած եմք (եր. 297): — Տարի մի վերջ (1597, հոկ. 19) յիշուի իբրեւ կնքահայր Ֆրանչիսկոս Սէֆէր հայազգոյ որդւոյն. հետեւեալ տարին (1598, յանուար 27) Անկիւրացի՝ Խորըպուէ որդի եղբօր կամ քեռ. Թովմայ պատրիարքի (տ. 335) կ'ընդունի ի Մ. Մարկոսէ՝ ասոր թողած ինչքը և 65 դուկատ, քիչ մ'այլ մանր ստակ, և անդորրագիր կուտայ Մարկոսի վկայք Պօղոս Թովհ. Կեսարացւոյ, և Ղազար Թովհ. Պարսկի:

Ինչուան մեր սահմանած Հայ Վենետաց Բ. Յեղանակին մնացեալ տարիներում դարձեալ ծածկուի Մարկոս, և յաջորդին առաջին տասնամեկին մէջ աւելի յաճախ յայտնուի ի դարագլուխն (1601, փերր. 22) նօտարի առջեւ իրեն գործակատար կարգէ զՀաճի Եուսուֆ Թուրք, որուն յանձներ էր 20 փերթ Չուխայ, 6 սնտուկ Սապոն, որ տանի ի Կ. Պօլիս՝ իր տիրոջ Գարա Միխայիլ Թուրքի, քանի մի կտոր չուխայ այլ ուրիշ Թուրքի մի: բայց նաև խորտակուեր էր ի Գորֆու,

տանողն աղաասուեր էր. Մարկոս՝ գրէ ասոր՝ որ ինչերն ի ձեռք ձգէ և հասցընէ վերայգրելոց:

Ի սկզբան 1602 տարւոյ (փերր. 22) Գալաթիէ ո. Դաւթի գործակալ կարգէ զնա, պահանջելու ի Ե Գիտնոց չորս տախտ կամ բեռցփսի, զոր բըռներ էին ի լազարէզին, նոյնպէս և այն տեղ վախճանած Անկիւրացի Մոգստոյէ ինչերը: Դաւթի և գործոյն վկայ կ'ըլլան Ճեանի ո. Նիկոլ՝ որ էր ի Մանաստըրէ Կ. Պօլսոյ (Manoster գրուած), և Նէկոսոյ ո. Յովնանէ Հայ: Երկրորդ օր Տէվէթի ո. Մարտի և Պերդոս ո. Յուլիոյ? Հայք վկայեն, որ Դաւթի ստացուածք էին ցփսիքն: Նոյն օր յիշեալ Պետրոսի եղբայրն Միքայի նոյնպէս գործակալ կարգէ զՄ. Մուրատ, իր † տիրոջ Մագսուտի 177 կարկեհան (Turchini) ականց տուփը պահանջելու ի Ե Գիտնոց: Այս խնդրոյ համար Հայք գիմեցին բարձրագոյն ատենի, որ պատուիրեց Ե Գիտնոց (113 քուէիւք ընդդէմ 6ի) տալ անոնց այդ ինչերը, նախ մաքսն և եղած ծախքերը վճարել տալով: Նոյն տարւոյն սեպտ. 3ին, Սիվրիհիսարցի Կիլիկոս ո. Դիոնիոյ? (Donis) զՄուրատեանս՝ հայր և որդի՝ գործակալ կարգէ նօտարի առջեւ, որ իր առաջուան գործակալէն՝ Բաղդասարայ՝ ընդունին իր 16 բեռ վա-

ճառքն և անկիւրական Ստեւն և ցփսին, զորս սա բերէր զարամուսալ (տեսակ մի) նաւով, պահանջելով զասոնք նաւուն (Գուպաթ) ռայխսէն, որ կու գար ի Կ. Պօլսոյ. և երբ ծախէ Մուրատ՝ առնու այն զումարէն իր փոխ տուածն առ Կիրակոս, 44 դուկատ և 25 մանառ ոսկի: Վկայ կ'ըլլան բանիս, Պօլսոյ Հայ վաճառական բնակեալ ի Ս. Յովհ. Բրագորա (Brağora) Թաղի, Անճելոյ ո. Սերովէէ ասորի սանսէր: - Դարձեալ քիչ մի վերջը (հոկտեմբերի 21ին), երկու Զուղայեցիք՝ Գրէտոր ո. Մարտիրոսի և Գէորգ ո. Անտոնի, զործավար կարգեր են զՄ. Մուրատ և զորդին, պահանջելու ի Տոնակուինչի (Tornaguinci) ֆիորենցացի վաճառականաց բնակողաց ի Վենետիկ, իրենց քիչ օր առաջ ասոնց ծախած մետաքսին գինը: Այս բանիս վկայ եղած են Տէրվիչի ո. Դանիէլ Զուղայեցի, և Շահնշահի ո. Մարիո Սերաստացի: - Քանի մ'օր վերջ յիշեալ Դանիէլն նոյն պէս նօտարի առջեւ գրութեամբ յանձնէ Մուրատեանց՝ պահանջել Պետրոս Յովհաննիսեան վենետ բամբակագործէ (Bombaser) 13 հակ մանածի գինը. վկայք՝ Ղազար ո. Յովհաննոս, Յովհան ո. Եղբնիցի Ղազարոս:

Քանի մի տարի վերջ յիշուի Մ. Մարկոս կնքահայր՝ իր մէկ անուանակցի (Մարկոսի)

դասեր, ի Ս. Մար. Խարտիկ Թաղի (1605, մայիս 1), նոյնպէս և յաջորդ տարին (1606, նոյ. 12) Երեւոյից անուանեալ տան մէջ ծնածի մի: — Վերջի Թուականէս քանի մի ամիս ետեւ, փոխանակ նորածիններ կնքելու՝ Մ. Մուրատ իր կեանքը կնքելու մատածութիւնն ունեցեր է. հիւանդ յանկողնի (1607, փետր. 7ին), կանչելով (Հերոնիմ Բրինիս, Brinis) նօտարը, գրել տուեր է կտակը. յորում նախ կ'իմացընէ, որ աւելի առաջ այլ կտակ մի գրել տուեր է եղեր, և հիմայ դայն ոչինչ համարելով, այս նորովս ժառանգ սահմանէ իր Կոփաբէնի կինը՝ մինչեւ ի մահը, յետոյ իրենց որդին Յակօբ. կու պատուիրէ, Դոմինիկեան Հարց քով (ի Ս. Յովհ. — Պօղոս վանս քաղաքին) Եղ. Կոփանդէն (որ հաւանօրէն Հայ է), առնուլ իր 70 դուկատ պահանջը, և իր հոգւոյն համար պատարագել տալ: Ուրիշ բարերարութեան տեղեաց՝ բան չի թողուր, որովհետեւ՝ արդէն կարողութեանս չափ տուած եմ, կ'ըսէ. (ho fatto del ben de mia posta), և առանց հանդիսի կ'ուզէ թաղուիլ:

Բայց այս անգամ այլ մահն հետացեր է իրմէ չորս հինգ տարի այլ, և Մարկոս իր Յակովբ որդւոյն օգնութեամբ նորէն կ'աշխատի թուրքաց գործակալութեան և սան,

սէրութեան. որոց կարեւոր ծառայութիւն մ'այլ կ'ընէ, ըստ գրութեան նօտարի (յ՝ 8 օգոստ. 1608). Ռոճեր անուամբ անգլիացի նաւապետ մի՛ ի ծովու բռներ է՝ ատենօք Մէքքէի դատի Եւահեա էֆէնտիի դուստրը, Ալիշէ խաթուն, անոր մայրը Մէրեմի Սախէրէ ? և երկու աղախիները՝ Նազու և Զալքի ? (Zalke), զորս Ապտ՝ իսլամ անուամբ թուրք մի պահեր է ի Լիվոնոյ. Ալմէլի Մէհէմէտ ոմն Կ. Պօլսեցի՝ Ալեքս. Տագգա Վենետի և Տոնակուինչի Ալեքսանդր Միլանցոյ ձեռքով՝ կ'ազատէ զանոնք և խաւրէ ի Վենետիկ առ Մարկոս. սա իր տան մէջ կու պահէ, յետոյ կու յանձնէ Խոճա Սէֆէր կոչուած Հայ Յովհաննոս (որդւոյ Յովսեփայ), որ տանի ի Ռուկուզա և տայ Հաճի Մէհմէտի, և իրմէ կ'առնու 1000 դուկատ՝ ի գին գերեհանութեան, զոր Սէֆէր (ի 14 յունիսի) յաւանդ դրեր էր, և կու խոստանայ՝ զգուշութեամբ խնամելով տանիլ ի Կ. Պօլիս առ Հաճի Մէհմէտ: — Նոյն օր Յակովբ ո. Մարկոսի կու ստորագրէ ուրիշ իտալացի և թուրք գերեաց փոխադարձ ազատութեան համար:

Հետեւեալ տարին (1609, սեպ. 25) Հասան չէլէպի՝ Ադրիանուպօլսեցի թուրք մի՝ գործակալ կարգէ զՄ. Մուրատ, թեսաղոնիկեցի Մաննի Հոռմէն պահանջելու իր 45 ծեղ.

գին սօկին և վանաքը, զոր երեք ամիս առաջ յանձներ էր անոր, ի տօնավանաւին Սոնեայ (Sogne) յԱլպանիա: — Երկու ամիս վերջը (նոյեմ. 9) Մ. Մարկոս՝ Յովհաննա . Մէլչովի (Marchio) հետ նօտարի կու յանձնեն՝ համադգի Մանուելի կողմէն՝ ասոր ընչից բեանագիրը (3 ծրար սօկայ, 1600 դուկատ, 3 վառիլ (տակառ) և 6 սնտուկ ուրիշ վանառեղէն, զոր գրեր էր՝ յԱսարիս խաւրելու համար՝ վենետկեցի փօքր նաւու մի մէջ, որոյ գրագիրն այլ տուեր էր այդ ընդունելութեան գիրը. իսկ նաւն Բուլիայ Ս. Հրեշտակ (S. Angelo) լերին ծովեզերաց մօտ խորտակուեր էր: — Նոյն օրեր (սեպտ. 19) երեք Հայ Զուղայեցի վանառականք, Գուրդէի . Փօփօշ Յակոբ?, Ուլտի Խօնա . Ադիբէի (Odibech), միւսն այլ երեց մի՝ Տէր Գաբրիէի . Անդրէի, ի կ. Պօլսոյ եկած, ձերարտի սանսէրի հետ զՄ. Մարկոս այլ գործավար կարգեն, վկայելու և գրաւելու 31 հակ իրենց մետաքսը, որ ոչ էր ոչ Թուրքի ոչ Հրէի և ոչ այլոյ. վկային բանիս Բենդիկոս վանառական . Յակովբայ Ասորայ և իտալացիք ոմանք:

Վերջին գործ Մարկոսի՝ որդւոյն ընկերութեամբ յիշուի ի 1611 սեպտ. 7: Խաւարապաշի Դաւիթ Զուղայեցւոյ . Աւերիտ՝ իրեն գործաւ,

կալ դրեր էր Տոնարոյ կոչուած ասորի սան-
 ակը, և սա առեր էր անոր պարտական
 Էֆն Հայէն՝ 443³ ղ գուկատ՝ կամ ռէալ, որ
 էր գին բերած Խաշնդեղին. հիմայ զՄար-
 կոս կարգէ գործավար, և սա ընդունի ի
 Տոնատոյէ այդ գումարը, ի բաց հանելով 34
 գուկատ եղած ծախքն, և առ Էմին տրուած
 50 գուկատը. և որովհետեւ գործակալութեան
 թղթոյն մէջ մուսցուեր է Դաւթի որդի
 գրելն զԱւետիք, Մ. Մարկոսի որդին Յա-
 կովր խոստանայ վկայել՝ որ այնպէս է: Այս
 վերջին բանս կարծես գուշակել տայ՝ որ Մար-
 կոս յօգներ է, այնուհետեւ իր որդին պի-
 տի գործէ. և յիրաւի յաջորդ տարին (1612)
 վախճաներ է Մ. Մուրատ, ի Ս. Մար. Խո-
 բոտիկ թաղի (կարծեմ). եթէ նոր կտակ
 մ'այլ գրած է թէ ոչ՝ չեմ գտած, և ոչ այլ
 մահուան օրն և թաղումն: Նոյնպէս և ոչ շատ
 յիշատակ իր որդւոյն Յակոբայ. մէկն է յամի
 1623 (յուլ. 10), վկայելն որ Քէրէ՛ ո. Տոն-
 պոթէ բնակէր ի Հայոց տան, 6 կամ 7 տա-
 րի առաջ Թուրքաց գերի ըլլալով փախեր ե-
 կեր էր: — Յամին 1624 (օգոս. 9) վկայ և
 թարգման կ'ըլլայ Մարկոսի որդի Պեպրոսէ
 մի՛ ուրիշ Մաբոս Մաբաթի խնդրոյ մէջ. այս
 ետքինս Հրէից ռաբբիին Իսահակ որդին բան-
 տել տուեր էր, իրրեւ գող իր գոհարաց:

Եոյն տարին յիշուի եւս իբր փերեզակ կտաւաւանառ ոսկի-առիւծ նշանաւ ի Ս. Մարկոս հրապարակի: — Յակովբ յիշուած է և յամի 1639. Թերեւս նոյն ինքն է և Մարկոսի ո. Յակովբն՝ որ յամի 1650 շատ ազգայնոց հետ աղերս մի տուած են դքսին: Շատ հաւանական է որ Գիււանաց մէջ պիտի գտուին դեռ ուրիշ յիշատակք այս հայր և որդի Մուրատեանց:

ԺԲ. Մարկոս ո. Յովհաննու-Շահնշահ, Սեբաստացի: — Վերնոց նման և սա շատ անգամ յիշուած պիտի ըլլայ. ինձ հանդիպած յիշատակքն իբրեւ 25 տարիներու միջոց են (1584-608): Յիշուի իր եղբայրն այլ Ղաչաղ ա նուամբ: Հօրերնուն անունէն (Շահնշահ) գուշակուի որ ազնուական տոհմէ են, և ո՛ր գիտէ թէ յարքայական զարմէ Սենեքերիմեանց Արծրունեաց համարուած չըլլան: Գիււանաց մէջ իտալացիք պէսպէս գրած են այդ անունը, Sainsa, Saise, Ciancia, Iansa, Chianchia, Chianssa, Jansa. Առաջին յիշատակ գտածս է 1584 տարւոյ՝ (յունիս 30). որով կ'իմացուի որ նա հինգ տակառ դանակ և ածելի և ասոնց նմաններ լեցուցած՝ դրեր է Balbiana կոչուած նաւու վրայ, զրկելու յարեւելս. բայց դիտմամբ փոխանակ իր անուան՝ զանոնք

գրեբ է յանուն Եանի Զանդացոյ . հիմայ
հարկ կ' ըլլայ որ իրեն ըլլալուն վկայեն երդ-
մամբ սուաջի նօտարի, Յակովբ Մէրաինցին,
Սէնն Ստեյն ո . Թուրազայ (Turaz, գուցէ Թու-
րոս), և Վասիլ Գաբանա պրուսացի . յետինս
Թուի թէ ծանօթ չըլլալով ի վենետիկ՝ ծա-
նօթ Վասիլ որդի վաճառականն Ստեփանոս
Աբանա՝ վկայէ զինքը ճանչնալ :

Երկրորդ յիշատակաւ (ըստ կարգի ժա-
մանակի) կ' իմանամք, որ Մարկոս կանամբի
է, կինն էր Ադրիանա կամ Անդրիանա,
գուստր Տրանչ . Tiepolo, ազնուական ցեղէ .
որոց որդին Յակոբ Ղաչար մկրտուի ի 15 մար-
տի, 1592 . կնքահայր կ' ըլլայ ծանօթ Գէորգ
ո . Յովհաննու (290 . 389) . ասոր բնակու-
թեան տեղն է ի Ս . Ղուկաս Թաղի, իսկ Շահն-
շահի ի Ս . Յոհ . Բրազորա, Calle del For-
no (փռան բակփողոց) կոչուած կողմը : Եր-
կրորդ որդին Գալտաս (Ventura) Ֆրանչէսկո
կնքուած է յամին 1598, սեպտ . 13, կնքա-
հայր եղած է Մկրտիչն Պարսկահայ . — եր-
րորդ, աղջիկ մի Մարեթիկ Մաքրալինա, մկր-
տուած ի 29 յուլ . 1602, որոյ կնքահայր ե-
ղած է Ֆր . Պարպինի սանսէր Թուրքաց . —
չորրորդ, աղջիկ մ'այլ՝ Վենեբանոս Յովհաննա,
մկրտուած յ' 2 մարտի, 1604, ի տան, և
նոյն օր մեռած, առանց կնքահայր . — հինգե-

որորդ, աղջիկ մ'այլ, Յոսէ Բարբառ, որոյ կնքահայր եղեր է (1 մայիս, 1605) Մարկոս Մուրատ՝ բնակողն ի Ս. Մար. Խորոտիկ և ոչ ո. Յակոբայ. և † 27 մարտի 1608, ծաղկի հիւանդութեամբ: Այս երկու աղջկանց խառն անուամբ վեցերորդ մի՝ Յոսէ Բարբառ, մկրտ. ի 26 մայիսի, 1608, որոյ կնքահայրն է սանսէր Յովհ. Անտոն Գէորգ (Zorzi), որ թուի իտալացի (1):

Նօտարական գրուածոց մէջ յիշուի Մ. Շահնշահ ի 23 օգոստ. 1593, իբրեւ վկայ և ճանչցող Բարսղի (Baser) որդի Նախճաւանցի Պօղոսի, որ 110 դուկատ փոխ տուեր էր առ Տէրն Զաղայեցի, և հիմայ զայս յետ առնըլու համար՝ գործավար կարգէ զՄարկոս Մուրատ սանսէր. վկայք են և Գէորգ տընպահն Հայոց և Մելքոն ո. Յովհաննու վաճառականն:

1. Ասոնցմէ առաջ (1588, մարտ 20) ուրիշ թագի մէջ (Ս. Մար. Խորոտիկ) նշանակուած է մկրտութիւն դատեր Հայ Մարկոսի մի, որոյ ուրիշ անուն և մականուն չէ գրուած. բայց կնոջ անունն ըլլալով նոյն, աղջկանն այլ վերիններուն նման Յուլիա կոչուիլն (Ruosa Iulia), հաւանական է ընեն թէ հայրն ըլլայ նոյն Շահնշահ Մարկոսն, այն ատեն այս տեղ բնակած: Այս աղջիկն պատկուեր է Պօղոսի որդի Յովհաննու ազգայնոյ հետ, յամբ 1605-6:

1595, հոկտ. 24. Շահնշահ իրեն յատուկ գործակալ կամ սպասաւոր մի ունեցեր է Պօղոս Պալ ռ. Յովհ., իրեն միայն բնակու-
թիւն, կերակուր և զգեստ տալով. հիմայ նօտարի առջեւ խոստանայ որ նոյնպէս պա-
հէ և պահեն զնա իր ժառանգներն այլ. իսկ եթէ ասոնք ուզեն տունէն դուրս հանել զնա,
պարտական ըլլան ապրուստը հոգալու: Վկայ պարսկահայն Մկրտիչ և ասորին կամ Սու-
րիան Տոնատոյ:

1597, ապրիլ 17. Վաճառականք ոմանք խտալացիք կ'ընդունին ի Մ. Շահնշահէ 664 դուկատ, զօրութեամբ փոխանակագրի, զոր իր աներն Յր. Դիեբոլոյ ստորագրած էր ի Չմիւռնիա, ընդունելով զգումարն ի Լիոն Կիւրակոսէ, և գրաւ դնելով (ի 16 օգոս. 1596) 20 բեռ բամբակ և կապոց մի կապերտի, զորս (Ponte անուն) նաւով ղըրկէր ի Վենետիկ, և նաւն հասնելէն 15 օր վերջը՝ պէտք էր վճարել: Այս նօտարական գրուածի մէջ յիշուի, որ այն ատեն Շահնշահ բնակէր ի Ս. Մարինէ թաղի, մօտ ի Ս. Մար. Խորոտիկն, և թէ ի հրապարակի Ս. Մարկոսի ունէր վաճառասեղան կամ խանութ. անկէ տարի մ'առաջ այլ (1596, սեպտ. 9), վկայուած է այս տեղ բնակիլն, ի տունս Կոռնելիոյ տոհմի, (in domibus de Chà Cornelio), այն

օր՝ որ նա երկու Յունաց դաշանց վկայ եղեր էր:

1598 (մարտ 6). յիշուի Մարկոս իբրև թարգման Շիրվանցի Հէմտի Մէհէմէտ պարսկի, որով կ'իմացուի պարսկերէն լեզու գիտնալն:

1599, յուլիս. — Վկայ կ'ըլլայ Մ. Շահնշահ առաջի նօտարի, որ Խաչատուր (Caxadur) որդի Ամդեցի Գարաճայի, վճարեց իր համազգի Պալէ որդի Սէֆէրին՝ ոսկի դրամով 90 լիրա, որ էր մնացորդ անոր վարձուց, և այլ առնելիք կամ պահանջ չունի սա:

1602. հոկտ. — Յակոբեան Մուրատեանց վրայ գրածնուս մէջ (տ. 407) նշանակուած է այն օր Մ. Շահնշահի վկայութիւն մ'այլ, Զուղայեցւոց խնդրոյ մէջ. — Մինչեւ ի 1612 թուական հանդիպած եմ Շահնշահ Մարկոսի գործոց յիշատակաց. այս ետքի տարին նօտարի գրել տուած է իր Ս. Մարկոսի հրապարակին քով խանութին մէջ կտակեղինաց թիւը, որոց բաժանորդն իր փեսայն Մելքոն Թօխադցի Փէրոսի, քանի մ'ամիս առաջ † էր ի Հոովմ: Գուցէ յիշուած ըլլայ անկէ վերջ այլ, ինչպէս կըրնայ կարծուիլ իր անդրանկան՝ Յակովբայ՝ յիշուած ատեն, յամի 1623, Թ. Մարկոսի Շահնշահի կոշուիլն, առանց զ.^m գրուելու, որ նշանակէ

հօրն մեռած ըլլալը, իսկ առանց ասոր գուշակուհի որ հայրն ողջ է: Այս յիշատակս է Յակովբայ վկայութիւնն Վարդան Մանգին եպիսկոպոսի համար (տ. 330). իսկ յամի 1626 և 1630 յիշուի Յակովբ Շահնշ. ո. † q.m Մարկոսի իբրեւ կտաւավաճառ (Tellariol):

Իսկ եղբայրն Մարկոսի Ղազար՝ Թուի առաջին անգամ յիշուած սոսկ Ղազար առնուամբ, յամի 1585, ի կտակի Մարտիրոսի որդւոյ կարապետի Ռահայեցոյ, բնակողի ի Ս. Մար. Խորոտիկն, որ 30 դուկատի արժողութեամբ ինչք տուեր է առ սա (Ղազար) որ երթայ ծախէ ի Թուրքաստան. 100 լիրայ այլ տուեր է առ Մարկոս Մուրատ Սերաստացի (Շահնշահն). ուսկից գուշակուհի թէ Ղազար ասոր եղբայրն էր: Դարձեալ, իրենց բնակած Թաղին մէջ ի Ս. Յովհ. Բրազորա, ուր նշանակուած են ծնունդք զաւակաց Մարկոսի և ոմանց մահն, նոյն մեռելագրոց մէջ նշանակուած է և Ղազարայ Հայոյ մահն, 8 դեկտ. 1627 ամի, 75 տարուան. որոյ կինն այլ Զապել (Isabella) ամիս մի առաջ վախճաներ է (22 նոյեմ.) չրգողութեամբ, 88 տարուան:

ԺԳ. Մարտի Պարտի կամ Պարսկահայ, ո. Զատար: — Քանի մ'անգամ յիշուեցաւ

սա, և յատկապէս (յեր. 362) Հայոց տըն-
պահ եղած ատեն՝ անոնց քահանայից և մա-
տրան վրայ տուած ծանօթութեամբք. յորում
յայտնապէս ըսած է, թէ ինքն՝ Պարսիկ է,
և անոնց լիզուն և սովորութիւնը չի գիտեր:
Կըրնայ ի պարսիկ կրօնքէ դարձեալ ըլլալ ի
քրիստոնէութիւն, բայց հօր անունն այլ
քրիստոնէական ըլլալով՝ կըրնայ և Պարս-
կահայ ըլլալ, հին Ջուղայի աւերածէն ա-
ռաջ ի Պարսկաստան ծնեալ և բնակեալ:
Ինչ այլ ըլլայ՝ իր գործողութիւնքն ի վեճե-
տիկ, և բնակութիւնն ու պահպանութիւն
տանն Հայոց, և անոնց երբեմն կնքահայր ըլ-
լալն, զինքն այլ իրենց ընտանութեան և
պատմութեան վերաբերեն, թէ և արիւնա-
կից և խնամի այլ չըլլայ: Իր մահուան թուա-
կանն և իր կնոջ և զաւակաց յիշատակք՝ ե-
րեւցընեն թէ շատ տարի առաջ եկեր է ի վե-
նետիկ, և երկու անգամ ամուսնացեր, թէ
և մեզի ծանօթանայ ի դիւանս՝ միայն ի մի-
ջոցի 25 տարիներու (1584-608):

Առաջին յիշատակն է յամին 1584 (հոկ.
8), կնքահայր ըլլալն որդւոյ Հերոնիմ Հայոց
և կնոջն Գիարայ, ուրիշ Յովհաննէս անուամբ
կնքահօր հետ. (թէ սա՝ թէ Հերոնիմ մկրտա-
գրոց մէջ երբեմն առանձինն Armeno գը-
րուած են, երբեմն Armeni, որ կըրնար մակ-

անուն կարծուիլ)։ Շատ տարի վերջը (1598), կնքահայր եղած է իր գործակից Մ. Մարկոս Շահնշահի Քալուատ որդւոյն։ Քաղաքական գործոց մէջ այլ առաջին անգամ վաճառական կոչմամբ յիշուի ի սկիզբն 1585 տարւոյ (1 մարտի), երբ վկայէ, որ Յարութեան որդի Դոննիկո Արանա վաճառակից էր Սիմոն Թորոզայ, ինչպէս և յետոյ պիտի յիշուի։ — Քանի մի տարի վերջ (1588, մարտ 21) Միշին Պարսիկ, (Mirinus Turcho Persianus q.^m Asange) գործավար կարգէ զՄկրտիչ՝ իր տուած 30 դուկատ փոխը պահանջելու Յակոբ Iacolato կոչուած անձէ։ Բարբրդցի Ֆերուչի (Feruch) ո. Սփեֆանոս յամի 1595 (հոկ. 23). իրեն գործակալ կ'ընտրէ զՄկրտիչ, որ ի մաքսատան եղած իր շորս բռն Բամբակը հանէ և ծախէ։ Այս բանիս վկայ կ'ըլլայ Քարպիտչ ո. Մարկոսի, անշուշտ Անկիւրացին։

Իսկ իր սանսերութեան և վաճառականութեան գործոց՝ ընկեր ունեցեր է Մկրտիչ շատ անգամ Հայոց գործոց մէջ յիշուած իբր Ատորի՝ Քրիստոֆոր Տանարոյ մէկ մի, որուն Ատորի՞ թէ Հայ-ատորի, թէ իտալացի ըլլալը՝ չեմ կըրնար վճռել. որովհետեւ Surian մականուամբ բնիկ վենետք այլ կան, և սա միշտ կ'անուանի Cristoforo q.^m Donado Su-

rian. Արդ, ասոր հետ ընկերակցութեանց գործոց և շահուց հաշիւները քննելով և հաւասարելով, նօտարի առջեւ կու կնքեն իրենց առնելիք տալիքն և ընկերութիւնը, յամի 1596, օգոս. 28. Թէպէտ եօթն տարի վերջ այլ (1603, ապրիլ 28) նոյնպէս նօտարի առնջեւ Մկրտիչ անդորրագիր կու տայ Տոնատոյի, որ ընդունեցաւ իրմէ 100 դուկատ պահանջը. երկուքն այլ այս տեղ հասարակ սանսէր կոչուին: — Նոյնպէս յետ քանի մի տարիներու (1608, մարտ 26) ուրիշ երկու Հայ վաճառականաց հետ, մին վերոյիշեալ Ղազարն Շահնշահ (417), միւսն Պօղոս Կեօրացի ո. Յովհաննու, վերջացրնէ իր ընկերակցութիւնը, ընդունելով անոնցմէ իր մնացեալ պահանջը՝ 200 դուկատ. այս մուրհակս նօտարի առջեւ գրուած և ստորագրուած է, բայց ի Տան Հայոց, որոյ պահապանն էր այն ատեն, 13 տարիէ ի վեր:

Յիշած եմք արդէն (տ. 200) որ յետ Քէորացայ ո. Յովհաննու՝ սա եղած է Հայոց տընպահ. բայց երկուսին միջոց քանի մի տարի անցեր էր, և այն միջոցին՝ եթէ կար ուրիշ տնպահ և թէ ոչ, շատ խառնակութիւն եղած էր ի Տանն, և օտարազգիք մտեր էին բնակելու, հակառակ կտակի տունը պարզեւորին (Մարկոսի Միանի): Հիւմայ (1595, օգոս.

28) *խնամակալքն այդ տան՝ մեծ պաշտօնեայք ներքին քաղաքին (Procuratori di Citra), հրատարակեցին նոր տնպահ ընտրել, և խնդրողաց մէջ յարմարագոյն դատելով քուէիւք ընտրեցին զՄկրտիչ, պատուիրելով որ բնակի ի տանն և օտարազգի չընդունի. (Sii obbligato habitar in la detta casa, et dar alloggiamento alli Armeni soli, et non ad altri, che sono et aggiongeranno in questa città). և եթէ օտար անձ ընդունի, զրկուի հանուի Տնպահն իր պաշտօնէն, (dando alloggiamento ad altri, resti privo di esso carico). Մկրտիչ հաւատարիմ գտուած է իր պաշտաման մէջ մինչեւ ի մահն. և իր այն հոգի տարին տուած տեղեկութեանէն, Մարգարեան Յակոբ երիցու առթիւ (տ. 362—3) կ'երեւի իր խոհականութիւնն. և այս գրեթէ իր կենաց վերջին և կարեւոր յիշատակն է (1608, մայ. 14). Անկէ ճիշտ տարի մ' առաջ (1607, մայ. 10) յիշուի իր վերջին քաղաքական գործը (ըստ իմ ծանօթութեան), իր հին ընկերակից Տոնատոյի և Զողայեցի Ահարարի խնդրոյ մէջ, Նորէս թարգմանին հետ իրաւարար ըլլալն, որպէս զի ատենական դատաստանի չերթան. որով կ'իմացուի եւս իր իրաւախոհ յարգելի անձն ըլլալն:*

Մկրտչի մեզի ծանօթ ընտանեկան յիշատակաց մէկն է իր կնոջ Իզապելայ (Չապել կամ Եղիսաբեթ) մահն, յամի 1588, (յանուար 13), երիտասարդ հասակաւ, 28 տարուան, երեք ամիս հիւանդութեամբ ջերմի: Որոյ դուտար կամ ո՛ր տանէ ըլլալը՝ չեմ գտած. մեռեր է Ս. Անտոնինոս ըսուած Թաղին մէջ, ուր այն ատեն բնակի եղեր Մկրտիչ, և Թաղուեր է ի Ս. Գեմինիանոս եկեղեցւոյ: Հաւանօրէն սա առաջին կինն է. իսկ երկրորդն անուամբ այլ անծանօթ, նոյնպէս հօն Թաղուեր է, ուր և իրենց մէկ դուտարն, և ուր ինքն Մկրտիչ այլ ուզեր է Թաղուիլ, ըստ կտակին՝ որ յ' 31 յանուարի, 1599. երբ ծանր հարբուղիով նեղուած՝ գնացեր է ի տուն իր Իզապելայ կնոջ հօրաքեռ Չիչիլիա այրի տիկնոջ, Ս. Հրեշտակ կոչուած Թաղին մէջ (Contrà de S. Anzolo), և կանչելով գնօտարն (Ովրատ Տասկա, Horatio Tasca) գրել տուեր է կտակը. յորում կ'իմացընէ վերի ըսուածներէն զատ, որ կրօնաւոր որդի մի ունի Հեթիէ անուն (¹), Fra Remigio, ի կարգէ Շնորհաց Ս. Աստուա-

1. Սա առաջին կամ հնագոյն է յարժանաւոր եկեղեցականս, կրօնաւորս և հաւատաւորս Հայոց, որք յԳ Յեղանակին, մանաւանդ յԺԸ գարու ընծայեցան վենետից և իտալիոյ:

ժածնի (dell' ordine di S. Maria di Gratia) ¹. Այս ատեն Հռեմիզ ի Հռովմ է եղեր, ի Ս. Հերոնիմոս կոչուած վանս. ասոր կտակէ հայրն 50 դուկատ. իսկ միւս բոլոր ստացուածները թողու իր Կաթարէնէ դատեր, որ վերոյ յիշեալ Չեչիլիայի խնամոց յանձնուած է, և թէ ամուսնանայ՝ թէ կուսակրօն ըլլայ, ինքն է իր ժառանգն: Չնոյն Չեչիլիա և գաւազերէցն Ս. Հրեշտակ եկեղեցւոյ (Մարկ-Անտոն) կարգէ կտակակատար, և կ' իմացընէ՝ որ Հայոց տան մէջ են իր քանի մի կտոր կարասիքն. և դարձեալ, ունի գետնի երես մի 300 դուկատի, զոր վարձեր է (Ֆերրերի Ալեքսանդրի) 6 օլօ շահով, և ի գրաւ դրած անոր մօրը երկու տուներն (ի Ս. Անտոնին). պատուիրէ որ տեղւոյն շահն այլ՝ գլուխն այլ առնուն, և անկէ հանեն որդւոյն համար սահմանած 50 դուկատը, մնացածն այլ՝ աղջըկանը. իսկ եթէ յետինս մեռնի նախ քան զամուսնանալ կամ ի կուսանոց երթալ, 100 դուկատ առնու Չեչիլիա, մնացեալն առնու

1. Այս տեղս վենետկոյ ճիւտեկկա կոչուած և լայն ջրանցքով զատուած մասին քով նոր ատեն լըրէ բարձրացած գետին մ' է, ուր բարեպաշտք ոմանք յառն Տիրամօր եկեղեցի և ապա անապատ կամ ճգնարան մի շինելով, յետոյ վանք և նոր կրօնք մի ձեւացաւ, թէ կուսանոց և թէ արանց:

Հոսմիգ. բայց եթէ ասոր վանաց միաբանք՝ ուզեն քննել և աւելի բան մի պահանջել, ամէն բանէ զրկուի Հոսմիգ, և ինչքն տըրւին ուրիշ բարերարութեան տեղոյ մի. կտակ կատարքն այլ՝ իրենց ծախուց և կատարինէի դարմանոյ համար՝ պէտք եղածն առնուն. և թէ իրենցմէ մէկն մեռնի յառաջ քան կատարինէի վիճակին որոշումն, ուրիշ մի ընտրուի: Բարերարութեան տեղեաց ողորմութիւն տալն այլ՝ թող իրենք կտակկատարքն սահմանեն, կ' ըսէ:

Վերի այլեւայլ յիշատակներէն իմացուցաւ, որ Մկրտիչ բժշկուեր է այդ հիւանդութենէ, և տասն տարի այլ ապրեր և գործեր է, մինչեւ յառաջին օր դեկտ. ամսոյ 1608ին, յորում վախճաներ է ի Տան Հայոց, 15 օր ջերմով հիւանդացեալ, իբրեւ 60 տարուան, և թաղուեր է ի Ս. Յուլիան. Հաւանելի է թէ նոր կտակ մ' այլ գրել տուած ըլլայ. բայց ոչ այդ և ոչ երկու զաւակաց բաղդն կամ վախճանն յայտնուած է մեզ: Աւելի այլ հաւանելի է, թէ դեռ շատ ուրիշ յիշատակներ անծանօթ մնան ի դիւանս՝ այսպիսի գործունեայ վաճառականի, սանսէրի և տնպահի Հայոց:

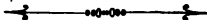
Բաւական համարելով այսչափս Հայ-Վե-

նետաց Բ Յեղանակի սանսէրից համար, յիշեմք միայն յանուանէ քանի մի Փերեշէ այլ, այսպէս անուանելով զանոնք՝ որ Ս. Մարկոսի Հրապարակին մէջ (յատուկ արտունութեամբ տէրութեան), շարժուն խանութ դրնէին կամ սեղանատախտ (Banca). ասոր համար ի Թուրքահայոց Գ Յեղանակին Պանդշէ կոչուին, և վաճառքնին սփռելով կամ շարելով սեղանին վրայ՝ ծախէին: Ինչուան ի վերջ Հասարակապետութեան և ի վերջ ԺԸ դարուն եղած են Հայ փերեզիկք. զորս վենետք կոչեն վաճառական ի վերայ Հրապարակի Ս. Մարկոսի. Mercatores super Plateam S.ⁱ Marci. — Mercanti sopra la Piazza di S. Marco. կամ Venditores mercium super Plateam S. Marci. — Vende-merci sopra la Piazza di S. Marco. Այսպիսիք են, արդէն մեզի ծանօթք՝ Մարկոսն Շահնշահ, յիշուած ի 1597. — Յակոբն ո. Մարկոսի. — ուրիշ Մարկոս մի a Vitalis? կոչուած, նոյնպէս ի 1597. — Ղազար ո. Յովհաննոս, Ասորի գրուած, 1600. — Բենեդ Սարէան բայց Հայ և ո. Յակովբայ կոչուած, 1603. — Սէնն ո. Յովսէփայ, 1603. — Գերբէ Աստիէ, 1608: Յիշեմք և զԱնճելոյ (¹) ո. Սերովբէի Տրա-

1. Այդ խաալացի անուամբ՝ որ նշանակէ Հրեշտակ, յիշուած է և աւելի էին Հայ մի, Anzolo Armenio,

պօլսեցի Ասորի, որ 1589ին խնդրած է սանստէր ըլլալ, և շատ հեղ Հայոց գործոց վկայ եղած է. ինչպէս, յամի 1594, Տէր Յակովբայ, և յամին 1602, Կիրակոսի և Գուպաթ նաւապետի, և այլն:

† յամի 1572 է սան Հայոց, 65 տարուան: — Նոյն տեղ և աւելի առաջ (1553) յիշուի և Աւրդա Հայ մի:



Մինչեւ հիմայ Հայ-Վենետոսց համար գը-
րուածէն յայտնի եղաւ՝ որ ասոնց յարընչու-
թեան գլխաւոր և նախնական պատճառն ե-
ղած և տեւած է ամբողջ 600 տարի (ԺԲ-
ԺԸ դարք) Վաճառականութիւնն. և ասոր
պատճառաւ կան եկածք և ծնածք ի Վենե-
տիկ, նա և այնպիսիք՝ որ ոչ վաճառականու-
թեամբ՝ այլ ուրիշ գործով մի նշանաւոր ե-
ղած են հօն, ինչպէս որ տեսանք այս Բ Յե-
ղանակիս յիշատակաց ԺԱ-Բ գլխոց մէջ. ու-
րոց վրայ աւելցուցինք յետագայից մէջ սոսկ
վաճառականութեան դիտմամբ եկող և գոր-
ծող քանի մի. անձինք, կամ անոնց յատուկ
գործոց և բնակութեան գիտելիքը (գլ. ԺԴ.
ԺԵ)։ Ասոնք մէկ նշոյլ կամ ճաշակ մի կըր-
նան ըսուիլ այն բազմութեան վաճառակա-
նաց՝ որ ի Մեծ և ի Փոքր Հայոց եկած են
ի Վենետիկ այս Յեղանակիս երկրորդ (ԺԶ)
դարուն, և աւելի ասոր այլ կիսէն ետեւ-
որք հետզհետէ աւելցեր են Գ Յեղանակի
առաջին (ԺԷ) դարուն մէջ. այնպէս որ եթէ

ԺԶ դարու մէջ հարիւրաւոր յիշուին՝ յաջորդին մէջ կըրնայ հազարաւոր ըսուիլ: Այս վերջինները թողլով, առաջնոց այլ ամենուն անուանքն և աննշան գործ մի յիշել, եթէ կարելի այլ էր, այլ ոչ կարելոր. սակայն և իբր ոչ անօգուտ հետաքննութեան բան՝ անպատշաճ չեմ համարիր յիշել քիչ շատ անոնցմէ, (որոց ոմանք արդէն որ և է կերպով յիշուած են), ըստ կարի՝ ժամանակագրութեան և յիշատակաց մերձաւորութեան կարգ մի բանելով:

Յառաջ քան զանձինս՝ յիշեցընեմք համառօտիւ վաճառականաց հայրենիքը կամ ուսկից գալը, և բերքերնին: Նախընթաց (Ա) Յեղանակին մէջ՝ սակաւաթիւ ի վենետիկ եկող Հայք՝ գրեթէ ամենքն ի Սիսուանայ են կամ Կիլիկեցի. Նրկրորդիս մէջ՝ հազիւ այն կողմէն եկողք, այլ շատն յարեմտեան Փոքր Ասիոյ և յԱսորոց երկրէ, սպկաւք ի բուն և Մեծ Հայոց, ի բաց առեալ զՋուղայեցիս, զոր արդէն տեսանք, որոց զուգակից են և Նախճաւանէ եկողք և Ղափանցիք: Ի Փոքր Ասիոյ եկողաց բազմաթիւ երեւին Անկիւրացիք, յայտ է որ իրենց երկրի համբաւաւոր և ընտիր Յփոն բերելով. իրենց մերձաւոր տեղիք՝ Սորանոյ, Սելբիկիւսոյ, և ոչ շատ հեռի Պրօսօ այլ ունին իրենց ներկայացուցիչ. ու

րոց մերձաւոր համարելի է և ամենուն տիրողն
 Կ. Պօլիս: Երկրորդ բազմաթիւ և հարուստ
 վաճառականութեան տեղիք են յԱսորիս, Հա-
 լիպ, Մերոփն, որոց մերձաւորք այլ յիշուին
 Ուրհա, Տելուլիս, Հընէկի, և առանց յա-
 տուկ տեղւոյ յիշուած Քաղդէոցի և Ասորի-
 աւելի հեռուէն Պարսկահայտ: Իսկ մեր հին
 վաճառականութեան և Հայ-Վենետաց գոր-
 ծակցութեան կենդրոնէն՝ դեռ Սէս, Ասոս,
 Արանա, Գարաման. ասոր հիւսիսային կողմէն՝
 մեծագոյն քաղաքն Կեսարիա. արեւելեան կամ
 Եփրատացւոց կողմէն՝ Հոսիլայ, Կարիս-
 Արշնի, և միւս մեծ քաղաքն՝ Աֆր (Տիար-
 պէքիր): Իսկ ի Մեծ Հայոց տեղիք վաճա-
 ռարեք կամ վաճառահանք, Կարին, Ելընկա,
 Բաղէշ, Բաքերդ. որոց հաւասար և աւելի նշա-
 նաւորն Վան՝ այս Յեղանակիս մէջ շերեւիր ի
 հրապարակի Ս. Մարկոսի, եթէ աչքէս չէ
 վրիպած: - Նկատմամբ բերոց կամ նիւթոց
 վաճառականութեան՝ յիշած եմք Ա Յեղանա-
 կին մէջ (եր. 51-4). այս Բ Յեղանակիս մէջ
 այլ՝ մասամբ նոյն են բերուածքն, և ամենէն
 աւելի Մեփոսի և Յֆի. սա յարեւմտեան Փոքր
 Ասիոյ, միւսն յարեւելեան Հայոց և ի Պար-
 սից. իսկ ի միջնաշխարհէն Հայոց՝ իր հոչա-
 կեալ խաշնդեղն: ի Վենետկոյ հանած բերոց

մէջ գլխաւորքն են Ադալիեյիս և Ուլունի, և
Կարեւո գործիք:

Յայտնի յիշատակք վաճառականաց՝ դա-
րուս (ԺԶ) երկրորդ քառորդէն կու սկսին.
անկէ առաջ յամի 1522 (սեպտ. 27), Վենետ-
կոյ վաճառականութեան պաշտօնէից վճիռ
մի պատուիրելով Ասորոց կողմէն եկողնե-
րուն՝ որ իրենց վաճառոց չափն ու տեսակը
ցուցընեն իրենց տեղում գտուած Վենետկոյ
տէրութեան գունցին կամ երեսփոխանին,
տեղեաց մէջ առաջին գրէ JAZA, որ մեր սըրտ-
առուչ Այասը հնչեցընէ, յետ նախընթաց
դարուն և ապագայիցն լուծեան: Ստուգիւ
Այաս էր՝ թէ ոչ. — անունն անգամ կ'արժէ
մեզ: — Վաճառոց յայտարարութիւնն ի հարկէ
անոնց համեմատ գին և նեհ (tariffe) սահ-
մանելու համար էր. այս բանս շատ անգամ
եղած է Վենետկոյ տէրութեան կողմանէ՝
իրենց պաշտօնէից և գունցից ձեռք. այս
ետքիններէս Պետրոս Մոլին գունցն ի Հա-
լէպ, յամի 1534, քննութեամբ երեք ճանա-
չողաց՝ սահմանեց նեհ մի. զոր քանի մի տա-
րի վերջ (1537, մարտ 5) տէրութեան պաշ-
տօնեայք քննելով՝ արքունի վճռով հաստա-
տեցին: Դարձեալ, քանի մի տարի ետեւ
(1541, սեպտ. 1) Ե Գիտունքն՝ ըստ խնդրոյ
Թուրքաց, Պարսից և Ասորոց (որք մեծ

մասամբ Հայք էին), հաւանեցան որ Չ՛ղ, տուրքէ Մետաքսից ազատ ըլլան, իսկ նաւողէքէ և ուրիշ տուրքերէ՝ այն անգամ միայն ազատ ըլլան: Դարձեալ, յամին 1549 (մարտ. 19) վճռեց տէրութիւնն՝ որ ի Թուրքիոյ եկող վաճառականք, եթէ բերածնին Վենետիկէն դուրս պիտի հանեն՝ բան չի վճարեն, իսկ եթէ այս տեղ պիտի ծախեն՝ վճարեն. միայն թէ վրկայիւք պէտք է ցուցընեն՝ թէ վաճառքն իրենց է և ոչ օտարի: — Ասոնց նման յամի 1567, 1574 և շատ ուրիշ անգամ այլ, արեւելցի վաճառականաց դիւրութիւն տրից և մաքսից շնորհուած է ի հասարակապետութենէ Վենետիոյ:

Գալով յատուկ դիպուածոց և անձանց, այս կարգաւորութեանց առաջին տարինէրում (1536), Նիկոլոս Դոլչէ (Dolce) անուն մէկն՝ Վենետիկէն լաթեղէնի վաճառքով ի Տրիպօլիս գնացեր է. և այն տեղի Խօճօ, Ղօղէ (Gazel, Թուի Ղազար) Հայոյ հետ առուտուր ըրեր է, որ երկար՝ աւելի քան 15 տարիներու խնդրոց, դատի և իրեն բանտուելու առիթ եղեր է: Հայէն մետաքս առեր, փոխանակ տուեր է Չուխայ և անոր նման նիւթ մի՝ որ Carisce կամ Carisca գրուած է. բայց գեռ պարտական մնայ 1500 կանգուն այլ տալու առջինէն, 300 կտոր երկրորդէն: Այն ատեն

Հանդիպի պատերազմն Օսմանեանց, որք կողոպտեն ասոր վաճառքն՝ յԱղեքսանդրիա, իբր 6000 դուկատ գնով. իսկ ինքն յետ հաշուութեանն, մետաքսն առած կու գայ ի Վենետիկ, կու բանայ անտուկները, և մետաքսը իր կարծածէն աւելի ցած տեսակ կու գտնէ. ասոր համար Չուխայն կու խաւրէ, բայց մէկալէն՝ փոխանակ 300 կտորի՝ 160 միայն կու խաւրէ. Ֆնացեալ 140ը բըռնելով իբր փոխարէն անարգ մետաքսին: Ղազէլ կու տհաճի. և եթէ առաջ 500 դուկատ համարէր առնելիքը, հիմայ կու պահանջէ 3361, ծեղգին ոսկով. դիմելով ի Կ. Պօլիս առ Ռիւսդէմ փաշայ՝ խնամի սուլդանին. և թէպէտ պայլն և դեսպանն Վենետաց՝ կու ջանան պաշտպոնել իրենց հայրենակիցը, բայց փաշայն կու սպառնայ՝ որ մինչեւ չհատուցանեն՝ չբռնան՝ ոչ իրեն և ոչ ուրիշ մեծամեծաց: Անճարուկներն կու ստիպուին հատուցանել, և ի Վենետիկ գրաւել տալ Դուլչէի ինչքը, և զնա ի բանտ ձգել: Բայց անկէ առաջ Ղազէլ Տրիպօլսի դատաւորին ձեռք և Ռիւսդէմի հրամանաւ՝ Դուլչէի 6000 դուկատ արժէքի ինչքը գրաւեր էր: Վենետկոյ տէրութիւնն այլ (1543, սեպտ. 29) գրեր էր առ պայլն՝ որ ջանայ հաճել զՂազէլ՝ այդ գումարէն վար իջնելու, Դրան հետ այլ զգու-

չութեամբ խօսի: Դուլչէ ի բանտէն աղերս կու տայ Դըքսին, որ արձակուի և երթայ ի Կ. Պօլիս, օգնութեամբ պայլին՝ իրաւախոհ ըլլալու Ղազելի հետ. իրեն երաշխաւոր դնէ իր եղբայրն և ուրիշ մի, որք յանձն կ'առնուն գրաւ տալ 3000 ծեղին, 461 դուկատ այլ ուրիշ պարտուցը համար: Եթէ գնացեր է և թէ ոչ, դեռ տարիներով վերջ այլ պարտական մնացեր է նա իր տէրութեան, 3461 դուկատից. և չկարենալով վճարել որոշուած ժամանակին, կու խնդրէ երկարել ժամադրութիւնը. տէրութիւնն այլ (1547, մայիս 21) կու շնորհէ իրեն իրեք ամիս, պարտքին մէկ քառորդը վճարելու, միւս քառորդներն այլ տարուէ տարի: Երկու տարի վերջը (1549, մայիս 10) տէրութիւնն նորէն հրամայէ Ե գիտնոց քննել, որով կ'իմացուի՝ որ Դուլչէ դեռ չէր վճարած՝ իր պարտքը, և գանգատէր՝ որ Ղազել զինքը խաբեր էր, Դամասկոսի մաքսապետք այլ զինքը պարտաւորեր էին: Դարձեալ, երկու տարի վերջը (1551, յունիս 20), ըստ խնդրոյ Դուլչէի՝ տէրութիւնն շատ դատաւորներ կարգէ Դուլչէի և Ղազելի առուտուրը քննելու, բայց միշտ պարտաւորելով զառաջինը՝ հատուցանելու իր պարտքը կամ առած փոխն ի տէրութիւնէ: Յետ այս 15 տարիներու, գուցէ և աւելի՝

գործոց և դատից, խնդիրն ինչպէս վերջացեր է, զայն շեմ գտած ի դիւանս, նոյնպէս և ուրիշ գրուածներ՝ որք անշուշտ այն տարիներու մէջ այն գատին այլեւայլ պարագաներն արձանագրած են. ուսկից թերեւս աւելի ճանչցուէր Ղազելի կամ Ղազարի ո՛վ ըլլալն. զի թուի՝ թէ ոչ միայն մեծատուն վաճառական էր, այլ և ծանօթ արքունեաց. յայտնի չէ թէ արդեօք ի Վենետիկ այլ եկած է նա երբեմն:

Իսկ նոյն ատեններ յայտնապէս ի Վենետիկ եկող Հայոց առջիններուն անուանքը, թերեւս թրղթեղէն դիւաններէ աւելի՝ յայտնեն քարեղէնքն, Ս. Մարկոսի հրաշալի տաճարին սիւներն՝ կիսաքանդ գծերով. ինչպէս այս. « Թվին » 1523. (1) Նովեմբրին (Ին?) Եւզոյի Յան» կ'ը ց?... զսրայ... որ եկի Վէնէտիկ ». անտարակոյս չէ կարդացուածն, բայց թուի թէ գրողն Եււտի անուամբ Անկիւրայի մի է: — Մտ թուականաւ փորագրած են, Մարտի թվ. Ռ. (1551). — ուրիշ մի. թվ. ՌԳ. (1554), թերեւս ներքեւը գրողն Էսոյո? Պոլոսար (Պաղտասար). — « Յովաննիսի օրդի Յուլի. թվ. » ՌԼ. » (1559). նոյն կամ ժամանակակից Տէր Յովհաննու որդի բացբերան Մէրոինցի

1. Որոշ չերեւիր երրորդ թիւն, բայց կի նմանի, 1545:

Յակովբայ (տ. 308): — Գուցէ աւելի հին ըլլայ՝ ոչ սեանց վրայ՝ այլ եկեղեցւոյն հըռչակաւոր գանձատան ներքին պատի վրայ գրուածն. « Ես Կոստանդս ծառայ Աստուծոյ » որ զիս յիշէ »: — Ասոր մօտ և նոյնպէս հին համարուի, † Յոհանէի աւանդ:

Քարերէն անցնելով ի Թուղթս, առաջին յիշատակ ազգայնոյ, յամի (1553) թէ և օտար անուամբ՝ բայց միշտ հայ վկայուած և ի Հայոց տան բնակող՝ Ալոյիս ոմն է, որդի Մորանայ կամ Միրանայ (Morany) և հայր Յակովբայ. յետինս ոչ միայն շափահաս՝ այլ և պատուաւոր վաճառական մի գուշակուի, վասն զի նօտարն լատինագիր՝ Prudens vir կոչէ (խոհական կամ զգօն այր). և կ'իմացընէ, որ Յակովբայ քաղքէն հեռանալ ուզելով իր հայրը գործակալ կարգէ (25 օգոստ.), որոյ պատշաճէին իր ամեն առած և ծախած ինչքն և առնելիք-տալիքն, և ինքն է պատասխանատու: — Չորս տարի վերջը Չոսոփ անուամբ Հայ մի, որոյ ոչ հայրն յիշուի և ոչ հայրենիքն, իրեն գործավար և երեսփոխան կարգէ զսոյն Ալոյիս (Aloysius), որ և է իրեն վերաբերեալ խնդրոց համար: Տարի մի վերջը վախճանած է Ալոյիս ի Տան Հայոց (1553, օգոստ. 16), ութ օր ջերմի հիւանդութեամբ, որ ծերոց հասարակ ըլլա-

լով գուշակուի իր ժերութիւնն այլ, զի տարիքն նշանակուած չէ ի մեռելագիրս. քան զայն աւելի հետաքրքրական է անունն, մկրտական՝ թէ հայերէն անունէ մի ծումոկած յիտալացի: Նշանաւոր է և Զուատայ անունն, (յիշեցընելով Դ դարու Զուիթ երէցը, սպիտակ ու սեւ մագով). ուրիշ յիշատակ չէ յայտնուած ասոնց:

Նոյն տարիներ և նոյն տեղ՝ ի Տան Հայոց, որոյ և պահապան՝ Սիմոն Թ. Յակոբայ արդէն ծանօթ է մեզ (եր. 336), և իբրև ամենուն ծանօթ նշանաւոր անձ ցուցընէ զնա՝ տպագրողն Արգար, պարզապէս « ի » ժամանակս Սիմոնի » ըսելով, իր տպագրական գործոյն համար: Յիշեցինք և իր հայրանուն որդին Յակոբ, ի կարգի սանսէրից (տ. 395): Այդ յաջորդական անուանքն (Յակովբ և Սիմոն) կարծիք մի բերեն, թէ արգեօք Սիմոնի հայրն Յակոբ՝ չէր մեղի առաջին հայ գրատիպ ճանչցուած Յակոբն՝ յամի 1512 (եր. 208): Եթէ կարծեաց սանգուղն հաստատութիւն ունենար, Յակոբէ Յակոբ աստիճանաբար վեր ելնելով՝ կու հասնէինք ի Յակոբն յիշուած ի Տան Հայոց յամի 1434 (տ. 180), հանդերձ որդւովն, որոյ անունն չէ յիշուած: — Սիմոն՝ հարկ է որ շատ ազգային գործոց մէջ մտած ըլլայ, բայց

անոնց յիշատակները չեմ գտած : միայն դիւ-
 ւանաց մէջ՝ Ֆիկոլին նօտարի գրուածի մի
 հանդիպած եմ (1567, մայիս 17), որ յայտնէ
 թէ Սիմոն գործակալ էր Էրճնա կամ Ռե-
 ճնա (Թագուհի) անուամբ կանէացի (Կրետէ
 կղզւոյ) բոնտարկեալ կնոջ Սարավալլոցի Յա-
 կոբայ . որ շնորհիւ դըքսին՝ բանտէն անդոր-
 րագիր կու տայ Սիմոնի, որ իր ստաց-
 ւածքն ազատեր էր (Ռագոզա Հերոնիմ ա-
 նուանեալ Սարավալլեցի) մէկէ մի : Այս
 կամ ուրիշ անդորրագիր մի յանուն Ռեճինայ
 գրուած առ Սիմոն՝ յամի 1569 . գտուի յիշեալ
 նօտարին գործոց մէջ . բայց գիրքն՝ խոնաւու-
 թեամբ կէս փտտած և աւրուած՝ չի կար-
 դացուիր : — Սիմոն՝ Հայոց Տնպահ դրուած
 կ'երեւի յամի 1555էն, քանի մի իտալա-
 ցիներէ ետեւ . և յիշուի ի Հայ-տան յաջորդ
 տարւոյն սկզբում (կամ 1557, յան . 26),
 իր սենեկին պատուհանից նորոգութեան առ-
 թիւ : Յիշեցինք (եր . 311) Սիմոնի բողոքելն
 (1573) առ Հոգաբարձուս՝ ընդդէմ Աղեքսան-
 դրի և Յակովբայ անառակութեանց, որք և
 կու սպառնային տնպահին որդին սպաննել .
 Յիշեցինք նա և իր թարգման ըլլալը Զաքա-
 րիայ եպիսկոպոսի կտակին, յամի 1575 (եր .
 334) և սկուտ (դրամ) մի ժառանգելն անկէ :
 Երկու տարի վերջը † է Սիմոն (1577) փե-

բրաւարի սկզբան, Թերեւս մեծ ժանապահէն
բռնուած: Քիչ օր վերջը (մարտի 2) Հոգա-
բարնուք զՔէօրզ ո. Յովհաննու անօրյաջօրդ
կարգելով, յիշեն՝ որ շատ գանգաւ եղած է
Սիմոնի վարչութեան դէմ⁽¹⁾: — Նոյն ժանա-
պահէ մեռածներուն կարգին նշանակուած
է և Յովք Հայ մի, ս՛վ և ուստի ըլլալն
անյայտ:

Այս յիշեալ Հայերէն զատ՝ 1560էն առաջ
ծանօթ են ի գիրս նօտարաց, Յրանչիկոս Հայ
մի ո. Պետրոսի Մարտիրոսի, որ իր համա-
նուն Յրանչիսկոս մի իրեն գործակալ կարգէ
(1558, հոկտ. 1): — Պէկէօր Մարտր ո. † Յով-
սեփայ, բնակեալ ի Տան Հայոց, գործակալ
կարգէ զԽաչատուր (Christophorus) ո. Ապ-
տուլլահի, իր պահանջները ժողովելու՝ պար-
տականներէն: Հետեւեալ տասնամեկին մէջ
(1560–70) նշանակուած է Գաւթի անուամբ
Հայ մի (1568), որ Թուի անդորրագիր տուած
կամ առած. նօտարական գրոց ցանկի մէջ
գրուած է միայն D(ominus) David Arme-
nus. Quietatio. իսկ խնդրոյն տեղեկու-

1. Esendo alli giorni pasati mancato di que-
sta vitta Simon gia custode de la Casa deli
Armenj.. et per li molti reclami che Sue Signorie
Ecc.^{me} a avuto del mal governo fatto da lui
S. Simon, ecc.

Թեան գրուածն՝ փտտած և թափած է: — Նոյն տարին (1568, մայիս 15) մեր արդէն յիշած (եր. 373) Բերիացի Շաւալաթեան Հալէպի դրամանոցի վարպետին որդին Աղեփանդըն, պատրաստուած երթալ ի Կ. Պօլիս՝ կիպրացի նաւով, իրեն գործավար կարգէ Լորենցոյ Կոնտարին (Contarino) փաստաբանը, դատ վարելու Մկրտիչ Avetula կոչուած իտալացւոյ դէմ. նոյնպէս և զՅակօբ Մէրփինցի որդի Իքրահիմայ, անոր երկու հակ մետաքսը պահանջելու նոյն Աւետուլայէն: Երկար ատեն բնակած է Աղեքսանդր ի Վենետիկ, և այս նաւարկութենէն երեք տարի ետքը (1571, մարտ 29) նորէն վկայ կ'ըլլայ Կարկառեցի Բարաթեան ո. Սինն սանսէրի (տ. 294. 313) հետ, որ Յովհաննէս Ամրեցի ո. Տէօվլէթքեարի՝ անդորրագիր տուաւ Կոնտուզի (տ. 370) որդւոյ † Ամիրի (q.^m Amiri de Azami) Պարսկահայոյ: Այդ Յովհաննէս նոյն օր նոյնպէս անդորրագիր տուած է և Փանոսի ո. Գեորգայ, ասոր հետ թէ ի Հալէպ թէ ի Վենետիկ ըրած առեւտրին համար. ինչպէս տարի մ'առաջ այլ տուած էր ջուղայեցի Գայիրի (տ. 370) 285 դուկատ պահանջիցն համար, որոյ վկայ կ'ըլլան յիշեալքն Յակովբ Մէրտինցի և Սիմոն սանսէր: Աղեքսանդր՝ չորս տարի վերջ այլ (1574, յունիս

12) յիշուի իբրեւ վկայ և թարգման Կար-
 փորի ո. Յովհաննէի Ջուղայեցւոյ (եր. 374) :
 Տարի մի վերջ այլ (1575, մարտ 18) 15
 դուկատ փոխ կու տայ Պասսայի Ջուղայեցւոյ՝
 իր որդւոյն խնդրոյն ատեն (եր. 374), երաշ-
 խաւոր դնելով զԿարապետեանն Յովհաննէս,
 և վկայ՝ զՊէտրոզ ո. Թէոդորի, Նասիպ Ջու-
 ղայեցի և Հըսնքէյֆցի յակորիկ տէր Թու-
 մասը:—1569, յուլիս 23. Ալեքսանդր և Թէոդոր
 Անկիւրացի վաճառականք՝ իրենց հայրենակից
 Յովէէը գործովար կարգեն, պահանջելու ի
 մաքսապետաց և յայլոց՝ իրենց բերած 26
 տախտ կամ հակ Յփսեաց, և Mocaia կամ
 Mocagiari (Թուի պողոտի) կոչուած տեսակ
 մի կտակեղէնքը և ուրիշ գրամական առնե-
 լիքը. վկայ դնելով զՊէտրոզ ո. Յովհաննու
 ծանօթ սանսէրը: Նոյն օր տէրութիւնն վճոե-
 ր, որ այդ տեսակ նիւթոց Cottimo և Bai-
 laggio ըսուած տրոց համար՝ ստէպ վէճ և
 խնդիր կ' ըլլար, այսուհետեւ երկու տուրքն
 այլ պահանջուին, բայց ամբողջ ստակն տէ-
 րութեան սնտուկին յանձնուի: Պուշակուի որ
 այս վճոին շարժմամբ՝ նոյն օր առաջ կամ
 վերջ՝ Անկիւրացիք իրենց ընելիքն ըրեր են.
 բայց չորս ամիս վերջը (նոյեմբ. 25) նոյն
 բանի վրայ նորէն խնդիր ըլլալով, Ե Պի-
 տուրք տնպատշաճ համարին այդ վճիռը.

իրբ զի արդէն 1541ին վերցուեր էին այդ տուրքերն, և երբ խնդրէին վաճառարերք՝ կու շնորհուէր իրենց: — Քիչ օր վերջը Յուլիէ՛ Gentile? կոչուած և Սիմոնի ո. Յարուլիւն, որ Թուրքաց և Պարսից հետ ի Պարսկաստանէ մետաքս բերեր էին ի Կէլիպօլի, և անկէց ցամաքով եկան ի Վենետիկ, մինչ այլազգիք նաւով գալով մաքսէ ազատ եղան, խնդրեն որ իրենց այլ շնորհուի ազատութիւն, վասն զի ի Կ. Պօլսէ չեն եկած. (ըսել է թէ այդ քաղքէն բերողք՝ պարտաւոր էին մաքսի և բաժի): Նոյն տարին (1569) ասոնցմէ առաջ ուրիշ անկիւրացի մի՝ որուն անունն և հօրն այլ խանգարած են նօտարք, գրելով Սերին և Գարան? (Serinus Ermenius filius S. Carani), նոյնպէս մետաքս բերեր են, կու յանձնէ (ապրիլ 28) Նիկոլ Արիկոնի Իտալացւոյ, որ պահանջէ յՈկտաւիոյ Պարոնոյ՝ իրենցմէ գնած մետաքսին գինը և յԱնգոնայէ եկած փոխանակագրին գումարը, (184 դուկատ). վկայ կ'ըլլան ծանօթքն Պէորգ ո. Թէոգորի և Սիմոնի ո. Յակոբ սանսէրն: — Նշանելի է մի և նոյն ժամանակ գրեթէ մի և նոյն տարի՝ Անկիւրացւոյ յարեւմտից՝ ի Թուրքիոյ, և Զուղայեցւոյ (տ. 358) յարեւելից՝ ի Պարսից մետաքս բերելն: — Ասոնցմէ մէկն էր կամ ուրիշ եր-

կըրցի Յովնաթանն այն կամ Ռոնաթան՝ զոր յիշեցինք Յէորդորեան Քէորգայ գործոց մէջ (եր. 294), ուր ուրիշ անծանօթ վկայ մ'այլ յերեւան ելաւ, Յովնան ո. Սէննի: — Իսկ կարկառեցի Յարութեան ո. Սիմոնն՝ այլ և այլ անգամ յիշուեցաւ (եր. 439):

Ասոնց ժամանակակից անկիւրացի մ'այլ յիշուի, Ալփասանդր ո. Անդրէի, որ ի Կ. Պօլսոյ բեռ մի փոկ (Cordovan) բարձեր Սկուտա (Scuta) անունեալ նաւուն վրայ և բերեր էր ի Վենետիկ, ուր իր համանուն իտալացի Աղեքսանդրի Ռանի հետ վէճ ունենալով, երկուքն այլ հաւանին (1571, յուլ. 5) իրաւարարներ դնել և անոնց վճռածն ընդունիլ: Նոյնն յիշուի երկու տարի վերջը (1573, յուլ. 28), իբրեւ գործակալ կամ գործակից Աբդուսադի ո. Աբդուլբէրիայ Մէրտինցւոյ, որ (Ֆինարտի) նաւապետէն փոխառեր էր 93 դուկատ, և խոստանար հատուցանել ի Տրիպօլիս. ապա թէ ոչ՝ նաւապետըն (Մոչենիկոյ) պիտի առնուր իր ապրանքը, մնացեալ պարտքն այլ պիտի հատուցանէր Աղեքսանդր:

Առանց հայրենեաց տեղւոյ յիշուեցան այս ատեն վաճառակիցք, Յովնէ ո. Առաքելի, Ասատի ո. Մեստերի? (Mesder) և Թաննի: Ասոնցմէ Յակովբն Առաքելեան քսան

տարի վերջ այլ յիշուած է (1594, մայիս 4),
 իբրեւ վկայ Մարգարեան Տէր Յակովբայ ընդ-
 ունած ընչից՝ ի հաշիւ կաթողիկոսին Հայոց
 (եր. 345): — Էմիրյան? (Emiryassin գրուած)
 ո. Մէրտէնչահի Եզընկացոյ՝ զՆիկոլ Մա-
 րենտի իտալացի իրեն գործակալ դրած է
 նոյն տարին (1574, յուլ. 31) իրմէ ընդու-
 նած 189 դուկատի հաւասարը՝ մաքսի պաշ-
 տօնարանէն պահանջիլու: — Քանի մ' ամիս
 առաջ (կամ հետեւեալ տարին, 25 փետր.)
 այս եզընկացին՝ Թօխադցի կոպիտան? անու-
 ամբ Հոռմի յանձնարարութեամբ՝ առած էր
 ասոր պահանջը, 34 դուկատ, ի Տոնատոյ Խա-
 չատրոյ կամ Քրիստոփորէ, երաշխաւոր կար-
 գելով զպարսիկն կամ պարսկահայ Ղադր
 ո. Յովհաննու:

Այս ժամանակ (1574) ի Վենետիկ և ի
 Վենետկոյ դուրս կարեւոր դէպք մի հանդի-
 պած է Հայոց ոմանց, որք թէ՛ վաճառականու-
 թեան և թէ՛ ի Հոռվմ Ներողութեան տա-
 րին ուխտի երթալու պատճառաւ, վենետ-
 կեան նաւով մի կու գային. երբ Տոսկանայի
 ջրերու հասան, այն տեղացի բերդանաւ մի
 արգիլեց վենետկեան նաւը, և Հայոց ինչքը
 կողոպտեց իբրեւ թուրքի հպատակաց. ասոնք
 ի Հոռվմ բնակող Արեւմտեանք անուամբ ար-
 գակցի բերնով, դիմեցին առ դուքսն Վենետ-

կոյ. դուքսն քաջալիւրեց զանոնք որ երթան
ի Յիրենցէ և կ' առնուն ստացուածքնին. Հայք
եկան ի Յիրենցէ. բայց դուքսն մերժեց զա-
նոնք, ըսելով՝ որ ի Ս. Պապէն պատուէր
ունի թուրքի հպատակաց ինչքը գրաւելու.
Աղէքսանդր դառնալով ի Հոովմ' նորէն զրեց
առ դուքսն Վենետկոյ (1575, յանուար 15),
եղածը պատմելով, և չեմ հաւատար՝ ըսե-
լով, որ Ս. Պապն հաւանի խեղճ քրիստոնէից
ինչքն կողոպտելու. (Ma jo credo che S.
Santità non voglia che la roba deli po-
veri christiani si perdano a questo modo;
per le parole che mi disse V.^a Serenità).
և կու խնդրէր որ բարեխօս ըլլայ առ Պապն:
Նոյն օր Վենետաց դեսպանն այլ (Պօղ.
Դիեբոլոյ) ի Հոովմէ գրէ առ տէրութիւնն, որ
Հայք խնդրեր էին իրմէ որ խօսի ընդ Սըր-
բաղանին, բայց ինքն չուզեց առանց հրա-
մանի դըքսին, և սպասէ ասոր պատուէրին:
Խորամանկ կամ խորագէտ դուքսն՝ ոչ իր
պատուակցին ուզելով դպչիլ և ոչ անոր պէս
Հայոց աղերսը մերժել, գրեց (22 յան.)
դեսպանին, որ անձամբ միջնորդութիւն չընէ,
այլ քաջալիւրէ զՀայս, վստահացընելով իր
տէրութեան փափագին՝ որ թուրքաց հպա-
տակք չվնասուին: Քանի մ' օր վերջը (29
յան.) դեսպանն գրով իմացուց, օր Հայք

իրենց բարեխօս ըրեր են առ Պապն զՄե-
տիչի կարդինալը: Վստահ եմք որ բարեխօ-
սութիւնն յաջողած ըլլայ զբարերարութիւնը,
և Ս. Պապն՝ Էմմանուէլ Ֆիլիպպերտի (դքսին
Տոսկանայ) խստասրտութիւնը կակղած ըլլայ:
Եւ գուցէ այս սրբազան հաճութեան զօրու-
թեամբ է, որ յաջորդ տարին Քարամանցի
Հայ վաճառականք՝ Միրզան (Mirzan), Խօժ-
ճալ կամ Գաճալ (Chamali) և Պեթրոս քա-
հանայ, 17 բեռ մետաքս և քանի մի սնտուկ
Խաչնդեղ բերեր են ի Տիրենցէ, և վենետ-
կեան բերդանաւով փոխադրեր են ի Վե-
նետիկ. հօս Հինգ Գիտունք քննելով Հա-
յոց հաւաստագրերը, որոց մէկն այլ Հալէպի
վենետկեան գունցին քահանայն (G. Batista
Audet) գրեր էր, վստահանալով՝ թողեր են
որ Հայք վերցընեն իրենց ինչքը. բայց ա-
նոնց հետ եկող Հրէից վկայականները բա-
ւական չհամարելով՝ իբրեւ աւանդ պահեր են:

Այս վերջի թուականներու՝ յիշուի Կ.
պօլսեցի մի, հիմայ այլ ծանօթ մականուամբ,
Ալուանկալ, որ երբ յամի 1574 ելեր է ի Կ.
պօլսոյ երթալ ի Լեհաստան, իր պարտա-
կանէն առնուլ պահանջը (1000 դահեկան),
և ցամաքով դառնալ Վենետիկ, իր մէկ ծա-
նօթի կամ սպասաւորի (garzone) ձեռք՝ կու-
խարէ ի Վենետիկ 18 հակ Յիսի: Այս

բանիս խնդիր ըլլալով՝ յետ երեք տարուոյ, (1577, նոյեմբ 30) Խաչատուր Թագաւոյն կամ որդի Թագաւորի (Cristoforo de Tacor), կու վկայէ նոյնպէս, թէ Անդրէաս Ստամաթի (Stamathi) ընդունեցաւ զանոնք: Այս բանիս վկայ կ'ըլլան նօտարի առջեւ՝ Թորոս ո. Կարապետի, Յովհաննէս Ստեյնի ո. Սարգսի? (Santo), և Աստուածաբան ո. Այրշէի: Շատ տարիներ վերջ այլ (1580) կու յիշուի այս Ստեյնին, իբրեւ վկայ, նոյնպէս և ի 1597ին:

Ասոր նման անգամ մի առաջին թուակաւ նին մօտ և յետոյ քսան տարի վերջ նորօրինակ առեւտրի մէջ յիշուած անձ մի է Մէտայէլ ո. Զատարիայ, որ յամի 1579 Յովհ. ո. Խաչատրոյ Սանսէրի (տ. 396) որդւոյն կնքաւ հայր եղած. և քանի մի տարի վերջ (1584) յիշուած յԱնգոնա, Մէրտինցի Յակոբայ գործոց մէջ (տ. 313): Սա 1588ին (յուլ. 29) ուրիշներու հետ կու վկայէ Գոթինէկոտի ո. Մէտայէլ որպիսութեան համար, որ պիտի յիշուի ի կարգին: Իսկ նորատեսիլ առեւտուրն եղած է յամի 1590 (հոկտ. 15). Ադարայէն՝ որ թուի Իբրահիմ ո. Ճիմայ Երուսաղեմացի (Ասորի? թէ Արաբ), 80 դուկատի կու ծախէ Միքայէլի՝ շէկ մագով կամ մորթով (de pello rosso) և իբր եօթն ու կէս տարուան՝ տաճիկ ուղտու կէս մի, կէս մ'այլ հասարակ

ուղտու, պարզագոյն և իբր 9 տարուան, երկուքն այլ առողջ. այս երկու կիսոց վրայ՝ Միքայէլ իշխանութիւն պիտի ունենայ ուզածըն ընել տալու. նօտարի առջեւ կու վճարէ գինը. Իպրահիմ այլ խոստանայ դաշինքը կատարել. կու վկայեն Խաչատուր Զատէ ո. Սիմոնի, բնակող ի տան Հայոց, և Յովսէփ Jaconi անուանուած, որ ոչ թուի հայ: Կու մնայ գիտնալ թէ ո՞ր էին ուղտերն, և թէ ինչպէս Միքայէլ անոնց կէսը պիտի շահեցընէր: Իբրահիմայ համար վկայուի՝ թէ այս ատեն ի Վենետիկ կու բնակէր, Ponte di Paglia կոչուած թաղի մէջ, ուղտերն այլ իր քով էին (sono appresso il predetto M.^{sr} Abrayn): Թէ Վենետիկեցոց սրչափ զարմանք բերած են այդ անճոռնի գոյգն՝ կերպով մի յայտնէ նօտարն, իբր շտեմնուած արարած մի զտաճիկ ուղտը կոչելով «մէկ կենդանի մի» այնպէս անուանուած, un animale nominato Dromidario. զմիւսը կոչէ un Gambollo, di pello chiaro.

1580. Եզընկացի մի՝ Մատուր ո. Յովհաննու յերեւան գոյ այս թուականիս, որոյ արդէն յիշած եմք (եր. 398) առեւտուրն ընդ Յովհ. ո. Խաչատուրոյ և ընդ Նուրուսի Կարնեցոյ: Ան գործակցութենէն քանի մ՞ օր

վերջը (18 մարտի), ինքն Մատուր իրեն ընդհանուր գործակալ կարգէ զՍքրլմեհ, (զոր նօտարն համանիշ համարի Քրիստոփոր անուան (Abdelmisi, sive Christoforus) ո. Հոտոտ, վկայ ունելով զանկիւրացի Պալ ո. Յուլիքայ և շՅովեթ ո. Գրէթորէ, որ և թարգման: — Յիշեցինք արդէն (տ. 298) այս ժամանակիս և սոյն գործողութեանց վկայ զՄուպրէտշահ ո. Գապըշահէ, որոյ անունն ազնուական ցեղ մի գուշակել տայ, և Յովհաննէս ո. † Համագուպայ (Ovanes q.m Amasach) (տ. 399): Հոտոտ անուամբ այլ յիշուի մէկ մի յաջորդ տարին (1581, մայիս 27) ո. Առյիտի ի Հալէպայ, որ այն տեղէն գրով գործակալ կարգեր է իրեն՝ գիտալացին Bertaboni, և սա հիմայ զգործակալութիւնը կու յանձնէ ուրիշ իտալացւոյ մի (Rossini Orazio):

1583. Յովհաննէս ո. Սարգսէ (Joannes Sanctis) Ստեցին՝ կրետացի Գէորգայ յանձնարարութեամբ ութ վսուիլ սուր կու բեռցընէ Balbiana կոչուած նաւուն վրայ, որ պիտի երթար ի Կիպրոս և յԱսորիս. նաւահանգըստէն ելնելու ատեն՝ այն տեղի պաշտօնեայք կու քննեն, և բեռնագրերը անվաւեր գտնելով՝ կ'արգելուն ապրանքը. Սարգիս զինքն արդարացընել կու ջանայ (օգոս. 2), և

կ' ըսէ, թէ ուրիշի գրել տուած էր. դատաւորք այլ կէս աչք գոցելով՝ միայն պարտաւորեն զնա՝ որ 15 դուկատ տուծէ, և իբր ողորմութիւն տայ երեք կուսաստանաց:

Այս ժամանակիս հանդիպած է և Ահմէտ թուրքին մկրտուիլ և թումաս անուանուիլն (տ. 313), և յետոյ փախչելն ու կտաւեղինաց տակ պահուըտիլն ի նաւուն, և բռնուելով բանտուիլն, մէրտինցի Յակովբայ տան մէջ բնակած ըլլալով և անոր պարտական. յիշուած է Յակովբայ տեղեկութիւն տալն այլ և վճիռն դատաւորաց (1584, հոկտ. 6), որ մինչեւ ի յայտնութիւն այս գործոց՝ արգելուի ուրացեալ համարեալն, և իր ի դրամասեղանի գտուած ստակէն վճարուի Յակովբայ պահանջն, 21 դուկատ:

Գարձեալ, նոյն տարին (օգոս. 4) վճռած է ծերակոյտն արձըկել ի թիոց (նաւաբանտէ) զՄուրաթ Հայ, զոր շատ տարի առաջ թուրքք բռներ և ձգեր էին ի նաւաբանտ. վննետկեցիք բռնելով զնաւը՝ զՄուրատ իրենց նաւաբանտին մէջ ձգեր էին ի թիավարութիւն: Մուրատ աղերս տուած է տէրութեան (իբրեւ յամի 1578), բայց չէ ազատուած. չորս տարի վերջ (1582, նոյեմ. 6) նորէն աղերս կու տայ. ծերակոյտն նոյն

օր յանձնէ նաւարանի զինուց պաշտօնէից՝ քննել խնդիրը. պաշտօնեայք ուշկեկ (1583, յունիս 7) պատասխանեն, թէ արժան է արձրկել զնա, որովհետեւ իսլամութեան նշան չունի, և ուրիշ թիարգել Հայոց այլ ազատութիւն տրուած էր: Բայց դարձեալ, որ և է պատճառաւ՝ Մուրատ մնայ յարգելանի, մինչեւ ի 4 օգոստ. 1584. այն օր ծերակոյտն վճռէ արձրկել զխեղճն, յետ երկարամեայ անպարտ տառապանաց:

Նոյն տարին (1584) և նոյն օրերուն հանդիպած է և Սրահուշի Ֆրանկոյի կամ Ֆրանչիսկոյի՝ քիչ շատ նման խնդիր մի. սա քանի մի Պոսնիացուց և ուրիշներու հետ՝ Վենետիկէն կու նաւէ դէպ ի Նարենտա քաղաք Պոսնիոյ. երբ կու հասնին ի Լեզինա (քաղաք և կղզի Դալմատիոյ), Ֆրանգոյ 117 ծեզին ոսկի կու փոխէ ի դալէր կամ ի դահեկան թուրքաց. նաւապետն կասկածելով թէ նա կամ ապրանքն փախստական ըլլայ, բոլոր դրամները կու գրաւէ, նոյնպէս և թուրքաց զէնքերը. Ստանոզցիին ուրիշ ճար չի մնար այն ատեն, բայց լալ, մինչեւ որ դառնան ի Վենետիկ, և բողոքէ: Դատաւորք յանձնեն (Մարիոնի) նօտարի՝ որ քննէ վկայից ձեռք. և սա (սեպտ. 4) կու կանչէ հետը եղողները. յորոց պոսնիացի մի (Գէորգ ո. Փիլիպ.) կ'ը-

սէ, թէ տարի մ' առաջ Ֆրանգոյի հետ ասկից նաւեցինք ի Նարենտա. որ տեղացի ըլլալը չեմ գիտեր, բայց երբ Լեզինա հասանք՝ փոխեց ստակը, զոր նաւապետն գրաւեց իբրեւ գողցուած. Ֆրանգոյ կու լար ու կ' աղաչէր որ տայ դրամները, իմս է ըսելով: Ասոր նման անկիւրացի Մուսդաֆա թուրք մի վկայէ, որ Ֆրանգոյ Անկիւրիոյ մօտ քաղքէ մ' էր, և անցեալ տարի օգոստոսի կիսուն մէկ տեղ նաւեցին. երբ մօտեցան ի Նարենտա՝ վենետկեան խալէ մի կողոպտեց անոր դրամները, որ՝ գիտեմ թէ իրենն էին, վասն զի ծախած ընչից գինն էր: Ֆրանգոյի պաշտպան կ' ըլլայ և թուղթ մի Սիւլէյման պէկի՝ Մոռէայի կողմերու նաւապետի կամ ծովապետի, որ կու յիշեցընէ եւս անոր կ. Պօլսի պայլէն թուղթ բերելը: Յետ այսքան վկայութեանց՝ ծերակոյտն կու վճռէ (6 հոկտեմբ.) որ պաշտօնեայք Դրամանոցի ետ դարձընեն ու տան առ Ֆրանգոյ 117 դալէրը, առանց ուրիշ բան պահանջելու իրմէ՝ բայց ընդունելուն անդորրագիրը. վասն զի, կ' ըսեն, այսպէս ըրինք և թուրքի մ' այլ (3 յուլիսի) նոյնպիսի դիպուածի առթիւ:

Եթէ չէ այս Ֆրանգոյ՝ բայց իր ժամանակակից է ի վենետիկ բնակող Ֆրանչէսկոյ մի, գուցէ ո. Սէֆերի կոչուածն, գործակից

Ամբրոս. Նովեպի տեղացւոյ . որ ըստ գաշնագրութեան այս Հայոյն հետ, կու ստիպէր զսա (1586 յունիս 11) նստարի ձեւքով, որ գնած ապրանքը տանի ի Պատուա ի տօնավանան, որ քաղքին հրաշագործ Ս. Անտոնի տօնի օրերուն (13 յունիսի) կ'ըլլայ, սւր և խանութ մի վարձեր էր. և վախէր թէ Ֆրանչ. չուզելով երթալ՝ թէ կրպակի վարձքը կորսընցընէ և թէ շահ: Պաշտօնական անձ մի՛ գտնելով զՖրանգոյ ի հրապարակի Ս. Մարկոսի՝ կու տայ իրեն այս ստիպող պատուիրագիրը: — Ֆրանչիսգոյի երթալն կամ չերթալն՝ մեզի կարեւոր չէ, որչափ իր ուրիշ յիշատակները, որ անյայտ են ինձ: Նոյն Ֆրանչ. անուամբ այլեւայլ Հայք յիշուած են ի Վենետիկ. մին է նախայիշեալ Մարտիրոս Ե. Պետրոսի (տ. 438): Մեռելագրաց մէջ այլ յիշուի Ֆրանչ. Հայ մի + յամի 1598, մարտ 15, 48 տարուան. թերեւս Ե. Պետրոսի, զոր յետոյ պիտի յիշեմք ընդ Պէկի (1588). յետագայ դարու մէջ այլ յիշուին Հայ Ֆրանչ.: — Անունը թողլով և Ֆրանգոյի հայրենեաց դառնալով, յետագայ Յեղանակի սկըզբան (1605) Ստանոզցի սարկաւազ մի Մելիքոս անուն, եկեր է խնդրել ի Ե Քիտնոց (մարտ 23), որ իր ի Վենետիկ + եղբոր ինչքը՝ զոր գրաւեր էր Աստուածաբարոց

անուամբ մէկն, տան իրեն. և գրաւողն խոռտանայ տալ:

Քանի մ' անգամ վերջի գրածներուս մէջ յիշուեցան Արածա մականուամբ երկու վաճառականք (տ. 402. 413), անշուշտ իրենց Սիսուանեան հայրենի քաղքէն, և որպէս երեւի՝ երկու եղբարց որդիք, Ստեփանո՛ վասլի, Դոմինիկո՛ Յարութեան. յետոյս անունն (Դոմ. Թարգմանուած Թուի ի Կիրակոսէ. յիշուի ասոր եղբայրն այլ Գրէկոյ: Գուչակուի որ ասոնք շատ յիշատակ պիտի ունենան ի դիւանս, և յառաջ քան զ1580 թուական. բայց իմ գտածներուս առաջինն է 1584ին (ի 5 մարտի). երբ ըստ խնդրոյ Սիմոնի որդւոյ Թուրազայ (Թորոսի) Սսեցւոյ՝ Գեորգ Առաքելան ո. Կ. Պօլսեցի Անդրէի, և Ղաչար ո. Յովհ. Սեփանցի, երդմամբ վկայեցին նօտարի, որ հինգ տարի առաջ՝ երբ Ալպանիոյ Լեսոկոչուած տեղում էին, լսեցին որ մեսսեւնացի խալէ մի բռնեց զԴոմինիկոս, և այնքան չարաչար ծեծեցին՝ որ կիսամահ ակամայ ըսաւ որ ինքն թուրք է. զնոյն վկայեց և Գէորգ Մոտոնցի, որ նոյն խալէի մէջ ոտնակապ բանտուած էր: Ասոնց վկայութեան վկայ եղան Յակովբ Մէրտինցին և Գէորգ ո. Յովհ. տնպահն: Այս ատեն Դոմինիկ Թուի թէ չէր ի վենետիկ. վասն զի ամիս

մի վերջը (ապրիլ 4) երբ Ստեփան Սիմոնի
հետ Ստեփանոս զԳէորդ Առաքելեան գոր-
ծակալ կարգեց՝ նա և Դոմինիկոսի կողմէն,
կ' ըսէ նօտարի առջեւ (սա զերկուքն այլ իրա-
րու եղբայր գրէ), և վկայէ, որ Սիմոնի
վաճառակիցք էին: Երկու ամիս վերջը (յունիս
30) երբ խնդիր կ' ըլլայ Մարկ. Շահնշահի
(եր. 412) հինգ տակառ դանակեղինաց, և
Վառլո. Պրուսացի Գարաճայի վկայէր զայն,
Ստեփան այլ վկայեց Վասլի հաւատարմու-
թեան: Քանի մի ամիս այլ վերջը՝ նօտարի
առջեւ վկայուի (13 հոկտ.) որ այն ատեն
Ստեփան ի Հոռով էր, և հիմայ Յովհաննէ-
ոմն ո. Ստեփանոսի ի խնդրոյ Սըսեցի Սիմոնի
վկայէր, որ սա դրամ կամ փոխ տուած չէր
Ստեփանոսի. այս բանիս վկայ եղան Պօղոս
ո. Յովհաննէս Կեսարացի վաճառական՝ որ
բնակէր ի Ս. Մովսէս Թաղի, և Մարտիրոս
Ուհայեցի ո. Գարրիէլի, որ բնակէր ի Ս.
Մարիամ Խորոտիկ, ուր և Յովհաննէսն
այն: — Յաջորդ տարւոյն սկիզբները Ստե-
փանոսի տեղ Դոմինիկոս կ' երեւայ ի Վե-
նետիկ, և կու խնդրէ (4 մարտի, 1585)
որ յիշեալ Մարտիրոսն և ծանօթ Մկրտիչ
Պարսկահայն, Գէորգն ո. Յովհ. և Կար-
պետ ո. Կիրակոսի (միշտ Դոմինիկոս գրուած)
վկայեն երգմամբ, որ ինքն վաճառակից էր

Սիմոնի Սսեցւոյ, որուն ապրանքն տարեր էր ի Հռովմ, և նա հօն մեռեր էր. ասոնց վկայ եղան Գաբրիելոյ Անկէ-բաջի ո. Գէորգայ, Փղափ ո. Բարդէ, և Սերովէ ո. Գեորգայ: Նոյն օր նոյն նօտարի գրութեամբ՝ Գոմինիկոս իրեն փոխանորդ կարգէ զՍտեփան՝ որ ի Հռովմ, որպէս զի † Սիմոնի ինչերէն և դրամէն իրեն մասը գրաւէ: (Այս տեղ նօտարն զՍտեփան ո. Վասլի գրէ, զԳոմինիկ ո. Յարութեան (Salvatoris, զի իտալացիք այսպէս կոչէին Յարութիւն անուամբ Հայը):

Ետքի թուականէս երեք շաբաթ վերջը վերոյիշեալ Մարտիրոսի Ուռհայեցւոյ որդւոյ Կարապետի՝ հիւանդութիւն հանդիպի, և յանկողնի կանչելով զնօտար (22 մարտի), գրել կու տայ կտակը, կատարիչ կարգելով զԳոմինիկ, իսկ ժառանգ՝ իր Թորոս եղբայրը. կ'իմացընէ, որ 30 դուկատի վաճառք տուած էր Ղազարայ ո. Յովհան. որ տանի ծախէ ի Թուրքիա. 100 լիրայ ալ Սերաստացի Մարկոսէն առնելիք ունէր. նա և երեք սնտուկ ապրանք այլ կար քովը՝ Ստեփանոս Ատանայէն տըրւած, որոց բանալիքն այլ անոր քով էին (ի Հռովմ). իր ստակներէն պէտք էր վճարել զվարձ բնակած տանը՝ որ ի Ս. Մար. Խորրոտիկ. 20 դուկատ այլ տալ Ս. Յովհան — Պօղոս կոչուած մեծ հիւանդանոցին: Այս

կտակը բանալու բազդն մեզի ընկաւ, յետ 300 տարիներու կնքած մնալու ի դիւանս, որ յայտնէր թէ Մարտիրոս առողջացեր է այն հիւանդութենէն, որոյ և ինքնին վկայէ քիչ օր վերջը (9 սուրբիլի), երբ նոյն կտակագիր (Մարին Լիոյ) նօտարին առջեւ գործավար կարգէ զԴոմին. Ատանա՝ պահանջելու ի Ղազարայ իր 30 դուկատի պահանջը: — Տարի մի վերջը (1586, մարտ 24), ինքն Դոմինիկոս այլ իր Գրէգոր եղբայրը գործավար կարգէ պահանջելու իր ապրանքն ի Ռակուզա՝ այն տեղացի Պասգուալէն. այս բանիս վկայ և թարգման կ'ըլլայ վերոյիշեալ Գէորգն Առաքէլեան ո. Անդրէի: — Այսուհետեւ ոչ Ուռհայեցւոյն և ոչ Դոմինիկոսի գործք յիշուին. միայն սա տարի մի ետեւ (1587, ապրիլ 29) վերջին անգամ յայտնուի, երբ իր համշիրակն և գործակից Ստեփան Ատանա՝ իսպառ ծածկուի. վասն զի նոյն օր ծանր հիւանդ ըլլալով կանչել կու տայ վերոյիշեալ ծանօթ նօտարը (Մարիոյ Լիոյ) և գրել կտակը, կատարիչ կարգելով զԴոմինիկ, ժառանգ՝ իր կինը Առնիէր (Arnier), որոյ անունն յայտնէ Հայ ըլլալն, այլ ոչ ո՛ւր ըլլալը, և իր Յակովբ որդին: Ասոնցմէ զատ ուրիշ բան չեմ սահմաներ, կ'ըսէ, երբ նօտարն հարցունէ՝ թէ բարերարութեան տեղեաց բան կ'ուզէ՞

Թողուլ: Քիչ օր վերջը (2 մայիսի) կու վախճանի, շաբաթ մի scoranzia հիւանդութեամբ, իբր 60 տարուան. նոյն օր Դոմինիկոս քանալ կու տայ կտակը:

Ստեփանի և Սըսեցի Սիմոնի խնդրոյն մէջ վկայ եղող Պօղոսն Կեսարացի ո. Յովհաննու, որոյ բնակութեան թաղն (Ս. Մովսէս) և տունն այլ այն տեղ (Corte Contarini) յիշուի, ուրիշ անգամ այլ (1588, յուլ. 29) թէ իբրեւ վկայ և թէ թարգման, այս ժամանակի գլխաւոր վաճառականաց մէկն կ'երեւի. զի Մկրտչի Պարսկի և Յակովբայ Շահնշահի հետ ընկերակից եղած էր, և անոնց հետ վերջացուց ընկերութիւնը յամին 1608: Դարձեալ, նոյնն վկայ եղած էր (1599, յան. 27) Թովմաս պատրիարքի թողած ընչից խընդրոյն մէջ (եր. 335): Յակովբայ Մէրտինցոյ գործոց մէջ այլ յիշուած են այլեւայլ վաճառականք այս տարիներուս (1586-8). ինչպէս, Յովհաննէս ո. Ճանիբէկի, Գեորգ ո. Աղահանի, Գաբրիէլ ո. Կիրակոսի, Յարութիան Մլրիճան: Յետինս յամի 1587 (մարտ 10) նօտարի առջեւ վկայած է, որ ի Դուրաձձոյ (Ռումելիոյ քաղաք) մօտ ծովու վրայ գտուած ատեն, քանի մի յոյն փախան նաւէն, Առաքէլեան Գէորգայ և Սարգիստի մի վաճառքը գողցած հետերնին տանելով: — Նոյն օրեր (14 մայիս)

երկու Հայք այլ յիշուին՝ որդիք Մելքիսեդի, մին Cedrin? կոչուած, որ իրեն գործակալ կարգէ զմիւսը՝ Չէօօ, իր պահանջները ժողովելու. Միքայէլ Քիոսցի յոյն մի՛ ասոնց թարգմանն եղեր է հայերէն լեզուին, ըստ նօտարին, որ հաւանօրէն թուրքարէն էր:

Ասոնցմէ և քան զշատ առջիններն և վերջիններն՝ նշանաւոր է մեզի համար Փէրզափե Ղափանցի, որ 1586-7ին ոչ միայն ի վենետիկ՝ այլ և Եւրոպիոյ ուրիշ կողմեր պտըտեր է, զորոնք իր ռամկական լեզուով նշանակէ. և որքան այլ ցամաք է գրածն, գոնէ տեսած տեղեաց շատութեանն համար՝ կ'արժէր որ ընդօրինակեմք, թէ ոչ բոլորը՝ (ինչպէս ըրած եմք զնոյն ուրիշ գրոց մէջ) գոնէ վենետիոյ վերաբերեալը. « Ես մեղաւոր Փիրզատա Ղի-
 » զիլպաշէն (Պարսկաստան), երկիր Ղա-
 » պանէն, Իւրոտէն ձորէն (Որոտնայ ձոր),
 » կեղոս (գեղս) Քետաթաղէն, Պաստամէցէց
 » ապէն (ցեղէ), Զաքէրի թոռն Միրզին,
 » (ճրն հայրն է ճրն պապն), Հոոսմսիմին
 » (մայրն Հռիփսիմէ) տաղայ, Իսայիոսն
 » փարուն?, Պահալվէն աղբէր: Էն տարին
 » որ Հայոց թվ. էր ՌԼԵ (1586-7), ես
 » իմ տանէն ելայ, զլոխս առայ ասկական?
 » (աստանդական?) մուլորեցի, օտար աշ-
 » խարհ եկայ: Առջի քաղաքն Վան. էնկից

» կինեցի Հիզու քաղաքն . էնկից կինեցի
 » Ղարահէմիդ . ևն . էն . կին . Խզնայմիա . էն .
 » կին . Աստանբուլ քաղաք , որ Խոնդքարին
 » Թախտն այ » . ևն : Դանուբեան գաւառաց
 վրայօք կ'երթայ ի Լեհաստան . 400 տուն
 Հայ գրէ ի Կամենից , 12 ազգային դատաւոր :
 Լեհաստանէ կ'անցնի ի Տանձկա , Փրակա ,
 ուսկից մտնէ յԻտալիա , « Դէյիլանայ եր-
 » կիրն , Վէնէտիկ քաղաք՝ ԺԲ մեծ պարօնի
 » ձեռն այ . որ Ս . Մարկոս Աւետարանիճին
 » մարմին այ . ծովի մէջ այ . ԶՌ (6000) կար-
 » մոն կայ մէջն ! ԶՌ (6000) պարքայ կայ
 » իւր մէջն , խիստ (մեծ կամ զարմանալի)
 » քաղաք այ : Էնկից կինեցի Եանուայայ
 » (Ճենովա կամ Անգոնա) . էնկ . կին . Հոու-
 » մայ քաղաք , » և այլն :

Ուրիշ տեսակ հետաքրքրական դիպուածք
 են և հետեւեալքն . տարի մի վերջը , 1588 ,
 Ստանոզցի Ֆրանգոյ յիշելնուս՝ յիշեցինք և
 զՖրանչիսկոյ ո . † Պօղոսի . սա և Պէլ ո . Մու-
 կոսի , երկուքն այլ վաճառականք և բնակողք
 ի Տան Հայոց , որք կու վկայեն նօտարի առջեւ
 (22 մարտի) , որ Պարսկահայն Մէրոյէլ ո .
 Դոմինիկոսի (Կիրակոս) ամուրի էր , և շեն
 կարծեր որ ուրիշի խօսք տուած ըլլայ կար-
 գուելու . Թուի թէ հիմայ կ'ուզէր պսակուիլ
 և հարսնացուին կողմանէ խնդիր կ'ըլլար :

Ասոնց վկայ կ'ըլլայ Մէտայէ ո. Յովհաննու: — Քանի մ'ամիս վերջը (յուլ. 29) դարձեալ ասոր համար կու վկայեն երգմամբ Մէտայէ ո. Զաքարայ և Ղազար ո. Յովհաննու վաճառականք, թէ ամուրի էր նա, 26 տարուան, հասակաւ կարճկեկ, շագանակագոյն քիչ մօրուք, և ձախ դաստակին վրայ երկու սպիռնի կրակի այրածի: Պօղոս բնակէր ի Ս. Յովհանն-Պօղոս թաղի, և թարգման եղեր է իր ընկեր Ղազարայ: — Այսպիսի ընտանեկան օրինաց պարտքն առած էր վերոյիշեալ վկայից վկայ Միքայէլն ո. Յովհաննու, բնակող ի Այաուֆա փողոցի, ինչպէս կ'իմացընէ նօտարի առջեւ (1589, սեպտ. 9), որ ութ տարի առաջ պսակուեր էր Յր. Բեռնարդի դստեր՝ Յովհաննայի հետ, և սա բերեր էր 150 դուկատ օժիտ և ինչք. և խոստանայ (Միք.) հատուցանելու զայն՝ կնոջը կամ անոր ժառանգաց:

Հակառակ տեսարան մի կ'ընծայէ ի ժամանակիս՝ Սիվրիհիսարցի Աբրահամու ո. Գարուդազ վաճառականն (Carabassi de Suvarassari), որ իր նախընթաց մեզ անծանօթ գործոց համար՝ դատի ենթարկուեր է, և (1588, մայիս 18) դատավար կարգեր է զԹեեսէոս Կեղա (Ghella) պատուաւոր Պօղոսի մի որդի. վկայ կ'ըլլան կիպրացի, կրե-

տացի և մետելինեցի Յոյնք: Դատն զինքը ձգէ ի (Լիոնա անուանեալ բանտ), բայց չի դադրիր իրեն պաշտպան ընտրելու (1589 մարտ 7) երկու իտալացիներ (Վիչեն Կալուբի և Նիկ. Ամբրոզինի). բանտապահ մ'այլ վկայ կ'ըլլայ: Դեռ բանտի մէջ է հետեւեալ տարին այլ (1590), գոնէ ի սկըզբան. վասն զի փերրուարի հնգին խնդրելով ի տէրութենէ իրեն հաշիւները և գործերը քննել, կու յանձնէ Անդրէի ո. Առաքէլեան Քէորգայ (տ. 425), Բաբատորոլի Կիպրացի յոյնին հետ, (որ երկու տարի առաջ վերայիշեալ երկից վկայից մէկն էր), մասնաւորապէս Ս. Մարիամ անուանեալ նաւուն մէջ ըրած ծախքերը: Քէորգ իրեն տեղ գործավար կարգէ զԱնդրէաս Նիկրոնի Թարգմանը, բայց քիչ օր վերջը (21 փերր.) յետ կ'առնու այս յանձնարարութիւնը նօտարի առջեւ. այս բանիս այլ վկայ կ'ըլլան Դեմոքր. ո. Թէոդորի Թեսաղոնիկեցի հայ վաճառական և Մարտր կամ Աստուածաբար ո. Սիմոնի Պարսկահայ. յետոյ (28 փերր.) դարձեալ կու հրատարի Քէորգ, նոյն վկայից ներկայութեամբ. Քարապաշ այլ յետս կոչէ անոր հետ ըրած դաշինքը: Իսկ իր գործն ինչ վերջ կ'ունենայ, և ինչպէս կ'ազատի, զայս չեմ գտած:

Այսպէս այլ անծանօթ մնայ ինձ նոյն ատեն

Հայոց ոմանց ուրիշ խնդրոյ մի վախճանն. ասանք էին *Խաչատուր* (Aciadur) և *Չափա* (Xada) մի, որք † *Յրանչ*. Բրտտիչ կոչուած *Պրաձձացի* (Ադրիականի ծովեզերքի կզզի մի կամ Դալմատիոյ քաղաք) մէկէ մի պահանջ ունէին, իրենց՝ նաևու մէջ ապրանայ համար, և շատոնց դիմած էին առ ատեանն Քառասնից, և թէպէտ ասոնք յանձներ էին քննել, բայց որովհետեւ ուրիշ պահանջողներ այլ կային, խնդիրն խառնակ լլլալով՝ անորոշ մնացեր էր. Հայք նորէն բողոքեցին, Քառասունքն այլ նոր անձանց յանձնեցին քննել, և զՀայերը նեղացընողը (*Չիրինէոյ*) պատժել (1588, սեպտ. 12): Քննող դատաւորքն ութ անձինք էին, և երեք անգամ քուէ ձգելով հաւասար հակառակք ելան 4 և 4. անոր համար Քառասունքն սահմանեցին (1589, յուլ. 5) որ այնու հետեւ զոյգ թուով դատողք չընտրուին, այլ 11 հոգի ըլլան կամ գոնէ ինն, և շուտով վճարեն գործը: Խնդիրն կ'երեւի թէ ԺՁ դարու հռչակաւոր Ուոտո կոչուած յելուզակաց չարագործութեան պատճառն էր. ասոնք Դալմատացւոց *Scoco* բառիւ այսպէս կոչուին, որ նշանակէ յելուզակ, ծովու ասպատակ. և 1532 թուականէն մինչեւ ի 1616 անդադար ծովու վրայ նաւեր կողոպտեր և շատ մարդ սպաններ են, և հազիւ այնքան

տարիներէ վերջը կըրցեր են Վենետք և այլք՝ նուաճել և դադրեցընել զանոնք: Սյս յիշեալ դիպուածիս ատեն՝ ոչ միայն վնաս հասուցած են Հայոց, այլ թուի թէ և ոմանց մահ. որոյ համար թ մեծ պաշտօնէից ատեանն հարցուց (1589, յան. 18) Պրաճճայի կոմսին և Ուքոք քաց դէմ դրուած ծովապետին. ասոնք պատասխանած են յ' 3 և 10 փերր. և երեւի թէ երեք Ուքոք այլ բռներ են: Պաշտօնեայք նորէն կու յանձնեն (1589, մարտ 10) քննել Հայոց խնդիրը, որ շատ երկայն քշեր է. վասն զի երկու տարի վերջ այլ (1591, սեպտ. 16 և 23) դարձեալ զնոյն յանձնեն այլեւայլ դատաւորաց. և վերջնական վճիռն անյայտ մնայ ինձ. անտարակոյս թուի որ զրկելոց խնդիրն կատարուեր է, բայց շատ ուշ:

Նոյն ժամանակին ուրիշ Հայոյ խնդիր մ' այլ երկար քշած է, և նոյնպէս պարագաներն և վերջն անծանօթ. Պեդրոս, որ 1587ին կամ աւելի առաջ խնդրեր է ի տէրութենէ կամ ի պաշտօնէից Վենետկոյ՝ † Գալուստեան Յովհաննոս (ըստ Իտալացւոց Zuanne de Bonaventura) ժառանգութեան դատը քննել և տալ. տէրութիւնն այլ նոյն տարի (օգոստ. 29) յանձներ է վաճառականութեան Ե Գիտնոց՝ հոգալ. որք արդէն քանի մ' օր առաջ (22 օգոստ.) վկայեր էին, թէ արժան է գո-

հացընել զՊետրոս, և զուրիշներն այլ՝ տարբեր կարեւոր բանի մի համար, որ հաւանօրէն էր Հալէպի գունցին նոր տուրքեր պահանջելն ի վաճառականաց Հայոց: Տէրութեան վճռական գրուածէն (1588) կ'իմացուի, որ առաջ ամէն մէկ բեռ վաճառքի Չ'ը գուկատ կ'առնուր գունցն. տարի մ' առաջ սկսաւ 10 գուկատ այլ պահանջել իւրաքանչիւր բեռան. Հայք բողոքեցին. տէրութիւնն յ'7 յուլիսի, 1588, պատուիրեց ԺԲից կոչուած ժողովին, որ այդ բանը հաստատեր էր (յ'7 փերր.), խափանել այդ նորութիւնը: Բայց երեւի թէ գունցն Հալպայ շառաւ այսպիսի պատուէր կամ չուզեց լսել. Հայք նորէն բողոքեցին. տէրութիւնն այլ ուժով գրեց պատուիրեց, որ ինչպէս 1588ին պատուիրած էր՝ վերցուի այդ նոր բաժառութիւնն, և ամենայն կարելի քաղաքավարութեամբ վարուին այդ վաճառականաց հետ՝ յօգուտ վաճառականութեան, և յետ դարձընեն տան անոնց ինչ որ սովորականէն աւելի առած են. իսկ եթէ իրենց ուրիշ շահու համար է Հայոց գանգատն, անմիջապէս շուտով գրեն (պաշտօնեայք) և իմացընեն. բայց մինչեւ որ պատասխան առնուն՝ զգուշութեամբ վարուին Հայոց հետ. որպէս զի չըլլայ թէ ճամբանին փոխեն, թողուն զՎենետիկ և ուրիշ տեղ

տանին վաճառքնին ⁽¹⁾: Բայց քանի մի տարի վերջ՝ նորէն Հայոց գանգատ լսուի մաքսի ծանրութեան համար. Ե Գիտունք պատուիրեն (յուլ. 1591) քննել, և եթէ հասարակաց համար է դրուած մաքսն, այնպէս մնայ, իսկ եթէ միայն Հայոց՝ վերցուի: Այս պատուէրս գրած է տէրութիւն առ գունցն ի 10 յուլ. 1591.

1590. Այս թուականիս քանի մի Հայ վաճառականք նոր կամ նորէն յերեւան գան. — Անկիւրացի մի՝ Յովսէփ ո. Դոնատոյ (Donato) ըստ Իտալացւոց, զոր համարիմ Տիրատուր, գործակալ կարգէ զԳարակէօզ ո. Լեւոնի. Թերեւս իր հայրենակիցը, որ պահանջէ ի Ստեփանոսէ հացագործէ 7¹/₂ դուկատ՝ զին կտոր մի ճերմակ Յփսի, զոր քիչ օր առաջ առեր էր Օսման անուամբ թուրքէ: Այս

1. ... Non sia fatta altra novità in questo proposito; et che sia usata verso li detti mercanti ogni conveniente cortesia et buon trattamento per beneficio del commercio; facendo restituire intieramente quel denaro che fosse stato esborsato per tal conto... Volendo che fratanto usiate ogni buon trattamento ad essi mercanti, come confidiamo che farete; perche possino continuar li loro viaggi, et non habbino a tentar altra strada co' le loro mercantie.

ատեն ուրիշ Գարակէօզք այլ կային ի վե-
նետիկ. մին՝ օ. Գէորգայ Անկիւրացի. որ Դոմ.
Ատանայի և Սիմոնի վաճառակցութեան վկա-
յից վկայ եղեր էր (1585). միւս մէկ մ' այլ
օ. Մարտոս, որոյ հայրենիքն կամ ցեղն
Arpiez գրուած է. սա քանի մի տարի վերջ
(1593) վկայ եղած է Տէր Յակովբայ՝ զՏըն-
պահն Գէորգ իրեն գործավար ղնելուն,
և վախճանած է յամի 1607 ի Տան Հայոց,
40 տարուան: — Գարակէօզ օ. Մարկոս, գոր-
յիչեցինք ի գործս Մկրտչի սանսէրի և տըն-
պահի (եր. 419): — Գարձեալ Caracosa
գրուած Հայ մի օ. Յակովբայ, բնակող ի Ս.
Մարիամ Խորոտիկ, որ նոյն թաղին՝ † Բար-
գողիմ. Zatter թողած այրի կնոջ Մարեմայ
հետ պսակուեր է (1593, մայիս 16):

— Զարա օ. Սանուի, որ Յակոբեան Մար-
կոսի զՅակովբեան Մարկ. Մուրատ գործա-
կալ կարգելուն՝ վկայ և թարգման եղած է
(27 սեպտ. 1590): —

— Պօղոս Նախճառանցի օ. Բարսղի, քանի
մ' անգամ յիշուած:

Խաչատուր Ամրեցի (Cazadur de Carahamit)
օ. Գարաճայ. սա շատ անգամ յիշուած Տրի-
պօլսեցի Դոնատոյի օ. Քրիստափորը գոր-
ծակալ կարգէ (1595, օգոս. 30) իր վաճառք-
ներն ընդունելու ի նաւուց, ի մաքսատանց,

Լեն: Քանի մի տարի վերջ (1599, յուլ.) վճարելով զմնացորդ վարձուց իր սպասաւոր Պօլէո. Սեֆերայ՝ 90 լիւր. ոսկի դրամով, նօտարի առջեւ կ'առնու անկէ անդորրագիր. որոյ վկայ և թարգման կ'ըլլայ Շահնշահն Մարկոս: — Ասոր ժամանակակից են Սփեփան Բաբերային ո. Ֆէրուհի, զոր յիշեցինք՝ Մկրտիչ Պարսկի գործոց մէջ (1595, հոկտ. 23): — Աֆերճան Եղընկօյն, որ Թօխադցի Կուկիսան? Հոռմի մի յանձնարարութեամբ՝ կ'առնու (1595, փետր. 26) ի վերոյիշեալ Դոնատոյէ՝ անոր պահանջը, 34 դուկատ: Հաւանօրէն սա է 20 տարի առաջ յիշուած (1574, յուլ. 31) Եզընկացի Մէրտէնշահի ո. Emiryassin գրուածն (եր. 443): — Այս տարիներուս պատահած են և դէպք Աւետիքի Բերիացոյ և Պապայ ո. Յովհաննու, զոր յիշած եմք Զուղայեցոց վրայօք գրելով (տ. 379, Լեն):

Քաղաքական և դատողական դէպք մ'այլ պատահած է այս տարիներում, Անդրէոս ո. Յօնիֆայ Հայու. սա 1594 տարւոյն վերջերը և յաջորդին սկիզբը՝ յաճախելով բարեկամաբար առ Հասան թուրք՝ (գերի էմիր Մէհէմէտ չէլէպիի, ի Նոր Ս. Յով. Թաղի, ի տան զոր Պաւլա Պրէանի՝ Թուրքաց կու վարձէ եղեր), քիչ քիչ այդ թուրքին 300 լիպ. Պողպատը գողունի կու վերցընէ, նոյն.

պէս անոր կարմիր վերարկուն այլ, և յարեւելք երթալու խալէի մի վրայ 78 կապոց կտաւեղինաց 49ին մէջը կու դնէ՝ ծածկելով, գործակցութեամբ Մարկոս Մուրատ աստեղի և նաւուն գլխաւորաց և բռնեբը քննողացնաւն դեռ քաղքէն չբաժնուած, տուն վարձող խաթունն կ'իմացընէ եղածը: Անդրէաս, Մ. Մարկոս և վերոյիշեալք կոչուին ի դատ, յանցաւորաց կարգին կայնելով ի դատարանի Avogadori di Comune կոչուած դատաւորաց. յետ երկար քննութեանց (որոց գրուած ծը չեմ գտած) 1597ին դեկտեմ. 3ին, ամեն մէկուն վրայ քուէ ձգելով՝ կու վճռեն զամենքն այլ արձըկել, բաց յԱնդրէասայ: որ դատապարտուի տարի մի բանտարկուելու, ուսկից եթէ փախչի և բռնուի, տասն տարի վննետկոյ սահմաններէն դուրս պիտի վազնտուի. և եթէ նորէն ներս մտնէ և բռնուի, դարձեալ տարի մի խիստ բանտ, բռնողին այլ վարձք անոր ստացուածքէն, եթէ ունի, թէ ոչ՝ ի տէրութենէ:

Սոյն թուականիս (1597, օգոստ. 9), նօտարի առջև Պողոս Պեդրոս անուամբ մէկ մի Սերուիոյ Սոֆիա քաղաքի ճիագոտենա բերդէն (Giagodena castel de Sofia della Servia), իր տիրոջ Գրէգորէ ո. Թեդորէ Սերաստացւոյ անդորրագիր կու տայ, որ իր եօթնաւ

մեայ ծառայութեան վարձուց մնացորդ 180 դուկատն ընդունեցաւ և այլ պահանջ չունի: Տիրոջ անունն՝ մանաւանդ հօրն անունն՝ կարծեցընէ, թէ սա մեզ ծանօթ թէոզորի ո. Գէորգն ըլլայ. և յիրաւի նօտարն այլ նախ այսպէս գրած է, բայց յետոյ աւրած և ի լուսանցսն Գրիգոր գրած է, հայրենիքն այլ Sapas, որ է անշուշտ Սեբաստիա, որ ինչպէս յայտնի է ռամկօրէն Սըվազ կ'ըսուի:

ԺԶ դարու վերջընթեր տարին յերեւան գայ Գէորգ ո. Սահակոյ, երիտասարդ վաճառական մի, ՉՃամեայ բարձրկեկ հասակաւ, շագանակագոյն դեռարոյս մօրուօք, և աջոյն միջին մատին վրայ խնձորի նշան մ'ունենալով, երկաթի նշան մ'այլ ձախ բազկին վրայ. այսպէս վկայեն Անճելոյ Ասորի սանսէրն, Գրէգոր ո. Ստեփանոսի, Սինան ո. Յովհաննոս և Անդրբա ո. Յովհաննոս. և թէ քրիստոնեայ է, և շատ տեղ պտըտեր է վաճառականութեամբ: Վկայութեան կամ քննութեան պատճառն չէ նշանակուած: — Ասոր նման վկայութիւն մի տուած են քանի մի Զուղայեցիք, Շահարասայ հրամանաւ՝ իրենց հայրենեայ ողբալի աւերման տարին, (1605, մարտ 21), Մոսբար ո. Կոստամայ (Cossam), Մֆար ո. Յակոբայ, Մոսբար ո. Մարգարայ, և Յակոբ ո. Մելգոնի կամ Մանկի? (Meuchio գրուած),

Հայրենեզք՝ Պարսից Անկիրոն? (Anghiron, Էնտերուն?) քաղքէն, իրենց Հայրենակից Ջուղայեցի Սփեֆանի օ. Էքֆաճայ համար, որ 40ամեայ, բարեկազմ, միջահասակ, կապոյտաչուրի, շիկամօրուս, բարի քրիստոնեայ է. չորս տարի առաջ ելեր է իր երկրէն, և հիմայ կարծեն որ ի Սիկիլիա բանտուած է. ինչերն իրենն են և ոչ թուրքի կամ ուրիշ մարդու: Այս վկայից հաւատարմութեան վկայ կ'ըլլայ ծանօթ Դոնատոյի որդին: Բանտարգելութեան պատճառն յայտ չէ, բայց տարօրինակ բան պէտք չէ համարիլ՝ այն ատենի Սիկիլիոյ սպանիական տէրութեան համար:

Այս տարիներու Ջուղայեցոց իրենց Հայրենեաց դեռ շինութեան ատեն՝ վերջին յիշատակներն արդէն նշանակած եմք, իրենց վրայ յատուկ գրելով (եր. 368—81):

ԺՁ դարուն և Հայ-Վենետաց Բ Յեղանակի վերջին տարին, (1600) Պորտոգալցի Հոտորիկոսի վաճառակից Եզընկացի մի յայտնուրի, Իսաճան անուամբ, որդի Աւլանայ, որ ի Հալէպ անոր փոխ տուեր է 300 դուկատ. հիմայ հօս ի Վենետիկ անոր եղբօրմէ (Պետրոսէ Ալմետայ) կ'ընդունի Իսաճան իր ստակը՝ շահովը մէկտեղ, ունկար (մաճառ) ոսկւով, և կու տայ անդորրագիր:

Այս ետքի յիշեալ Հայոյս՝ անուամբ մեր:

ձաւոր և տեղեզք ոչ շատ հեռի՝ ազգային մ'այլ, Ագիկան (AGICAN) գուցէ Աւինան, Արղնցի, որդի Տիարի, իրեն գործավար կարգեր է (1602, սեպտ. 6), թուրք մի, Նասրէտտին չէլէպի, որ պահանջէ ի Խորբոյ հայազգւոյ՝ իրեն տուած 12 փերթ չուխայից երկուքն այլ. զի ինքն 12 կտոր տուեր էր ասոր՝ որ տայ Էֆրդէ անուամբ ուրիշ հայազգւոյ. Խտըր 10 կտոր միայն տուեր է:

Բաւական համարուի այսչափ համառօտածս՝ ի ժՁ դարու ի վենետիկ գործով յիշուած Հայոց համար, որոց հետ նա և անոնց, որոց ուրիշ յիշատակ մի չէր յայտնուած, բայց եթէ վկայ ըլլալ առջիններուն անձանց, գործոց և դատից, և երբեմն գործակից: Յիշենք մէկ քանի մ'այլ, որոց ոչ այլ ինչ յիշատակ կայ, բայց մահուան, որ ծածկէ անոնց քիչ շատ գործածը և կրածը. միանգամայն և յայտնէ՝ որ անպակաս եղեր են ի վենետիկ՝ ազգայինք մեր, և յառաջ քան զնախայիշեալ գործով յայտնիս: Այս ետքիններէս (անյայտից) քանի մի՝ արդէն պատճառաւ ինչ յիշուած են. թէ զանոնք թէ զայլս շարեմք իրենց մահուան թուականին կարգաւ, ի կիսոյ ցվերջ դարուն, դուրս թողլով երախայ հասակաւ վախճանեալները:

1553 Գրիգոր. 23 օգոստ. ի Տան Հայոց-
ամսօրեայ հիւանդութեամբ:

1555-6 Սիմոն. 19 փերր. ի Տան Հայոց-
տարի մի brusca (այրած) հիւանդութեամբ:

1558 Ալոյիս կամ Ալվիզէ (տես 426), ի
Հայոց տան, ութ օր ջերմով:

1564 Գրիգոր. 29 յուլիս. օա թուի թէ
խոց կամ ուռեցք մի կտրել տուեր է, և իս-
կոյն մեռեր է (1), ի Տան Հայոց:

1565 Գրիգոր ո. Մկանտարի:

1570 Սարգիս. 30ամեայ, նոյնպէս ի Տան
Հայոց, 3 ամիս հիւթոց իջուածոյ հիւան-
դութեամբ:

1573 Սնճելոյ. փերր. 55ամեայ, 3 ամիս
հին հիւանդութեամբ, կ'ըսուի:

1574 Յովհաննէս. 34 ամեայ. 14 օգոստ. այլ-
եւայլ ցաւերով. բնակող ի Նոր Ս. Յովհանն (2):

1574 Յարութիւն (Salvador). 8 ապրիլ-
45ամեայ, հալումաշ հիւանդութեամբ, բնա-
կող ի Նոր Ս. Յովհանն:

1. Il quale era chилоso; se fece tagliar, talche
morto. Այսպէս գրէ Ժապիթ Ս. Յուլիանու:

2. Մեռելաբերք եկեղեցւոյն այսպէս գրէ. Zuane
Armeno, d'anni 34 in circa; amalado da *petechie*,
mal di *mazucho*?, et febre pestilenzial; za zorni
25, visitato dalo Excellente M.sr Zuan Battista
Venturino. Nele case de Due Lion Lic.to.

1576 Յակովբ. 14 հոկտեմբեր:

1578 Յովհաննէս սանսէր Թուրքաց, 90 տարուան. յուլ. 14:

1587 Ստեփան, 2 մայիս. 60ամեայ, ի Ս. Մարիամ Խորոտիկ. Տօրեայ՝ հիմայ անծանօթ անուն՝ scoranzia հիւանդութեամբ:

1589 Բենեդիկտոս ո. Յակովբայ:

1591 Մարկ-Անտոն ո. Հայ Անտոնի, 11 տարեկան. (9 օգոստ. flusso) հիւթոց հոսմամբ. ի Ս. Մարտինոս. ուր † է և հայրն քիչ օր վերջը նոյն հիւանդութեամբ. (տ. 262):

1591 Գէորգ. 28 մայիս. 17 տարեկան, հիմայ անծանօթ անուն՝ acipsia հիւանդութեամբ:

1598 Յովհան. 14 մարտի. բնակող ի Ս. Մար. Խորոտիկ. 70ամեայ. 20 օր ջերմով հիւանդացեալ և ծերութեամբ:

1598 Ֆրանչիսկոս Սէֆէր, բնակող ի Ս. Մկրտիչ Պրազորայ. 48ամեայ. 25 օր խըցւած (opilatio) հիւանդութեամբ:

1598 Գարրիէլ ո. Կարապետի, 80ամեայ. 27 յունիսի, յետ 15 օր հիւանդութեան, երեկուն ատեն հրապարակի մէջ ընկեր † է:

1599 Յովհան ո. Մարկոսի 13 օգոստոսի. 13 տարեկան. Թուի լուսնոտութեամբ. բը-

Նակող (1) ի Նոր Ս. Բովհան: — Ի կանանց՝ նշանակուած է ՚ 1576ին Եղեաթի զուտար Բովհաննու սանսէրին Թուրքաց:

Այսքան հանգուցելոց և ասոնցմէ առաջ յիշեցելոց՝ չկայ և ոչ մէկուն որոշակի թաղման տեղը, այլ յայտ է թէ շատերն իրենց թաղին եկեղեցեաց մէջ կամ քովերը. միայն Սկանդարի որդի Գրիգոր թաղուած է ի Ս. Գէորգ կղզին, որոյ գերեզմանն այլ ճերմակ քարէ մաշած երկայնաձեւ գրերով արձանագրեալ տեսեր են վանացս ծերունի Հարք և ընդօրինակեր են. անոր հետ այն ատեն դեռ մնացեալ (և հիմայ ոչ) հինգ ուրիշ ժէ դարու տապանագիրեր այլ: Գրիգորին կարճ տող մի է, և հայրենեաց անունն տարակուսական. Էրբասթուցի? Իսկանդար յ որդին Գիւգոր: Թվ. ՌԺԴ:

Հրապարակին մէջ (հաւանօրէն Ս. Մարկոսի) մեռնող Գարրիելի և հօրն անունն գրուած է Cabriel Armeno Garabirt. այս յեշեցընէ անկէ եօթն կամ ութ տարի վերջը խնդիր մի Gabriel Carabetto անուամբ մէկի, որ չըսուիր Հայ, այլ հաւանական կ'երեւի, որովհետեւ խնդիրն այլ էր իր վեցնետկեցի

1. Zuane figlio di M.sr Marco Armeno, de anni 18: il quale cascava da quel brutto mal: già giorni venti.

չըլլալով՝ ուզելն այնպէս ըլլալ, այսինքն քաղաքացի, ինչպէս կ'ըսեն քննող պաշտօնեայք տէրութեան՝ առ դուքսն, յ'9 փերր. 1601-2. յիշեցընելով որ այսպիսի խնդիրը շատ կարեւոր համարելով յամի 1552 տէրութեան մեծագոյն ժողովով (Maggior Consiglio) վճռուած էր, որ այս շնորհքս տրուի անոնց որ 25 տարի բնակած ըլլան ի Վենետիկ. իսկ Քարրիէլս այս 36 տարի է որ շարունակ բնակէր ի Վենետիկ (loco et foco), ներկի վաճառականաց Cardigiani կոչուած տանց մէջ, որոց և գործակից էր, և տէրութեան ամեն տուրքերը հատուցեր էր. ուրեմն արժան է որ խնդիրն կատարուի: Հաւանիմ որ այնպէս եղած է, թէ և վճռոյն չեմ հանդիպած:

Ինչպէս յիշած եմ ի սկզբան, Վենետկոյ եկեղեցեաց Կաթիրք Ժ՛յ դարու կիսէն քիչ առաջ կու սկսին. մեր նշանակեալ մեռեալքն այլ դարուն կիսէն վերջ. իսկ ծնունդք Հայ գաւակաց՝ թէ յերկուց Հայոց և թէ ի հօրէ միայն, դարուն վերջի 30 տարիներու մէջ նշանակած են (ըստ իմ գիտութեան) ի Մկրտագիրս, յորոց քաղած եմ աւելի քան զ'40, և որոց կէսն արդէն յիշած Հայ Անտոնի որդիքն և թոռունքն (տ. 475. 330) և Թէոդո-

րեան Քէորդայ զաւակքն են . իսկ Պսակք (իմ գտածս) տասնիւ չափ, բայց անոնցմէ դուրս շատ ամուսնաւոր Հայք յիշուին . յորմէ գուշակուի՝ որ շատ աւելի եղած են ծնունդք քան իմ նշանակածս : Քրոցս 163 և 175 էջերուն յիշածէս յայտնի կ' երեւի՝ որ Հայ-Վենետաց Ք յեղանակին մէջ ծնունդք 10 կամ 15ապատիկ աւելի եղած են, ըստ այնմ և մահունք, և առաւել եւս . զի մահ ոչ միայն զտեղացի ծնունդս՝ այլ և օտար աստեղաց տակ ծնած հիւրերը՝ հաւասարապէս հնձէ և ծածկէ ի խորս, առանց խտրելու թէ չոր է հողն թէ աղի : Իսկ մենք, որ նոյն վիճակին սահմանուած եմք նորագոյն յեղանակի մէջ, ինչպէս Առաջնոյն հանգուցելոց համար մաղթեցինք (եր. 164), Երկրորդիս այլ զնոյն մաղթեմք, նա և բազմութեան Երրորդին՝ եթէ ըստ ոճոյ գրոցս յիշուին և եթէ ոչ :



ԺԷ.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ.

Ա. ՔԱՆԻ ՄԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՔ. — Բ, ԼՐՄՈՒՆՔ
ԿԵՆՕԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ. — Գ. ՏՈՒՆ ՀԱՅՈՑ. — Դ.
ԱԶԳԱՏՈՂՄՔ ՀԱՅՈՑ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ե. ԱԿՆԱՐԿ ՄԻ
Ի ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏՍ Գ ՅԵՂԱՆԱԿԻ:

Հայ-Վենետաց Բ Յեղանակի գործոց յիշա-
տակներէն բոլորովին չհեռացած կամ թողած,
հարկ է մեզ ուղղել մէկ երկու վրիպակներ
գրուածիս, աւելցնել քանի մի մոռցուած
յիշատակ հետաքրքրաշարժ անձանց, և քանի
մի բան այլ Հայոց Տան, Տնպահից և բնա-
կողաց տոհմից և սերընդոց վրայօք:

Ա. Վրիպակաց մէկն է (Թողլով ուրիշ
մանր մունր) յերես 56 Բեկոլոտտի Ֆիրեն-
ցացի վաճառականին և վաճառագրին միւս
մականունը Պալլիոյ գրուիլն, որ պէտք է
գրուիլ և կարդալ Պալտուչչի (Balducci), և
ըստ ոմանց հայադարձութեամբ, եթէ ծիծա-
ղելի չէ, Բաղդուչ:

Երես 160. Urbe Veteri քաղաքն, որոյ
Հայոց հոգէտան՝ Մարիամ տնպահն Հայոց
վենետկոյ՝ միւս իտալական Հայոց հոգէտանց
հետ կտակէր դուկատ մի, ոչ է՝ հիմայ ծանօթ

և Հռովմայ նաւահանգիստ համարեալ Չիվի-
դա վեզզիա (Civita vecchia) քաղաքն. այլ
Օրվիետոյ կոչուածն (Orvieto) Ումբրիա հին
գաւառի, որոյ ուղղական հին անունն Urbs
vetus հին քաղաք նշանակէ, կոչուէր և Her-
banum. Նշանաւոր և յարգի է այս Մարեմայ
կտակին յիշատակն. վասն զի ինչուան հիմայ
ծանօթ էր միայն մէկ իտալացի եկեղեցական
թեմից վրայ գրողի վկայութիւնն, թէ յամի
1288 տեղւոյն եպիսկոպոսն հիմնադրեր կամ
օծեր է հօն Հայոց Ս. Հոփէ եկեղեցին: Դեռ
անցեալ տարի նոր հետաքնին եկեղեցականք
Հռովմայ՝ հարցընէին մեզի, թէ արդեօք մեր
ազգային գրուածոց մէջ կայ այս բանիս յիշա-
տակ. և մենք այն ատեն մոռցանք այս Մա-
րեմայ տնպահի կտակը, (չփոթած ըլլալով
զՕրվիետոյ ընդ Չիվիդավեզզիայ). որ կ'ի-
մացընէ մեզ, թէ հոգէտունն այն և եկեղե-
ցին՝ 56 տարիներէ ի վեր Հայոց բնակարան
և պաշտօնատեղի է եղեր:

Բ. ի վենետիկ բնակող Հայոց մէջ (յ'Բ
Յեղանակիս) մէկ կերպով նշանաւոր և հե-
տաքննելի անձանց կարգէն տեսնուեցան, Ան-
տոն Հայն (թերեւս աւելի քան զամեն այլս),
Գէորգն Թէոդորեան և մուտող Մէրտինցին
Յակովբ. ասոնց մէկմէկ յիշատակ այլ մոռ-

ցուած էր նշանակելոց մէջ, և են ասոնք, և բաւական նշանաւորք: — Առաջնոյն (Անտոնի) վրայօք երկար գրածէս՝ իր ճարտարութեան հետ երեւցաւ՝ անոր ոչ արժանաւոր բաղդն կամ ունեւորութիւնն. նոր դուրս ելած յիշատակարանն ցուցընէ՝ որ երբեմն ազգային սպասաւոր մ' այլ ունի եղեր. որ է Աբրահամ ո. Դաւիթ, Բերիացի Աբրիբեան տան վաճառական մի (della casa Abib de Aleppo): Սա յամի 1568, (մայիս 12, De Grandi Paulo) նօտարի առջեւ խոստանայ հաւատարմարար ծառայել տարի մի. Անտոն այլ (զոր այս տեղ նօտարն գրէ M.^{sr} Antonio Surian Armeno de M. Iseppo di Medici) խոստանայ դարմանել զԱբրահամ ապրուստով, և տարեկան վարձք այլ տալ 20 դուկատ: Սա իբրեւ գրաւ յանձնէ Անտոնի 130 դուկատ, և նա խոստանայ ի վերջ տարւոյ ծառայութեանն՝ դարձընել իրեն 20 դուկատ վարձուց հետ: Այս դաշնագրութեան վկայ կ' ըլլան՝ ծանօթ բերիացին Աղեքսանդր ո. Շաւալաթայ և անծանօթ Մէրտինցի մի՝ Յուսէօ ո. Տաւաթայ:

Գէորգայ ո. Թէոդորի նորայայտ յիշատակն՝ առաջին գրածներէս աւելի հին են. 1565 տարւոյ. (13 օգոստոսի). յորում Իսա Բայի մեծ խալէի մի տէր (Ese Ras turcha

patronus unius gallioni) գործավար կարգէ զՔէորգ, որ պահանջէ և առնու ի Գոսպարայ ո. Անթոնի 155 դուկատ, ըստ մուրհակի՝ զոր գրեր էր (ազրիլի 24ին) Աբրահամ Տրինգա (Triucha) Հրեայն, փոխանորդն գունցի Վենետաց ի Վալլոնա Դալմատոյ. դարձեալ, եօթն ծեղգին ոսկի այլ՝ զոր ուայիսն ծախսեր էր վասն այլեւայլ պիտոյից Քասպարայ: Սա Պալոմբարացի կոչուի (Palombara). իսկ այս անուամբ երկու տեղ կայ, մին ի սահմանս Հոովմայ, միւսն ի հարաւային Իտալիա (յԱբրուցի). որն այլ ըլլայ իր հայրենիքն՝ յայտնուի որ Քասպար իտալացի է, և այս ատենս Ս. Մարկոսի բանտից մէջ էր. վկայ այս բաներուս կ'ըլլայ նաւուն գրագիրն Թովմաս Պերացի, (ie Pera), Թարգման՝ Միքայէլ Մամբրէ Հրեայն: Երկու ամիս վերջը (15 հոկտ.) Քէորգ՝ որ այն ատեն բնակէր ի Ս. Յուլիանոս, գուցէ և ի Տան Հայոց, սոյն տան մէջ բնակող Յարո-Նեան ո. Սէննը (Թուի կարկառեցին) իրեն տեղ այս խնդրոյս համար գործավար դրեր է նօտարի առջեւ. վկայքն իտալացիք են:

Մէրտինցի Յակովբայ նոր յիշատակն այլ համեմատ է իր գործօնէութեան. յամի 1575 (սեպտ. 22) նօտարի առջեւ Ռեկանաթեցի (Անգոնայ գաւառի քաղաք) Մատթէոս ա-

նուամբ մէկէ մի՝ 40 դուկատի (ոսկի սկուտով վճարելով) գնէ թուրք գէրի մի, Մէհէմմէտ անուամբ, չափաւոր հասակաւ, որ ճակտին վրայ կտրուածի նշան մի կրէր, աջ արմունկէն վար այլ, stachada որ թեւէն անցեր է⁽¹⁾ :

Գ. Տոսն Հայոց ի Վենետիկ. Casa degli Armeni. Վեց և կէս դարէ ի վեր այսպէս լսուած և դեռ շէն Հայազգեաց բնակարանին վրայօք՝ արդէն բաւական խօսած եմք (եր. 143-8. 200. և այլն). սակայն չուզելով այս Հայ-Վենետաց Բ Յեղանակի քանի մի յիշատակներ այլ առջի յիշածներէս հեռուն թողուլ, աւելցընեմք, ներելի համարելով և քանի մի առ հարկի կրկնութիւն բանից, Եւ նախ տեսնեմք յետագայ Յեղանակին մէջ՝ Հայք ի՛նչ (ուսմկարար) ոճով գրած և իտալերէն այլ թարգմանած են Մարկոս Միանեայ կտակեալ տուրքը, զոր և յիշած էինք յերես 145 :

Այս նոր գրուածս՝ կտակին ստորագրութեան ամսաթուին շարադրուած կամ թուագրած է, յետ իբր 430 կամ ըստ գրողացն՝ 449 տարիներու. որովհետեւ փոխանակ 1253

1. Se attrova haver nel braccio destro dal comedo in zoso, una stachada che passa esso braccio, et ha un taglio sopra la fronte dalla parte sinistra, et una pichiata nella cossa sinistra.

գրելու կտակին տարին՝ երկու վերջին թիւերը իրարու տեղ դնելով 1235 գրեր են. բայց ամսոյն օրն նոյն է, յունիսի 5 = մայիս 25 ըստ հին տուճարի, ժէ գարու. յորում՝ այսպէս գրեն Հայք, երբ իրենց Տունը նորոգելով՝ մտածէին եկեղեցի մ'այլ շինել: Ստորագրութիւն անուանց՝ չկայ. որով չէ յայտ՝ եթէ քահանայ է գրողն՝ թէ աշխարհիկ:

1684. մայիս 25. — Ի թուին Փրկչին ՌՄԼԵ, և Ի թուին Հայոց ՈԶԴ, մայիսի 25.
 « Ի Վէնէցիա: Կամաւ Հօր ամենակալին
 » և Որդւոյ իւրոյ Միածնին, հանգ(ուց)եալ
 » էր առ Քրիստոս՝ պայծառագոյն և Ճէն-
 » թլում (gentilhomme) Վէնէցիոյ քաղաքիս,
 » այր մի աստուածասէր և հաւատարիմ մե-
 » ղոյս Հայոց ազգի, Մարէօ անուանեալ, որդի
 » Բէթոօի, Ի տանէն Յիանի: Կտակ էր
 » արարեալ այսպէս. թէ, Սյն իմ տունն՝
 » ուր Հայք կան բնակեալք՝ թողի իւրեանց,
 » ինձ յիշատակ յաւիտենական, որ լիցի
 » Սպիտակ ութ Արժէնի (Hospitale կամ Ospizio),
 » որ կոչի Աղքատաց Գուն Հայոց Լուսաւոր-
 » չեան ազգի: Դարձեալ, մինչ պիտոյ իցէ
 » աւերուածոյ շինուածոյն տանն այն, պար-
 » տին իմ զօմսարքն (Comisarj, Խոստա-
 » կատարք) և Բուրկրաթօններն (Procura-
 » tori) իմ ինթրաթի (եկամուտի) ըստըկէն

» շինել զպակասութիւն աւերման տանն այն .
 » որ է այս սուրբ եկեղեցւոյ տեղն : Յայս
 » միկ տան կայր շինուածք՝ ընդ ամէնն՝ փոք-
 » րիկ մատուռ մի և քանի մի խուց : Դար-
 » ձեալ . այս ճէնթուղումիս կտակին կայ զը-
 » րեալ , ի Բուրկուրաթիատի Զիթրան , (Pro-
 » curatia de Citra) , ի մէջ նոցա տէֆթէրի .
 » ունիմք մեք և այլ գրեանք : — Զոր Տէր
 » մեր Յիսուս Քրիստոս ի փոխարէնն տրոց
 » սորա՝ տացէ իւր և իւր ծնողաց հոգւոյն
 » հանգիստ և արքայութիւն յաւիտենից . և
 » արժանի արասցէ երանաւէտ կոչման և
 » երկնից արքայութեան . յաւիտեանս յա-
 » լիտենից . ամէն : — Ո՛վ սիրելիք Քրիս-
 » տոսի , պարտիմք ամենեքեանս միարերան
 » և ուղիղ սրտիւ ասել . Աստուած ողորմի իւր
 » հոգւոյն և իւր ծնողաց և իւրեանց զա-
 » ւակացն . ամէն : Հայր մեր : »

Կտակողին օրերէն մինչեւ գրեթէ ի կէս
 մեր այս դարուս՝ քիչ շատ Հայ բնակողք
 եղած են այդ իրենց շնորհուած տան մէջ .
 յետին բնակողն եղաւ Տէր Սահակ Վ . Մա-
 ղաթեան , † ի 1843 : Ա և Բ Յեղանակի մէջ
 բնակողաց ոմանք յիշուած են գրոցս մէջ .
 որոց առաջին ծանօթքն են , կտակողէն և ոչ
 ամբողջ դար մի ետեւ՝ միւս կտակող տան-
 տեսուչն կամ տանտիկին Մարիամ (տ . 157) և

իրեն յիշածներն, հոգեւորականք և աշխարհականք. յորմէ յայտ է, թէ՛ իրենցմէ առաջ և վերջ այլ կային նոյնպէս բնակողք. առջիններն բոլորովին անժանօթ են, վերջիններէն՝ տեսանք գրեթէ Մարիամէ դար մի վերջը Պր. Յակոբը և իւր որդին (տ. 180), և ասոնցմէ վերջ զոմանս ի նոյն ԺԵ դարու, աւելի շատերն ի ԺԶ դարու. այլ աւելի եղած են Ք յեղանակին մէջ, և սակաւք այս մեր դարուս:

Տունն թողուած էր Հայոց. բայց հարկ էր որ Հայ գտուած չգտուած ատեն՝ տիրութիւն ընող մ'այլ ըլլար. և այս կտակին մէջ յիշուած է՝ Procuratori de Citra, այսինքն Հոփցողի Այս կողմ, որ է քաղաքին այն կողմն ուր Ս. Մարկոս տաճարն և հրապարակն է, Ռիալտոյի մեծ կամուրջով բաժնուած միւս մասէն: Այս ետքի կողմիս Հոգցողք՝ կոչուէին Այն կամ Անդրագոյն կողման (Procuratori de Ultra). շատ հեղ քաղաքն և քաղքէն դուրս տեղիք նշանակեն Այսն և Այնն: Թէ՛ տան նորոգութեան, թէ՛ նոր բնակիչ ընդունելու, թէ՛ անոնց պիտոյից կամ գործոց՝ և շփոթութեանց հոգն, այս պաշտօնէից յանձնած էր Մարկոս Միանի. և այնպէս ըրած են հաւատարիմ և մեծ պաշտօնեայքն մինչեւ ի վախճան հատարակապետութեան վենետոյ: Եւ որովհետեւ տան նորոգութեան համար այլ

Թողուած էր գումար մի, անոր շահէն կ'ըլլային նորոգութիւնք և շինութիւնք. որոց հաշուէգիրքն և մուրհակք (մասամբ) դեռ գտուին իրենց դիւանաց մէջ. հնագոյնքն՝ վերոյիշեալ Քէօրգի ժամանակին հասնին (ըստ իմ գտածիս): Նախ 1443, մարտ ամսոյ մէջ նշանակուին՝ տախտակի և այլ նիւթոց չափք և գինք. Ospidal, Spedal, Hospitale de Armenj կոչելով գտունը. և մինչեւ ԺԵ դարուն վերջը՝ 25 անգամ եղած ծախքերն մի առ մի նշանակուած են, որք՝ հետաքննողաց կըրնան լոյս կամ զրօսանք տալ, այն ժամանակի նիւթոց և աշխատութեան աժնութեան, կամ դրամոց Թանկութեան, եթէ համեմատին հիմկու դրամոց հետ: Օրինակի համար. 1451 (հոկտ. 10) քսան տեսակ բաւական քանակաւ նիւթք՝ իբրեւ 42 լիրայ արժեք են. վարպեան՝ որ թէ՛ հիւան է եղեր թէ՛ որմնագիր, 22 օրուան բանողչէք առեր է 35 լիրայ և 8 փող (սուտի). իր մարդն 32 օրուան համար՝ 15 լիրայ, 18 փող: Վենետկոյ լիրայն այժմու կէս ֆրանգն արժէ ըստ նիւթոյն. և հիմայ այդպիսի բանւորաց տասնապատիկ աւելի վճարուի: — ԺԶ դարու մէջ այլ 30 անգամի չափ հաշիւք նշանակուած են:

Այս նորոգութեանց և ծախուց մեծագոյնն եղած է 1494—7 տարիներու միջոց, երբ շատ

Հայք գալով ի վենետիկ՝ ուզեր են տունը նորոգել աալ նոր շէնքերով, և օտարազգի բնակիչները դուրս հանել (ինչպէս յիշած եմք յերես 200) . այս առթիւ նշանակած (ծանօթ) ծախքն են իբր 45 դուկատ, որ է ըստ նիւթականին իբր 550 Փր. և նշանակէ շատ մեծ ծախք, այնքան՝ որ Հոգցողք բաւական եկաւ մուտ չունենալով Միանեայ թողած գլխէն, պարտաւորեցին զՀայս՝ որ մաս մ'այլ իրենք վճարեն քիչ քիչ, որովհետեւ իրենք ըստ հանոյից այլ շինել տուին, և գրեթէ նորէն շինեցաւ տունն, ինչպէս գրեն Հոգցողք . (*pro expensarum factarum in ipsa domo de nova fabricata*) . և երբ Հայք մտան ի տունն, ի 14 յուլիսի, 1497, տուին դուկատ մի, մնացեալն այլ թողլով յետոյ իրենց յաջորդներով վճարել :

Թէ՛ այս ատեն թէ առաջ և թէ յետոյ՝ հարկ էր որ Հոգցողք իրենց մարդկանցմէ տնպահ կամ տնտես մ'այլ դնէին հօն . և այս թուականի մօտ յերեւան գան այդպիսիք, սովորաբար Gastaldi կոչուելով, (տ . 199) : Ասոնց ծանօթ հնագոյնն է (Ա) Էրիզոյ Անտոն (Erizzo) 1476—81 թուականի յիշուած . քանի մի տարի վերջ այլ 1483—93 թուի իր եղբայրն, (Բ) Alvise Erizzo . Թերեւս ասոնցմէ առաջ ըլլայ Նիկոլո Նիկոլեան մէկն՝ որ յիշուի

1479ին: Այս ատեններ (թէ ոչ աւելի առաջ) սկսած է Հայոց տան մօտ կամուրջն՝ իրենց անուամբ կոչուիլ (լատ. Pons Armeniorum տ. 199): Ատնցմէ վերջը (թէ և առաջ այլ երբեմն յիշուած) տնպահ կոչուած է (Գ) Ամարի Գասպար (Amadi Gasparo), 1493-7, մինչեւ ի մուտս Հայոց ի նորաշէն տունն. յետ որոյ երեւի թէ իրենք հոգացեր են իրենց տան պէտքը, բայց ոչ շատ տարի: ԺՁ դարուն սկիզբէն մինչեւ տասն տարի (1502-12) յիշուի առաջին Հայ իբր Տնպահ (Դ) Անդրեանը ծանօթ (տ. 309), վերջի տարին (1512) յիշուի Հայոց տան մէջ բնակող իտալացի մի (Հերոնիմ Գեզարի), որու կու վճարեն ըրած ծախքերը (57 լիր.) բայց չի կոչուիր տնպահ. գուցէ առ ժամանակ մի գործակալ եղած է, մինչեւ յաջորդ տարին (1513) երեւնայ նորէն իտալացի մի (Ե) Պետրոս *Entio*. Թէ և սա եւս չի կոչուիր Տնպահ, բայց տանը ծածքը կամ երգիքը նորոգել տուեր է, որոյ համար հոգցողք վճարեր են աւելի քան 6 դուկատ: Հետեւեալ տարին (1514) յիշուի (Զ) Պրիմոս (Primus) անուամբ Հոգցողաց մունետիկն (Præco), որ բնակի եղեր ի Տանն, և որոյ ծախքերն (17 լիր.) վճարուի 1517ին: — Այս թուականիս որոշակի տնպահ կոչմամբ (Gastaldionus) յիշուի (Է) Եւրատիոս *Everutio*?

կամ Gueritio, որ թուի թէ 10 տարի մի պահպանութիւն ըրած է: Իրմէ վերջ որոշակի յիշուի (Ը) Հերոնէ՛ Չիւրան (Civran գրագիրն, Segretario), զոր Հոգցողքն յամի 1529, նոյեմբերի 4, կ'ընտրեն ի Պահապան (Custode) Հայոց տան, որպէս զի ատեն ատեն հօն եկող Հայերն ընդունի. (per alozare gli Armeni che di tempo in tempo venivano in questa terra). Սա 13 տարի մի այս պաշտօնը կատարեր է. բայց կամ ոչ հաճոյ Հայոց, կամ ասոնք աւելի շատ գալով ի վեներսիկ, ուզեր են իրենց տրնէն հանել զնա. և Հոգցողք յամի 1541 (յուլ. 11). իրենց մունետի կամ նուիրակի բերնով կու պատուիրեն, ութ օր ատեն տալով, որ տունը թողու Հայոց և ելնէ դուրս. ութ օր վերջը նորէն ութ օր այլ շնորհեն, և եթէ ուշանայ՝ բռնի պիտի հանեն: Բայց որ և է պատճառաւ՝ նա դեռ հօն մնայ երկայն ամիսներ. մինչեւ յաջորդ տարւոյ (1542, մարտի 8ին) նորէն իբրեւ վերջին հրաման խաւրեն, որ ինչուան այս ամսոյս վերջը պէտք է ելնէ. և նա շնորհակալ ըլլալով՝ խոստանայ. սակայն դեռ քանի մ'ամիս այլ մնայ. և առջի հրամանէն ամբողջ տարի մի վերջը՝ 1542ի յուլ. 5ին վերջին անգամ խիստ պատուէր զրկուի, որ եթէ ութ օրէն այլ չելնէ՝ իր կահ կարա-

սիքը տունէն դուրս փողոցի վրայ թափել պիտի տան. (aliter nui faremo butar la robba sopra la strada: et questo per ultimo et perentorio termine): — Թէ ուշ թէ շուտ՝ ելած է Չիվրան Հայոց տունէն, ուր երեւի որ հանգիստ գտած էր, բայց զրկելով զՀայս: — Իրմէ անմիջապէս վերջը թէ աւելի ուշ՝ տնպահ դրուած է, (Թ) Բարդուէ՛մ. Regia, որ յիշուի յամի 1544, (սգոստ). սակայն նոյն տարուոյ. վերջերը (10 նոյ.) (Ժ) Պերկամացի Ֆրանչէսկո Անտոն և եղբարքն տնպահ կ'ըլլան. բայց թուի ոչ լաւ ընտրութեամբ և քննութեամբ. վասն զի տարիէ մի քիչ վերջը (1646, փետր. 13) Հոգցողք անվաւեր համարին զայն, որովհետեւ հակառակ էր օրինաց՝ եղբարց կամ ժառանգաց տալ սյդպիսի պաշտօն. և դարձեալ, այդ Պերկամացիք առանց հարցընելու իրենց՝ ընդունեց էին քանի մի Հայ. ուստի կու հրամայեն անոնց որ ելնեն. և նոյն օր անոնց տեղ կ'ընտրուի (ԺԱ) Սանդոյ Գամօ, (Santo da Campo) անուամբ մէկն, որ և հայերէն զիտէր. թուի թէ և Չիվրանն այլ, վասն զի շատ հեղ սա թարգման կոչուած է (interprete): Գովութեամբ գրեն Հոգցողք Սանդոյի համար. (É homo che ha la lingua armena et bono interprete, et etiam per-

sona morigerata, comoda et utile ad essi Armeni). բայց և խստիւ պատուիրեն, որ առանց իրենց գիտութեան մարդ չընդունի ինքն այլ բնակի այն սենեկին մէջ զոր Հայք տան իրեն. և յիշէ, որ ինքն տնպահ է և ոչ տանտէր:

Յետ Սանգոյի յիշուած տնպահն է մեղի շատ ծանօթ Հայ մի, (ԺԲ) Սիմոն ո. Յակովբայ (տ. 200, ևն), 1555-6էն մինչեւ ի մահն, 1577: Նոյն տարին յաջորդած է նոյնպէս ծանօթն (ԺԳ) Գեորգ ո. Յովհաննոս՝ մինչեւ ի 1594-5. իրեն այլ յաջորդեր է (ԺԴ) միւս եւս ծանօթն Միքայիլ պարսկահայ, † 1608: Ասոնց հետ յիշած եմք Գէորգայ տնպահութեան սկիզբներում՝ Հայոց նոր սահմանադրութիւնը, որ վաճառականք ելնեն իրենց տունէն և միայն աղքատքն և պանդուխտք բնակին. արդէն Սիմոնի ատեն՝ Արտարոս Գրիգորի կոչուած է տեղին (de Mendicanti, որ ճուրայկան նշանակէ): — Մկրտչի անմիջական յաջորդ չէ դրուած: այլ ինչպէս վկայեն Հոգեցոյցը՝ յետ շատ ժամանակի (3 տարի) քուէիւք կ'ընտրեն իտալացի մի (19 սեպտեմբ. 1611) (ԺԵ) Ֆրանչ. Ռիճարտոյ, կենօք շափպատուիրելով՝ որ երբեմն երբեմն իմացընէ իրենց՝ տան մէջ մտնօղ ելլողը: Ասոր ժամանակ և բերնով խնդրեն բնակիչ Հայքն,

որ տանը վրայ արեւանոց (կենդանի, altana) մի շինուի, ուր կարենան իրենց լուսցած գգեստները ցամքեցընել: Ռիթծարտոյ † է ի սկիզբն 1620 տարւոյ. և շուտով (19 փերր.) իրեն յաջորդեր է ընտրութեամբ՝ դարձեալ իտալացի մի (ԺՁ) Մէլիո. Տրանչի. *Battirame*. Սա 30 տարի կատարէ այս պաշտօնը, բայց ոչ և կեանքն ի պաշտօնին. վասն զի ոչ միայն տիրութար այլ և բռնաբար ու չահասիրութեամբ՝ Հայազգիները քշելով տանը ձեզուան մէջ, օտարներու կու տայ լաւ սենեակները և մթերանոցները: Այս բանիս համար բողոքեն Հայք (20 ապրիլ, 1650), բերան դնելով՝ մեր այն ժամանակի եկեղեցական և քաղաքական պատմութեան մէջ շատ անուանի (այլ ոչ բաւական ժանօթ) վարդապետը՝ Թովմաս, երբեմն կ. պօլսի պատրիարք (1), իր Մելիոն սարկաւազը և քահանայ մի (Տէր Յովհաննէս ի Պարսից 2).

1. Շատ երկար և հետաքրքրական գրուածներ կան այս տարօրինակ, յանդուգն, խորամանկ և թշուառաման անձին վրայօք Վենետիկոյ դիւանաց մէջ, 1648-87 տարիներու միջոց, (պէտք է գտուին և ի դիւանս Հռովմայ). որ կըրնան ընծայել մեր պատմութեան նոր պատկեր մի, բայց և պլանդակ. և Հայ-Վենետոց Գ Յեղանակի ամենէն նշանաւոր գիպուածոց մէկն է:

2. Սա այլ ըստ իտալացւոց՝ Գոմինիկոսի որդի կու լուի. իսկ հայրենիքն ի Հայս Arnavas? գրուած է:

իսկ թարգման դնեն ազնուական իտալացի մի (Կամիլլոս Մելզոն), որոց հետ կային երեք այլ աշխարհիկ բնակողք: Հոգցողք պատուիրեն իրենց արբանեկին (fante) քննել. և նա հարցընելով վերոյգրեալ հկեղեցականաց՝ լսէ նոյն գանգատները. նա և՛ թէ Մկրտիչ գիրենք արհամարհելով՝ Մովսէսի կ'անուանէր, և իրենց թողուած տուն վերի մասին մէջ այլ՝ հաւեր կու պահէր: Հոգցողք կանչեն զՄկրտիչ (20 մայիս), և քննելով միաբան քուէիւք՝ վճռեն, որ ելնէ Հայոց տունէն, 15 օր ժամանակ տալով, արբանեկին այլ պատուիրեն՝ որ կատարել տայ վճիռը: — Երեք ամիս վերջը (օգոս. 20, գուցէ յաջորդ տարին) նոյնպէս քննութեամբ և քուէիւք կ'ընտրեն Հայ մի (Ժէ) Պետրոս Ոսկան սէնսարը (զոր իտալացիք գրեն Pietro Toscan, փօխանակ գրելու P. d'Oscan), որ երկար տունէ ի վեր բնակէր ի Վենետիկ. պատուիրելով, որ հիմայ բնակի ի Տան Հայոց և հոգայ աղքատներն և պանդուխտները: Բայց ասոր սէնսարութեան և շահուն յորմար չի գար այս նոր բնակութիւնը. իր տեղէն չելլար: Իմացան Հոգցողքն, հարցուցին, և նա հրա-

զեղեցիկ անուն, միթէ Աւնոս լեւան անուամբ՝ որ ի ստեմանս Վանայ, որ և կըրնար գրուիլ Աւնաս:

Ժարեցաւ ի տնպահութենէ (7 սեպտ. 1652):
 Նոյն օր հրատարակեցին՝ որ ով կ' ուզէ այդ
 գործը՝ իմացընէ իրենց. քանի մի անձինք
 ներկայացան. որոց մէջ յարմարագոյն համար
 ւեցաւ և քուէիւք ընտրուեցաւ (ԺԸ) Անդրէաս
Squalli վենետ: Սա յաջորդ տարին (1653)
 այլեւայլ անգամ հրաման առաւ Հայոց տան
 նորոգութեանց համար ծախսել 90 դուկատ,
 նոյնպէս և եկեղեցւոյն սպասուց համար դա-
 րաններ շինել. և որչափ ստակի այլ պէտք
 ըլլար՝ պիտի տրուէր Մ. Միաննայ կտակին
 հասոյթէն, որ է 465 դուկատ: Քսան տարիէ
 աւելի կատարած է սա Հայոց տան հոգը,
 և † է յամի 1673 (ի յունիսի): Իրեն տեղ՝
 նոյն կերպով հրատարակելով՝ փափագողաց
 մէջ յարմար դատուած և ընտրուած է (11
 փետր. 1674) (ԺԹ) Ֆիորավանտէ Բորթա (Fio-
 ravante Porta) անուամբ մէկն, որ առջինին
 պէս Հոգեցողաց արքանեակ է եղեր. պա-
 տուիրուի իրեն՝ որ Հայոց տան մէջ բնակու-
 թեան խցիկ մի և ամբարանոց մի առնու
 իրեն համար, կերակուրն այլ անոնց հասա-
 րակաց խոհանոցին մէջ եփէ, և օտարազգի
 շընդունի, ևն: Ասոր ատեն այլ Հայոց տան և
 եկեղեցւոյն շինութեանց համար 100 դուկատ
 ծախուց պէտք եղեր է: Սա վախճաններ է
 իր պաշտաման մէջ՝ յամի 1676 (նոյեմբ.),

Հետեւեալ դեկտ. ամսոյ 11ին սովորական կոչ
կ'ընեն. փափագողաց մէկն կ'ըլլայ վախճա-
նելոյն որդին՝ Մկրտիչ, մէկն այլ, (եթէ իր
թոռն չէ) Յ. Մկրտիչ. Տրանչ. Battirame,
առջի ընտրութենէն և վաւրնտուելէն (1620)
57 տարի վերջը. բայց հիմայ (14 փետր. 1677)
կ'ընտրուի դարձեալ Հոգեղաց արքանեակ մի
(Ի) Բենետո Կարարա (Benetto Carara): —
Ասոր ատեն եղաւ մեծ յեղափոխութիւն մի,
Հայ-վենետաց բազմանալով նա և ընտանեօք
և հարըստութեամբ ի քաղաքիս. որք միաբա-
նութեամբ ձեռք զարկին շինութեան նոր (Ս.
Խաչ) եկեղեցւոյ, և նորաձեւութեան Տանն
Հայոց: Ասոր համար հարկեղաւ Բենետի (1682)
ելնել տունէն, և տարեկան վարձք ընդունիլ
(30 դուկատ). և երբ շինութիւնն սկսաւ շարու-
նակիլ (1685) և լմընցաւ (1688), ի սկիզբն
յաջորդ տարւոյ (8 յանուար, 1889) մեծահան-
դէս փառօք օծուեցաւ. այնուհետեւ ոչ Բենե-
դի և ոչ այլ օտար կամ բնիկ տնպահի անուն
լսուի և ոչ այլ պէտք կար:

Հայք նոյն տարին համագումար ժողոված՝
նոր Սահմանադրութիւն մի գրեցին նոր կար-
գաւորութեամբ, և ընտրութեամբ տարեկան
պաշտօնէից և վերակացուաց, թէ՛ եկեղեցւոյն
և թէ՛ տանն առանձինն. ուր՝ սահմանեցին,
որ նորեկ ազգայինք՝ միայն ամիս մի բնակելու

իրաւունք ունենան . և այս օրինաբ վարուեցան . դար մի , մինչեւ ի բարձունքն Հասարակապետութեան Վենետկոյ (և քիչ մ' այլ առաջ) , եւր շատ անհատք և ընտանիք թողին դքադաքս և գնացին ի Լիվոնոյ կամ ուրիշ տեղ . և շատ ցանցառ եղաւ բնակութիւն Հայոց ի տանն՝ մինչեւ ի կէս ԺԹ դարուս : — Քաղքին ուրիշ կողմեր բնակող Հայք այլ մարեցան , պակսեցան և տունքն գլխաւորք . Շէհրիմանեան մեծատուն կոմսք՝ ամուրի † . Սեղբոսեանք , Արելեանք , Ապտուլահեանք , Աթաճանք , և քանի մի մնացորդքն իտալացեալք և դեռ իրենց ծնողաց մականուննը ծումակելով կրող ծերք և պառաւք՝ մի ըստ միովէ † , մինչեւ ետքի 1880-90 տարիներուս միջոց : Իբրեւ նշխարք՝ հազիւ մնան քանի մի աղքատ իտալացեալ կանայք՝ ամենեւին անծանօթք հայութեան , բայց եթէ պապուց և մամուլց աւանդութեամբ : Միայն մէկ այր մի կայ երկու քոյրերով , Կ . Պօլսի Ալեքսանեան տոհմէ , որ եկած է ի Վենետիկ յամի 1732 , և երեք չորս ազգ սերընդեամբ՝ պատուաւոր փաստաբաններ և բժիշկներ ընծայած է Վենետկոյ , մինչեւ մեր օրերուս , Ալեքսան անունը յիտալերէն Alessandri փոխած . և է ազնուաբարոյ պատկերահան և վարժապետ նկարչութեան յԱկադեմիայն քաղաքիս , Անճելոյ —

Գրօնիկոս—Ստեփան անուամբ (ծն. յամի 1854).
 (տասր տոհմին վրայ զբ առանձին տեղեկութիւն
 մի հրատարակեր եմք տասն տարի առաջ՝
 խտալերէն, իրեն ընտանեաց հաճութեամբ (1)-
 սորա կինն լեհացի է, և արու զաւակ չունի:

Վենետիկէ դուրս գտուին դեռ վենետա-
 րնակ Հայոց սերունդք՝ յայլ քաղաքս Իտա-
 լիոյ և յԱւարիա, ինչպէս Սեղբոսեան, Հէր-
 մէթեան, Միրմանեան, Արեւեան:

Դ. Երբ խօսքերնուս կարգն և յիշատակք՝
 ստիպեցին մեր Բ Յեղանակէն առ ժամ մի
 անցնիլ յ'Պն, գուցէ պահանջն ընթերցողք,
 որ գոնէ այնքան Վենետակայ ազգայնոց ընտա-
 նեաց անուններն այլ լսէին: Երեք դարուց
 մէջ՝ ի կիսոյ ԺԶին ցկէս ԺԹիս, հարիւրէն
 աւելի Հայ ընտանիք ճանչցուած են ի Վե-
 նետիկ. բայց միաժամանակ ճրքան եղած է
 անոնց մեծագոյն թիւն, չէ յայտ: Ի կէս ԺԷ
 դարու (1650) յիշուին 80 արք՝ իբրեւ բնա-
 կողք ի քաղաքին, յայտ է թէ մասամբ կա-

1. Ընտանեաց հայրն Հահի Եղիա † Ե յԷստէ քա-
 զաքուանի Պատուայ, ուր կառուեղինաց մեծ գործարան
 մի հաստատեր էր, օգնութեամբ տէրութեան Վենե-
 կոյ. յեա † Մխիթար Աբբաւոր՝ իր մէկ տասնամեայ
 որդին (Մատթէոս) ընծայած է մեր վանաց (1730),
 քայց ուսմանց ընդունակ չլլալով՝ զարձեր է առ ըն-
 տանիսն, և պատանեակ † է (1737):

նամբիք. դար մի վերջը (1750) յիշուին 70 արք. 1763ին՝ 80 արք. իսկ իբրեւ ընտանիք յիշուած են 1710ին՝ 27. նոյն ատեն 35 հոգի այլ անհաստատ բնակողք՝ բայց ծանօթ մարդիկ, թող զանծանօթս: Յամի 1771 յիշէ մեր Մխիթար Աբբահօր յաջորդն՝ ընտանիք իբրեւ 20, ոգիք երկու սեռէ՝ աւելի քան զ100: Այս մեր դարուս մինչեւ ի կէսն այլ թէ դեռ հայ անուամբ և թէ իտալացեալ Հայոց իբրեւ (ճանչցուած) ընտանիք՝ լսուէին 10 կամ 12, սերունդք 50: — Յետագայ Տուցակիս մէջ նշանակուին իբրեւ 50 մի՝ այն 100էն աւելի անուանեալ Հայ ընտանեաց, անոնք՝ որոց երկուքէն աւելի սերունդ կամ ճիւղ ճանչցուած է, և զայն նշանակեն 3 կամ 4 կամ աւելի թիւք սիւնակին. միւս սիւնակին տառքն նշանակեն այն դարերը (ԺԶ-Թ) որոց ատեն ձեւացեր են ընտանիքն և յառաջացեր են սերունդք. ինչպէս տեսնուի՝ շատն ԺԶ դարուն վերաբերին: Ընտանեաց անուանքն այլ՝ իրենց ի վենետիկ տոհմին նախահօր անունն է, կամ հօրն՝ որ չէ եկած ի վենետիկ, կամ թէ եկած՝ բայց զաւակն այլ հետը բերած է և ոչ այս տեղ ծնած: Այս նախահարց մեծագոյն մասին կանայք՝ վենետուհիք են, ինչպէս և իրենց որդւոց. իսկ որոց որ ամուսինք այլ Հայ ճանչցուած են, զայն նշանակեմք՝ քովը դնե-

լով — Հ. ծանօթ խառնուհի կանամբեաց —
 Ի. որոց որ նշան չկայ՝ չգիտեմք, այլ շատն
 անտարակոյս — Ի է: Աստղանիշ անուանք
 նշանակեն, որ դեռ կայ կամ քիչ տարի ա-
 ուաջ կային այդ ցեղից սերունդք ի վենե-
 տիկ կամ ի Լիվոնոյ և այլուր, թէ և իտա-
 լացեալք. հաւանօրէն կան և այլ այդպիսիք՝
 որք անծանօթք են. և ծանուցելոց շատն այլ՝
 մեր քսան և աւելի տարի առաջ հետաքննու-
 թեամբ յայտնուեցան: Որ ցեղից որ հայրե-
 նիքն այլ յայտնի են՝ զայն այլ նշանակեմք.
 որ անուանց քով (.) գրուած է՝ նշանակէ
 քիչ շատ աւելի ծանօթ և երկարատեւ վա-
 ճառական տուն ըլլալը: Սյտ տեղ անցողա-
 բար ծանուցանելով, որ մեզ ծանօթ 2500
 Հայ անուանց մէջ՝ աւելի ծանօթագոյն 500
 առնելով, գրեթէ կէսն Զուղայեցիք կամ Սի-
 սականք են (Սիւնեաց աշխարհ, Քարապաղ).
 ասոնց այլ կէսն յատկապէս Հին և Նոր
 Զուղայեցի գրուած են. 50 մի Ղափանցի
 կոչուին, 70 այլ Սիւնեաց նահանգի 25 այլ-
 եւայլ գեղերու անուամբ: Իսկ միւս (250)
 կիսոյն 60 մի՝ յայլեւայլ քաղաքաց Մեծ Հայոց
 են, 50 ի Փոքր Հայոց, ի Պոնտոսէ և Կի-
 լիկիոյ, 40 մի ի Փոքր Ասիոյ, 40 մի յԱսորոց,
 զուցէ նոյնչափ ի Կ. Պօլսոյ և յԵւրոպիոյ
 կողմանց, 25 մի ի Վրաց և ի Պարսից. ի Մեծ

Հայոց եկողք ակելի Երեւանու կողմէն են,
 ի Փղբը Հայոց՝ Կեսարացիք, ի Փ. Ասիոյ՝ Ան-
 կիւրացիք, յԱսորւոց կողմանէ՝ Ամդեցիք. այս
 ետքիներէս ակելի՝ Կ. Պօլսեցիք: Յիշեցը-
 նեմք դարձեալ, որ այս թիւերս համեմատա-
 կան համարելու է և քիչ քան թէ շատ. նոյն-
 պէս յիշեցընեմք ի սկզբան (յերես 175) ըսած-
 նիս՝ Հայ-Վենետ սերընդոց և խնամութեանց
 համար:



Ազգանուններ	Հայրանուն	Գրք	Ստորագր.
* Արեւիկեան — Կին Ն.	Կեան (Արեւիկե)	ԺԸ — Թ	5
* Ազատեան — Իս.	Ջիւրեանեան	ԺԸ — Թ	4
— (Adami) — Ի.		ԺԵ — Թ	6
* Ազատ (Agiati) — Ի.	Ջուրյա.	ԺԸ — Թ	5
* Աթաւան		ԺԸ — Թ	7
* Աւեգրանեան — Ն. Լ. Ի.	Կ. Պոլեա	ԺԸ — Թ	7
Ազան — Ի.		ԺԸ — Թ	5
Աղաւղեան — Ի.		ԺԸ — Թ	5
Աղան Պապղեան — Ի.	Ուսնայ	ԺԵ — Թ	5
* — Lioni.	Աճիգ	ԺԸ — Թ	4
— de Lion.		ԺԸ — Թ	4
— Պոլսեան.		ԺԸ — Թ	5
Բարսեկ — Ի.		ԺԸ — Թ	6
Բարսեանկ — Ն. Լ. Ի.		ԺԸ — Թ	5
Բերսեան — Ի.		ԺԵ — Ը	3
Գանդեան (Cantian) — Ի.		ԺԸ — Թ	4
Գապարեան — Ն.	Անկիւրեան	ԺԸ — Թ	3
Գաբարեան (Rizzi) — Ն.	Կ. Պոլեա	ԺԸ — Թ	5

Ազգաստիճան	Հայերէնէք	Գրութիւնք	Ստորագրութիւնք
* Գեղացի - Մերձան . — Հ .	Զուղաց	ժէ - թ	8
* Դրասպուռն — Ի .	Մէրձան	ժէ - թ	2
Երեջանեց, (lauri) .	Դլասպան	ժէ - թ	3
Թէնդարեան — Հ .	Կենարեան	ժէ - թ	3
Խաչատուր — Ի .	Փաղաղեացի	ժէ - թ	4
—	Կ. Պօլիս	ժէ - թ	3
Մարուկ — Ի .	.	ժէ - թ	3
Հայրասպետ (Arabiet) .	.	ժէ - թ	3
Հեթմութեան .	Զուղաց	ժէ - թ	7
Ճիկեթուլի կամ Փիլիս (Figher) — Հ .	Անիկեթուլ	ժէ - թ	6
Մանուկեան .	.	ժէ - թ	3
Մարկոս — Յովնան .	.	ժէ - թ	4
Մարտիլոսեան (Martilengo) — Ի .	Զմիւռնեթուլ .	ժէ - թ	5
Մ. Մարաթի .	.	ժէ - թ	5
Միխանեան	ժէ - թ	5
Միկեթուլեան (Michieli)	.	ժէ - թ	5
Մուրաս-Տարուռնակ . — Հ .	Կ. Պօլիս	ժէ - թ	4
Յակովբեան .	.	ժէ - թ	3
.	.	ժէ - թ	2

Ա Ղ Գ Խ Կ Ը Թ Ն	Հ յ յ Ի Ե Ի Է Ը	Գ Ի Ե	Ս Ի Ե Ը Թ Ն
Նասալին — Ի	ԺԵ	Յ
Նորասունի (Casanova) — Հ	Կ. Պօլիս	ԺԵ	4
Շանուսեան, (Saum)	ԺԵ	4
Շեկրիսեան	Նոր Ջուղա	ԺԵ — Թ	Յ
Ոսկան — (Honorato) — Ի	Նոր Ջուղա	ԺԵ	Յ
— Յովհան	ԺԵ	Յ
Չուզուրեան — Մարկուսեան (Valle)	Կ. Պօլիս	ԺԵ	Յ
Չուլազեան, (Chiolachi) — Ի	Հալեպ	ԺԵ	Յ
— (Խաչատուր)	Կ. Պօլիս	ԺԵ	Յ
Պապաճան — Ի	ԺԵ	Յ
Սեղանսեան — Հ	Ահն և Կ. Պօլիս	ԺԵ — Թ	Յ
Սեֆեր (Յրանիսի)	ԺԶ	Յ
Սուրեան (Հայն)	ԺԶ	Յ
Վելիսան — Ի	ԺԵ	4
Տեքան, (Tevan)	ԺԵ	4
Փոռվալիկ — Հ	Նոր Ջուղա	ԺԵ	Յ

Վաճառական տանց համար յիշելի է (ուրիշ տեղ այլ յիշածնիս), որ ժէ դարուն կիսում (1653) Ե Գիտունք կամ Հոգոցք վաճառականութեան՝ վկայէին տէրութեան, թէ արդէն բաւական Հայ վաճառատունք (più d'una casa) հաստատուած էին ի Վենետիկ. դար մի վերջը (1732-58) 12 տունք վաճառականաց թողին հեռացան ի Վենետիոյ. բայց գեռ անկէ աւելի կային մինչեւ ի բարձունն Հասարակապետութեան: Իարձեալ, զատ ի յիշեալ ընտանեաց և թերեւս աւելի թուով՝ սոսկական կամ ամուրի անտուն հարուստ վաճառականք եղած են. ինչպէս, Գաւթապար Նահապետ, Սինան Պետրոս, Աղաթիբ Զանդ Ատեփէ Գրդահայ, և այլ ոչ սակաւք:

Յիշեցիւք տեղ մի (172-3) նաւատէր կամ նաւավար Հայերն ի Վենետիկ. առջիններն՝ նշանակեն նա և անոնց վաճառարեր և վաճառահան ըլլալը. այսպիսիք էին վերայիշեալ Զանդն, (որոյ նաւն կոչուէր Spirito Santo, Հոգի Սուրբ), Շահումեանք և Նուրիք, որոց նաւք՝ Ս. Խաչ և Տիրամայր Շնորհաց, (Madonna della Grazia), Ասլան (Lioni) Պողոս, նաւն՝ Ս. Յովսէփ. Պետրոս Սինան, նաւն՝ Galera S. Giorgio, (խալէ Ս. Գէորգ). Առաքէլ Գերաքեան, նաւն՝ Տիրամայր Խաղաղարար (Madonna della Pace). Միւրայլ Նեկրի,

Յովհ. Բեռնարդին, նաւապետ. Լն: Յովհ. Ալբերտինի, զոր՝ յիշող ժամանակագիրն իտալացեալ Հայ կոչէ (G. Albertini, Armeno italianizzato). յամի 1743 (մայիս 5) երբ տէրութիւնն ուզեց քաղաքին մօտ ծովափանց վրայ ալեաց դէմ երկար ամբարտակներ կանգնել, հրաւէր կարդաց նաւատեարց՝ որ Նապոլիէն աւազահող (pozzolona) բերեն. ոչ ոք յանձնառու եղաւ, բայց միայն այս իտալահայն, մանաւանդ թէ Հայ-Վենետն: Արդեօք այդ ծովու բնածին ասպատակք՝ միշտ մեռնող կամ Նահանջ-Քեյկեայ (ըստ Ս. հօր մերոյ Սահակայ Պարթեւի), յիշե՞ն իրենց դէմ պարըսպաց յատակ բերուլ Հայու մի երթեւեկն՝ նոյն ալեաց վրայ, ի միջոցի երկուց աննման հրաշագեղ քաղաքաց իտալիոյ, Նէապօլսի և Վենետկոյ:

Ե. Առաջին հայ վաճառականաց նպատակն՝ յատուկ իրենց և իրենց բնիկ հայրենեաց և ընտանեաց շահն էր. վերջնոց՝ (մանաւանդ յԳ Յեղանակի՝ որուն կանխաժամ ակնարկ մի կ'ընեմ), իրենց ընտանեաց ի նոր հայրենիս, ի Վենետիկ. որոյ՝ ուրիշ կերպով այլ, արուեստներով և աշխատութեամբ՝ այլեւ այլ տեսակ շահ, օգուտ և վայելք հայթհայթեցին: Ոմանք պէսպէս ձեռագործներով,

ինչպէս նախայիշեալ Ալեքսանեանն Եղիւս և անդրանիկ որդին Անտոն, Յովն. Ճիկեր օղլուս (յետոյ Figher իտալացեալ), և Ասլան Բարսեղ՝ Հնդկակտաւի գործուածովք. Մելիսն Գուսիս և Թովմաս Մարտիրոս՝ Սեկ (յղկած կաշի) շինելով. Թէոդորոս Մանուկ՝ Շաքարի զըտարան հաստատեց. գրեթէ ամենքն այլ ԺԸ դարու կիսում. դար մի առաջ այլ (1670) յիշուի պարզ ձեռնարուեստ Մարկոս Թ. Պօղոսի՝ քարաքանդակ (Tagliapietra). կէս դար այլ առաջ (1617) աւելի պարզ արուեստաւոր, կօշկար մի. Յովն. Ապիք, որոյ մականունն Ասորի լսուի, բայց վկայուի Հայ և վաճառական կամ վաճառող ըլլալ ի հրապարակի Ս. Մարկոսի, և իր Եփեսիոս որդին տուած յաշակերտութիւն վենետ կօշկարի:

Շատք եւս ի Հայ-Վենետաց՝ աւելի քան զձեռագործս՝ մտագործ ճարտարութեամբ յաջողուած և հռչակուած են: Ոմանք բժշկութեամբ. ինչպէս շատ հեղ յիշուած Ալեքսանեան Եղիայի որդին՝ Անճելոյ, († 1796) և Թոռն՝ Դոմինիկոս Աղետանդր (1806 † 1870) ծանօթ մեզ. — Յովսէփ Հերսէլեան, Մարկոս Հայրապետեան, որ և վիրաբոյժ, և Պօղոս Մանուէլ Շերիման և Յովհաննէս Սեղբասեան, երիտասարդ վախճանած դարուս կիսէն առաջ (1848): Ասոնց ուսումնարանն՝ Պատուայի

կըրնամք ուրիշ տեսակ մտաւոր նարտար անուանել զՀամարողս (Computista և Rationiere) նոր տէրութեան այլեւայլ պաշտօնաւորանաց մէջ. Մանուկեան ցեղէն Թէոդոր մի, Աբելեան ցեղէն Յէ. Մէրտէ մի (ո. Թովմայի), և ասոր որդին Լուիջի (Luigi), որ հիմայ Թէ փաստաբան է և Թէ ուսուցիչ իրաւագիտութեան ի լսարանի Բոլոնեայ քաղաքի, և մանր գրուածներ այլ հրատարակած է:

Ինչպէս գեղարուեստից՝ նոյնպէս և գեղեցիկ դպրութեանց՝ հոչակաւոր կամ յիշեցեալ Հայ-Վենետք շկան, բաց ի Շէհրիմանեան ցեղէն մէկ քահանայէ, Տէր Զատարէս (1708 + 1784), որ ԺԸ դարու Վենետկոյ գրագիտաց կարգը դասուած է: Գրուածքն աւելի երգիծաբանական և երգաբանական կըրնան ըսուիլ, որ և Թարգմանութիւններ այլ ունի ի փռանկերէնէ: Թէ՛ ասոր և Թէ՛ այս համառօտ ակնարկութեանս մէջ ամեն նշանաւոր Հայ-Վենետաց լիագոյն ծանօթութիւնն՝ վերաբերի Ք. Յեղանակին, եթէ երբեք ի լոյս ելնէ. բայց Զաքարիա իր տեսակին մէջ եզական անձ մի ըլլալով և միակ՝ մատենագիր կամ հեղինակ կոչման արժանաւոր ի համացեղսն, քանի մի տող այլ նուիրեմք իրեն ի ծանօթութեան (¹):

1. Սա ո. էր Աստուածատրոյ, ոյ. Մարգարայ, ոյ. մեծ

Իբրեւ մատենագիր յիշուած է մեր դարուս կիսում և Մարտո (Fortunato) Շէհրիման: Այս ազնուական տաճմին ուրիշ կերպ և մեծ գրաւորական օգուտ արժանի է համարել՝ Ժէ դարու վերջին քառորդի մէջ ի վենետիկ հաստատել տուած Սահրապեան տպագրատունն, ուր Թադէոս Երէց տպագրեց համարուեալ մեծ Ճաշոցը, յամի 1686: — Քաղաքական տեսութեանց քննադատ գրող մ' եղած է՝ վե-

Սահրատայ՝ որ ի Սպանիան †: Հօրմէն շատ բան ժառանգած չէ, այլ թէ ոչ ազգասօրէն՝ չափաւորապէս ապրած և † է: Քանանայական վիճակէն կրքնայ գուշակուել, որ նիւթական նարբասութեան փոյթ չունէր, այլ մաաւաբական. թէ բանաստեղծ եղեր է, թէ փիլիսոփայուուր մտօր՝ իր ժամանակին վենետիկյ անկման (թէ ըստ ուժոյ և թէ ըստ բարոյականի) ընթացքը և զորժող անձինքը գիտելով, և ուրիշ կերպ չկարենալով, երգիծանք ուզեր է նշաւակել և այն կերպով խրատելը այց զգուշութեամբ և իր անունը ծածկելով, յամի 1764 նրատարակեր է չորս փոքր նատր, կեղծ Ճանարհորհրոսթիան մի Երէկոս վշտորընէ (Wanton) ի Թախարոսթիանս կապից և Շնդից: յորում այնքան նարատրութեամբ կու ծաղրէ կարծեցեալ գիտունները, քաղաքագէտները, բժիշկները, ևն, որ քննաբանք զերագոյն դասած են զայն՝ քան զամենայն իտալացի փիլիսոփայական վիպասանութիւնս, և նախօրինակ Սուրբֆի կիւլլիվէրի նանապարնորդութեան: Յատուկ գրուած մ'այլ ունի Բիէլլի և Բիլլոսթիան անուանեալ, քերուած մի Երազ Արիտրիպոսի ևն, ևն:

նետկոյ տէրութեան տկարութեան վրայօք՝ ընդդիմաբանութեամբ, Գրէէօր Ազարէնօց († 1789), որ Լեհաց թագաւորի լիազօր երեսփոխան (Plenipotenziario) է եղեր ի Վենետիկ, և մարկիսութեան պատուով ազնուացեալ: Այս պատիւս ունէին և Սեղրոսեանք. իսկ կոմսութեան և ասպետութեան՝ Շէհրիմանեանք, Մանուկեանք, Զանդ Աւետիքն, ևն: — Քաղաքագիտութեան, քաղաքային վարչութեանց կամ պաշտամանց մէջ՝ ի յետին յեղանակիս՝ շատք գործեր են, ինչպէս կըրնան գուշակել տալ վերը յիշած համարողքն: Մինչեւ ի կէս մեր դարուս՝ Վենետկոյ ներքին վարչութեան (municipalité) այլեւայլ ատենից և բարերարութեան տեղեաց՝

Մասամբ մի Վենետական Գրագիտաց և Հեղինակաց կըրնանք դասակցել և զժանօթ Տէր Յովն Յովնի՝ Հովի մականուանեալն, որ շատ տարիներ բնակած է ի Վենետիկ, ուր և † յամի 1691 (24 նոյեմբ.) 56 տարուան շատ զբքեր հրատարակած է կրօնական և քերականական, ի լատին, յիտալ և ի հայ լեզու, հեղինակօրէն և թարգմանօրէն. զոմանս տպագրեր է ի Հռովմ և ի Մարսելիա. այլ շատն ի Վենետիկ ի միջոցի տասն տարիներու (1680–90), ի տպագրարանի Պարպոնի. որոց մէջ նորանշան է՝ փոքրիկ քերականութիւն մի թուրք լեզուի՝ իտալական գրով և բացատրութեամբ: Սահրատեանց տպագրատան մէջ այլ՝ ղլտոկուճ քրիստոնէութեան (1687):

հայազգի պաշտօնեայք կային, ոմանք ի Շէ-
հրիմանեանց և ի Սեղբոսեանց. ետքիններէս
Յակոբ և իր որդին Յովհաննէս՝ մարկիսք՝ ա-
ռալին գունցք եղան Օսմանեան տէրութեան
ի Վենետիկ, դարուս կիսուն մօտ: Իսկ առ-
ջիններէն՝ Մարի: Շէհրիման կոմսն (+ 1851),
որ բանասիրական ճեմարանաց մէջ վայելուչ
ճառերով հաճոյ էր ունկնդրաց, յետ երկար
տարի քաղքիս բարերարութեան տեղեաց
ամենէն մեծին հոգցողներէն մէկն ըլլալու,
իրեն և իր մեծաւարուստ ցեղին մնացեալ
զանձուն՝ ժառանգ ըրաւ զնոյն տեղին. որ
կոչուի Istituto Manin, յանուն Լոդովիկ
Մանին՝ Վենետիկոյ վերջին և զրկեալ զըքսին.
որ իր ստացուածոց մեծ մասը կտակեց՝ որբ
և աղքատ տղայոց և աղջկանց կրթարան մի
կանգնելու. որուն՝ յետոյ ուրիշ շատ անձինք՝
մասն ինչ իրենց ընչից թողուցին: Բայց քան
զամենն աւելի և քան զդուքսն իսկ՝ վերջին
Շէհրիմանն՝ ամուրի ըլլալով՝ թողուց իր ստա-
ցուածքը, աւելի քան միլիոն մի ֆրանգաց
և քանի մի տուներ և խանութներ: Երախ-
տագիտութեան պարտքն՝ կանգնեց իրեն ար-
ձան և արձանագիր՝ Մանինի քով: Սա՝
կերպով մի իրմով մահացեալ վենետիկեան
Հասարակապետութիւնն՝ անմահացընել ուզեց
իր կտակովը. Շէհրիմանն՝ իրմով հաստատեց

և պայծառացուց զայն: Կարելի՞ է արդեօք այս Հայ-Վենետո՞ւ՝ բուն Վենետաց վերջին փարազին՝ փառազն պայազատ անուանել:

Վերջի յիշատակնիս քաղաքագիտաց վրայօք ըլլալով՝ միանգամայն և Շէհրիմանեանց, շմոռնանք այս ցեղէս նշանաւոր մէկն այլ յիշել, եկեղեցական բարձր աստիճանով պատուած, Տէր Բարսեղ մի, ո. Գասպարայ, որդւոյ մեծ Սահրատայ. թէ և ծնեալ և † (1766) ի Վենետիկ, այլ Հռովմայ քահանայապետական տէրութեան մէջ 40 տարի Ումբրիոյ և Պերուճիոյ այլեւայլ քաղաքաց քաղաքապետ եղեր է: Վերոյիշեալ գրագէտ Մուրատն այլ Աւստրիոյ տիրապետութեան ատեն՝ Տրեվիս և Ուդինէ գաւառաց այլեւայլ քաղաքաց պաշտօնակալ նուիրակ (Commissaire) եղած է երկար տարիներ: Նոյն Աւստրիոյ կայսերութեան բանակաց մէջ զօրավար եղած է Շէհրիման մի եւս, Պօղոս Անթոն (ծ. 1720, † 1790):

Բայց Հայ Վենետաց քան զայլ ամենայն արուեստս և գործս՝ մեծագոյն և լաւագոյն եղեր է կրօնակալուն կամ եկեղեցական. և շատ անձինք՝ արք և կանայք նուիրուած են այսպիսի սուրբ կոչման: Ի պատմական կարգի գրոցս՝ յիշուեցան ի ԺԶ դարէ այլ՝ Հ. Հրեմիէն ո. Մկրտչի Պարսկահայոյ (եր. 422):

անկէ ոչ հեռի ժամանակաւ Եղբայր Յոննէ
 Մարտի Անտոնեան կրօնաւորն (տ. 348) Ասկէ
 հնագոյն՝ Տիրամօր եկեղեցւոյ մի աւագերէց
 յիշուի ԺՁ դարուն վերջերը, Գառուր Անկէ-
 րոյն, Ancyranus, որ չըսուիր Հայ, այլ
 անունն կարծել տայ: Ասոր պէս կան քանի
 մի երիցունք, որոց մականունն թէ հայկական
 է թէ վենետեան, որով անստոյգ մնայ
 ազգութիւնն. իսկ ծէսն՝ յայտ է որ լատի-
 նական էր, ինչպէս նախայիշելոցն և յետոյ
 յիշելեաց: Այսպիսիք են, գերագոյնն աստի-
 ճանաւ քան զտոհմակիցան (Տէր Բարսեղ և
 Տ. Զաքարիա)՝ Տէր Ստեփան Գոթինկո Շէ-
 հրիման (1729 + 1806), որ նախ Գոմինի-
 կեան կրօնաւոր ըլլալով, հաւանութեամբ հա-
 սարակապետութեան վենետկոյ՝ ընտրեցաւ
 առաջ եպիսկոպոս Կաորլէ (Caorle) փոքրիկ
 վիճակի, յետոյ Գիոնճիայ (Chioggia), ուր
 բարի համբաւ թողած է: — Մանուկեան
 ազնուական տոհմն այլ ընծայած է եկեղե-
 ցոյ՝ երիք պատուաւոր և արժանաւոր հա-
 րազատ եղբարք, մին կրօնաւոր (Olivetano,
 բենեդիկտեան) Հ. Պետրոս (1727-1775).
 միւսն՝ Տէր Գոթինկո (1715 + 1779) աւագ-
 երէց Ս. Յուլիանոս եկեղեցւոյ, որոյ իրա-
 ւանց ներքեւ է Հայոց Ս. Խաչի եկեղեցին.
 — երրորդն՝ աւելի հռչակաւոր և արդիւ-

նաւոր, Տէր Յովսէփ (1720 † 1806) կանոնիկոս Տրեւիս քաղաքի մայր եկեղեցւոյն, որոյ և եպիսկոպոսական աթոռոյ տեղապահ եղած է, երկար տարիներ հոգարարձութեամբ: — Ամդեցի Ասլանեան Բարսղի երկու որդիք ընծայուած են յարեղայութիւն ի մեր վանս Ս. Ղազարու. առաջինն՝ յետոյ սոսկ երէց եղած է, Տէր Անտոն Լիւնի մականուանեալ. երկրորդն՝ Հ. Գրիգորի Լիւնեան ի քարոզութեան † է ի կողմանս Ունկարիոյ (1804) 44ամեայ: — Աթաճանեան պատուաւոր տունէն եղած է Տէր Պողոս (1702 † 1759). — Եւաւրի տոհմէ տէր Յովհան (ծ. 1724 † 1799?) հայածէս քահանայ. — յԱյն տոհմէ յիշուի կղերիկոս մի, Անտոն, ի կէս ԺԸ դարու: — Անկէ դար մի առաջ (1658) արդէն քահանայացեալ էր Տէր Միքայիլ ո. Յակովբայ, ոյ. Սահակայ: Իսկ նորագոյններէ, Տէր Յովսէփ Մարիոսեան, կամ Զոտաբեան (Valle ըստ Իտալացւոց) խոհական, ճարտասան, եռանդուն աւագերէց Լորենճիա աւանի Պատաւիոնի, (1754 † 1835), որոյ համբաւն կենդանի է հօն մինչեւ հիմայ, և մեծ գովասանօք և փառազարդ արձանագրեալ է յաւանդատան եկեղեցւոյն. հրատարակած է և մանր գրուածներ. մին է Թարգմանութիւն կանոնի Հարսանեաց մաշտոցիս Հայոց: Ստէպ տես.

նուած է սա Մխիթարեան Հարց. հետ. և մէկ թղթին մէջ իտալերէն գրէ (1807). Եւ հոգուով և սրտով բուրբովին Հայ և Հայոց և մ (1) : - Աւելի եւս նորագոյն է մեծապատիւ և մեծարդիւն Տէր Պետր. Սեֆեր, կանոնիկոս Ս. Մարկոս կաթողիկէի, և վերատեսուչ պատրիարքական կղերանոցին, ուր և հանգեալ յամին 1842 :

Յիշեալներէս տեսնուեցաւ՝ որ ոմանք նա և կրօնաւոր էին, և ասոնց նման ուրիշներ այլ եղած են, անուամբ և անձամբ ծածկուած և ոչ յայտնուած ի վանորայս. որպէս, մէկ Եղբայր մի Գոմինիկեան, ազգական և ժառանգ Պողոտի Աւլանեան (1786) : — Գուցէ քան զսոսա աւելի ծածկուածք ի մարդկանէ և ծանօթք են իրենց նուիրընկալ Աստուծոյ՝ Հայ — վենետ կաթողիկէ, յայլեւայլ կուսաստանս, և շատք խստակրօնք (2). որպիսի էր յ'ժէ դարու Զապել (տոհմն անյայտ), որոյ՝

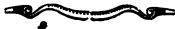
1. Sappiano tutti li Religiosi Armeni, che io sono di cuore e di animo tutto Armeno e degli Armeni.

2. Ասոնց կարգէն դուրս են արեւելեան սովորութեամբ կուսակրօնքն առանձնացեալք ի տունս. որպիսիք էին ի վենետիկ, Զեպել-Բաւլայեան, † 1775, թաղուած ի վանս մեր. ուր և Որոշմ Մալիկեան, † 1852, և Զեպել-Ճիկեր, † 1858, ևն :

ազնուական կամ հարուստ տիկին մի՛ յամի 1666 կտակէ 40 ունկար ոսկի, անոր ընդ Քրիստոսի հարսնութեան (ուխտի) հանդիսին համար. (նոյն տիկինն ուրիշ Հայու մի եւս կտակած է 7 դուկատ): Յաջորդ դարուն (ԺԸ) ծանօթ են, (չատօք առանց ընտանեկան մականուանց, զոր կու թողուն՝ իբրեւ հրաժարեալք և մոռացեալք յաշխարհէ): Լաւր, դ. Գարագաշեան Յարութեան, առ Սալեզեանս, ուխտած յամի 1750. — Նոյն թուականին յիշուի կնգղաւոր կուսանաց կարգէ՝ Ռոչա, դուստր Մատթէի Կարապետեան. — ուրիշ խստակրօն կուսաստանի մէջ՝ Թաֆուհէ, դ. Նիկողոսի, 1761. — Հեղինէ, քոյր վերոյիշեալ Տէր Յովսեփայ աւագնրիցու, ի Տրեվիս. — Մար. Երանուհի (Benedetta) յԱկան տոհմէ, կնգղաւոր, ուխտեալ ի 1784, † 1791. — Մարիանէ դ. Շէհրիմանեան Պօղոսի զօրավարի, կանոնիկոսուհի ի Գորիցիա. — ուրիշ Շէհրիման մ՛ այլ թաղած է (գուցէ իրեն ցեղէն) Գոմինիկեան հաւատաւոր մի, Կարաբէնէ 80 ամեայ † յամի 1798. — Մեր (ԺԹ) դարուս մէջ յիշուած են Աբելեան զորք, Մար. Թերեզա և Ճերբրուդա, կնգղաւորք (յԱմենասրբոց վանս, Ogni Santi). — Աննա՝ Ալեքսանեան առ Սալեզեանս, որոյ քոյրն այլ Թաֆուհի, կնգղաւոր: — Ասոնցմէ առաջ՝ նոյն ցեղէ և

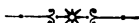
աւելի խստակրօն կնգղաւոր ի Ս. Մար. Շնորհաց (alla Grazia) կղղւոջ, Եղեմեմի դ. Թովմայի Արեւեան (ծ. 1780), ուխտեալ ի 1804, ուր պատարագ մատուցեր է մեր ուխտի արբաւհայրն Ստեփ. Ագոնց: Միաբանիցս մէկն այլ գրած է յօրագրին. Սա « զամիսս բազումս » պատերազմեալ ընդ աշխարհի, և յպղթա-
 » հարեալ պղտոր հրոսպուրանաց նորուն, ե-
 » մուտ յայն երկնարնակ արգելան, (և եղև)
 » անուանեալ Մարիամ Մարգար » :

Ընդ սմին՝ ընկալցի Աստուած զամենեցուն սոցա Վենետակայոց ճգնութիւնս, վաստակս և արդիւնս, զկուսանացն և միանձանց, երիցանց և երիցապետաց, լինել յիշատակ բնիկ ազգայնոցն. և խնդրողի և յայտնողի յիշատակացս՝ ողորմութիւն և ներողութիւն նորին Աստուծոյ, և ներողամտութիւն՝ յորոց հաճոյ թուիցին այսոքիկ կամ ոչ:



Յ Ա Ն Կ

Ա Ն Ձ Ա Ն Ց Ե Ի Տ Ե Ղ Ե Ա Ց



- Աբգար գրատիպ 209. 336. 436
Աբղիմսէն ո. Հոռոսի 398. 448
Աբղիքէրիմ ո. Աբղիասատի 442
Աբելեան տոնմ 493. 300
Աբիրեան բերիացի վաճառականք 479
Աբրահամ Գ կաթող. 179
— ո. Յովն. եղընկացի 341
— ո. Գաւթի 479
— Տրինդա հրեայ 480
Ագ և Գարա—գոյունլու թուրքք 184
Ագոնց Ստ. Աբրայ Մխիթարեանց. 316
Ագսէրայ քղ. 64. 176
Ագամեան տոնմ. 300
Ադրիանա կ. Մարկ. Շանչայ 413
Ագաս տոնմ Հ. Ի Վենետ. 300
Ագարիա կաթղ. Սոյ 335
Աթանան Յակովբ 173
— տոնմ 493. 300
Աթանաս եղիսկոպոս Աբրահամեան 343

Ալա գլ. Բրեմանդի 375

Ալեքսանդրի վիճի. զեպոան 370-2

— Ալեքսանդրի տուն 495. 500. 505

Ալիթ Թադուհի 112

Ալիկուանա. ա. Լիվոնոյ

Ալիմախ ա. Բ Լեւոնի 98. 104

Ալիւս զեա 7

Ալմէի Մէնէմէա 409

Ալոյիս Հայ 426. 472

— ո. Մուրատայ 435

Ալպանիա 410

Ալտինոյ (Հին վենետիկ) 22

Ախրհան Բաղիշեցի 363

— Արզնիցի ո. Տիրի 471

Ալան տուն 2. 500

Ալինէս դ. Ջապուռնի 90

Ալմէա Պալի 294

— Թովմաս Թուրք 313. 449

— Պէկպազարցի 294. 403

Աղամալ Պեարոս 320

Աղամիրի Ջանա Աւետիք 302

Աղեքսանդր ո. Անդրէի 375. 442

— Անկիւբացի 440

— Հայ ի Հոովմ 443

— Իսկէնտէր 320

— ո. Շաւալաթի 294. 375. 378. 400. 438. 479

— յանցաւոր 311

— տնպան 309. 334. 427

— Ջուղայեցի 375

— Վրաց իշխան 352

Աղեքսանդրեակ (Իսկէնտէրուն) 25

- Աղեքսանդրէա 134. 432
 Աղթամար 203
 Աղտոյեան տոհմ 300
 Աճիխան Ազուլեցի 27
 Ամաղի Գասպար տնայն 200. 487
 Ամարի կոմս Տիւրոսի 90. 127
 Ամիդ (Գարահամիր), Ամիդեցիք 429
 Ամիրխէր Դերջանեցի 194
 Ամիրճան Եղընկացի 443. 467
 Ամուրաս Զուղ. 421
 Այաս 33. 30. 67. 73-6. 91. 110. 124. 128. 429-
 30. և այլն
 Այիշէ Խաթուն 409
 Այմեաին Եռուսէֆ
 Այվաս Կիւմիւշեան 363
 Անանիա Շիրակացի 19
 Անգղիա 86. 114
 Անգոնա 149. 300. 313. 441
 Անդրէաս ո. Յակովբայ 467
 — ո. Յովն. 469
 — Ատամաթի 446
 Անկիրոն քղ. 470
 Անկիւրիացիք 428. 441
 Անճելոյ Հ. 472
 — Ալեքսանեան 493.
 — — միւս 305
 — Ասորի 26
 — ո. Սերովբէի 345. 407. 423-6
 Սանդ - Անճելոյ լ. բերդ Պուլիոյ 410
 Սննա Ալեքսանեան 315
 Սնտերուն Աբրահամ 176
 Սնտիոք 13. 134

- Անտոն Ական դպիր 513
 — Հայն, Սուրբան 234. 64. 330. 479
 — Աւերսանեան 504
 — Զաքարեան 395
 — (Տէր) Լիոնի (Ասլան) 513
 — de Baséo 171
 — Ճիկէր օղլու 505
 — Պեարոս Աւերսանեան 505-6
 — Ս. Պատուապի 452
- Ս. Անտոնեան կրօնաւորք 348. 352
- Ապարամ Խոնայ 66
- Ապարայիմ (Իպրահիմ) 446
- Ապիբ Յովնան 505
- Ապուլիա տ. Պուլիա
- Ապտուլանեանք 495
- Ապրային ո. Ճիւմայ 446
- Ապրոյ շէլէպի 178
- Առաքել Բոպիկ եպիսկոպոս 342
 — Գէրաք 502
 — ո. Մեստերի 400. 442
- Առնաւաս տեղի ի Հայս 491
- Առնեբ կ. Ստեփ. Ատանայ 456
- Ասլան Պօղոս 502
- Ասլանեան տոնք 500
- Ասլանկիւլ կ. պօլսեցի 445
- Ասորիք 13. 28. 216. 429-30
- Աստուածածին Շնորհաց վ. և կրօնք 422
- Աստուածատուր ոմն ի սկիզբն ԺԷ դարու 452
 — ո. Այտընի 446
 — ո. Սիմէոնի 352. 461
- Ատանա քղ. 69. 316. 429 (455-5
 — Դամինիկոս ո. Յարուլթեան 315-9. 402. 419.

- Ատանա Գրիգոր 453. 456
 — Ստեփան ո. վասիի 413. 453-5
 Ատարղաս 9
 Արաբացիք 13
 Արագոնա 124
 Արարտա-եան երկիր 3
 Արդնի 471
 Արմենիա վեհապետութիւն 390
 — Թաղ Հռուսիանայ 13
 Արմենոյ բերդ ա. Նեկրոպոնդ
 — ծովապետ 391
 Արշակունիք 17
 Արսափ դեսպան 14-3
 Արտաշէս Ա 178
 Աւագ Թարգման 63-4. 155
 Աւետիք Եղբ. Օգոստինոս 153
 — երէց առ Խաչակրոք 22
 — եպիսկոպոս 344
 — Զանդ 509
 — ո. Խուտապաշի 378. 411
 — Հալէպցի 380. 467
 Աւիչիննա բժիշկ 219
 Աւնիկ բերդ 66
 Աքքեա քղ. 25. 29. 32. 38. 81
 Բաբատորդի յոյն 461
 Բաբերդ 429
 Բալասան Պետրոս 173
 Բալերմոյ. ա. Պալերմոյ
 Բաղէշ բաղիշեցիք 341. 359 363. 429
 Բաղասասար գործակալ 406
 Բասեն 66
 Բասսա Զուղ. 294. 374. 440

- Բարակ տոմ 500
 Բարդէլիբայրայ դաքս 15
 Բարզղորմա Հ. Կին 138
 Բարիզ. ա. Պարիզ
 Բարսեակ տոմ 300
 Բարսեզ Ասլան 505
 — " Փաստաբայ 511
 — Շէրբեման 311
 Բեկուրդէի 36. 477
 Բենեզ " Յակոբայ (Սուրբան) 345. 401. 425. 473
 — Զաքարեա դեասան ճինով 85
 — Caraga տնպան 494
 Բեռնարդինի Յովհաննա 459
 Բերիա. ա. Հալէպ
 Բերսիան տոմ 500
 Բերսիվալ ճինով 75
 Բիթալոյ Պեար 118
 Բուլոնիա քղ. 149. 160. 180
 Բոնեմիա 124
 Բուլլիա ա. Պուլլիա
 Բուսայիա Խան ա. Պուսայիզ
 Բրակա, Պրակա քղ. (Praga) 358. 459
 Բրեմարինոյ տոմ. պայլ. 37. 41
 Բրովադոյ քղ. Ղլրիմ. 65
 Բրինիա (Brinis) նօտար 408
 Բրոտիչ Պրաձկացի 462
 Փաբրիէլ Բաղիշեցի 314
 — " Կիրակոսի 457
 — (Տէր) " Անդրէի 410
 — " Կարապետի 473-4
 Փազուին 354. 370
 Փալաբէկ Զուղ. 410

- Գալի (աղախիկը) կամ սարուկը 159
 Գալուստ ո. Մարկ. Շանչաչի 419
 Գանիրէ քղ. 137
 Գամբիոյ Յովն հօտար 69
 Գանալի տոնմ վէհեա. Պայլ 37
 Գանձակ (Կէնճէ) քղ. 357
 Գանցիան Հ. տոնմ 500
 Գասպար 381
 — Անկիւրացի աւազերէց 512
 — Տէրվիշեան 357
 — ո. Անտոնի 480
 Գասպարեան տոնմ 500
 Գարազաչ ո. Մուրատի 252
 Գարազաչեան տոնմ 500. 515
 — Յարութիւն 515
 Գարա Եօլուք Օսման 185
 Գարակէօզ Անկիւր. ո. Գէորգայ 454. 466
 — ո. Լեւոնի 465
 — Մարկոսի 419. 466
 — Յակովբայ 466
 — Մուրատայ 466
 Գարանամիա ա. Ամիգ
 Գարամանը 123. 130. 189. 429
 Գարա Միխայէլ Թուրք 405
 Գարան անկիւրացի 441
 Գարապաչ Սիվրիհիսարցի 428
 Գարոզոյ Պայլ, տոնմ. 38. 44. 111. 460
 Գենուա-ցիք (Ճենովա) 25. 31. 61. 71-3. 81-5. 90
 132. 377
 Գեաթաղ զղ. 458
 Գէրաթ-Միրման տոնմ 501
 Գէորգ ո. Աղանանի 314. 457

- Գէորգ Առաքելեան *ո*. Անդրէի 401 · 453 · 461
- *ո*. Անտոնի Զուղ. 378 · 407
- Թոռն Հայ Անտոնի 273-6
- *ո*. Առաքելի 425
- Թոռն Գէորգայ Կեսարացոյ 303
- *ո*. Թէոդորի 291 · 303 · 240 · 375 · 596 · 479
- Գոթելիոյ 200
- Պր. Գորգ 180
- Դամասկացի 214
- Կ. սօլսեցի 381
- Կարաւանապետ 289-90
- Կրեացի 448
- *ո*. Յակովբայ 226
- *ո*. Յովհաննու 290 · 306 · 389 · 399 · 454 · 490
- Մոտոնցի 453
- *ո*. Սահակայ 469
- Սէրտար 357 · 378
- վաճառական յամի 1302 · 134
- Տնայաչք 352
- Ի Հոովմ 378
- *ո*. Փանոսի 270 · 400 · 439
- † մանուկ 473
- † յամի 1553 · 472
- *ո*. Սկանտարի 472
- յամի 1564 · 472
- Ս. կզզի 152 · 162 · 348
- Գիարա Կ. Հերոնիմ Հայոյ 418
- Գիոնճիա կզզի Վենետկոյ 511
- Գիրեք *ո*. Աւետիքի 399
- Գնչուք (Չինկեանէ) 382
- Գոնդարինի տուն. 81 · 244
- Գոռնարոյ Կատարինէ Թագուհի 191

Գորգ Պր. ա. Գեորգ

Գորիցիա (Gorizia) 515

Գորֆու 266-7. 270. 405

Գութէլ-Թիմուր 129

Գութպէտաին շէյխ 64

Գուխտոն (Կի) Թզր. 127-8. 137

Գուիրինի (Quirini) առհմ. 37. 41

Գուլիեյիմ Թարգման Հայ եղբայր 158

Գուլնազար Նահապետ 502

Գուպաթ Զուգ. 374

— ուայիս նաւու 407

Գորիլիոյ ա. Գեորգ

Գրիգոր ԺԳ պապ 215

— Ատանա ա. Ատանա

— Պասմաճեան պատրիարք 344

— Աղառլինց 509

— եպիսկոպոս 344

— քահանայ (ԺԵ դար) 197

— փոխարքայ Հուսէննայ 12

— ո. Թէոդորի 468

— ո. Մարտիրոսի 378. 407

— Մուրատ ո. Յովսէփայ 438

— † յամի 1553. — միւս † 1564. — 472

— ո. Ըսկանդարի 472-4

— ո. Սահփանոսի 469

Հ. Գրիգորիս Լեւոնեան (Աւրան) 515

Դալմատիա 461

Դամասկոս 216. 225-9

Դանա քղ. 57

Դանիէլ ո. Տերվիշի 379

— Զուգ. 407

Դաւիթ Ե. Կթղի. 345. 351

- Գաւիթ պատրիարք Երուսաղ. 215
 — Եպիսկոպոս Կիպրոսի 203-6
 — ո. Գուլամիրի 406
 — ոմն յամի 1568. 438
 Գաւրէժ 66. 185. 205
 Գեմնար ո. Թէոզորի 461
 Գեսբինա խաթուն 185
 Գերջան(այ պատերազմ) 190. 194
 Գիւրգուրայ տուն 34. 281. 415. 444
 Գուլէ Նիկոլ (Dolce) 491-3
 Գոմինիկ. ո. Ասանա
 Գոմինիկոս (մարդասպան) 316
 — Աւգրասնեան 505
 — (Տէր) Մանուկեան 512
 Գոմինիկեան կրօնաւորք ի Վենետ. 408
 Գոմինիչիլա 375
 Գոնատոյ Հայ 202
 — Սուրբան Քրիստափոր կամ Խաչատուր 378.
 411. 419. 443. և այլն
 Գուին քղ. 8. 13
 Գուլչինոյ քղ. 202
 Գուրացոց քղ. 457
 Գրամբ 29. 55. 118. 270. 485
 — Հայոց 56-60
 Գրապսուն տուն 501
 Գրեվիզան տուն 118. 268
 Եազտի Անկիւբացի 434
 Եաւրի տուն 313
 Եդէա 55 ո. Այաս
 Եզիպտոս (Սուլդանք) 89. 109. 117. 125. 133. 136
 Եզեկիէլ Եղբայր Հ. 158
 Եղբնկա-ցիք 194-5. 429

- Եղիա Հայ (ԺԶ դար) 172
 — (Հաճի) Աւերասեան 496. 503
 — ռ. Գոմինիկ Ասորի 345
 — Սարկաւազ 356
 Եղիսարեթ Աբելեան 515
 Եղիսարեթ. դ. Յովնանու 474
 Եռինէ Յովնանա Թագունի 107. 112
 Երանուհի Ական 515
 Երէջանենց տոնմ 501
 Երուսաղէմ 89. 158. 204
 Եւզենիոս ռ. Ապիրայ 505
 Զապել Թագունի 52
 — Ի Տան Հայոց 158
 — Կուսան 514
 — դ. Գէորգայ Կեսարացոյ 292. 298
 — Կ. Մկրտչի Պարսկի 422
 — Կ. Ղազարայ Շանչաւի 417
 Զապունն դ. Թ Լեւոնի 90. 113. 127
 Զատա ընկեր Խաչատրոյ 461
 — ռ. Սանուկի 403. 466
 Զաքարիա եպիսկոպոս Ռասանայ 337
 — (Տեր) Շէրիման 507
 — Կ. պօլսեցի 381
 — (Ս.) մարմինն և եկեղ. Վենետ. 15
 Զիատ ռ. Մելքիսեդեկի 458
 Զմիւռնիա 415
 Զուատ 435
 Էմին ռ. Էֆէնտի 352
 — Հ. 411
 — Պետրոս 363-4
 — Գէորգ 364
 Էմիրզէ Հ. 471

- Էմիրնան 400. 443
 Էրզրուում (Կարին) 8. 64. 429
 Էնցիոյ Պեարոս տնպահ 487
 Էրեցոյ տուն, պայլ 22. 72
 — տնպահք Հայոց 486
 Էրնինա տ. Ռէնինա Կանէացի
 Էրտամ ո. Սահփանոսի 470
 Էֆէնսի ո. Էմինի 352
 Թաղուհի (կուսան) դ. Նեկու 515
 — Ալեքսանեան 515
 Թաղէոս Առաքեալ 529
 — Կաթող. 330-3
 — Կախկոպոս Կաֆայ 114.
 — Երէց Համազասպեան 508
 Թաթարք, Մողուք 147
 — Ղրիմու 64-6. 89. 98
 Թաթարոյ Մեքայէլ, Մարկոս, 53. 71-5. 89
 Թայիպի Սիւլէյման 64
 Թանկրի ո. Յակոբայ 400. 442
 Թարգմանք հայադէաք և իտալ. 215. 220
 Թերեզա Մար. Աբելեան (կուսան) 515
 Թէնէքէսիզ Զուդ. 392
 Թէոդորոս Անկիւրացի 440
 — Կեսարացի 291-2
 — Մանուկ 505. 507
 — (Ս.) Կիկոյ. Վենեա. 12
 Թէոդորեան տուն 501
 Թովմաս պատրիարք Կ. պօլսի 335. 491
 — միւս 305
 — Մարտինոս 505
 — Կախկոպոս իտալիոյ 160-1
 — Թովմանան 506

- Թովմաս քահանայ Հըսնէյֆցի 346. 575
 — Թուրք քրիստոնեայ 313
 — Պերացի 480
 Թորոս ո. Բ Լեւոնի 87
 — զուքս Գուեղասապլի 76
 — քարտուզար 32
 — Ուռնայեցի 453
 — Սսեցի (Թուրազ) ո. Սիմոնի 419. 453-4
 — ո. Կարապետի Ուռն. 446
 Թուրազ Սիմոն ա. Թորոս
 Թուրքք Սէլչուկեանք 147
 Ժոֆրուա 34
 Իզապէլ Թագուհի Կիպրոսի 100
 — Կ. Մկրտչի Պարսկի 422
 Իզնիմիա (Նիկոմիդիա) 459
 Իսա ռայիս 480
 Իսահակ փոխարքայ Հ. 12
 — Հրեայ 411
 Իսահան ո. Ասլանայ 470
 Իսկէնաէր Ջուզ. 373
 Իսմայէլ շահ Պարս. 393
 Իւվէիզ զան Ղրիմ. 66
 Լամբրուն 104
 Լաւրա Կ. Յակոբայ ո. Սիմոնի 395
 — (Կոյս) Գարազաշ 313
 Լեզինա քղ. Դալմատիոյ 450
 Լեւանայք. Լեւաստան 445. 459
 Լես յԱլպանիա 453
 Լեւոն Ա 20. 25
 — Բ 21. 31. 81
 — Գ 90-2
 Լեւոն Գ 45. 105. 112-127

- Լեւոն Ե** 132-9
 — **Հայկազն կայսր** 15
 — **Վաճառական յամբ** 1302. — 134
 — **Ժ Պապ.** 385
Լիոն կերակոս 415
Լիվոնոյ 232. 409. 498
Լիւզինեանք 128-131. 190
Լիւսիպոս անդրեազործ 17
Լորենիա աւան 312
Լուզիկ Աբելեան 507
Լութֆի Տերվիշեան 357
Խալէ (Galea) ա. Նաւք
Խայեր, Խայրի, Գայրի Ջղ. 370. 459
Խաչատուր կթղ. Սոյ 179
 — **ո. Գարաճայի** 466
 — **ո. Ապտուլլահի** 438
 — **Ջատէ ո. Սիմոնի** 447
 — **Դաւրիժեցի** 222-7
 — **Եթովպացի Հ.** 227-33
 — **Թովմայեան քրիստոնեայ** 396
 — **Թաղաորցի** 446
 — **Հոռմկլայեցի** 378
 — **ո. Յովհ. Տերզնցոյ** 210
 — **Քաղզէացի** 500
Խաչակիրք 21. 26
Խաչատուրեան առնմ 501
Խաչիկ ո. Սէֆէրի 379
Խարխալեան ո. Ղազարու 357
Խնդրակատար Աստուածածին Բաղիշ. 341
Խուտապաշի Դաւիթ Ջղ. 410-11
Խորը Հ. 471
Խորրպալի 355. 405

- Խօճամալ կամ Խամալ 445
 Մաննի յոյն թեսաղոնիկեցի 409
 Մաննիի di Scola (կտակ) 151
 Մատուր ո. Յովն. Եղբնկացի 398. 447
 Մարուկ տոնմ 501
 Մենոյ կատարինոյ 188
 — տոնմ. դուքս 52
 Միանի Մարկ. Սերաստ. 4. 22. 143-8. 384. 481
 Մուկզա տ. Ճիւտեզա
 Կաղալանք 85
 Կածարոյ Ստեփան 300
 Կամենից քղ. 459
 Կամիլլոս Մելգոն թարգման 492
 Կայուֆա թաղ Վենետ. 382 397
 Կանէա քղ. Կրետեայ 437
 Կաորլէ (Caorle) տեղի 514
 Կաստիլիա 136
 Կատարինէ դ. Յակ. Մէրտին. 314
 — դ. Մկր. Պարսկի 425
 — կ. Մարկոսի Մուրասայ 408
 — տ. Գոռնարոյ
 — (կուսան) 515
 Կարապետ Բաղիշեցի 210
 — ո. Բարսղի 345. 378
 — ո. Կերակոսի 454
 — Եպիսկոպոս Կեսարիոյ 345
 — Եպիսկոպոս Մելքեան 344
 — Ամբիցի սարկաւազ 339
 — ո. Թովմայի 344
 — ո. Նասիպի 95
 Կարկառ քղ. Ի Հայս 399. 429
 Կարնոյ քղ. 8. տ. Էրզրուում

- կաւոյ կարգաստոյ մօտ յԱյտա 73
 կաֆա—ցիք 136 · 173—4
 կեան գլ. Սիւնեաց 500
 կելլա թեւէսս 460
 կեսարիա 429
 կեփալոնիա 14
 կի. ա. Գուրաան
 կիլիկիա 21 · 26 · 178 · 189
 կիպրոս 57 · 85 · 100 · 115 և այլն · 204—6, յաճախ
 կիրակոս ԶԴ · 375
 — Սիզիլիէսարցի 406
 — ա. Լիոն
 Ս. — Անապատ 195
 կիւբիսառա 93
 կղեմէս Պապ Ե · Զ · 128
 — Ը · 230 · 280
 կոնսարինի, Contarini, տոնմ 386 · 439 ·
 կոնսուլ ո. Ամիրի 370 · 439
 կոպիտառ 95
 կոռիկոս 73 · 86 · 130 · 190
 կոստանդ շ · 454
 կոստանդիանոս 17
 կոստանդին Բ Թէր · 128 · 132
 — Թաղաւորակայր 32
 կ. Պօլիս 17 · 87 · 182—3
 կով կղզի (Լանկոյ) 178
 կորնթոս 253
 կորոն 99 · 101
 կուիրինոյ տոնմ, դեսպան 37 · 91
 կուկիսան Յոյն Թօխաղցի 443
 կուկլակ 104
 կրատենիկոյ տոնմ 99

- Կրտսեանիկոյ Բարդուղիմ. Դուքս 125.
 Կրեաէ 176-8
 Կրիմանի տուն. 38. 45. 108. 297
 Կրիմալտոյ Լուսեղոյ ճենով. 73
 Հալէս-ցիք. գունց վէհեա. 429. 464
 — Սուլտանք 150. 216
 Հայախաղախք 7
 Հայաստան. Հայք 3, և այլն
 Հայք յիտալիա 14. 193, և այլն
 — Ի Հոովմ 193, ևս տես Հոովմ
 — Ի վէհեաիկ 24. 143. 175. 329, և այլն
 — — Բնակարանք 322. 384. 387
 — — Ընտանիք 476. 496. 502
 — — Տուն 23. 143-8. 192. 157. 384-6.
 390. 481-94
 — — Տնայանք 200. 287
 — — Եկեղեցի Ս. Խաչ 148-55. 180. 199.
 385-7. 390. 512
 — — Եկեղեցականք 510-3
 — — Եղբարք 151. 156. 159
 — — Կուսանք 515-5
 — — Սանմանադրութիւն 383-5. 494
 — — Կամուրջ 145. 199
 — — Գերեզմանք 152
 — — Թարգմանք 215-21
 — — Գրագէտք 507-9
 — — Սանսէրք 392
 — — Փերեզիկք 389
 — — Եպիսկոպոս իտալիոյ 160
 — — Բժիշկք 505-6
 — — Նաւաստի 273-7
 — — Յանցաւորք 154

- Հայք ի վիճակի Ազգանամար 175-6
 — — վաճառական տունք 499-505
 — — Տպագրութիւն 207-15.
 — — Օրէնսդէտք 506-7
 Հայրապետ Տ. Եղնազարի 348
 Հայրապետեան տուն 501
 Հաննովէրի կոմս 114
 Հասան Չէլէպի 409
 Հեթում Ա 32-4. 80
 — Բ 82-90. 104
 — ռ. Դ Լեւոնի 127
 — Աւագ Պարոն 77
 — Պատմիչ 73. 93. 99. 101. 105. 113-4
 — Զամբուլայ 111
 — Նորոյ տէր 100-2. 105
 — Սենեակալ 105. 111
 — (յանցաւոր) ի վիճակ. 154
 — d'Oria Գինուացի 72
 Հեղինէ վատանամբաւ 501
 — կուսան 515
 Հենեպ 7
 Հերմէթեան տուն 494. 501
 Հերոնիմոս Հ. 418
 Հըսնէյֆ. 429
 Հիզու. քչ. 458
 Հազետունք Հայոց յիտալ. 148. 180. 193. 478
 Հուգոյ (Եղբայր) պատգամաւոր 114
 Հուսեննայ Հ. Փոխարքայք 12-3
 Հուսիք ռ. Միւր. Պարսկի 422. 514
 Հումկույ 86. 429
 Հոովմ (Հայք ի) 193. 210. 528. 416. 444
 Հոօրոս ռ. Աւոյիտոյ 448

- Հատարիկոս Պորտոգալացի 470
 Ղազար Անմարմին Եպիսկոպոս 343
 — ո. Յովնանու Սխախնցի 360. 378. 407. 443.
 453. 460
 — Շահնշահ 402. 412. 417
 — Պարսկական 306. 405
 — ո. Յովն. Ասորի 425
 Ս. — Կղզի 23.
 Ղազէլ 431-4
 Ղափանցիք 428
 Ղրբմեցիք 64-6. 181
 Ճանիբէկ 314
 Ճենովա ա. Գենուա
 Ճերարուղա Աբելիան (կուսան) 313
 Ճիւղոսեան բերդ Սերվիոյ 468
 Ճիւնի ո. Նիկոլի 406
 Ճիզի պայլ և տոնմ 37. 40
 Ճիկէրօղլի տոնմ 301
 Ճիհանշահ 194
 Ճիրարտի սանսէր 410
 Ճիւան Լիւզիհեան 136
 Ճիւսդիհեանի տոնմ 37. 40. 226
 Ճիւտեկա մասն Վենեակոյ 244. 321. 425
 Մազսուա Անկիւրացի 406
 Մալիբիերոյ տոնմ պայլ 34. 45. 71. 111
 Մանլուզ դաւառ Եթովպ. 324
 Մամբրէ Կիսրացի Կրէայ Թարգման 220. 285. 480
 Մամեսախա ա. Մսիս
 Մանին, վերջին դուքս Վենետ. 310
 Մանուէլ Պր. դեսպան 54. 135. 134
 — Զուղայեցի 410
 Մանուկ Ալբերտ 306

- Մանուկեան տոմ 501 . 507 . 511
 Մասս բժիշկ 219
 Մասլազբի Կեղինակ 65 . 104
 Մասթէսս ո . Գէորգայ Կայազործի 397
 — Կարապետեան 515
 Մասրիա 139
 Մարգար ոմն յամի 1551 . — 434
 — (Տէր), Կայր Տէր Յակովբայ Կուխրակի 356
 Մարգարիա Կ . Յով՛ . Կաֆայել 174
 — Թազուէի 139
 Մարգեղիի Յակոբ Կոտար 156
 Մարինտի գործակալ Հայոց 18
 Մարթա Կ . Անտոնի ո . Բարսղի 172
 Մարիանէ Շէրբիմ . (Կանոնիկոսուէի) 515
 Մարին Լէոյ Կոտար . 455
 Մարինոյ ա . Սանուզոյ
 Մարիոնի Կոտար 450
 Մարկաա լեռ 326
 Ս . Մարկոս Ա . Կոտարանիչ 16 . 68-72
 — Կեղեղեցի Վենեա . 196 . 229 . 170 . 196 .
 161 . 434
 — Հրապարակ 318
 — Երեմարքն պղնձիք 196
 — Կեղեղ . Այասոյ 43 . 68-71-2
 — Կեղեղ . Ատանայ 141 . 327 . 329
 Մարկոս Թարգման 217
 — ո . Գէորգայ Բաղիշ . 366
 — Անտոն ո . Հայ Անտոնի 413
 — Հայրապետեան 504
 — ո . Յակովբայ սանսէր 335 , 402-12
 — Միւս 294 . 297 . 377-8 . 403 . 411
 — Յովնան տոմ 501

- Մարկոս *ո. Յովհաննու Շանչ*. 389. 407. 412-7. 425
 454
 — *ո. Պետրոսի* 411.
 — Պօղոս *աշխարհադիր* 9. 99
 — *ո. Պօղոսի* 305
 — *a Vilatis* 425
- Մարկոսեան տոնմ *ա. Զուգուրեան*
 Մարիամ Բազուկի Հ. 132-6
 — Տնպակ Հայոց 157-64. 477. 485
- Ս. — Խորհրդիկ *եկեղ*. 313 *ա. Վենետիկ*
 Մարութա Ջղ. 372
 Մարսիլիա — *ացեք* 74-8
 Մարտին տոնմ 501
 Մարտիրոս Եզս. Եղընկայ 194
 — *ո. Լորենցոյ* 221
 — Ուռնայեցի *ո. Գաբր.* 454-5
 — *ո. Կարապետի* 417
 — *ո. Պետրոսի* 438. 452
 — *տուն վարձող* 323
 — *ո. Վէլիճանի* 388
- Մարտիրոսեան տոնմ 501
 Մեղոն *ո. Յովհ.* 306. 414
 — Դաւիթ 504
 — *ո. Փիրումի* 416
- Մեղիտոն սարկաւազ Ստանոզցի 452. 491
 Մեղքեսեղ Կէթղկ. 356. 345. 351
 — *եզս.* 356
 — *ո. Cedrin* 457
- Մեսսենէ 252. 313
 Մեսսրէ աւան Վենետ. 304. 307
 Մեաիլինէ 178
 Մերէնտի Նիկոլ 400

- Մելիքյան ա. Մուրաաի 382
 Մեռոյ դղ. 307
 Մերաէնչան եղբնկացի 400. 445
 Մերտին—ացիքն 308. 429
 Մինաս Փերվազեան արքեպիսկոպոս 343
 Մինասեան տոնմ 501
 Միասալեա 375
 Միրազ կամ Միրաք 189
 Միրզա ո. Աղաճանի 387
 — արքայորդի Պարսից 371
 Միրրինան Բաղիշ. 314
 — Զուղ. 372
 — Գարամանցի 445
 Միրին Պարսիկ 419
 Միրմանեանք 496
 Միքայել ո. Աղաճանի
 — ո. Դոմինիկոսի 446. 459
 — Եղբայր 158
 — ո. Եղիայ 402
 — ո. Զաքարիայ 397. 446. 460
 — ո. Յովնանու 459
 — Քանանայ 158
 — Յոյն Քիոսացի հայազէա 458
 Միքայելեան տոնմ 501
 Միքիէլի տոնմ 71
 Մխիթարեանք 24. 343. 389
 Մկրտիչ Աբեղեան 507
 — ո. Մարտիրոսի կրօնաւոր 347
 — Լէոնի 506
 — ո. Յուլիոսի 406
 — Շէնրիման կոմս 510
 — — միւս 506

- Մկրտիչ Պարսիկ 200. 288-314. 417-25
 — կրօնաւոր Անտոնեան 512
 — (Տէր) ո. Յակոբայ 515
 Մոթոն կամ Մոտոն 101
 Մոլին Պետրոս գունց Հալպայ 430
 Մոնրելիէ. Մոնրուզք 111
 Մոնլիւոն 104
 Մոչենիկոյ դուքս, տոմ 90
 Մորոզին տոմ, պայլ 37. 42. 75. 102
 — Յրանչ. դուքս 179
 Մուզարէքչան ո. Գաաղբչանի 398. 448
 Մուսղաֆա անկիւրացի 451
 Մուրան կղզի Վինետ. 308. 373
 Մուրաս Անկիւրացի 204
 — Բարունակ, տոմ 501
 — Ջուղ. 373
 — ո. Կոսսամայ 469
 — ո. Մարգարայ 469
 — ո. Տեօվլէթի 406
 — Բանտարդի 449-50
 — Շէնրիման 507
 Մուրեվէլի ո. Յակոբայ 374
 Մսիս 27. 30-1. 94
 Յակովբ ո. Առաքելի 343. 400. 442
 — ո. Ալոյիսի 433
 — Ասորի 343, 401.
 — Գալուստեան 320-1
 — Պարոն ի ԺԵ դարու 180. 484
 — Թարգման 115
 — ո. Իբրանիմի (Մէրաինցի) 439
 — ի Հոսովմ 354. 398
 — Ղազար ո. Մարկ. Շանչ. 413

Յակովբ Հերմէթ 505

- կասկակատար 158
- Հ. Gentile 441
- *ն. Տէր Մարգարայ* 344 · 347 · 350
- Մէրտինցի 308-15 · 453 · 480
- *ն. Մարկ. Մուրատայ* 402-12
- *ն. Մարկ. Մ. Շահնշահի* 412-7.
- *ն. Մելգոնի* 469
- *ն. Յովնանիսի* 434
- *ն. Սահակայ* 522
- (Տէր) Հոլով 509
- *ն. Սիմոնի Տեղահի, ստեսէր* 395 · 436-7
- Սեղբոսեան 510
- *ն. Ստեփ. Ասանայ* 456
- սպազբող Կին 208
- Jacolato 419
- † 1876. — 438 · 473
- Ի Հայոց տան յամբ 1877. — 438
- *ն. Տառութի* 479

Յակովբեան տոնմ 501**Յարութիւն բասնցի կախկոպոս 343**

- Նէոկեսարիոյ կախկոպոս 343
- Միրիւնան 457
- † Ի 1874. — 472

Յովասափ Փափազեան 365**Յովնան (Տէր) Եաւրի 513****Յովնանէս ԻԲ պապ 114-6**

- Աւբերտինի Հ. 503
- Բեռնարդինի Հ. 505
- կախկոպոս 343
- Անտոնեան կրօնաւոր 403
- Բրինձ Անտիոքայ 134

- Յովհաննէս *ո. Գալուստի* 465
- *Եզրնկացի ո. Ղազար.* 407
- *ո. Թէոդորի կեսարացի* 300
- *Հ. Ի Վէնես. Ի ԺԴ դարու* 174
- *ո. Խաչատրոյ, սանսէր* 393. 446. 448
- *Խնդրոյ սանսէրութեան* 393
- *ո. Կարապետի* 374. 440
- *Կաֆացի* 174
- *Ճիկէր* 304
- *ո. Ճանիբէկի* 398. 457
- *ո. Համազասպայ* 399. 448
- *ո. Մարկոսի (մանուկ †)* 475
- *ո. Մելգոնի* 410
- *(Տէր) ո. Զարարիայ* 346. 361
- *ո. Նիկողոսի* 406
- *սկիբրիէ Ի Հոովմ* 398
- *սանսէր Թուրքաց* 395. 399. 475
- *ո. Սարգսի Սսիցի* 446-8
- *ո. Sancti* 399
- *Սեղրոսեան* 310
- *ո. Յակոբայ* 303
- *ո. Ստեփանոսի* 454
- *Սուլիան սանսէր* 401
- *ո. Սիմոնի* 389. 442
- *ո. Պապայ Զչ.* 379
- *(Տէր) Տէրգնցի* 210. 316
- *ո. Տեօվէթի* 370
- *ո. Տեօվէթեհարի* 400. 439
- *Քաղզէացի* 338. 401
- *քանանայ պարսկեան* 491
- *սպասաւոր Զարբ. եպիսկոպոսի* 337
- *† Ի 1574. — 472*

342

Յովհաննէս † 1598. — 475

Յովնան եպիսկոպոս Սեբաստ. 343

Յովսափաս Պարպարյ 189

Յովսէփ ո. Հայ Անտոնի 189. 265-74

— աչքառ Հ. 198

— Անկիւրացի 440

— ո. Գրեզարի (Երկրատէր) 307. 388. 448

— ո. Դոնատոյ 465

— Հռոմիլլայիցի 364

Տէր — Մանուկեան աւագերէց 513

— ո. Յովհաննու (Երկրատէր) 309

Տէր — Զուգուրեան աւագերէց 513

— ո. Բասսայ 375

— արքեպիսկոպոս Զմբուհիոյ 343

— Jaconi 447

Նարոյի 232

Նասիդ, Նասուզ Զչ. 374

Նասրէատին չէլէպի 471

Նասալին տոնմ 502

Նարեհաս քչ. Պոսիոյ 451

Նաւարրա 124

Նաւք (պէսպէս) 48. 55. 236. 242. 247. 256

Նաւասեարք, Նաւասաի Հ. 172-4. 501

Նեկրի Միքայէլ Հ. 502

Նեկրոպոնա 102. 107. 176-8

Ներոն 17

Ներսէս Պատրիկ 11-3

— արքեպիսկոպոս Բաղիշ. 341

Նիկոլ սարկաւազապեա Տարսոնի 110

Նիկոլա Նիկոլեան 486

Նիկողոս ո. Գեորգայ 401

Նովեւի Ամբրոս. 451

- Նորատուհեան տուն 502
 Նորէա Թարգման 421
 Նուրի տուն 502
 Նուրում ո. Փիրումի 398. 447
 Նօտարք վենեաք ի Սխուան 68
 Շահ Աբաս 355-5
 Շահ Իսմայէլ 203-5. 258
 Շահնշահ Սեբաստ. 412
 Շահուլի Ջղ. 210
 Շահ Սեֆէք 202
 Շահումեան տուն 502
 Շաշեան բժիշկք 506
 Շաւալաթ Հալէպցի 373-4. 400
 — Ջղ. 294. 373
 Շէհրիմանեանք 390. 495. 502
 Շիրին Սեբաստացի 361
 Ոթոն Պրունզվիք 135
 Ոսկան Պետրոս 200
 — տուն 502
 Որոտնայ ձոր 458
 Որսուլա Եռվիզեան 514
 Ուշիեք Ջղ. 511
 Ուզուն Հասան 141. 185
 Ուլուք Խօնա Ջղ. 410
 Ուխաթան կամ Յոնաթան 442
 Ուկուլինոյ դեպքան 91
 Ուղուրլու Փալուստ 300
 Ումբրիա դաւառ Իսաւլ. 478. 511
 Ունիթորք 156
 Ուսքորք 463
 Ուրբանոս Ե 152
 Չալաբրան դաշտ 205

- Զեյլիա** Կ. Գեորգոս Թեոդոր. 396
 — Ինամի Մկր. Պարսկի 422-3
 — Բուզայեան 514
 — Ճիկեր 514
Զելի Թով. 306
Զիվիզա Նովա ա. Պրովանա
Զիվիզա Վիզգիա 478
Զիվրան Հերոնիմ, անպահ 488
Զուգուրեան տոնմ 502
Զօլազեան տանջ 502
Պագէոյ ա. Անտոն
Պալի 322. 414
 — ո. Սեֆերի 467
 — ո. Յակովբայ 448
Պալմաբարա 480
Պաժիլի Մարկոս 74
Պալաուչի ա. Բեկուրդի
Պաղտասար 434
Պայլք Վեհեակոյ է Հայս 25. 35. 67
Պանգրատ (Բանգրատ) պայլ 84
Պապանան տոնմ 502
Պաստուար վաճառական 65
Պասսա ա. Բասսա
Պաստեր տոնմ 28. 36. 40. 281
Պաստամեանք 458
Պատուա 12. 306. 451
Պարիզ (Paris) 139
Պարպարիկոյ տոնմ 38. 44. 191
 — Գիւղ 307
Պարպարոյ տոնմ 278
Պարպիեի Յր. սանսէր 413
Պարսիկք, Պարսկաստան 372

- Պարսկահայք. տ. Հայք 429
 Պաւլա Պրէանի (Վենետ) 467
 Պափլագոնացիք 7
 Պեզարոյ (Pesaro) քղ. 205
 Պեմուռք ո. Ճիւղանի 151. 155
 — հղբայր կի թագաւորի 128
 Պեմպոյ կարգինալ պատմիչ 200—1
 Պեարոս Ա, թագաւոր կիպրոսի 150
 — Եղիա Ալեքսանեան 506
 — հպիսկոպոս Եթովպացի Հ. 524
 Հ. — Մանուկեան 512
 — նաւապետ Հ. 175
 — քանանայ գարամանցի 445
 — ո. Յուլիոսի 405
 — Նախնականցի 290
 — Ոսկան 492
 — Տէր—Սէֆէր 514
 — տուն վարձող 525
 — ժառանգ Յովհ. Գալըստեան 465
 — Պեարոս Պօղոս 468
 — Սինան 502
 Պերուճիա 160
 Պէկ ո. Մարկոսի 459
 Պէրաի պէկ դան 63. 129
 Պիանգիվալլէ գեօղ. 295
 Պիաշենցա 77
 Պիզա 61. 74
 Պիլարկու թաթար 98
 Պիլիմոն 7
 Պոլոնիա տ. Բոլոնիա
 Պոնտոմիէր թովմաս 95
 Պոսիա 401. 450

Պորտի դունց Պիզացուց 74

Պորտոգալացիք 470

Պորտոգրուարոյ (Portogruaro) 507

Պուլիա (Puglia) 410

Պուսայիք զան 66

Պուսախ սրկւք Թոխաչի 547

Պրիմոս անպան 487

Պրալիա (Praglia) 306

Պրակասին պայլ, տոնմ 58. 45. 61. 117

Պրացցա ի Դալմասիա 462

Պրեմպանա զեօղ Պերկամոյ 295

Պրունզուիք 133

Պրուսա 428

Պօղոս ո. Բարսղի 377. 414. 466

— Աթանան 313

— Կեսարացի 402. 403. 420, 437

— Շաշեան 506

— Մանուէլ Շէհրիման 504

— Անտոն Շէհրիմ. 511

— ո. Յովնանու 454

— Ասլանեան 314

— Պալի 414

— Վանառական 407. 460

— Պետրոս 468

Ջանկեցիք 316

Ջուզա Հին և Նոր. Ջուզայեցիք 358-368. 380

Ռակուդա 278-80. 456

Ռամսզան քղքպեա Սուլդաթայ 64

Ռասան, տեղի 337

Ռեկանաթի քղ.

Ռեհինա 457

Ռեմունդ դեսպան Գ Լեոնի 113

Ռեթա ռ. Բ Լեոնի 88

— Այասցի

Ռիմինի քղ. 149

Ռիւսդէմ փաշայ (Ի կէս ԺԶ դարու) 452

Ռոզա (կուսան) ռ. Մատթ. Կարապետեան 515

Ռոհեր անդղ. նաւապետ 409

Ռոմանիա 74

Ռոմեր Հ. աղքատ 198

Ռոստոմ Հ. նաւապետ 173

Ռուբինա ռ. Սիմոնի Տնպահի 298. 596.

— Թոռնեայ Գէորգայ Կեսար. 295. 505

Ռուբինեանք 20. 109. 136. 192. ևն.

Ռուծծինի 70

Ռուպինի վաճառականք 61.

Սալցանոյ գղ. Նոսլէի 296—299

Սահակ եպիսկոպոս 343

— Չամչեան 306

— (Հայր) 346. 352

— Տէր—Մաղաքեան 485

Սահրաա Շէհրիման 307—8. 511

Սանդա Սեւերինա Կարդինալ 354—6

Սանդոյ Գամբոյ տնպահ 489

Սանուոյ տոնմ 37. 41. 76. 112

— Անդրէաս 41

— Ճիւղինեան 64

— Մարինոյ 115. 204

— Յովակիմ 102

— Տորչիլլոյ 113

Սանսէրք 285

Սանտի պատմիչ 145

Սապինիցա կղզի (Sapienza) 391

Սառակինոսք 123—6

Սարգսիսի կամ Սարգսիսյան առան 457

Սարգիս Սառաֆ կալիսկոս 345

— սարգիսազ անկիւրացի 559

— ՚ յամի 4470 . 472

Սարուխան ո . Յակովբայ 505

Սահար ո . Սէֆէր

Սզոբի ո . Սկոպի ո

Սեբաստիանոս Միանի 22

Սելեւկի ո 190

Սեղբոսեան առնմ 495-6 . 502 . 505 .

Սերենտիո կզդի 222

Սերին անկիւրացի 441

Սերովբէ ո . Գէորգայ 453

Սէլիմ սուլտան 205

Սէֆէր ո . Պալի 416

— Տէր Պետրոս կանոնիկոս 512

— Բաղիշեցի 363

— Եզնկացի 341

— Յովհ . ո . Յակովբայ 409 . 469

— Ֆրանչիսկոս 502

— առնմ 501

Սիննա 71 . 160

Սիկ բերդ 190

Սիկիլիա 149 . 470

Սիմոն կալիսկոս Գաղատիոյ 343

— Վրաց իշխան 552

— Տնպազ ո . Յակոբայ 200 . 287 . 311 . 356-7 .
456-8 . 490

— ո . Թորոսի 413 . 453-5

— ո . Խաչատրոյ 363

— Յակոբ ո . Գէորգայ կեսար . 292-3

— Կարկառեցի ո . Յարութեան 294 . 313 . 399 .
439 . 480

- Սիմոն † յամի 1556. 472
 — Կ. պօլսեցի 384
 — ռ. Յովսեփայ 366. 423
 — վաճառական յամի 1302. 134
 Տէ Սիմոնի հեղինակ 70
 Սինան ռ. Յովհաննու 469
 — յ. Պետրոս
 Սինիոլոյ պայլ 37-40. 92
 Սիս 27. 30 140. 429. և պլն
 Սիսուան 428
 Սսեցիք 316
 Սիլրիհիսար 423
 Սիւլէյման պէկ Մոռէայ 451
 — Թայիպ 64
 Սկոպիա քղ. Պոսնիոյ 279. 401
 Սմբատ Թզր. ռ. Բ Լեւոնի 54. 88-9
 Սոնեա քղ. Ալպանիոյ 410
 Սոնտուզ Ջուզ. 371
 Սորանցոյ պայլ. տոնմ 45. 283
 Սուլթանշահ ռ. Աբգարու Թօխադ. 214
 Սուլդաթ, Սուրդաթ 64. 129
 Սուրեան Հ. տոնմ 302
 Սպինուա Պալտայ 72. 108
 Ստանոզ-ցիք 428. 452
 Ստեփանոս Ե. Կաթող. 324-30
 — Ատանա յ. Ատանա
 — Դոմինիկ. եպիսկոպոս Շէհրիմ. 512
 — Բաբերդցի ռ. Ֆէրուհի 419 467
 — ռ. Էրտամայ 470
 — վաճառական 210
 — Փիրպաս 342
 — † Ի 1587. 473

Վաղլոնա քղ. Դալմաս. 480

Վանազն 10

Վաղարշապատ 326

Վանաք պէտպէս 31-8

— Ակունք, գոնարք 406

— Աղ 54. 122

— Ապակեղէն 55. 430

— Ասր, Բուրդ 54. 121-2

— Արծաթ 29. 58. 110. 118. 123

— Արջաք և Գրասար 54

— Բամբակ 51-3. 121. 415

— Գինի 54. 121

— Դիպակք 54. 128

— Զէնք 55

— Խաշնդեղ 411. 429

— Խար 54

— Կապերաք 415

— Կաակեղէնք 54. 59

— Կարեղիք (Դանակ, Սուր) 412. 453. 448

— Համեմունք 55

— Մանած 379

— Մեռաղք 54. 59

— Մետաքս 58. 110. 407. 310. 429-31. 444

— Մորթ. Մուշտակ. փոկ 54. 110. 122

— Նաւք 55

— Շարար 59

— Ոսկի 29. 59

— Ուլունք 430

— Չամբչ. Խաղող 54

— Չուխայ 405. 431-2

— Պաղլեղ 54

— Պղպեղ 51. 54

- Վաճառք Պողոս 468
 — Պողոսի 440
 — Սապոն 405
 — Սնդուս (Zendoli)
 — Յորեան 54. 122
 — Յիսի. Սաեւ այծենի 31-3. 39. 62. 121-2
 128. 407. 428-9. 440. 443. 465
 — Փայտ 54-56. 122
 — Փոկ. Cordovan 442
- Վաճառանոցք 67-9
 Վաճառապան 62. 67
 Վան 458
 Վասիլ ո. Գարաճայ 413. 454
 — գերեզման 334
 Վարդան Մանգին եպիսկոպոս 540
 — եպիսկոպոս Յովնանեան 542
 Վարդանանք 10
 Վեղարաւորք (Capucins) 331
 Վենեժ. Վնէժ. 153. 193. 208. ա. Վենետիկ
 Վենետիկ 5-8. 11. (ստեպ.)
 — նկարագրեալ է Հայոց 195. 225. 227-55.
 459
 — կամուրջք 23
 — կղզիք 23
 — Եկեղեցիք և Թաղք հայաբնակք
 — — Ս. Անտոնինոս 422
 — — Ս. Առաքեալք 174
 — — Ս. Գեմինիանոս 12. 422
 — — Դղեակն (Castello) ա. Ս. Պէ-
 տրոս
 — — Ս. Երմաւորա 69
 — — Ս. Եւստաթ 69

- վենետիկ եկեղեցիք Ս. Եւփիմէ 18
 — — Ս. Զաքարիա 159
 — — Ս. Թէոզորոս 12
 — — Ս. Լիոն (Լեւոն) 389
 — — Ս. Ղազար 413
 — — Ս. Հրեշտակ (S. Angelo) 422-3
 — — Ս. Մաթթէոս 404
 — — Ս. Մարգարիտ 389
 — — Ս. Մարինէ 388. 413
 — — Ս. Մարիամ Խորոսիկ (Formosa)
 382. 399. 415 և այլն
 — — Ս. Մարիամ Շնորհաց 422
 — — Ս. Մարտիալէս 172
 — — Ս. Մարտին 389. 473
 — — Ս. Մկրտիչ Պրազորայ 389.
 407. 413. 417
 — — Ս. Մովսէս 388. 434
 — — Ս. Յովնան Նոր 387. 474
 — — Ս. Յովնան-Պօղոս 408. 435
 — — Ս. — Ռիալդոյ 151
 — — Ս. Յուլիանոս 143. 159. 337.
 378. 384. 424
 — — Ս. Պետրոս 388
 — — Ս. Սեւերոս
 վենետք 20. 27 (ստէպ)
 — Ի Սիսուան 50. 67. 96
 — — Եկեղեցիք 27. 45
 — նաւք, նաւատորմիչ. 47-9
 վենետրամին տուն 579
 վէրիւն տոչմ 502
 վիլլա (Մարդեզ) 179
 վիլլատիկա գլ. 296 344

- Վնէժ (Վենետիկ) տ. Վնէժ 155 .
 Վրաց իշխանք 353-5
 Տանա (Tana) քղ
 Տանձկա 439
 Տանտոյոյ Անդրէաս դուքս 123
 — Ենրեկ 20-8
 — Պելեդ 38
 — Պետրոս 31 . 107
 — Պատմիչն և այլք 123
 Տասսինի (Tassini) Յովսէփ 404
 Տասկա (Tasca) նօտար 422
 Տարենտոն 158 . տ. Փիլիպպոս
 Տարսոն 27 . 104 . 110
 Տարտեի պատմիչ 151
 Տարտի 106
 Տեոլետոյ (Teoleto) Դոմինիկ 404
 Տէրման շուղ . 371
 Տէրոն տոնժ Հ . 502
 Տէրվիչ ո . Պայէզիտի 401
 Տիզանա դղ . 501
 Տիրան շուղ . 377 . 414
 Տերիթ 17
 Տիւրոս 22
 Տուլոն Նիկոլ նօտար 378
 Տուլֆին պայլ, տոնժ 37 . 41-2 . 60 . 91 . 105 . 114 . 116
 Տոնատոյ տ . Դոնադոյ
 Տոռնակուինչի (Tornaquinci) 379 . 407-9
 Տոսկանա 443
 Տպազրոդք Հ . 207-13
 Տպազրատուն Սահրատեան 508
 Տրապիզոն 57 . 66 . 176
 Տրդատ 17

ՅՅԱ

Տրեվիս (Trevis) քղ. 304. 341

Տրիպոլիս Ասորոց 429. 432

Տրոյա 7

Տօնապետ 411

Փանոս ո. Գէորգայ 439

Փերեզիկք Հայք 413. 425-6

Փիլիպպոս Էջիան Տարենայ 107. 130. 132

Փերզասէ Ղափանցի 438

Փերզաս 342

Փլորենտիս տ. Տիրենցէ

Փնդուկք 69

Փոլսոս ո. Բարսղի 433

Փռանկաստան տ. Տռանգաստան

Փռելագացիք (ազգ. գտակ) 7

Փրանկիակեանք 83

Ս. Փրկիչ զ. Ի Հայս 349

— Կկեղ. յԱյսս 71

Քաղբլէնկ Պետր. 74-8

Քալամաչի (Թարգմանք) 63. 74-8

Քաղզէացիք 429

Քեաֆֆի բերդ Կ. պօլսի 464

Քէրիմ ո. Տօնապետի 411

Քիմիա արուեստ 19

Քոռվալիկ տոնմ 502

Օգոստինոս տ. Եղ. Աւետիք

Օհան (Հաճի) ո. Յարութեան 335

Օշին Թաղաւոր 44. 88. 97. 101-7

— Պայլ 108-12

— Կոռիկոսեցի 108

Օպելբերիոյ դուքս Վենետ. 15

Օրվիհոյ քղ. 477-8

Ֆատալլահ Թարգման 217-20

- Ֆարակոյ տեղի յԵրվակա 324
 Ֆերբարա 149
 Ֆիլիպպի պատմիչ 143
 Ֆիլիպպերս դուքս Տոսկանայ 445
 Ֆիկոլին նօտար 456-7
 Ֆիորենցա Գոռնարոյ 321
 Ֆիրենցէ (Փլորենտիա) 149. 232. 444
 Ֆիորավանդի Բորդա տնպահ 493
 Ֆոսկարինի դեսպան 99
 Ֆորեսզի Հերոնիմ 374
 Ֆռանդ-աստան 134. 208. 224
 Ֆրանզոյ Ստանոզցի 450-1
 Ֆրանչեսկա կին Հ. 159
 Ֆրանչիսկոս Հ. † է 1598
 — Անտոն տնպահ 489
 — Թոռն Հայ Անտոնի 276-7
 — ո. Պետրոսի Մարտիրոսի 458
 — ո. Պօղոսի 452. 459
 — Սէֆէր 405. 451. 473
 — կրտիչ, Battirame տնպահ 491. 49
 — Ռիծծարոյ, տնպահ 490
 Ֆրիուէ գիւղ 306

ՈՒՂՂՆԵԼԻՔ

ԵՐ . Տ .

54 . 5	Armiago	Arminiago
93 . 6	Կոպիտառ	Կիւբիստռա
99 . 13	խոտանալով	խոստանալով
104 . ծն	յեանոյս	յեանս
175 . 18	հիմայ թէ քաղքիս	հիմայ քաղքիս
195 . 12	փափազէի	փափազէր
209 . ծ .	una breve	uno breve
216 . 23	500 (Ֆրանգ)	600
306 . 20	Մերլոյ	Մէոլոյ
318 . 15	Բանի	Քանի
353 . 11	եր . 210	եր . 244
354 . 17-8	զրուած չէին	էին
465 . 16	Տփսի	Տփսիէ
473 . 14	acipsia	Cacipsia
479 . 25	հին են	հին է
495 . 5	Գեորգի	Յակոբայ

161 . 9-8 Տապանաքարն թողմայի եպիսկոպոսի՝ հիմայ
զանուի յագարակն կարդինալէ կոչուած , որոյ
տէրն է կոման Oddi Baglione.





This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

JUN 14 1957

CANCELLED

